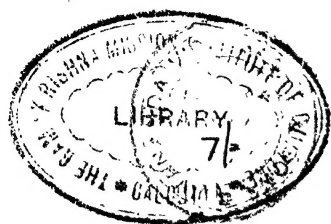

93281

पञ्चविवेक पञ्चदोष-पञ्चानन्दा-वयवात्मिका

पञ्चदशी ।

श्रीमद्भारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरकृता ।

श्रीरामकृष्णविरचितटीकासहिता ।

वि, ए, चपाधिपाणिः।

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्येण

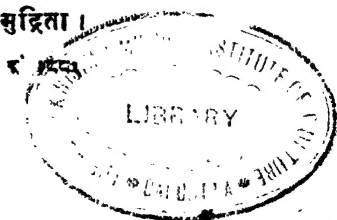
संस्कृता प्रकाशिता च

कलिकाता राजधान्याम् ।

सरस्वती यन्त्रे

मुद्रिता ।

RMIC LIBRARY	
Acc No. 93.281	
Class No.	
Date	25-5-76
S. Card	to
Class	PA
Cat.	CO
Plk Card.	S. 59
Checked	CO

पञ्चदश ।

तत्त्वविवेकी नाम

प्रथमपरिच्छेदः ।

नमः श्रीशङ्करानन्दगुरुभ्याम् ।

सविलासमहामोहपाहपासैककर्मणि ॥ १ ॥

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यसुनीश्वरौ

प्रत्यक् तत्त्वविवेकस्य क्रियते पददीपिका ॥

प्रारिपसितस्य प्रत्यक्षाविज्ञेन परिचिन्ताप्रपञ्चयोगमनाभ्यां
श्रिष्टाचारपरिप्राप्तिएदेवतागुरुनेमस्तारलक्षणं सङ्गच्छाचरणं स्तेनातुष्टितं
श्रिष्टशिक्षार्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति अर्थोद्दिष्टप्रयोजने स्तुष्यति नम-
इत्यादिना । यं सुखं करोतीति शङ्करः सकलजगदभ्यन्तरे परमात्मा,
एष ह्येवानन्दयतीति श्रुतेः, आनन्दः निरतिशयप्रेमासदत्वेन परमा-
नन्दरूपः प्रत्यमात्मा शङ्करस्यासावानन्दश्चेति शङ्करानन्दः प्रत्यगभिन्नः
परमात्मा स एव गुरुः, परिपक्वमलोपेतातुत्यादनहेतुशक्तिपातेन योजयति
परे तत्त्वे सदीक्षाचार्यं सति स्थ इत्यागमात् श्रीमांसासौ शङ्करानन्द-
गुरुश्चेति गन्धर्वीप इत्यादिवत् समासः अनेन श्रीगुरोरणिमाद्यैश्वर्यसम्पत्तयः
सूचितम् । अद्या श्रिया विभूत्या शङ्करोतीति श्रीशङ्करः रातिहातः
मरायणमिति श्रुतेः, अनेन श्रीगुरोर्भक्त्यसम्पादने सामर्थ्यं सूचितं
भवति, तस्य गुरोः पादावेवास्त्वज्जन्म कमलं तस्मै नमः प्रह्लाभायोऽस्तु,
किं विधास्य सविलासमहामोहपाहपासैककर्मणि विलासः कार्यवर्गः

तत्पादास्त्रुहहन्वसेवानिर्मलचेतसाम् ।

सुखबोधाय तत्त्वस्य विवेकोऽयं विधीयते ॥ २ ॥

शब्दस्पर्शादयो वेद्या वैचित्र्याज्जागरे पृथक् ।

ततोविभक्ता तत्संविदैकरूप्यान् भिद्यते ॥ ३ ॥

तेन सह वर्तते इति सविज्ञासः एवंविधो यो महाभोहो मूलाज्ञानं स एव
प्राज्ञो भकरादिवत् स्वयं माप्स्यतीति दुःखहेतुत्वात् तस्य प्राप्नोष्यमनं
निवर्त्तनं स एव एकं मुख्यं कर्म व्यापारो यस्य तत्तथा तस्मै इत्यर्थः ।
अत्र च शङ्करानन्दपदयसामानाधिकरन्धेन जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणो
विषयः स्तुतिः, जीवस्य भूमब्रह्मरूपतयाऽपरिच्छिन्नसुखाविभावलक्षणं
अभोजनञ्च स्तुतितम् । सविज्ञासित्यादिना निःशेषानर्थानवृत्तिलक्षणं प्रयो-
जनं सुखत एवाभिहितम् ॥ १ ॥

इदानीमवान्तरप्रयोजनकथनपुरःसरं 'एतन्वारम्भं' प्रतिजानीते
तदिति । तस्य सुरोः पादावेवास्त्रुहृते कर्मणे तयोर्हन्व' तस्य सेवया
परिचर्यया स्तुतिनमस्कारादिलक्षणया निर्मलं रागादिरहितं चेतो-
ऽन्नःकरणं येषां ते तथोक्ताः तेषां सुखबोधाय अनायासेन तत्त्वज्ञानोत्-
पादनाय अयं वक्ष्यमाणप्रकारः तत्त्वस्थानारोपितस्वरूपस्य अखण्डं
सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मैव लक्ष्यते इति वक्ष्यमाणस्य विवेकः आरोपितात्
पञ्चकोषादिलक्षणात् जगतोविवेचनं विधीयते क्रियते इत्यर्थः ॥ २ ॥

जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणविषयसम्भावनाय जीवस्य सत्यज्ञानादि-
रूपतां दिदर्शयिषुरादौ ज्ञानस्याभेदप्रतिपादनेन नित्यत्वं साधयति
शब्दस्पर्शादय इत्यादिना संविदेषा स्वयम्भोत्यन्तेन । तत्र तावत् विस्म-
यव्यवहारवति जागरे ज्ञानस्याभेदं साधयति शब्देति । जागरे इन्द्रियै-
र्यौपलब्धजगतिरित्यत्र लक्षण्ये अवस्थाविशेषे वेद्याः संविद्विषयभूताः
शब्दस्पर्शादयः आकाशादिगुणत्वेन प्रसिद्धाः तदाधारत्वेन प्रसिद्धा आका-
शादयश्च वैचित्र्यात् परस्परं मवाद्यादिवत् वेकलक्षणोद्येतत्वात् पृथक् परस्परं

तथा स्वप्ने ऽत वेद्यन्तु न स्थिरं जागरे स्थिरम् ।

तद्भेदोऽतस्तयोः संविदेकरूपा न भिद्यते ॥ ४ ॥

सुप्तोत्थितस्य सौषुप्ततमोबोधी भवेत् स्मृतिः ।

सा चावबुद्धविषयावबुद्धं तत्तदा ततः ॥ ५ ॥

भिद्यन्ते । ततस्तेभ्योविभक्ता बुद्ध्या विवेचिता तत्संविद्येष्टं शब्दादीनां
संविज्ञानम् ऐकरूप्यात् संवित् सर्वदिद्येकाकारेणावभासमानत्वात्
गगनमिव न भिद्यते । अत्राद्यं प्रयोगः विनादाध्यासिता संवित् स्वाभाविक-
भेदव्युत्पत्त्या उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वात् गगनवत् । शब्द-
संवित् स्वशेषसंविदो न भिद्यते संवित्त्वात् स्वशेषसंविदादिति एकस्या
एव संविदागमनस्येव औपाधिकभेदेनापि भिन्नव्यवहारोपपत्तौ वाक्य-
भेदकल्पनायां गौरवं बाधकमुच्येयम् ॥ ३ ॥

उक्तव्यायं स्वप्नेऽप्यतिदिशति तथा स्वप्न इति । यथा जागरणे
वैचित्र्यात् विषयाणां भेदः ऐकरूप्यात् संविदोऽभेदश्च तथा तेनैव प्रका-
रेण स्वप्ने करणेष्वपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न
इत्युक्तलक्षणार्थं स्वप्नावस्थायामपि विषया एव भिन्ना न संविदिति ।
ननु यदि स्वप्नजागरणयोरेकाकारता विषय तत्संविदोर्भेदाभेदाभ्यां तर्हि
स्वप्नो जागरित इति भेदव्यवहारः किञ्चिन्मित्तक इत्याशङ्क्याह अत्र
वेद्यत्विति । अत्र स्वप्ने वेद्यं परिदृश्यमानं वस्तुजातं न स्थिरं न स्वाधि-
प्रतीतिमात्रशरीरत्वात् जागरे तु परिदृश्यमानं वस्तुजातं स्थिरं स्वाधि-
कालान्तरेऽपि द्रष्टुं योग्यत्वात् अतः स्थिरास्थिरविषयत्वलक्षणवैलक्ष-
ण्यात् तद्भेदस्तयोः स्वप्नजागरयोर्भेद इत्यर्थः ननु स्वप्नजागरयोर्भेद-
श्चेत्तत्संविदोरपि भेदः स्यात् इत्याशङ्क्याह तयोरिति । ऐकरूपेति
हेतुगर्भविशेषणम् ॥ ४ ॥

एवमवस्थाद्वये ज्ञानस्यैकत्वं प्रसाध्य सुषुप्तिकाशीनस्यापि तत्र
तेनैकप्रसाधनाय तत्र तावज्ज्ञानं बाधयति सुप्तोत्थितस्येति । पूर्व

सबोधोविषयाङ्गिनी न बोधात् स्वप्रबोधवत् ।

एवं स्थानत्रयेऽप्येका संवित्तद्विहिनान्तरे ॥ ६ ॥

भासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा ।

नोदेति नास्तमेत्येका संविदेषा स्वयम्भभा ॥ ७ ॥

सप्तः पश्चात् अत्यतः सुप्रोक्तितः सुप्तं सुषुप्तिस्तस्मादुत्थित इति वा तस्य
सौषुप्ततमोबोधः सुषुप्तिक्वालीनस्य तमसोऽज्ञानस्य यो बोधोज्ञानमस्ति
न किञ्चिदवेदिमिति सा अतिरेव भवेत् नानुभवस्तत्कारणस्तेन्द्रियसङ्नि-
कर्षं व्याप्तिजिह्वादेरभावादिति भावः । ततः किं तत्राह सा चाव-
बुद्धविषयेति । सा च अतिरवबुद्धविषयाऽवबुद्धोऽनुभूतोविषयोयस्याः सा
तथोक्ता या अतिः सानुभवपूर्विकेतिव्याप्तिर्लौकिके दृष्टेति भावः । ततो-
ऽपि किं तत्राह अवबुद्धं तत्तदा तत इति । ततस्तस्मात् कारणात्
तत् सौषुप्तं ततः तदा सुषुप्तावबुद्धमनुभूतमित्यवगन्तव्यम् । अत्राव-
प्रयोगः विमतं न किञ्चिदवेदिमिति ज्ञानमनुभूतिपूर्वकं भवितुमर्हति
अतित्वात् सा मे साता इति अतियदिति ॥ ५ ॥

तस्यानुभवस्य अविषयादज्ञानाद्भेदं बोधान्तरादभेदश्चाह द्वाभ्यां
सबोध इति । सबोधः सौषुप्तज्ञानानुभवः विषयादज्ञानाङ्गिनीः पृथग्-
भवितुमर्हति बोधत्वात् घटबोधवत् । बोधान्तराच्च भिद्यते बोधत्वात्
स्वप्रबोधवत् । फलितं कथयन्नुक्तन्यायमन्यत्वाप्यतिदिशति एवमित्या-
दिना । स्थानत्रयेऽपि एकदिनवर्तिजाग्रदाद्यवस्थात्रयेऽपि संविदेकैव
सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । तद्विहिनान्तर इति । यथैक-
स्मिन् दिवसेऽवस्थात्रयेऽपि ज्ञानस्याभेदः एवमन्यस्मिन्नपि दिवसे ॥ ६ ॥

अनेकधा अनेकप्रकारेण गतागम्येषु अतीतागमिषु मासेषु
जैत्रादिषु अर्द्धेषु प्रभवादिषु युगेषु कृतादिषु कल्पेषु ब्राह्मणादिषु
च ज्ञानस्याभेद एवेत्यर्थः । संविदेकत्वसमर्थने फलमाह नोदे-
तीति । अतः संविदेकाऽनोनोदेति नोत्पद्यते नास्तमेति न विनश्यति

इयमात्मा परानन्दः परप्रेमास्यदं यतः ।

मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीच्यते ॥ ८ ॥

च असात्त्विकयोस्तत्तिविनाशयोरसिद्धेः स्तोत्पत्तिविनाशयोस्तयैव संविदा अहीतुमशक्यत्वात् संविदन्तराभावाच्चेति भावः । ननु संविदन्तराभावे आहकाभावादस्याप्यभावे जगदाभ्यं प्रसज्येत इत्यत आह एषा स्वयम्भवेति । आत्मायं प्रयोगः संवित् स्वप्रकाशा भवितुम् इति अवेद्यत्वे सति अपरोक्षत्वात् व्यतिरेके घटयत् । न चायं विशेषणसिद्धो हेतुः संविदः स्वसंवेद्यत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधात् परवेद्यत्वेऽनवस्थानात् । अतः स्वप्रकाशत्वेन भासमानायाः संविदः स्वभासकत्ववस्त्ववाप्तं जगदाभ्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ ७ ॥

भवत्वेन संविदोनित्यत्वं स्वप्रकाशत्वञ्च ततः किमित्यत आह इयमिति । आत्मायं प्रयोगः । इयं संवित् आत्मा भवितुमर्हति नित्यत्वे सति स्वप्रकाशत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति । आत्मनो नित्यसंविद्रूपत्वप्रसाधनेन सत्यत्वमपि साधितं भवति नित्यत्वातिरिक्तसत्यत्वाभावात् । “नित्यत्वं सत्यत्वं तद् यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यम्” इति वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वादिति भावः । आत्मनः आनन्दरूपत्वं साधयति परानन्द इति । आत्मैवतुषज्यते परश्चासावानन्दश्चेति परानन्दः निरतिशयसुखस्वरूप इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह परेत्यादि । यतो यस्मात् कारणात् परस्य निरुपाधिकत्वेन निरतिशयस्य प्रेम्णः स्नेहस्यास्यदं विषयस्तस्मात् । आत्मेदमनुमानम् आत्मा परानन्दरूपः परप्रेमास्यदत्वात् । यः परानन्दरूपो न भवति नासौ परप्रेमास्यदमपि यथा घट इति तथाच अयं घटः परप्रेमास्यदं न भवति तस्मात् परानन्दरूपो न भवति इति । ननु स्वात्मनं भिङ्गं माम् इति द्वेषस्थीपलभ्यमानत्वात् प्रेमास्यदत्वमेवासिद्धं कुतः परप्रेमास्यदत्वम् इत्याशङ्क्य तस्य दुःखसम्बन्धनिमित्तकत्वेनान्यथाभिज्ञत्वात् प्रेमात्मन्यनुभवसिद्धत्वाच्चैवं

तत् प्रेमात्मार्थमन्यत्र नैवमन्यार्थमात्मनि ।

अतस्तत् परमन्तेन परमानन्दतात्मनः ॥ ८ ॥

इत्थं सञ्चित्परानन्द आत्मा युक्त्या तथाविधम् ।

परं ब्रह्म तयोश्चैक्यं श्रुत्यन्तेषूपदिश्यते ॥ १० ॥

मिति परिहरति सा न भूवं ह्रीति । हि यस्मात् कारणात् आत्मनि विषये सा न भूवमहं सा भूवमिति न समासत्वं कदापि सा भूत् । किन्तु भूवासमेव सदा सत्त्वमेव मम भूयादित्येवं प्रेम आत्मनि ईदृश्यते सर्व-
रतुभूयते अतो नासिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु सा भूत् स्वरूपासिद्धिः प्रेम्णः परत्वे प्रमाणाभावाद् विशेषणा-
सिद्धिर्हेतोरित्याशङ्क्याह तत्प्रेमात्मार्थमन्यत्रेति । अन्यत्र स्वातिरिक्ते
श्रुतादौ यत् प्रेम तदात्मार्थं तेषामात्मशेषत्वनिमित्तकमेव न स्वाभाविक-
मेवमात्मनि विद्यमानं प्रेमन्यार्थं न आत्मनोऽन्यशेषत्वनिमित्तकं न
भवति किन्तु आत्मनिमित्तकमेव अतो निरुपाधिकत्वात् परमं निरति-
शयम् । फलितमाह तेनेति । तेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वेनात्मनः
परमानन्दता निरतिशयसुखस्वरूपत्वं सिद्धम् ॥ ८ ॥

एतैः सप्तभिः श्लोकैः प्रतिपादितमर्थं संक्षिप्य दर्शयति इत्थं
सञ्चित् परानन्द आत्मा युक्तेति । शब्दस्पर्शादय इत्यादिना ज्ञानस्य
नित्यत्वं प्रसाध्य तस्यैवेयमात्मत्यात्मत्वप्रसाधनेनात्मनः सञ्चिद्रूपत्वं
साधितम् । परानन्द इत्यादिना च परमानन्दरूपत्वं समर्थितम् ।
अत आत्मा महावाक्ये त्वम्पदार्थः सञ्चिदानन्दरूपः सिद्धः । नमूक्त-
ब्रह्मस्य आत्मनो युक्तैः प्रवाचनतावुपनिषदां निर्विषयत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्ग-
इत्याशङ्क्याह तथाविधं परं ब्रह्म तयोश्चैक्यं श्रुत्यन्तेषूपदिश्यते इति ।
तथा तादृशी विधा प्रकारो यस्य तत् तथाविधं सञ्चिदानन्दरूपं परं ब्रह्म
तत्पदार्थः तयोस्तत्त्वस्पर्दाश्रयोरेक्यं अखण्डैकरसत्वञ्च श्रुत्यन्तेषु वेदा-
नीषु उपदिश्यते प्रतिपाद्यते अतो वेदान्तानां न निर्विषयत्वमित्यर्थः ॥१०॥

अभाने न परं प्रेम भाने न विषयसृष्टा ।

अतीभानेऽप्यभातासौ परमानन्दतात्मनः ॥ ११ ॥

अध्येत्वर्गमध्यस्य पुत्राध्ययनशब्दवत् ।

भानेऽप्यभानं भानस्य प्रतिबन्धेन युज्यते ॥ १२ ॥

आत्मनः परमानन्दरूपत्वमाक्षिपति अभाने न परं प्रेम भाने न विषयसृष्टेति । परमानन्दरूपत्वं न भासते भासते वा । अभाने अप्रतीतौ न परं प्रेमात्मनि निरतिशयः स्नेहो न स्यात् विषयसौन्दर्यज्ञानजन्यत्वात् स्नेहस्य भाने प्रतीतौ तु विषये सुखसाधने सगादौ तज्जन्ये सुखे वा सृष्ट्या इच्छा न स्यात् फलप्राप्तौ सत्यां साधनेच्छा-
उपपत्तेः नित्यनिरतिशयानन्दत्वाने सति क्षणिके साधनपारतन्त्र्यादि-
दोषदूषिते वैषयिके सुखे सृष्ट्यायोगाच्च । तस्माद्भानन्दरूपता आत्मन
उपपद्येति प्रकारान्तरस्यात् सम्भवाच्चैवमिति परिहरति अतो भानेऽप्य-
भातासौ परमानन्दतात्मन इति । यतो भानाभापक्षयोरुभयोरपि
दोषोऽस्ति अतः कारणादात्मनोऽसौ परमानन्दता भानेऽपि प्रतीतौ
इत्यामपि अभाता न प्रतीता भवति ॥ ११ ॥

नन्वेकस्य युगपद्भानाभाने न युज्यते इत्याशङ्क्य किमिदमयुक्तत्वं
तद्वचरत्वम् उपपत्तिरहितत्वं वा नाद्य इत्याह अध्येत्वर्गमध्यस्यपुत्रा-
ध्ययनशब्दवत् भानेऽप्यभानमिति । अध्येतृणां वेदपाठकानां वर्गः
ऽमूहस्तस्य मध्ये तिष्ठतीति अध्येत्वर्गमध्यस्यः स चासौ पुत्रश्चेति तथा
इत्याध्ययनं तत्कर्तृकपठनं तस्य शब्दो ध्वनिर्यथा वक्तिः स्थितस्य पितुर्भा-
ऽमानोऽपि सामान्यतो न भासते विशेषाः अयं मत्पुत्रध्वनिरिति तथा
अन्दस्य भानेऽप्यभानं भवतीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह भानस्य प्रति-
बन्धेन युज्यत इति । भानेऽप्यभानमित्येतद्व्याख्यतुमुच्छनीयं भानस्य
स्वरूपस्य प्रतिबन्धेन यत्प्रमाणलक्षणेन भानेऽप्यभानं सामान्यतः प्रती-
यपि विशेषाकारेणाप्रतीतियुज्यते उपपद्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रतिबन्धोऽस्ति भातीति व्यवहारार्हवस्तुनि ।

तं निरस्य विरुद्धस्य तस्योत्पादनमुच्यते ॥ १३ ॥

तस्य हेतुः समानाभिहारः पुत्रध्वनिश्रुतौ ।

इहानादिर्वाद्यैव व्यामोहैकनिबन्धनम् ॥ १४ ॥

चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता ।

तमोरजः सत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥ १५ ॥

सत्त्वशुद्धविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्ये च ते मते ।

मायाविम्बोवशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः ॥ १६ ॥

कोऽसौ प्रतिबन्ध इत्यत आह प्रतिबन्धोऽस्त्योति । अस्ति विद्यते भाति प्रकाशत इत्येवं प्रकारं व्यवहारमर्हतीत्यस्ति भातीति व्यवहारार्हं तच्च तद्वस्तु चेति तथा तस्मिन् तं पूर्वोक्तव्यवहारं निरस्य निराकृत्य विरुद्धस्य नास्ति न भातीत्येवंरूपस्य तस्य व्यवहारस्योत्पादनं जननं प्रतिबन्ध इत्युच्यते ॥ १३ ॥

उक्तलक्षणस्य प्रतिबन्धस्य कारणं दृष्टान्तादौ न्तिकयोः क्रमेण दर्शयति । पुत्रध्वनिश्रुतौ पुत्रध्वनिप्रवणलक्षणे दृष्टान्ते तस्य प्रतिबन्धस्य हेतुः कारणं समानाभिहारः बद्धभिः सह पठनम् । इह दृष्टान्तिके व्यामोहैकनिबन्धनं व्यामोहानां विपरीतज्ञानानां एकनिबन्धनं मुख्यकारणम् अनादिरूपत्तिरहिता अविद्या वक्ष्यमाणलक्षणा प्रतिबन्धहेतुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

इदानीं प्रतिबन्धहेतुमविद्यां व्युत्पादयितुं तन्मूलभूतां प्रकृतिं व्युत्पादयति चिदानन्दमयेति । यच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म तस्य प्रतिबिम्बेन प्रतिच्छाद्यया समन्विता युक्ता तमोरजःसत्त्वगुणा तमोरजःसत्त्वगुणानां सास्यावस्था या सा प्रकृतिरित्युच्यते, सा च द्विविधा द्विप्रकारा भवति अकारादु वक्ष्यमाणं प्रकारान्तरं सूचयति ॥ १५ ॥

सहेतुकं द्वैविध्यमेव दर्शयति सत्त्वशुद्धविशुद्धिभ्यामिति । सत्त्वस्य

अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्वाद्नेकधा ।

सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्वाभिमानवान् ॥ १७ ॥

तमः प्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया ।

वियत् पवन्तेजोऽम्बुभुवोभूतानि जज्ञिरे ॥ १८ ॥

प्रकाशात्मकस्य गुणस्य शुद्धिगुणान्तरेणाकलुषीकृतता अविशुद्धिगुणान्तरेण कलुषीकृतत्वं ताभ्यां सत्त्वगुणविशुद्धिभ्यां ते च दिविधे मायाविद्धौ मायेत्यविद्येति च मते सम्प्रते विशुद्धसत्त्वप्रधाना माया कलिनसत्त्वप्रधाना अविद्या इत्यर्थः । यदर्थं मायाविद्ययोर्भेद उक्तस्तदिदानीं दर्शयति मायाविम्बो वशीकृत्य तामिति । मायाविम्बो मायायां प्रतिफलितचिदात्मा तां मायां वशीकृत्य स्वाधीनीकृत्य वर्त्तमानः सर्वज्ञत्वादिगुणक-
रेश्वरः स्यात् ॥ १६ ॥

अविद्यावशगस्त्वन्य इति । अविद्याया वशमोऽविद्यायां प्रतिविम्ब-
त्वेन स्थितः तत्परतन्त्रस्तु चिदात्मान्यो जीवः स्यात् स च तद्वैचित्वात्
तस्या अविद्याया उपाधिभूताया वैचित्वाद्दिविशुद्धितारतम्याद्नेकधा एकेक-
प्रकारो देवतिर्यगादिभेदेन विविधो भवतीत्यर्थः । यथा सुझादिषीकेव-
मात्मायुक्ता ससृजतः । शरीरत्वितयाङ्गीरेः परं ब्रह्मैव जायते इति
उत्तरत्वं शरीरत्वितयात् विवेचितस्य जीवस्य परब्रह्मत्वं वक्ष्यति तत्र तानि
कानि त्रीणि शरीराणि तदुपाधिको वा जीवः किंरूपो भवति इत्याका-
ङ्क्षायां तत् सर्वं क्रमेण व्युत्पादयति सा कारणशरीरं स्यादित्यादिना ।
सा अविद्या कारणशरीरं स्यूनसूक्ष्मशरीरादिकारणीभूतप्रकृत्यवस्था-
विशेषत्वात् कारणरूपपचारात् शीर्यते तत्त्वज्ञानेन नश्यतीति शरीरं
स्यात्, तत्र कारणशरीरेऽभिमानवान् तादात्म्याभ्यासेनाहमित्यभिमानवान्
जीवः प्राज्ञः प्रज्ञा अविनाशिरूपं अनुभवरूपा यस्य स प्रज्ञः प्रज्ञ एव
प्राज्ञः एतच्चात्मकः स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

क्रमप्राप्तं सूक्ष्मशरीरं तदुपाधिकं जीवञ्च व्युत्पादयितुं तत्का-

सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमादधीन्द्रियपञ्चकम् ।

श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते ॥ १६ ॥

तेरन्तःकरणं सर्वैर्हृत्तिभेदेन तत् द्विधा ।

मनोविमर्षरूपं स्याद् बुद्धिः स्याद्विश्रयात्मिका ॥ १७ ॥

रक्षाकाशादिस्त्वष्टिमाह तमःप्रधानप्रकृतेरिति । तद्भोगाय तेषां प्राज्ञा-
दीनां भोगाय सुखदुःखसाक्षात्कारविज्ञेये तमःप्रधानप्रकृतेः तमोगुण-
प्रधानायाः पूर्वाकाया उपादानकारणभूतायाः प्रकृतेः सकाशादीश्वराज्ञया
रक्षणदिशक्तियुक्तस्य जगदधिष्ठातुराज्ञया रक्षापूर्वकसर्जनेच्छारूपया
निमित्तकारणभूतया विद्यदादौनि पृथिव्यन्तानि पञ्च भूतानि अक्षरे उत्प-
न्नानीत्यर्थः ॥ १८ ॥

भूतस्त्वष्टिमाह भौतिकस्त्वष्टिमभिर्दधान आदौ ज्ञानेन्द्रियस्त्वष्टिमाह
सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषामिति । तेषां विद्यदादीनां पञ्चभिः सत्त्वांशैः
सत्त्वगुणभामैरुपादानभूतैः श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यं धीन्द्रियपञ्चकं
धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि तेषां पञ्चकं क्रमादुपजायते एकैकभूतसत्त्वा-
ंशदेकैकमिन्द्रियं जायते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

सत्त्वांशानां प्रत्येकमसाधारणकार्याण्यभिधाय सर्वेषां साधारण-
कार्यमाह तेरन्तःकरणं सर्वैरिति । तेः सह सत्त्वांशैः सर्वैः सम्भूय
वर्त्तमानैरन्तःकरणं मनोबुद्ध्युपादानभूतं ब्रह्ममुपजायते इत्यनुशङ्कः ।
तस्यावान्तरभेदं सनिमित्तकमाह हृत्तिभेदेन तद्विधेति । तदन्तःकरणं
हृत्तिभेदेन परिणामभेदेन द्विधा द्विप्रकारं भवति । हृत्तिभेदेनैव
दर्शयति मनोविमर्षरूपं स्याद् बुद्धिः स्याद्विश्रयात्मिका इति । विमर्षरूपं
विमर्षः संश्रयात्मिका हृत्तिः सा रूपं यस्य तत् तथा तन्मनः स्यात्, निश्च-
यात्मिका निश्चयोऽध्यवसायः स आत्मा स्वरूपं यस्याः सा निश्चयात्मिका
हृत्तिर्बुद्धिः स्यादिति ॥ २० ॥

रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु ।

वाक्पाणि पादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥ २१ ॥

तैः सर्वैः सहितैः प्राणोवृत्तिभेदात् स पञ्चधा ।

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानी च ते पुनः ॥ २२ ॥

बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया ।

शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तस्मिन्मुच्यते ॥ २३ ॥

क्रमप्राप्तानां रजोऽंशानां प्रत्येकमसाधारणकार्यमाह रजो-
ऽंशैरित्यादि । तेषां विद्यदादीनामेव पञ्चभिरजोऽंशैरजोगुणभागेस्तूपा-
दानभूतैर्वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि एतन्नामकानि कर्मेन्द्रियाणि
क्रियाजनकानि इन्द्रियाणि जज्ञिरे ॥ २१ ॥

रजोऽंशानामेव साधारणकार्यमाह तैः सर्वैः सहितैः प्राण
इति । सहितैः सम्भूय कारयन्तां गतैः प्राणो जायत इति शेषः ।
तस्यावान्तरभेदमाह वृत्तिभेदात् सपञ्चषेति । सप्राणो वृत्तिभेदात्
प्राणनादिव्यापारभेदात् पञ्चधा पञ्चप्रकारो भवति । वृत्तिभेदानेव दर्श-
यति प्राणोऽपान इति । ते पुनस्तौ तु भेदाः प्राणादिशब्दाच्चा-
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदर्थमाकाशादिप्राणान्तानां स्पष्टिकृत्ता तदिदानीं दर्शयति बुद्धि-
कर्मेन्द्रियेत्यादि । बुद्धयो ज्ञानाणि कर्माणि व्यापारास्तज्जनकानि इन्द्रि-
याणि बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि इत्यर्थः बुद्धि-
कर्मेन्द्रियाणि स प्राणाश्च बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणाः तेषां पञ्चकानि तैर्मनसा
विमर्शतस्तैः धिया निश्चयकृतया बुद्ध्या च सह सप्तदशभिः सप्तदश-
संख्याकैः सूक्ष्मं शरीरं भवति । तस्यैव संज्ञान्तरमाह तस्मिन्मुच्यते
इति । सप्तदश भेदानां विवक्षितः ॥ २३ ॥

प्राज्ञस्तत्त्वाभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते ।

हिरण्यगर्भतामौशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता ॥ २४ ॥

समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् ।

तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया ॥ २५ ॥

तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने ।

पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं विद्यदादिकम् ॥ २६ ॥

एवं सूक्ष्मशरीरमभिधाय तदभिमानप्रयुक्तं प्राज्ञेश्वरयोरवस्थान्तरं दर्शयति प्राप्तस्तत्वेति । प्राज्ञो मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिको जीव-
स्त्वत् तैजःशब्दाध्यान्तःकरणोपलक्षितलिङ्गशरीरेऽभिमानेन तादा-
त्म्याभिमानेन तैजसत्वं तैजसनामकत्वं प्रपद्यते प्राप्नोति । ईशः
विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकः परमेश्वरः तत्त्वलिङ्गशरीरे अभिमानेन
हिरण्यगर्भसंज्ञकत्वं प्रपद्यते इत्यनुपपन्नः । तैजसहिरण्यगर्भयोर्लिङ्ग-
शरीराभिमानित्वे समाने सति तयोश्च परस्परं भेदः किंनिवन्धन इत्यत
आह तयोर्व्यष्टिसमष्टितेति । तयोस्तैजसहिरण्यगर्भयोर्व्यष्टित्वं
समष्टित्वञ्च यतो भवति तत एव भेद इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ईश्वरस्य समष्टिरूपत्वे जीवानां व्यष्टिरूपत्वे च कारणमाह
समष्टिरीशः सर्वेषामिति । ईशः ईश्वरो हिरण्यगर्भः सर्वेषां लिङ्ग-
शरीरोपाधिकानां तैजसानां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् स्वात्मना तादात्म्य-
स्यैकत्वस्य वेदनात् ज्ञानात् समष्टिर्भवति तत ईश्वरादन्ये जीवास्तु
तदभावात् तस्य तादात्म्यवेदनस्याभावात् व्यष्टिसंज्ञया व्यष्टिशब्देन
कथ्यन्ते ॥ २५ ॥

एवं लिङ्गशरीरं तदुपाधिकौ तैजसहिरण्यगर्भौ च दर्शयित्वा
सूक्ष्मशरीराद्युत्पत्तिविषये पञ्चीकरणं निरूपयितुमाह तद्भोगायेति ।
भगवानैश्वर्यादिगुणषट्कसम्पन्नः परमेश्वरः पुनरपि तद्भोगाय तेषां
जीवानां भोगायैव भोग्यभोगायतनजन्मने भोग्यस्याद्यपानादेर्भोगायतनस्य

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।

स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥ २७ ॥

तैरण्डस्तत्र भुवनभोग्यभोगाश्चयोद्भवः ।

हिरण्यगर्भः स्थूलोऽस्मिन् देहे वैश्वानरो भवेत् ।

तैजसा विश्वतां जाता देवतिर्य्यङ्नरादयः ॥ २८ ॥

जरायुजादिचतुर्विधशरीरजातस्य च जन्मने उत्पत्तये वियदादिकमाका-
शादिकं भूतपञ्चकं प्रत्येकमेकैकं पञ्चीकरोति अष्टपञ्चात्मकं पञ्चात्मकं
सम्पद्यमानं करोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथ कथमेकैकस्य पञ्चपञ्चात्मकत्वमित्यत आह द्विधा विधयेति ।
वियदादिकम् एकैकं द्विधा द्विधा तन्त्रेणोच्चारितो द्विधाशब्दः विधाया
कृत्वा भागद्वयोपेतं कृत्वेत्यर्थः, पुनः पुनरपि प्रथमं भागं चतुर्धा
भागचतुष्टयोपेतं विधायेत्यनुषज्यते, स्वस्वेतरद्वितीयांशैः स्वस्वात् स्वस्वा-
दितरेषां चतुर्णां भूतानां यो यो द्वितीयः स्थूलभागश्चेन तेन सह प्रथम-
भागांशानां चतुर्णां चतुर्णामेकैकस्य योजनात् ते वियदादयः प्रत्येकं
पञ्चपञ्चात्मकं भवन्ति ॥ २७ ॥

एवं पञ्चीकरणमभिधाय तैर्भूतैरुत्पाद्यं कार्यं वर्गं दर्शयति तै-
रण्डस्तत्र भुवनेति । तैः पञ्चीकृतैर्भूतैरुत्पादानकारणभूतैरण्डो ब्रह्माण्डः
इत्यद्यते तत्र ब्रह्माण्डान्तर्भुवनानि उपर्युपरिभागे वर्त्तमाना भूत्यादयः,
भूमेरधः स्थितानि अतलादीनि सप्त प्रातलात्तानि तेषु च भुवनेषु तैस्तैः
प्राणिभिर्भोक्तुं योग्यान्नादीनि तत्तल्लोकोचितशरीराणि च तैरेव पञ्ची-
तैर्भूतैरीश्वराक्षया जायन्ते । एवं स्थूलशरीरोत्पत्तिमभिधाय तेषु
स्थूलशरीरेष्वभिमानवतो हिरण्यगर्भस्य समष्टिरूपस्य वैश्वानरसंज्ञकत्व-
मेकस्य स्थूलशरीराभिमानवतां व्यष्टिरूपाणां तैजसाणां विश्वसंज्ञकत्वञ्च
वतीत्याह हिरण्यगर्भ इति । अस्मिन् स्थूलशरीरे वर्त्तमानो हिरण्य-

ते परागदर्शिनः प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः ।

कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तुञ्च भुञ्जते ॥ २९ ॥

नद्यां कीटा इवावर्त्तादावर्त्तान्तरमाशु ते ।

व्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते नैव निर्वृत्तिम् ॥ ३० ॥

सत्कर्मपरिपाकात् ते करुणानिधिनीडृताः ।

प्राप्य तीरतरुच्छायां विश्राम्यन्ति यथासुखम् ॥ ३१ ॥

गर्भो वैश्वानरो भवेत् तत्र वर्त्तमानास्ते जीवा विश्वा भवन्ति । तेषामेवा-
न्तरभेदमाह देवतिर्यङ्मनरादय इति ॥ २८ ॥

इदानीं तेषां विश्वसंज्ञाप्राप्तानां जीवानां तत्त्वज्ञानरहितत्वेन
संसारपत्तिप्रकारं दृष्टान्तं श्लोकद्वयेनाह ते परागदर्शिन इति । ते
देवादयः परागदर्शिनः बाह्यानेव शब्दादीन् पश्यन्तो न प्रत्यगात्मानं
पराञ्चि खानि व्यदृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मज्ञिति
श्रुतेः । ननु तार्किकादयो देहव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति इत्याशङ्क्य
यद्व्याप्तात्मानं ते जानन्ति तथापि श्रुतिसिद्धं तत्त्वं न जानन्तीत्याशये-
नोक्तं प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिता इत्यादि लभन्ते नैव निर्वृत्तिमित्यन्तम् ।
अत एव भोगाय सुखाद्यनुभवाय मनुष्यादिशरीराख्यधिषाय कर्म तच्छ-
रीरोचितानि कर्माणि कुर्वते जातावेकवचनं पुनः कर्म कर्तुं देवादि
शरीरैस्तत्फलं भुञ्जते च फलानुभवाभावे तत्तत्सजातीयेष्वाहुपपत्त्या
तत्तत्साधनानुष्ठानानुपपत्तेः ॥ २९ ॥

एवं वर्त्तमानास्ते जीवाः नदीप्रवाहपतिताः कीटाः आवर्त्तादा-
वर्त्तान्तरमाशु व्रजन्तो यथा निर्वृत्तिं सुखं न लभन्ते एवमाशु जन्मनो
जन्म व्रजन्तः सुखं न लभन्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं संसारापत्तिमभिधाय तस्मिन्नुपायं दर्शयितुं दृष्टान्तमाह
सत्कर्मपरिपाकादिनि । ते कीटाः सत्कर्मपरिपाकात् पूर्वोपाजितपुण्य-
कर्मपरिपाकात् कृपाकुना केनचित् पुरुषेण उड्डृता नदीप्रवाहात् वह्नि

उपदेशमवाप्यैवमाचार्यात् तत्त्वदर्शिनः ।

पञ्चकोषविवेकेन लभन्ते निर्वृत्तिं पराम् ॥ ३१ ॥

अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति पञ्च ते ।

कोषास्तैरावृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत् ॥ ३२ ॥

स्यात् पञ्चीकृतभूतोऽयं देहः स्थूलोऽन्नसंज्ञकः ।

लिङ्गे तु राजसैः प्राणैः प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह ॥ ३४ ॥

निःसारिताः सन्तः तीरतरुच्छायां प्राप्य सुखं यथा भवति तथा विभ्रा-
स्यन्ति ॥ ३१ ॥

इदानीं दृष्टान्तविज्ञमर्थं दाष्टान्तिके योजयति उपदेशमवाप्येति ।
एवमुक्तेन प्रक्षारेण पूर्वोपाजितपुस्तकमपरिपाकवशादेव तत्त्वदर्शिनः प्रत्य-
गभिन्नग्रन्थसाक्षात्कारवत् आचार्यात् गुरोः सकाशादुपदेशं तत्त्वमस्या-
दिव्याकार्यज्ञानसाधनं श्रवणं वक्ष्यमाणमवाप्य सम्राप्य पञ्चकोषविवेकेनान्न-
मयादीनां पञ्चानां कोषाणां विवेकेन वक्ष्यमाणविवेचनेन परां निर्वृत्तिं
लोच्यसुखं लभन्ते प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

के ते अन्नादयः पञ्च कोषा इत्याकाङ्क्षायां तावदुपदिशति अन्न-
मिति । अन्नं प्राणो मनो बुद्धिरानन्दश्चेति एते पञ्च कोषाः, बुद्धिर्वि-
ज्ञानम् । तेषामन्नादीनां कोषशब्दाभिधेयत्वे कारणमाह तैरावृत इति ।
तैः कोषैरावृत आच्छादितः स्वात्मा स्वरूपभूत आत्मा विस्मृत्या स्वरूप-
विस्मरणेन संसृतिं जननादिप्राप्तिरूपं संसारं व्रजेत् कोषो यथा कोषका-
रकमेरावरकत्वेन क्लेशहेतुरेवमन्नादयोऽप्यह्यानन्दत्वाद्यावरकत्वेनात्मनः
क्लेशहेतृत्वात् कोषा इत्युच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तेषां कोषाणां स्वरूपाणि क्रमेण व्युत्पादयति स्यात् पञ्चीकृते-
षादिना मोदादिदृष्टिभिरित्यन्तेन सार्द्धं क्लोकद्वयेन । पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः
व्युत्पन्नः स्थूलो देहोऽन्नसंज्ञकोऽन्नमयशब्दितः कोषः स्यात् प्राणस्तु प्राण-

सात्त्विकैर्धीन्द्रियैः साकं विमर्षात्मा मनोमयः ।

तैरेव साकं विज्ञानमयोधीर्निश्चयात्मिका ॥ ३५ ॥

कारणे सत्त्वमानन्दमयोमोदादिवृत्तिभिः ।

तत्तत्क्षोभैस्तु तादात्म्यादात्मा तत्तन्मयो भवेत् ॥ ३६ ॥

मयकोषस्तु विष्णो विष्णुशरीरे वर्त्तमानैराजसैरजोगुणकार्यभूतैः प्राणैः
प्राणायानादिभिर्वीथुभिः पञ्चभिर्वागादिभिः कर्मेन्द्रियैः सह दशभिः
स्यात् ॥ ३४ ॥

विमर्षात्मा संशयात्मकं पञ्चभूतसत्त्वकार्यं यन्मन उक्तं तत्
सात्त्विकैः प्रत्येकभूतसत्त्वकार्यभूतैर्धीन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः पञ्चभिर्ज्ञाने-
न्द्रियैः साकं सहितं मनोमयः कोषः स्यात् इति पूर्वेण सन्धेयः ।
निश्चयात्मिका धीक्षेत्रामेव सत्त्वकार्यरूपा बुद्धिक्षैरेव पूर्वोक्तैर्ज्ञाने-
न्द्रियैरेव साकं सहिता सती विज्ञानमयाख्यः कोषः स्यात् ॥ ३५ ॥

कारणे कारणशरीरभूतायामविद्यायां यन्मन्त्रिनसत्त्वमस्ति तन्मो-
दादिवृत्तिभिः प्रियमोदप्रमोदाख्यैरिष्टदर्शनलामभोगजन्यैः सुखविशेषैः
सहितमानन्दमयः आनन्दमयाख्यः कोषः स्यादिति । ननु स्थूलशरीरा-
दीनामक्षमयादिशब्दवाच्यत्वे स वा एष पुरुषोऽक्षरमयः इत्युपक्रम्य
तस्मादा एतस्मादक्षरमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः अन्योऽन्तर आत्मा
मनोमय इत्यादिश्रुतत्वादात्मनोऽक्षमयादिशब्दवाच्यत्वं कथमुच्यते इत्या-
शङ्क्य देहादीनामक्षादिविकारत्वेनाक्षमयादिशब्दवाच्यत्वमात्मनस्तु तेन
नेन कोषेण सह तादात्म्याभिमानात् इत्याह तत्तत्क्षोभैस्त्विति ।
आत्मा प्रत्यगात्मा तत्तत्क्षोभैस्तेन तेन कोरेण सह तादात्म्याभि-
मानात् तत्तन्मयस्तत्तत्क्षोभमयः स्यात् व्यवहारकाले व्यक्षमयादिकोष-
प्राधान्यादक्षमयादिशब्दवाच्य इत्यर्थः । तृशब्द आत्मनः कोषेभ्यो वैक-
ल्पिक्यद्योतनार्थः ॥ ३६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पञ्चकोषविवेकतः ।

स्वात्मानं तत उद्धृत्य परं ब्रह्म प्रपद्यते ॥ ३७ ॥

अभाने स्थूलदेहस्य स्वप्ने यज्ञानमात्मनः ।

सोऽन्वयी व्यतिरेकस्तद्ज्ञानेऽन्यानवभासनम् ॥ ३८ ॥

लिङ्गाभाने सुषुप्तौ स्यादात्मनो भानमन्वयः ।

व्यतिरेकस्तु तद्ज्ञाने लिङ्गस्याभानमुच्यते ॥ ३९ ॥

कथं तद्वैविध्यस्यात्मनो ब्रह्मत्वं भवतीत्याशङ्क्य कोषेभ्यो विवेका-
 ज्ञवतीत्याह अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वक्ष्यमाणभ्यां
 पञ्चकोषविवेकतः पञ्चानां कोषाणामक्षमयादीनां विवेकतः प्रत्यगात्मनो
 विवेचनेन पृथक् बोधेन, यद्वा पञ्चकोषेभ्योऽक्षमयादिभ्य आत्मनः पृथक्-
 करणेन, स्वात्मानं प्रत्यगात्मानं ततस्तेभ्यः कोषेभ्यः उद्धृत्य बुद्ध्या
 निष्कृत्य चिदानन्दस्वरूपं निश्चित्य परं ब्रह्म पूर्वोक्तलक्षणं प्रपद्यते
 प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इदानीं विवक्षितावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति अभाने स्थूलदेहस्येति ।
 स्वप्ने स्वप्रावस्यायां स्थूलदेहस्याक्षमयकोषस्याभानेऽप्रतीतौ सत्याम् आत्मनः
 प्रतीयमानं यद्वा भानं स्वप्नसंज्ञित्वेन यत् स्फुरणमस्ति स आत्मनः
 अन्वयः तस्यानेव स्वप्रावस्यायां तद्ज्ञाने तस्यात्मनः स्फुरणे सति अन्या-
 नवभासनम् अन्यस्य स्थूलदेहस्यानवभासनं अप्रतीतिर्व्यतिरेकः स्थूल-
 देहस्येति शेषः । अस्मिन् प्रकरणे अन्वयव्यतिरेकशब्दाभ्याम् अनुष्ठान-
 व्यावृत्तौ उच्यते ॥ ३८ ॥

एवं स्थूलदेहस्यानात्मत्वावबोधकावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयित्वा लिङ्ग-
 देहस्य तथात्वावगमकौ तौ दर्शयति लिङ्गाभान इत्यादि । सुषुप्तौ सुषु-
 प्तावस्यायां लिङ्गाभाने लिङ्गस्य सूक्ष्मदेहस्याभानेऽप्रतीतौ आत्मनो
 भानं तदवस्थासंज्ञित्वेन स्फुरणम् आत्मनोऽन्वयः स्यात् तद्ज्ञाने आत्म-
 भाने लिङ्गस्याभानं लिङ्गदेहस्य अस्फुरणं व्यतिरेक इत्युच्यते ॥ ३९ ॥

तद्विवेकाद् विविक्ताः स्युः कोषाः प्राणमनोधियः ।

ते हि तत्र गुणावस्थाभेदमात्रात् पृथक् कृताः ॥ ४० ॥

सुषुप्त्यभाने भानन्तु समाधावात्मनोऽन्वयः ।

व्यतिरेकस्वात्मभाने सुषुप्त्यनवभासनम् ॥ ४१ ॥

यथा मुञ्जादिषीकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः ।

शरीरत्रितयाक्षौरेः परं ब्रह्मैव जायते ॥ ४२ ॥

ननु पञ्चकोषविवेचनसुपक्रमस्य लिङ्गदेहविवेचनं प्रकृतासङ्गत-
मित्याशङ्क्य प्राणमयादिकोषत्रितयस्य तत्त्वैवान्तर्भावान्न प्रकृतासङ्गति-
रित्याह तद्विवेकादिति । तस्य लिङ्गशरीरस्य विवेकात् विवेचनात्
प्राणमनोधियः एतन्नामकाः कोषा विविक्ताः आत्मनः पृथक् कृताः
स्युः । कुत इत्यत आह ते हीति । हि यस्मात् कारणात् ते प्राणमया-
दयः तत्र तस्मिन् लिङ्गशरीरे गुणावस्थाभेदमात्रात् गुणयोः सत्त्वरज-
सोरवस्थाभेदमात्रात् गुणप्रधानभावेनावस्थानविशेषादेव पृथक्कृताभेदेन
निर्दिष्टा इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इदानीमानन्दमयकोषत्वेन विवक्षितस्य कारणशरीरस्य विवेचनो-
पायमाह सुषुप्तप्रभाने भानमिति । समाधौ वक्ष्यमाणलक्षणायां समाध्य-
वस्थयां सुषुप्तप्रभाने सुषुप्तिगन्धोपलक्षितस्य कारणदेहरूपस्याज्ञानस्या-
प्रतीतौ आत्मनस्तु तृगन्धोऽवधारणे आत्मन एव भानं स्फुरणं यदस्ति
स आत्मनोऽन्वयः आत्मभाने आत्मनः स्फूर्त्तौ सत्यां सुषुप्तप्रभवभासनं
सुषुप्तप्रपलक्षितज्ञानस्याप्रतीतिरेव व्यतिरेकस्तस्येति । अत्रायं प्रयोगः
प्रत्यगात्मा अक्षमयादिभ्यो भिद्यते तेषु परस्परं व्यावर्त्तमानेष्वपि स्वय-
मव्यावृत्तत्वात् यत् येषु व्यावर्त्तमानेष्वपि न व्यावर्त्तते तत् तेषो भिद्यते
अथा कुसुमेभ्यः स्त्रवं यथा वा पण्डादिव्यक्तिभ्यो गोत्वमिति ॥ ४१ ॥

एवम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां कोषपञ्चकाद् विभक्तस्य आत्मनो ब्रह्म-
प्राप्तिर्भवतीत्युक्तम् । तत्प्रतिपादिकां अङ्गुष्ठमात्राः पुरुषोऽन्तरात्मे-

परापरात्मनोरेवं युक्त्या सम्भावितैकता ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यैः सा भागवत्यागेन लक्ष्यते ॥ ४३ ॥

जगतो यदुपादानं मायामादाय तामसीम् ।

निमित्तं शुद्धसत्त्वां तामुच्यते ब्रह्म तन्निरा ॥ ४४ ॥

त्यादिकां तं विद्याच्छुक्रमसृष्टमित्यन्तां कठश्रुतिमर्थतः पठति यथा सञ्ज्ञा-
दिधीकैवमिति । यथा येन प्रकारेण सञ्ज्ञादेतन्नामकात् तद्व्यतिशेष्टात्
इष्टीका गर्भस्थं कोमलं तद्व्यं युक्त्या वह्निरावरकत्वेन स्थितानां स्थूल-
पद्माणां विभजनलक्षणेनोपायेन समुद्भिद्यते एवमात्मापि युक्त्या अन्वय-
व्यतिरेकलक्षणोपायेन शरीरतितयात् पूर्वोक्तात् शरीरतयात् धीरैः
ब्रह्मवर्त्यादिशानसम्पन्नैरधिकारिभिः समुद्भूतः पृथक् कृतश्चेत् सपरं
ब्रह्मैव जायते चिदानन्दरूपस्य लक्षणसोभयोरविशिष्टत्वादित्यभि-
प्रायः ॥ ४२ ॥

एतावता मन्यसन्दर्भेण सफलस्य तत्त्वज्ञानस्य निरूपितत्वात् उत्तर-
मन्यभागस्यानारम्भप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तदारम्भसिद्धये वृत्तातुकीर्तनपूर्वक-
सुत्तरमन्यस्य तात्पर्यमाह परापरात्मनोरेवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण
परापरात्मनोस्तत्त्वस्यदार्ढ्ययोः परमात्मजीवात्मनोरेकता अभिन्नता युक्त्या
लक्षणसाध्यप्रदर्शनाद्युपायेन सम्भाविताऽङ्गीकारिता सा एकता तत्त्वम-
स्यादिवाक्यैः स्पष्टं भागवत्यागेन विरुद्धांशपरित्यागेन लक्ष्यते लक्षणा-
वृत्त्या बोध्यते ॥ ४३ ॥

तत्त्वमसीति वाक्यार्थज्ञानस्य तत्त्वपदादिप्रदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् तत्त्वदस्य
वाक्यमर्थं तावदाह जगतो यदुपादानमिति । यत् सच्चिदानन्दलक्षणं
ब्रह्म तामसीं तमोगुणप्रधानां मायामादाय उपाधित्वेन स्वीकृत्य जयत-
श्चराचरात्मकस्य कार्यवर्गस्योपादानम् अध्यासाधिष्ठानं शुद्धसत्त्वां विशुद्ध-
सत्त्वप्रधानां तामुपाधित्वेन स्वीकृत्य निमित्तम् उपादानाद्यभिध्यञ्जकं

यदा मलिनसत्त्वां तां कामकर्मादिदूषिताम् ।

आदत्ते तत् परं ब्रह्म त्वं पदेन तदोच्यते ॥ ४५ ॥

त्रितयीमपि तां मुक्ता परस्परविरोधिनीम् ।

अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥ ४६ ॥

सोऽयमित्यादिवाक्येषु विरोधात् तदिदन्वयोः ।

त्यागेन भागयोरैक आश्रयो लक्ष्यते यथा ॥ ४७ ॥

मायाविद्ये विहायैवमुपाधौ परजीवयोः ।

अखण्डं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मैव लक्ष्यते ॥ ४८ ॥

कर्तृ भवति तद् ब्रह्म निमित्तोपादानोभयरूपं ब्रह्म तद्विरा तत् त्वम-
स्यादिवाक्यस्थेन तत्पदेनोच्यते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

त्वं पदवाच्यार्थमाह यदा मलिनसत्त्वमिति । तदेव ब्रह्म यदा
यस्यामवस्थायां मलिनसत्त्वामीषष्ट्यस्तमोभिश्चयेन मलिनसत्त्वप्रधानां
अतएव कामकर्मादिदूषितां तामविद्याशब्दवाच्यार्थं मायामादत्ते उपा-
धित्वेन स्वीकरोति तदा त्वं पदेनोच्यते ॥ ४५ ॥

एवं तत् त्वं पदार्थविधाय वाक्यार्थमाह त्रितयीमपि तां मुक्तीति ।
त्रितयीमपि त्रिप्रकारामपि तमःप्रधानविशुद्धसत्त्वप्रधानमलिनसत्त्वप्रधान-
त्वभेदेन उक्तामतएव परस्परविरोधिनीं तां मायां मुक्ता परित्यज्य
अखण्डं भेदरहितं सच्चिदानन्दं ब्रह्म महावाक्येन लक्ष्यते इत्यु-
क्तम् ॥ ४६ ॥

नन्वेवं लक्षणादुक्त्या वाक्यार्थबोधनं कुत्र दृष्टमित्याशङ्क्याह
सोऽयमित्यादिवाक्येष्विति । सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्येषु तदिद-
न्वयोः तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यलक्षणयोर्धर्मयोर्विरोधादेकानुपपत्तेर्भागे-
नोर्विरुद्धांशयोस्त्यागेनैकाश्रयो देवदत्तस्वरूपमेकमेव यथा लक्ष्यते ॥ ४७ ॥

एवं दृष्टान्तसमिधाय दार्ष्टान्तिकमाह मायाविद्ये विहायैवमिति ।
इवं सोऽयं देवदत्तः इति वाक्ये यथा तद्व्यपजीवयोरुपाधौ उपाधिभूते

सविकल्पस्य लक्ष्यत्वे लक्ष्यस्य स्यादवस्तुता ।

निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वं न दृष्टं न च सम्भवि ॥ ४६ ॥

विकल्पो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत् ।

आद्ये व्याहृतिरन्यत्रानवस्थात्माश्रयादयः ॥ ५० ॥

मायाविद्ये पूर्वोक्ते विहायाखण्डं भेदरहितं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मैव
महावाक्येन लक्ष्यते ॥ ४८ ॥

ननु महावाक्येन किं लक्ष्यं सविकल्पकसुते निर्विकल्पकमिति
विकल्पः प्रथमे पक्षे दोषमाह पूर्ववादी सविकल्पस्येति । सविकल्पस्य
विकल्पेन विपरीतत्वेन कल्पितेन नामजात्यादिना रूपेण सच्च वर्तते
इति सविकल्पं तस्य लक्ष्यत्वे वाक्येन बोध्यते लक्ष्यस्य वाक्यार्थतया
लक्ष्यस्यावस्तुता स्यात् मिथ्यात्वं स्यात् । द्वितीये दोषमाह निर्विकल्प-
स्येति । निर्विकल्पस्य नामजात्यादिरहितस्य लक्ष्यत्वं न दृष्टं लोके
न कापि दृष्टं न च सम्भवि उपपद्यमानमपि न भवति लक्ष्यत्वधर्मवतो
निर्विकल्पकत्वव्याघातादिति यावत् ॥ ४९ ॥

सिद्धान्ती जात्युत्तरत्वाच्चेदं चोद्यमिति विकल्पपूर्वकं दोषमाह
विकल्पो निर्विकल्पस्येति । सविकल्पस्य वा निर्विकल्पस्य वा लक्ष्यत्वमिति
यो विकल्पपक्षस्तथा ज्ञतः स किं निर्विकल्पस्य एत सविकल्पस्य वा भवेत्
आद्ये प्रथमे पक्षे व्याहृतिस्त्वयोक्तो व्याघात एव अन्यत्र द्वितीये पक्षे
अनवस्थादयः । तथाहि सविकल्पस्य विवक्ष्य इत्यत्र विकल्पेन सह वर्तते
यः इत्यत्र तृतीयान्तविकल्पपदेन प्रथमान्तविकल्पपदेन च एक एव विक-
ल्पोऽभिधीयते द्वौ वा एक एव चेत् स्वयमेक एव विकल्पाश्रयविशेषणतया
आश्रयस्तदाश्रितो विकल्पश्चेत्यात्माश्रयता, द्वौ चेत् तदा तृतीयाशब्द-
निर्दिष्टस्यापि विकल्पस्य विकल्परूपत्वात् तदाश्रयस्यापि सविकल्पकत्वात्
तद्विशेषणीभूतो विकल्पः किं प्रथमान्तशब्दनिर्दिष्ट एव विकल्पः ? एत
ताभ्यामन्यः ? आद्ये अन्योऽन्याश्रयता, द्वितीयेऽपि धर्मविशेषणीभूतो

१३२८१

इदं गुणक्रियाजातिद्रव्यसम्बन्धवस्तुषु ।

समन्तेन स्वरूपस्य सर्वमेतदितोष्यताम् ॥ ५१ ॥

विकल्पतदभावाभ्यामसंसृष्टात्मवस्तुनि ।

विकल्पितत्वलक्ष्यत्वसम्बन्धाद्यास्तु कल्पिताः ॥ ५२ ॥

विकल्पः किं प्रथमान्तश्च निर्दिष्टं च तं तेभ्योऽन्यः ? आदौ चक्रकापत्तिः,

द्वितीये तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थापात इति ॥ ५० ॥

न केवलमत्रैवेदं दूषणम् अपि तु सर्वत्रैव विधिविकल्पपूर्वकं दूषणं प्रसरतीत्याह इदं गुणक्रियेति । इदं विकल्पदूषणजातं गुण-
क्रियाजातिद्रव्यसम्बन्धवस्तुषु येषु वस्तुषु गुणादिसम्बन्धान्तास्तेषु पञ्चसु
वस्तुषु समम् । तथाहि गुणः किं निर्गुणे वर्तते कथं वा गुणवति
क्रियापि क्रियारहिते वर्तते क्रियावति वा ? आद्ये व्यापातः अस्य-
त्वात्माश्रयादय इति सर्वत्र चैवमूह्यम् । नन्विदमसदुत्तरं चेत् किं
सदुत्तरमित्याशङ्क्याह तेनेति । तेन एवंविधविकल्पस्यासङ्गतत्वेन एत-
द्गुणादिकं सर्वं स्वरूपस्येतीष्यतां गुणादयः सर्वे वस्तुस्वरूपे वर्तन्ते
इत्यभिप्रायः ॥ ५१ ॥

भवत्वेवमन्यत्र प्रकृते किमायातमित्यत्राह विकल्पतदभावाभ्यामिति ।
विकल्पतदभावाभ्यां विकल्पेन विकल्पाभावेन चासंसृष्टात्मवस्तुनि संस्पर्श-
रहिते परमात्मवस्तुनि विकल्पितत्वलक्ष्यत्वसम्बन्धाद्याः कल्पिताः तत्र
विकल्पितत्वं नाम अविकल्पस्य वा निर्विकल्पस्य वा इति पूर्वोक्तेन
विषयीकृतत्वं लक्ष्यत्वं लक्षणावृत्त्या ज्ञाप्यत्वं सम्बन्धः संयोगादिः,
आदिशब्देन इत्यादयो भट्टहन्ते, तुशब्देऽवधारणे, तत्र द्रव्यं नाम गुणा-
श्रयो द्रव्यं समवायिकारणं द्रव्यमिति वा तार्किकैर्लक्षितं कर्मव्यतिरि-
क्तत्वे सति जातिमात्राश्रयो गुणः, नित्यमेकमनेकवृत्तिसामान्यमिति
लक्षितं जातिः संयोगविभागयोरसमवायिकारणजातीयं कर्मेति
लक्षिता क्रिया, एते सर्वे स्वरूपे कल्पिता एवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इत्थं वाक्यैस्तदर्थानुसन्धानं श्रवणं भवेत् ।

युक्त्या सम्भावितत्वानुसन्धानं मननन्तु तत् ॥ ५३ ॥

ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थं चेतसः स्थापितस्य यत् +

एकतानत्वमेतद्वि निदिध्यासनमुच्यते ॥ ५४ ॥

ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाद्वैकगोचरम् ।

निर्वातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥ ५५ ॥

एतावता मन्यसन्दर्भेण किञ्चित् भवतीत्याकाङ्क्षायां फलितमाह
इत्थं वाक्यैरिति । इत्थं जगतो यदुपादानं इत्यादिमन्यजातोक्त-
प्रकारेण वाक्यैस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैस्तदर्थानुसन्धानं तेषां वाक्यानामर्थस्य
जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणस्यानुसन्धानं श्रवणं भवेत् । युक्त्या शब्द-
स्पर्शादयो वेद्या इत्यादिना परापरात्मनोरेवं युक्त्या सम्भावितैकता
इत्यन्तेन मन्यसन्दर्भेणोक्तप्रकारया युक्त्या सम्भावितत्वानुसन्धानं
श्रुतस्यार्थस्य उपपद्यमानत्वज्ञानं यदस्ति तत् तु मननमुच्यते ॥ ५३ ॥

इदानीं निदिध्यासनमाह ताभ्यामिति । ताभ्यां श्रवणमननभ्यां
निर्विचिकित्से निर्गता विचिकित्सा संशयो यच्चादौ निर्विचिकित्सः
क्षिप्तार्थे विषये स्थापितस्य धारणावतर्धेतसः देशसम्बन्धवित्तस्य धार-
णेति पतञ्जलिनोक्तत्वात् यदेकतानत्वं एकाकारवृत्तिप्रवाहवत्त्वम् एत-
द्विदिध्यासनमुच्यते हि प्रसिद्धं योगशास्त्रे तत्प्रत्ययैकतानता ध्यान-
मिति ॥ ५४ ॥

तस्यैव निदिध्यासनस्य परिपाकदशारूपं समाधिमाह ध्यातृध्याने
इति । निदिध्यासने तावद्वाता ध्यानं ध्येयञ्च इति त्रितयं भासते
तत्र यदा चित्तमभ्यासवशेन ध्यातृध्याने ध्यातारं ध्यानञ्च क्रमात् परि-
त्यज्य ध्येयैकगोचरं ध्येयमेकमेव गोचरो विषयो यस्य तत् तथाविधं
भवति तदा समाधिरित्युच्यते तत्र दृष्टान्तः निर्वातदीपवदिति वायु-
रहिते प्रदेशे वर्तमानो दीपो यथा निश्चलो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अज्ञातगोचराः ।

स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् ॥ ५६ ॥

वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रयत्नात् प्रथमादपि ।

अदृष्टासक्तदभ्याससंस्कारः स चिराद्भवेत् ॥ ५७ ॥

यथा दीपो निवातस्य इत्यादिभिरनेकधा ।

भगवानिममेवार्थमर्जुनाय न्यरूपयत् ॥ ५८ ॥

ननु समाधौ वृत्तीनामनुपलब्धौ ध्येयैकगोचरत्वमपि निश्चेतुं न
शक्यते इत्याशङ्क्य वृत्तिसङ्ख्यायस्यानुमानगम्यत्वाच्चैवमित्याह वृत्तयस्त्विति ।
आत्मगोचराः आत्मा गोचरो विप्रयो यासां ता वृत्तयस्तु तदानीं
समाधिकावे अज्ञाताः अपि व्युत्थितस्य समाधेरुत्थितस्य समुत्थितादुत्प-
न्नात् स्मरणादितावन्तं कालं समाहितोऽभूवमित्येवंरूपादनुमीयन्ते
यद् यत् अर्थ्यं ते तत्तदनुभूतमिति व्याप्तेर्लोकप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु तदानीं वृत्त्युत्पादकप्रयत्नाभावात् कथं वृत्त्यनुवृत्तिरित्याशङ्क्य
वात्कालिकप्रयत्नाभावेऽपि प्राथमिकादेव प्रयत्नात् अदृष्टादिसहकारि-
सङ्गितात् भवतीत्याह वृत्तीनामनुवृत्तिस्त्विति । ध्येयैकगोचराणां
वृत्तीनाम् अनुवृत्तिस्तु प्रवाहरूपेणातु गतिस्तु प्रथमादपि प्रयत्नात् समा-
धिपूर्वकालीनादपि अदृष्टम् अशुक्लाक्षणाकमौख्यो यः पुष्पविशेषः कर्मा-
शुक्लाक्षणां योगिनस्त्रिविधमितरेषामिति पतञ्जलिना स्मृतितत्वात् यथा-
सक्तदभ्याससंस्कारः पुनः पुनः समाध्यभ्यासेन जनितो भावनाख्यः संस्का-
रविशेषः ताभ्यां सहकारिकारणाभ्यां सह वर्त्तमानात् भवति ॥ ५७ ॥

नन्वयं समाधिः पूर्वाचार्यैर्न निरूपितोऽदृष्ट इत्याशङ्क्य सर्वशुद्ध्या
श्रीपुरुषोत्तमेन निरूपितत्वात् नैवमित्याह यथा दीपो निवातस्य इति ।
यथा दीपो निवातस्यो नेङ्गते इत्यादिस्त्रोक्त्रैरनेकधा मानाप्रकारेण भग-
वान् ज्ञानैश्वर्यादिसम्पन्न इममेव निर्विकल्पकसमाधिर्ह्यनुमर्शमर्जुनाय
शिव्याय श्रद्धापयत् निरूपितवान् ॥ ५८ ॥

अनादाविह संसारे सञ्चिताः कर्मकोटयः ।

अनेन विलयं यान्ति शुद्धो धर्मो विवर्धते ॥ ५८ ॥

धर्ममेवमिमं प्राहुः समाधिं योगवित्तमाः ।

वर्षत्येष यतो धर्मानृतधाराः सहस्रशः ॥ ६० ॥

अमुना वासनाजाले निःशेषं प्रविलापिते ।

समूलोन्मूलिते पुण्यपापाख्ये कर्मसञ्चये ।

वाक्यमप्रतिबद्धं सत् प्राक्परोक्षावभासिते ।

करामलकवद् बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥ ६१ ॥

अस्य समाधेरवान्तरफलमाह अनादाविह संसार इति । अनादौ
अष्टम्, इह अस्मिन् संसारे सञ्चिताः सम्पादिताः कर्मकोटयः कर्मणां
[गत्यापुण्यलक्षणाणां कोटय इत्युपलक्ष्यम् अपरिमितानि कर्माणीत्यर्थः
अनेन समाधिना विलयं यान्ति विनश्यन्ति क्षीयन्ते आस्य कर्माणि,
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि श्रुतेः श्रुतेषु, शुद्धो धर्मः प्रविलासाविद्या-
नवर्त्तकतत्त्वसाक्षात्कारसाधनभूतो धर्मो विवर्धते अष्टम् ॥ ५८ ॥

तत्र किं प्रमाणमित्यत आह धर्ममेवमिममिति । योगवित्तमाः
प्रतिशयेन योगज्ञाः ब्रह्मसाक्षात्कारवन्त इत्यर्थः इमं निर्विकल्पक-
[माधिं धर्ममेवमं प्राहुः अष्टम् । तदुपपादयति वर्षत्येष इति । यतः
[प्राण्यात् एष निर्विकल्पकसमाधिर्धर्मानृतधाराः धर्मलक्षणाः अमृतधाराः
[इत्यर्थो वर्धति क्षणमेकं क्रतुशतस्यापीति श्रुतेः अतो धर्ममेवमं प्राहु-
रिति पूर्वेषाम्बयः ॥ ६० ॥

इहानीं समाधेः परमायोजनमाह अमुनेति । अमुना समाधिना
[वासनाजाले अहङ्कारममकारकटृत्वाद्यभिमानहेतुभूते ज्ञानविरुद्धे सं-
[क्षरसमूहे निःशेषं यथा भवति तथा प्रविलापिते विनाशिते पुण्यपाप-
[ाख्ये कर्मसञ्चये समूलोन्मूलिते मूलवृद्धितं यथा भवति तथोन्मूलिते

परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।

बुद्धिपूर्वकतं पापं कृत्स्नं दहति वज्रिवत् ॥ ६२ ॥

अपरोक्षात्मविज्ञानं शाब्दं देशिकपूर्वकम् ।

संसारकारणाज्ञानतमसश्चण्डभास्करः ॥ ६३ ॥

इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय विधिवन्मनः समाधाय ।

विगलितसंस्कृतिबन्धः प्राप्नोति परं पदं नरो न चिरात् ॥ ६४ ॥

इति तत्त्वविवेकः समाप्तः ।

अब्रूते विनाशित इति यावत् । फलितमाह वाक्यमप्रतिबद्धमिति । वाक्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यम् अप्रतिबद्धं सत् कर्मवासनाभ्यां प्रतिबन्धरहितं सत् प्राक् परोक्षावभासिते पूर्वं परोक्षतया प्रकाशिते तत्त्वे करामलक-
वत् करस्थितामलकगोचरमिव अपरोक्षम् अपरोक्षतया तत्त्वावभासन-
समर्थं बोधं ज्ञानं प्रप्लव्यते जनयति ॥ ६१ ॥

इदानीं परोक्षज्ञानस्य फलमाह परोक्षं ब्रह्मविज्ञानमिति । देशिक-
पूर्वकं गुरुसंज्ञात्वात् शाब्दं तत्त्वमस्याद्यागमजन्यं परोक्षं ब्रह्मविज्ञानं
बुद्धिपूर्वकतं ज्ञानपूर्वकं यथा भवति तथा कृतं कृत्स्नं समस्तं पापं
वज्रिवद् दहति ॥ ६२ ॥

अपरोक्षज्ञानस्य फलमाह अपरोक्षात्मविज्ञानमिति । शाब्दं
देशिकपूर्वकं व्याख्यातम् अपरोक्षात्मविज्ञानम् अपरोक्षस्यात्मनो विज्ञानं
संशयविपर्ययरहितं यज्ज्ञानं तत् संसारकारणज्ञानतमसः संसार-
कारणं यदज्ञानमस्ति तदेव तमस्तस्य चण्डभास्करो मध्याह्नकाक्षीनः
सूर्यः वाह्यतमसश्चण्डभास्कर इवाज्ञानतमसो निवर्त्तकमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

पन्थाभ्यासफलमाह इत्थं तत्त्वविवेकमिति । नरः इत्युक्तौ न
प्रकारेण तत्त्वविवेकं तत्त्वस्य ब्रह्मात्मैकत्वसङ्गणस्य विवेकं कोपपञ्चकाद्
विवेचनं विधाय कृत्वा तस्मिन्मन्ये विधिवत् शास्त्रोक्तप्रकारेण मनः

द्वितीयपरिच्छेदः ।

भूतविवेकः ।

सद्वैतं श्रुतं यत् तत् पञ्चभूतविवेकतः ।

बोद्धुं शक्यं ततो भूतपञ्चकं प्रविविच्यते ॥ १ ॥

शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धो भूतगुणा इमे ।

एकद्वित्रिचतुः पञ्च गुणा व्योमादिषु क्रमात् ॥ २ ॥

समाधाय स्थिरीकृत्य विभक्तिसंस्कृतिवन्धः अपरोक्षज्ञानेन विनि-
वृत्तसंसारबन्धः सन् परं पदं निरतिशयानन्दरूपं मोक्षं न चिरादविवि-
क्तेन प्राप्नोति सत्यज्ञानानन्दलक्षणं ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

इति तत्त्वविवेकव्याख्या समाप्ता ।

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यसुनीश्वरौ ।

पञ्चभूतविवेकस्य व्याख्यानं क्रियते मया ॥

अदेव सोऽस्येदमप्य व्याप्तीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्या जगदुत्पत्तेः

पुरा यज्जगत्कारणं सद्रूपमद्वितीयं ब्रह्म श्रुतं तस्यावाक्यमनसगोचर-
त्वेन स्ततोऽवमन्तुमशक्यत्वात् तत्कार्यत्वेन तदुपाधिभूतस्य भूतपञ्च-
कस्य विवेकद्वारा तदवबोधनाय उपोद्घातत्वेन भूतपञ्चकविवेकं प्रति-
जानीते सद्वैतमिति ॥ १ ॥

तत्र तावदाकाशादीनां पञ्चानां भूतानां गुणतो भेदज्ञानाय
तद्गुणानाह शब्दस्पर्शौ रूपरसविति । नन्वेते गुणाः किं सर्वेषां
सुत एकैकस्य एकैको गुण इति विमर्शवज्रोभयथापि किन्तु पञ्चा-
रान्तरमस्तीत्यभिप्रायेणाह एकद्वित्रिचतुरिति ॥ २ ॥

प्रतिध्वनिर्वियत्शब्दो वायौ वीसीति शब्दनम् ।
 अनुष्णाशीतसंस्पर्शी वज्रौ भुगुभुगुध्वनिः ।
 चणस्पृशः प्रभारूपं जले चुलुचुलुध्वनिः ।
 शीतस्पर्शः शल्लरूपं रसो माधुर्यमोरितम् ।
 भूमौ कङ्कडशब्दः काठिन्यं स्पर्श इत्यते ।
 नोलादिकं चित्ररूपं मधुरास्त्रादिको रसः ।
 सुरभीतरगन्धौ द्वौ गुणाः सम्यग् विवेचिताः ॥ ३ ॥
 ओत्रं त्वक्चक्षुषीं जिह्वा घ्राणश्चेन्द्रियपञ्चकम् ।
 कर्णादिगोलकस्थं तच्छब्दादिग्राहकं क्रमात् ।
 सौक्ष्म्यात् कार्यानुमेयं तत् प्रायो धावेद् वह्निमुखम् ॥ ४ ॥

तदेव प्रकारान्तरं दर्शयति प्रतिध्वनिरिति । आकाशे तावत्
 शब्द एक एव गुणः स च प्रतिध्वनिरूपः, वायौ शब्दस्पर्शी । तत्र
 वायौ शब्दमनुकरणेन दर्शयति वीसीति शब्दनमिति । एवमुत्तरता-
 प्यनुकरणशब्दनं द्रष्टव्यम् । तस्य स्पर्शमाह अनुष्णाशीतसंस्पर्श इति ।
 वज्रौ शब्दस्पर्शरूपाणीति तयो गुणाः ते क्रमेणाभिधीयन्ते वज्रौ
 भुगुभुगुध्वनिः चणस्पृशः प्रभारूपमिति । जले शब्दादयो रसान्ता-
 चत्वारो गुणास्त्रादाह जले चुलुचुलुध्वनिरिति । भूमौ शब्दादि-
 गन्धानाः पञ्च गुणास्तदाहरति भूमौ कङ्कडशब्द इत्यादिना
 'सुरभीतरगन्धौ' दावित्यन्तेन । उत्तमर्थरूपसंहरति गुणाः सम्यग्विवे-
 चिता इति ॥ ३ ॥

एवं गुणतो भेदमभिधाय कार्यतो भेदज्ञानाय तत्कार्याणि
 'ज्ञानेन्द्रियाणि' तावदाह ओत्रमिति । तेषां स्थानानि व्यापारांश्च
 दर्शयति कर्णादिगोलकस्थमिति । इन्द्रियसङ्गावे किं प्रमाणमित्या-
 काङ्क्षायां कार्यजिह्वाकातुमानमित्याह सौक्ष्म्यात् कार्यानुमेयं तत्

कदाचित् पिहिते कर्णे श्रूयते शब्द आन्तरः ।

प्राणवायौ जाठराग्नौ जलपानेऽन्नभक्षणे ।

व्यज्यन्ते ह्यान्तरस्पर्शमौलने चान्तरं तमः ।

उद्गारे रसगन्धौ चेत्यक्षाणामान्तरग्रहः ॥ ५ ॥

पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः ।

क्षप्रिवाणिज्यसेवाद्याः पञ्चस्वन्तर्भवन्ति हि ॥ ६ ॥

इति । तच्च रूपोपलब्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावदिति
ब्रूष्यं, सौक्ष्म्यादपञ्चीकृतभूतकार्यत्वेन दुर्बलत्वादित्यर्थः । तेषां
स्वभावमाह पयो धावेदु वह्निर्मुखमिति । पराङ्घ्रि खानि व्यहणत् स्वयम्भु-
रिति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रायःशब्देन सूचितं कचित् करणानामान्तरविषयमाहकत्वं
दर्शयति कदाचिदिति हास्याम् । कदाचित् कर्णस्य पिधाने कृते
सति प्राणवायौ जाठराग्नौ च विद्यमान आन्तरः शब्दः श्रूयते
जलपानेऽन्नभक्षणे च आन्तरस्पर्शं अभिव्यज्यन्ते अभिव्यक्ता भवन्ति,
नेत्रनिमीलने कृते आन्तरलस उपलभ्यते, उद्गारे जाते रसगन्धौ
द्वौ गृह्येते इत्यनेन प्रकारेणाक्षाणामान्तरग्रहः, अक्षाणामिति कर्त्तरि
गृही आन्तरस्य विषयस्य ग्रही ग्रहणं इन्द्रियकर्तृकमान्तरविषय-
ग्रहणं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं ज्ञानेन्द्रियव्यापारानभिधाय कर्मेन्द्रियासत्त्वादिनं प्रति तत्-
सङ्गावसमर्थनाय तत्तत्क्षिप्तभूतांस्तत्त्वव्यापारानाह पञ्चोक्त्यादानेति ।
उक्त्यादानञ्च गमनञ्च विसर्गञ्च आनन्दश्चेति द्वयः उक्त्यादानगमन-
विसर्गानन्दाख्याः पञ्च क्रियाः प्रसिद्धा इति शेषः । ननु उक्त्यादाना-
विसर्गानन्दाणामपि सत्त्वात् कथं पञ्चेत्युक्तमित्याशङ्क्याह क्षप्रिवाणिज्य-
सेवादा इति ॥ ६ ॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थैरक्षैस्तत्क्रियाजनिः ।

सुखादिगोलकेष्वास्ते तत् कर्मेन्द्रियपञ्चकम् ॥ ७ ॥

मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलके स्थितम् ।

तच्चान्तःकरणं बाह्येष्वस्त्रातन्त्राद् विनेन्द्रियैः ॥ ८ ॥

अक्षेष्वाधोर्ध्वेऽर्पितेष्वेतद् गुणदोषविचारकम् ।

सत्त्वं रजस्तमसास्य गुणा विक्रियते हि तैः ॥ ९ ॥

वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमित्याद्याः सत्त्वसम्भवाः ।

कानि तानि क्रियाजनकानि इन्द्रियाणीत्यत आह वाक्पाणीति ।
मानादिभिरक्षैस्तत्क्रियाजनित्वासां क्रियाणां सत्पत्तिर्भवतीति शेषः अत्रा-
प्युक्तिः करणपूर्विका क्रियात्वात् इत्यादिकार्यलिङ्गकमनुमानं दृष्ट-
व्यम् । तस्य कर्मेन्द्रियपञ्चकस्य स्थानान्याह सुखादीति । आदिशब्देन
करचरणौ शुद्धशुद्धिद्वे च गृह्येते ॥ ७ ॥

इदानीमुक्तदशेन्द्रियमेरकत्वेन प्रस्तुतस्य मनसः कृत्यं स्थानञ्च दर्श-
यति मनो दशेन्द्रियाध्यक्षम् इति । तस्यान्तरिन्द्रियत्वं धनिमित्तकमाह
तच्चान्तःकरणमिति ॥ ८ ॥ १३३४।

दशेन्द्रियाध्यक्षत्वमेव विशदयति अक्षेष्वाधोर्ध्वेऽर्पितेष्विति । अक्षेषु
इन्द्रियेषु अर्थापितेषु विषयेषु स्थापितेषु सत्तु एतन्मनो गुणदोष-
विचारकं समीचीनमिदमसमीचीनमिदमित्यादिविचारकारीत्यर्थः । अयं
भावः आत्मनः प्रमादत्वेन सर्वज्ञानसाधारणत्वात् चक्षुरादीमानु रूपादि-
ज्ञानजननमात्रेण चरितार्थत्वात् गुणदोषविचारस्य उपलब्धमानस्या-
न्यथातुल्यपक्ष्या तत्कारणत्वेन मनोऽभ्युपगन्तव्यमिति । मनसो वैराग्य-
क्षमाद्यनेकविधवृत्तिभूतत्वदर्शनाय सत्त्वादियुगवत्त्वं दर्शयति सत्त्वं
रजस्तमसचेति । तेषां तदुगुणत्वे कारणमाह विक्रियते इति । हि यत-
स्तुर्गुणेर्विक्रियते विकारं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

कामक्रोधौ लोभयत्नावित्याद्या रजसोत्थिताः ।

भालस्यभ्रान्तितन्द्राद्या विकारास्तमसोत्थिताः ॥ १० ॥

सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः ।

तामसैर्नीमयं किन्तु हथायुःक्षपणं भवेत् ।

अत्राहम्यत्ययी कर्त्तव्येवं लोकव्यवस्थितिः ॥ ११ ॥

स्पष्टशब्दादियुक्तेषु भौतिकत्वमतिस्फुटम् ।

अत्रादावपि तच्छास्त्रयुक्तिभ्यामवधार्यताम् ॥ १२ ॥

युग्मेस्तस्य विक्रियमाणत्वमेव प्रपञ्चयति वैराग्यमित्यादितमसोत्थिता इत्यनेनैरिति । स्पष्टत्वात् न व्याख्यायते ॥ १० ॥

वैराग्यादीनां कार्याणि विभज्य दर्शयति सात्त्विकैरिति । तामसैर्नीमयमिति । एतेषां बुद्धिस्यत्वात् अन्तःकरणादीनां सर्वेषां स्वामिनमाह अत्राहमिति । अहमिति प्रत्ययवान् कर्त्ता प्रभुरित्यर्थः कोकोऽपि कार्यकारी प्रभुरित्येवमुपदिश्यते ॥ ११ ॥

एवं जगतः स्थितिमभिधाय इदानीं तस्य भौतिकत्वज्ञानोपायमाह स्पष्टशब्दादीति । स्पष्टशब्दादियुक्तेषु स्पष्टैः शब्दस्पर्शादिगुणैः सङ्गितेषु घटादिषु वस्तुषु भूतकार्यत्वं स्पष्टमेवावगम्यते । ननु इन्द्रियादिषु कथं भूतकार्यत्वमिच्छय इत्याशङ्क्यागमनमानाभ्यामित्याह अत्रादावपि इति । अक्षयं हि सौम्य मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयो वागित्यादिशास्त्रम् । अतुमानञ्च विमतानि ओलादीनि भूतकार्याणि भवितुमर्हन्ति भूतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत् तत् कार्यं दृष्टं यथा सृदन्वयव्यतिरेकानुविधायी घटो सृत्कार्यो दृष्टः तथा च इमानि तस्मात् तथेति तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वञ्च कोट्टशकलः सौम्य पुरुष इत्यादिना आन्दोन्मत्ततो मनसः श्रुतं तदन्वयापि दृष्टव्यम् ॥ १२ ॥

एकादशेन्द्रियैर्युक्त्या शास्त्रेणाप्यवगम्यते ।

यावत् किञ्चिद् भवेदेतदिदं शब्दोदितं जगत् ॥ १३ ॥

इदं सर्वं पुरा सृष्टेरकमेवाद्वितीयकम् ।

सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्यारुणर्वचः ॥ १४ ॥

ब्रह्मस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।

ब्रह्मान्तरात् सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ १५ ॥

तथा सहस्रानो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।

येक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥ १६ ॥

एवं भूतानि भौतिकानि च विविच्य दर्शयित्वा प्रकृतां सर्वेव
सौम्येदमस्य आसीदित्याद्यद्वितीयब्रह्मप्रतिपादिकां श्रुतिं व्याचक्षाण-
स्तदाक्यस्येदम्पदस्यार्थमाह एकादशेन्द्रियैरिति । प्रत्यक्षादिभिः सर्वैः
प्रमाचैरपि शब्दादिप्रमाणज्ञानैश्च यावत् किञ्चिज्जगदवगम्यते तत् सर्वं
सदेव इत्यादिवाक्यस्येन इदम्पदेनाभिहितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं इदंशब्दस्यार्थमभिधाय इदानीं तां श्रुतिं स्वयमर्थतः
पठति इदं सर्वमिति । अरुणस्यापत्यमारुणिर्ब्रह्मलोकस्तस्य पञ्चनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

एकमेवाद्वितीयमिति पदत्रयेण सहस्रानि स्वगतादिभेदत्रयं प्रसक्तं
निवारयितुं लोके स्वगतादिभेदत्रयं वावदु दर्शयति ब्रह्मस्य स्वगतो भेद
इति ॥ १५ ॥

एवमनात्मनि भेदत्रयं प्रदर्श्य सहस्रान्यपि प्रसक्तं तद्भेदत्रयं श्रुति-
पदत्रयेण निवारयतीत्याह तथा सहस्रान् इति । वस्तुत्वसामान्या-
हनात्मनोव सद्रूपात्मन्यपि प्रसक्तं स्वगतादिभेदत्रयमेक्यावधारणद्वैत-
प्रतिषेधाभिधायकैरेकमेवाद्वितीयमिति त्रिभिः पदैः क्रमेण निवार्यते
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

सतो नावयवाः शङ्कास्तदंशस्यानिरूपणात् ।

नामरूपे न तस्यांशौ तयोरद्याप्यनुज्ञवात् ॥ १७ ॥

नामरूपोद्भवस्यैव सृष्टित्वात् सृष्टितः पुरा ।

न तयोरुद्भवस्तस्मात् सन्निरंशं यथा वियत् ॥ १८ ॥

सदन्तरं सजातीयं न वैलक्षण्यवर्जनात् ।

नामरूपोपाधिभेदं विना नैव सतो भिदा ॥ १९ ॥

विजातीयमसत् तत् तु न खल्वस्तीति गम्यते ।

नास्यातः प्रतियोगित्वं विजातीयाद् भिदा कुतः ॥ २० ॥

सदस्तुनस्तावत् न स्वगतभेदः शङ्कितं शक्यते अस्य निरवयव-
त्वात् इत्याह सतो नावयवा इति । नामरूपयोः सदवयवत्वं किं
न स्यादित्याशङ्क्य सृष्टेः पुरा तयोरभावाच्च सदंशत्वमित्याह नाम-
रूपे इति ॥ १७ ॥

कुतो नामरूपयोरभावः इत्याशङ्क्याह नामरूपोद्भवस्यैवेति न
तयोरुद्भव इति । फलितमाह तच्चादिति । अत्रायं प्रयोगः सदस्तु
स्वगतभेदशून्यं भवितुमर्हति निरवयवत्वात् गगनवदिति ॥ १८ ॥

माभूत् स्वगतभेदः सजातीयभेदः किं न स्यादित्याशङ्क्य तत्सजातीयं
सदन्तरमिति वक्तव्यं तस्मिन् रूपयितुं न शक्यते सतो वैलक्षण्यभावादित्याह
सदन्तरमिति । ननु घटसत्ता पटसत्तेति सतो भेदः प्रतिभाषत इत्या-
शङ्क्य घटाकाशमठाकाशवदौपाधिको भेदो न स्वतो भातीत्याह नाम-
रूपोपाधिभेदमिति । अत्रायं प्रयोगः सदस्तु सजातीयभेदरहितं भवितु-
मर्हति उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाज्यमानभेदत्वात् गगनवदिति ॥ १९ ॥

भवत् तर्हि विजातीयाद् भेद इत्याशङ्क्य सतो विजातीयमसत्
तस्यासत्त्वेनैव प्रतियोगित्वासम्भवेन तत्प्रतियोगिकोऽपि भेदो नास्ती-
त्याह विजातीयमिति ॥ २० ॥

एकमेवाद्वितीयं सत् सिद्धमत्र तु केचन ।

विह्वला ऋसदेवेदं पुरासीदित्यवर्णयन् ॥ २१ ॥

मग्नस्याब्धौ यथाक्षाणि विह्वलानि तथास्य धीः ।

अखण्डैकरसं श्रुत्वा निष्प्रचारा विभेत्यतः ॥ २२ ॥

गौडाचार्या निर्विकल्पे समाधावन्ययोगिनाम् ।

साकारध्याननिष्ठानामत्यन्तं भयमूचिरे ॥ २३ ॥

अस्पर्शयोगो नामैषदुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ २४ ॥

भगवत्पूज्यपादाच्च शुष्कतर्कपटूनमून् ।

आहुर्माध्यमिकान् श्रान्तानचिन्त्येऽस्मिन् सदात्मनि ॥ २५ ॥

फलितमाह एकमेवेति । इदानीं स्वूपानिखननन्यायेन सद्वैत-
मेव दृश्यितुं पूर्वपक्षमाह अत्र तु केचन इत्यादि ॥ २१ ॥

विह्वलत्वे इष्टानमाह मग्नस्याब्धाविति । दाष्टान्तिके योजयति
तथास्य धीरिति । अस्यासद्वादिनः जातावेकवचनं धीरन्तःकरणम् अखण्डै-
करसं वस्तु श्रुत्वा निष्प्रचारा साकारवस्तुनीवाखण्डैकरसं वस्तुनि
प्रचाररहिता सती अतोऽस्मादस्तुनो बिभेति ॥ २२ ॥

उक्ताद्यै आचार्यसम्पत्तिं दर्शयति गौडाचार्या इति ॥ २३ ॥

केन वाक्येन उक्तवन्त इत्याकाङ्क्षायां तदीयं वार्तिकमेव पठति
अस्पर्शयोगो नामेति । योऽयमस्पर्शयोगाख्यो निर्विकल्पकः समाधिः एष
सर्वयोगिभिः साकारध्याननिष्ठैर्दुर्दर्शः दुःखेन द्रष्टुं योग्यः दुष्प्राप्य
इत्यर्थः । अतोऽपत्तिमाह योगिनो बिभ्यतीति । हि यस्मात् कार-
णात् योगिनः पूर्वोक्तवैतदर्शिनः अभये भयमूच्ये समाधौ नर्जने
देशे वाक्ता इव भयदर्शिनो भयहेतुत्वं कल्पयन्तः अस्माद् योगात् भीतिं
माप्नुवन्ति ॥ २४ ॥

ऋमदाचार्यैरप्येतदभिहितमित्याह भगवत्पूज्यपादाच्चेति ॥ २५ ॥

अनादृत्य श्रुतिं मौख्यादिमे वौद्धास्तपस्विनः ।

आपेदिरे निरात्मत्वमनुमानैकचक्षुषः ॥ २६ ॥

शून्यमासीदिति ब्रूषे सदयोगं वा सदात्मताम् ।

शून्यस्य न तु तदयुक्तमुभयं व्याहतत्वतः ॥ २७ ॥

न युक्तस्तमसा सूर्यो नापि चासी तमोमयः ।

सच्छून्ययोर्विरोधित्वात् शून्यमासीत् कथं वद ॥ २८ ॥

वियदादेर्नामरूपे मायया सति कल्पिते ।

शून्यस्य नामरूपे च तथा चेत् जीव्यतां चिरम् ॥ २९ ॥

सतोऽपि नामरूपे द्वे कल्पिते चेत् तदा वद ।

कुत्रेति निरधिष्ठानो न म्रमः क्वचिदीक्ष्यते ॥३॥

तदार्त्तिकं पठति अनादृत्य श्रुतिं मौख्यादिति ॥ २६ ॥

इदानीमसदादं विकल्प्य दूषयति शून्यमासीदित्यनेन वाक्येन शून्यस्य सत्ताजातियोगं वा सद्रूपतां वा ब्रूषे इति विकल्पाद्यः तदुभयं सत्तासम्बन्धसद्रूपत्वलक्षणं शून्यस्य व्याहतत्वात् न युज्यते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

व्याहतत्वमेव दृष्टान्तपूर्वकं दूषयति न युक्तस्तमसेति ॥ २८ ॥

ननु भवन्मतेऽपि वियदादीनां निर्विकल्पे ब्रह्मणि सत्त्वं व्याहतमित्याशङ्क्याह वियदादेरिति । तर्हि शून्यस्यापि नामरूपे सदस्तुति कल्पिते इति वदतो वौद्धस्यापसिद्धान्त इत्यभिप्रायेणाह शून्यस्य नामरूपे चेति ॥ २९ ॥

ननु तर्हि शून्यस्यैव सदस्तुतोऽपि नामरूपे द्वे कल्पिते एवाङ्गीकर्तव्ये भवन्मते वास्तवयोगात्मरूपयोरभावादिति शङ्कते सतोऽप्रीति । विकल्पासङ्गत्वादयं पक्ष एव अन्तुपपन्न इत्यभिप्रायेण परिहरति तदा वद कुत्रेतीति । अयमभिप्रायः सतो नामरूपे किं सति कल्पिते उता-

सदासीदिति शब्दार्थभेदे द्वैगुण्यमापतेत् ।

अभेदे पुनरुक्तिः स्यात् मैवं लोके तथेक्षणात् ॥३१॥

कर्त्तव्यं कुरुते वाक्यं ब्रूते धार्यस्य धारणम् ।

इत्यादिवासनाविष्टं प्रत्यासीत् सदिति रणम् ॥३२॥

कालाभावे पुरेत्युक्तिः कालवासनया युतम् ।

शिष्यं प्रत्येव तेनात्र द्वितीयं न हि शङ्कते ॥३३॥

अति अथवा जगति । नाद्यः अन्यस्य रजतादेनैकरूपयोरन्यत्र शुक्तिका-
दावारोपितत्वदर्शनात् सतोनामरूपयोः सत्येव कल्पनायोगात् न द्वितीयः
असतो निरात्मकस्य साधिष्ठानत्वायोगात् न तृतीयः सत उत्पन्नस्य
जगतः सन्नामरूपकल्पनाधिष्ठानत्वात्तुल्यपक्षे रिति । सामूदधिष्ठानमनयोः
कल्पना किं न स्यादित्याशङ्क्याह निरधिष्ठान इति ॥ ३० ॥

ननु असदेवेदमप्य आसीदित्यत्र यथा व्याघात उत्पन्नतया सदेव
सौख्येदमप्य आसीदित्यत्रापि दोषोऽस्तीति शङ्कते सदासीदिति । तथाहि
सदासीदिति शब्दभेदयोरथेभेदोऽस्ति न वा अस्ति चेद्वैतज्ञानिः नास्ति
चेत् पुनरुक्तिः स्यात् अतः सदासीदित्यनुपपन्नमिति । द्वितीयं पञ्च-
मादाय परिहरति नैवमिति । पुनरुक्तिदोषस्य कः परिहार इत्या-
शङ्क्याह लोक इति ॥ ३१ ॥

लोके एवंविधेषु प्रयोगेषु पुनरुक्तिभावः कुत्र दृष्ट इत्याशङ्क्याह
कर्त्तव्यमिति । भवत्येवं लोके श्रुतौ किमायातमित्यत्र आह इत्या-
दीति ॥ ३२ ॥

नन्वद्वितीयवस्तुनि भूतकालाभावात् अप्य आसीदित्युक्तिरनुपपन्ने-
स्याशङ्क्याह कालाभावे पुरेत्युक्तिरिति । ननु जगदुत्पत्तेः पुरा जगद-
भावेन सद्वितीयत्वं ब्रह्मणः इत्याशङ्क्य श्रुतिप्रवृत्तेर्देवतासनाविशिष्ट-
ओष्ठप्रबोधनार्थत्वात् नाभिशङ्कनीयम् इत्याह तेनेति ॥ ३३ ॥

चोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया ।
 अद्वैतभाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरम् ॥१४॥
 अतस्त्रिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
 अनाख्यमनभिव्यक्तं सत् किञ्चिदवशिष्यते ॥१५॥
 ननु भूम्यादिकं माभूत् परमाण्वन्तनाशतः ।
 कथन्ते वियतोऽसत्त्वं बुद्धिमारोहतीति चेत् ॥१६॥
 अत्यन्तं निर्जगद्गोम यथा ते बुद्धिमाश्रितम् ।
 तथैव सन्निराकाशं कुतो नाश्रयते मतिम् ॥ ३७ ॥
 निर्जगद्गोम दृष्टञ्चेत् प्रकाशतमसी विना ।
 क्व दृष्टं किञ्च ते पक्षे न प्रत्यक्षं वियत् खलु ॥१८॥

इदानीं सिद्धान्तरहस्यमाह चोद्यं वेति । व्यवहारदशायां
 चोद्यादि कर्तव्यं परमार्थतत्त्वद्वैतमेव तत्त्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

परमार्थतो द्वैताभावे श्रुतिं प्रमाणयति अतस्त्रिमितेति । तिमितं
 निखलं गम्भीरं दुरवगाहं मनसा विषयीकर्तुं मशक्यं न तेजस्तेज-
 स्त्वानधिकरणं न तमस्तमसो विलक्षणमनावरणस्वभावं ततं व्याप्तम्
 अनाख्यमाख्यातुमशक्यम् अनभिव्यक्तं चक्षुरादिभिरप्यविषयीकृतं सत्
 न्यूनविलक्षणम् अतएव किञ्चिदिदन्तया निर्देष्टुमशक्यम् अवशिष्यते
 द्वैतनिषेधावधित्वेनावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु जनिमत्वेनानित्यस्य भूम्यादेरसत्त्वमस्तु नित्यस्याकाशस्यासत्त्वं
 क्रयमङ्गीक्रियते इत्याशङ्कते ननु भूम्यादिकमिति ॥ १६ ॥

दृष्टान्तावच्छिन्नं परिहरति अत्यन्तं निर्जगद्गोमेति । अत्यन्तं
 निर्जगत्तन्मन्त्रात्परहितमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

न हि दृष्टेरनुपपन्नमिति न्यायमान्नित्यं चोदयति निर्जगद्गोम-

सद्वस्तु सिद्धत्वाभिर्निश्चितैरनुभूयते ।

सूक्ष्मीं स्थितौ न शून्यत्वं शून्यबुद्धेस्तु वर्जनात् ॥ १८ ॥

सद्वबुद्धिरपि चेन्नास्ति मास्त्वस्य स्वरूपभत्वतः ।

निर्भनस्तत्त्वसाक्षित्वात् सन्मात्रं सुगमं नृणाम् ॥ ४० ॥

मनोजृम्भणराहित्ये यथा साक्षी निराकुलः ।

मायाजृम्भणतः पूर्वं सत्तथैव निराकुलम् ॥ ४१ ॥

निस्तत्त्वा कार्यगम्यास्य शक्तिर्मायाग्निशक्तिवत् ।

न हि शक्तिः क्वचित् कैश्चित् बुध्यते कार्यतः पुरा ॥ ४२ ॥

मेति । दर्शनमेवासिद्धिमिति परिहरति प्रकाशतमसो विना का दृष्ट-
मिति । अपसिद्धान्तोऽपि इत्याह किञ्चेति ॥ १८ ॥

ननु दर्शनाभावः सद्वस्तुन्यपि समान इत्याशङ्क्य सतः सर्वानुभव-
सिद्धत्वात् सैवमित्याह सद्वस्तु सिद्धमिति । ननु तूष्णीभावे शून्यमेव
इतरस्य कस्यापि प्रतीत्यभावात् इत्याशङ्क्य शून्यस्यापि प्रतीत्यभावात्
शून्यमपि न सम्भवतीत्याह न शून्यत्वमिति ॥ १९ ॥

ननु तर्हि सद्वबुद्धिभावात् सत्त्वमपि न घटत इति शङ्कते सद्वबुद्धि-
रपीति । तस्य स्वरूपकाशत्वात् न तद्वबुद्धिभावोऽनिरुद्ध इति परिहरति
मास्त्वस्येति । ननु स्वगोचरद्वबुद्धिभावे कथं सद्वस्तु अवगन्तुं शक्यत
इत्यत आह निर्भनस्तत्त्व इति ॥ ४० ॥

एवं निष्प्रपञ्चस्य साक्षिणसूक्ष्मीं स्थितौ भानं प्रदर्शय एतन्-
दृष्टान्तबलेन दृष्टेः पुरापि सद्वस्तु तथावगन्तुं शक्यत इत्याह मनोजृ-
म्भणराहित्ये इति ॥ ४१ ॥

मायायाः किं लक्षणमित्यत आह निस्तत्त्वेति । निस्तत्त्वा
जगत्कारणभूतात् सद्वस्तुनः पृथक् सत्त्वरहिता कार्यगम्या विद्यदादि-
कार्यलक्षणगम्या अस्य सद्वस्तुनः शक्तिर्विद्यदादिकार्यजननसामर्थ्यं

न सदस्तु सतः सक्तिर्न हि वज्रेः स्वशक्तिर्ना ।

सद्विलक्षणतायांस्तु शक्तेः किं तत्त्वमुच्यताम् ॥४३॥

शून्यत्वमिति चेत् शून्यं मायाकार्यमितीरितम् ।

न शून्यं नापि सदयादृक् तादृक् तत्त्वमिहेष्यताम् ॥४४॥

नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं किन्त्वभूत् तमः ।

सदयोगात् तमसः सत्त्वं न स्वतस्तन्निषेधनात् ॥४५॥

भाषेत्युच्यते । वस्तुस्वरूपातिरिक्तसङ्गावे दृष्टान्तमाह अग्निशक्तिवदिति । यथा अग्नौ प्रादिस्वरूपातिरिक्तं स्फोटिकादिकार्यलिङ्गस्य वज्रादिनिष्ठं सामर्थ्यमस्ति तद्वदित्यर्थः । शक्तेः कार्यलिङ्गस्यत्वं व्यतिरेकसत्त्वेन दूषयति न हि शक्तिरिति ॥ ४३ ॥

एवं शक्तेः कार्यलिङ्गस्यत्वमुपपाद्य निस्तृत्वरूपतामुपपादयति न सदस्तु सतः शक्तिरिति । अयमभिप्रायः सदस्तुनः शक्तिः किं सती सतासती न तावत् सती तथात्वे सतोऽभिन्नत्वेन तच्छक्तित्वायोगात् । उक्तार्थे दृष्टान्तमाह न हि वज्रेः स्वशक्तिरेति द्वितीयेऽपि किं नरविषाणतुल्या एत सद्विलक्षणेति विकल्पाभिप्रायेण पृच्छति सद्विलक्षणतायान्विति ॥ ४३ ॥

तत्राद्यं पञ्चमनद्य दूषयति शून्यत्वमिति । शून्यस्य नामरूपे च तथा चेज्जीव्यतां चिरमित्येत्यर्थः । तस्मात् द्वितीयः पक्षः परिशिष्ट इत्याह न शून्यमिति । मायारूपं सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वचनानर्हमित्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

अशिक्षार्थे श्रुतिं प्रमाणयति नासदासीदिति । तम आसीत् तमसो भूदमित्यादि श्रुतिः प्रमाणाभित्यर्थः । तर्हि तम आसीदिति कथं सत्त्वं सच्यत इत्यत आह सदयोगादिति । कुत इत्यत आह तन्निषेधनादिति ॥ ४५ ॥

अतएव द्वितीयत्वं शून्यवन्नहि गण्यते ।

न लोके चैतत्तच्छक्तोर्जीवितं गण्यते पृथक् ॥ ४६ ॥

शक्तप्राधिक्ये जीवितश्चेद् वर्धते तत्र वृद्धिस्तत् ।

न शक्तिः किन्तु तत्कार्यं युद्धकथादिकन्तथा ।

सर्वथा शक्तिमात्रस्य न पृथक् गणना क्वचित् ।

शक्तिकार्यन्तु नैवास्ति द्वितीयं शङ्कते कथम् ॥ ४७ ॥

न कृत्स्नब्रह्मवृत्तिः सा शक्तिः किन्त्वेकदेशभाक् ।

घटशक्तिर्यथा भूमौ स्निग्धमृद्येव वर्तते ॥ ४८ ॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्ति स्वयं प्रभः ।

इत्येकदेशवृत्तित्वं मायाया वदति श्रुतिः ॥ ४९ ॥

फलितमाह अतएवेति । यतः स्मृतः सत्त्वं मायाया नास्ति अत-
एव शून्यस्येव मायाया अपि द्वितीयत्वं नहि गण्यते नैवाद्वितीय-
इत्यर्थः । अस्य तस्य द्वितीयत्वानङ्गीकारे दृष्टान्तमाह न लोके
इति ॥ ४६ ॥

ननु शक्तप्राधिक्ये जीविताधिक्यं दृश्यते अतः शक्तेरपि पृथक्
जीवितत्वमस्तीति शङ्कते शक्तप्राधिक्य इति । न शक्तिर्जीवितवर्धने
कारणम् अपि तु तत् कार्यं युद्धकथादीति परिहरति तत्र वृद्धिस्त-
दिति । दाष्टान्तिके योजयति तथा सर्वदेति । मायान् शक्तप्रा सद्वि-
तीयत्वं सतः अपि तु तत्कार्येण तत् भवत्येवेत्याशङ्क्य तस्य तदानी-
मसत्त्वात् तेनापि न सद्वितीयत्वमित्याह शक्तिकार्यमिति ॥ ४७ ॥

ननु सशक्तिः सति ब्रह्मणि सर्वत्र वर्तते एकैकदेशे नाद्याः सक्तौ
प्राथम्यब्रह्माभावप्रसङ्गात् न द्वितीयः निरंशत्वविरोधित्वादित्याशङ्क्य
आद्यानङ्गीकारात् द्वितीये परिहारो वक्ष्यते इत्यभिप्रायेणाह न कृत्स्न-
ब्रह्मवृत्तिरिति । एकदेशवृत्तौ दृष्टान्तमाह घटशक्तिरिति ॥ ४८ ॥

शक्तेरेकदेशवृत्तित्वे प्रमाणमाह पादोऽस्तेति ॥ ४९ ॥

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ।
 इति कणोऽर्जुनायाह जगतस्त्वेकदेशताम् ॥ ५० ॥
 सभूमिं सर्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ।
 विकारावर्त्तिं चात्रास्ति श्रुतिसूत्रकतोर्वचः ॥ ५१ ॥
 निरंशेऽप्यंशमारोप्य कृत्स्नेऽंशे वेति पृच्छतः ।
 तद्भाषयोत्तरं ब्रूते श्रुतिः श्रोतुर्हितैषिणौ ॥ ५२ ॥
 सत्तत्त्वमाश्रिता शक्तिः कल्पयेत् सति विक्रियाः ।
 वर्णाभित्तिगताभित्ती चित्रं नानाविधं यथा ॥ ५३ ॥
 आद्यो विकार आकाशः सोऽवकाशस्त्रभाववान् ।
 आकाशोऽस्तीति सत्तत्त्वमाकाशेऽप्यनुगच्छति ॥ ५४ ॥

न केवलं श्रुतिरेव स्मृतिरप्यस्तीत्याह विष्टभ्याहमिदमिति ॥ ५० ॥
 इदानीं निर्मायस्वरूपसद्भावे प्रमाणमाह सभूमिमिति । विकारा-
 वर्त्तिं च तथा हि स्थितिमाहेति सूत्रकारवचनमित्यर्थः ॥ ५१ ॥
 तर्हि निरंशत्वविरोध इत्यस्य कः परिहार इत्याशङ्क्य वास्तव-
 निरंशत्वाभ्युपगमाच्च विरोध इत्यभिप्रायेणोदाहृतश्रुत्यभिप्रायमाह
 निरंशेऽप्यंशमिति ॥ ५२ ॥

यदर्थं ब्रह्मणि माया समर्थिता तदिदानीमाह सत्तत्त्वमिति ।
 विक्रियाः विविधत्वेन क्रियन्ते इति विक्रियाः कार्यविशेषा इत्यर्थः ।
 तत्र दष्टान्तमाह वर्णाभित्तिगता इति । वर्णा रत्नपीठादयो घात-
 विशेषाः ॥ ५३ ॥

तत्र प्रथमं कार्यविशेषं दर्शयति आद्यो विकार इति । तत्-
 रूपमाह सोऽवकाशस्त्रभाववानिति । आकाशस्य ब्रह्मकार्यत्वे हेतु-
 माह आकाशोऽस्तीति सत्तत्त्वमाकाशेऽप्यनुगच्छतीति ॥ ५४ ॥

एकस्वभावं सत्तत्त्वमाकाशो द्विस्वभावकः ।

नावकाशः सति व्योम्नि स चैषोऽपि द्वयं स्थितम् ॥५५॥

यद्वा प्रतिध्वनिर्व्योम्नो गुणो नासौ सतीक्ष्यते ।

व्योम्नि द्वौ सद्वनी तेन सदेकं द्विगुणं वियत् ॥५६॥

या शक्तिः कल्पयेद् व्योम सा सद्व्योम्नोरभिन्नताम् ।

आपाद्य धर्मधर्मित्वं व्यत्ययेनावकल्पयेत् ॥ ५७ ॥

सतो व्योमत्वमापन्नं व्योम्नः सत्त्वान्तु लौकिकाः ।

तार्किकाश्चावगच्छन्ति मायाया उचितं हि तत् ॥५८॥

ततः किमित्यत आह एकस्वभावमिति । उक्तमर्थं विप्रदयति नावकाश इति । सति सद्वस्तुन्यवकाशो नास्ति किन्तु सत्स्वभाव एक एव आकाशे तु स च सत्स्वभावश्च एषोऽप्यवकाशस्वभावोऽपीति द्वयं स्थितं विद्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

सदाकाशयोरेकद्विस्वभावत्वं प्रकारान्तरेण व्युत्पादयति यद्वा इति । प्रतिध्वनिर्व्योम्नो गुणः इत्युपपादितमधस्तात् असौ प्रतिध्वनिः सद्वस्तुनि नेष्यते नोपलभ्यते व्योम्नि तु सद्व्योम्नी सच्छब्दौ उभावप्युपलभ्येते तेन कारणेन सदेकं एकस्वभावं वियत् द्विगुणं द्विस्वभावकमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु आकाशस्य सद्वस्तुकार्यत्वे आकाशस्य सत्त्वेति सतः आकाशधर्मता कुतः प्रतिभातीत्याशङ्क्याह या शक्तिरिति । या माया सद्वस्तुनि आकाशं कल्पयति सा प्रथमतः सद्व्योम्नोरभेदं कल्पयति प्रसात् उक्तधर्मधर्मिभावञ्च वैपरीत्येन कल्पयति अत आकाशस्य सत्त्वेति भानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

मायाया वैपरीत्यं कथं कृतम् इत्याशङ्क्याह सतो व्योमत्वमिति । वस्तुतत्त्वविचारे क्रियमाणे भूदो घटरूपत्वमिव सतो व्योमत्वमापन्नं

यद् यथा वर्त्तते तस्य तथात्वं भाति मानतः ।

अन्यथात्वं भ्रमेणेति न्यायोऽयं सार्वलौकिकः ॥ ५६ ॥

एवं श्रुतिविचारात् प्राक् यद् यथा वस्तु भासते ।

विचारेण विपर्येति ततस्तच्चिन्त्यतां वियत् ॥ ६० ॥

भिन्ने वियत्सती शब्दभेदाद् बुद्धेः भेदतः ।

वाक्यादिष्वनुवृत्तं सत् नतु व्योमेति भेदधीः ॥ ६१ ॥

सद्वस्तुन आकाशरूपत्वं प्राप्तम् । लौकिकाः प्राणिनः शास्त्रीयेषु
मध्ये तार्किकाश्च तद्वैपरीत्येन व्योम्नः गगनस्य धर्मिणः सत्त्वां सद्वस्तु
धर्मं जातिं वा व्यवगच्छन्ति जानन्ति । नतु अन्यस्यान्यथा प्रतीति-
रनुपपन्नेत्याशङ्क्याह मायाया उचितं हि तत् इति । तद्विपरीतदर्शन-
हेतुत्वं मायाया उचितमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

मायाया विपरीतप्रतीतिहेतुत्वं लौकिकन्यायदर्शनेन स्पष्टीकरोति
यदुच्यते । यच्छ्रुत्वादि यथा येन शुक्तिकादिरूपेण वर्त्तते तस्य तथात्वं
शुक्तादिरूपत्वं प्रमाणतः भाति स्फुरति अन्यथात्वं रजतादिरूपत्वं
तदुभ्रमेण भ्रान्त्या प्रतिभातीत्ययं न्यायः सार्वलौकिकः सर्वलोकप्रसिद्ध
इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं भ्रान्त्या विपरीतप्रतिभानं दर्शयित्वा तद्विषयपायमाह एवं
श्रुतिविचारादिति । एवमुक्तेन प्रकारेण श्रुतिविचारात् प्राक् श्रुत्यर्थ-
विचारात् पूर्वं यद्वस्तु यत् सद्वस्तु ब्रह्म भ्रान्त्या येन गगनादिरूपेण
वर्त्ततेऽतः श्रुत्यर्थपर्यालोचनेन विपर्येति गगनादिभावं परित्यज्य सद्वस्तु
ब्रह्मैव भवति ततः श्रुतिविचारेण वस्तु याथाक्यदर्शनसम्भावात् तद्विय-
ञ्चिन्त्यतां विचार्य तामित्यर्थः ॥ ६० ॥

विचाररूपमेव दर्शयति भिन्ने वियत्सतीति । भिन्न इति
प्रतिज्ञातार्थं हेतुमाह शब्दभेदादिति । वियच्छब्दस्य चन्द्रयोरपख्यायः

सहस्रवधिकवृत्तित्वात् धर्मि व्योम्नस्तु धर्मता ।

धिया सतः पृथक्कारे ब्रूहि व्योम किमात्मकम् ॥६२॥

अवकाशात्मकं तच्चेदसत् तदिति चिन्त्यताम् ।

भिन्नं सतोऽसच्च नेति वक्षि चेद व्याहृतिस्तव ॥६३॥

भातीति चेद्भातु नाम भूषणं मायिकस्य तत् ।

यदसङ्गासमानन्तमिथ्या स्वप्नगजादिवत् ॥ ६४ ॥

त्वादित्यर्थः । हेत्यन्तरमाह बुद्धेय भेदत इति । तमेव हेतुं विषदयति वाच्यादिष्विति । सदुवाच्यादिषु भूतेषु सदुवायुः सत् तेज इत्येवं-
प्रकारेणानुवृत्तं भासते व्योम तु नैवं भासते इति यज्ज्ञानं सा भेदधी-
र्भेदबुद्धिरित्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं सदाकाशयोर्भेदं प्रसाध्य व्योम्नः सत्त्वेति आन्त्या प्रतीतस्य धर्मधर्मभावस्य विचारेण व्यत्ययं दर्शयति सदुवत्त्वधिकवृत्तित्वादिति ।
रूपरसादिष्वनुवृत्तस्य द्रव्यस्यैवाकाशवाच्यादिष्वनुवृत्तस्य सतो धर्मित्वं
रसादिभ्यो व्यावृत्तस्य रूपस्येव वाच्यादिभ्यो व्यावृत्तस्य नभसो धर्मत्व-
मित्यर्थः । ननु तर्हि घटादु भिन्नस्य रूपस्य यथा वास्तवत्वं तथा सतो
भिन्नस्य नभसोऽपि स्यादित्याशङ्क्य सदुव्यतिरिक्तस्य नभसो दुर्निरूपत्वात्
नैवमित्याह धिया सत इति ॥ ६२ ॥

दुर्निरूपत्वमसिद्धमिति शङ्कते अवकाशात्मकमिति । तर्हि सतो
विलक्षणत्वादसदेव स्यादिति परिहरति असत्तदित्येति । सतो विल-
क्षणस्यासत्त्वं नास्तीति वदतो दोषमाह भिन्नमिति ॥ ६३ ॥

असत्त्वे भानं न स्यादित्याशङ्क्य तुच्छविलक्षणत्वाद् भानं न विरु-
ध्यते इत्याह भातीति चेदिति । अविरोधं दर्शयितुं मिथ्यावस्तुलक्षणं
रूपदण्डान्माह यदसदुभासमानमिति । यदुवस्तु स्वरूपेणाविद्यमान-
मपि भासते तत् स्वप्नगजादिवन्मिथ्या इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

जातिव्यक्ती देहिदेही गुणद्रव्यं यथा पृथक् ।

वियत्सतोस्तथैवास्तु पार्थक्यं कीदृशं विस्मयः ॥ ६५ ॥

बुद्धोऽपि भेदो नो चित्ते निरूढिं याति चैतदा ।

अनैकाग्र्यात् संशयाद्वा रूढ्यभावोऽस्य ते वद ॥ ६६ ॥

अप्रमत्तो भव ध्यानादाद्येऽन्यस्मिन् विवेचनम् ।

कुरु प्रमाणयुक्तिभ्यां ततो रूढतमो भवेत् ॥ ६७ ॥

ध्यानात्मानाद् युक्तितोऽपि रूढे भेदे वियत्सतोः ।

न कदाचित् वियत् सत्यं सदैव सुखिद्रवञ्च च ॥ ६८ ॥

ननु नियमेन सहोपलभ्यमानयोर्भेदो न दृष्टश्च इत्याशङ्काह
जातिव्यक्तीति ॥ ६५ ॥

भेदो यद्यपि बुध्यते तथापि निश्चितो न भवतीति शङ्कते । बुद्धो-
ऽपीति । तत्परिहारं वक्तुं निश्चयाभावे कारणं पृच्छति अनैका-
ग्र्यादिति ॥ ६६ ॥

आद्ये परिहारमाह अप्रमत्तो भव ध्यानादाद्य इति । आद्ये
प्रथमे विकल्पे ध्यानात् तत्र प्रत्ययैकतनता ध्यानमित्युक्तलक्षणादप्रमत्तो
भव सावधानमना भवेति यावत् । द्वितीये परिहारमाह अन्यस्मिन्
विवेचनं कुर्विति । ततश्च किम् इत्यत आह ततो रूढतमो भवे-
दिति ॥ ६७ ॥

ततोऽपि किम् इत्यत आह ध्यानादिति । ध्यानं पूर्वोक्तलक्षणं,
मानं भिन्ने वियत्सतो शब्दभेदात् बुद्धेश्च भेदत इत्युक्तं, युक्तिस्तु स-
ख्यविकल्पवत्त्वादित्यादावुक्ता, एतैर्ध्यानादिभिर्यत्सतोर्भेदे चित्ते निरूढिं
याते सति वियत् कदाचित् न सत्यं किन्तु सर्वदा मिथ्यैव भासते स-
ख्यपि सुखिद्रवदाकाशवच्च च नैव भवतीति शेषः ॥ ६८ ॥

ज्ञस्य भाति सदा व्योम निस्तत्त्वोक्ते खपूर्वकम् ।
 सहस्त्वपि विभात्यस्य निष्क्रिद्रत्वपुरःसरम् ॥ ६८ ॥
 वासनायां विवृद्धायां वियत्सत्यत्वंवादिनम् ।
 सन्मात्राबोधयुक्तञ्च दृष्ट्वा विस्मयते बुधः ॥ ७० ॥
 एवमाकाशमिथ्यात्वे सत्सत्यत्वे च वासिते ।
 न्यायेनानेन वाच्यादेः सदस्तु प्रविविच्यताम् ॥ ७१ ॥
 सदस्तुन्ये कदेशस्थ्यां माया तत्रैकदेशगम् ।
 वियत्तत्राप्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः ॥ ७२ ॥
 शोषस्पर्शौ गतिर्वैगो वायुधर्मा इमे मताः ।
 त्रयः स्वभावाः सन्मायाव्योम्नां ये तेऽपि वायुगाः ॥ ७३ ॥

वियत्सतोविवेचनफलमाह ज्ञस्य भातीति ॥ ६८ ॥

वियन्मिथ्यात्वं सतो वस्तुत्वञ्च सदा चिन्तयतः किं भवतीत्याह
 वासनायामिति । बुधो वियत्सतोस्तत्त्ववेत्ता गगनस्य सत्यत्वं ब्रुवाणं
 निरवकाशसदस्त्वबोधपरिहितं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

उक्तन्यायमन्यत्वाप्यतिदिशति एवमाकाशमिथ्यात्वे इति ॥ ७१ ॥

अन्वाकाशकार्यस्य वायोरकारणभूतेन सदस्तुना तदात्मप्रतीत्य-
 योगात् सतो विवेचनमप्रयोजकमित्याशङ्क्यं साक्षात् सम्बन्धाभावेऽपि
 परस्परया सम्बन्धोऽस्तीत्याह सदस्तुन्येकदेशस्थेति ॥ ७२ ॥

एवं सदाव्योः सम्बन्धं प्रदर्शयति तयोर्धर्मतो भेदज्ञानाय वायौ प्रतीय-
 मानान् धर्मानाह शोषस्पर्शौ गतिरिति । एवं प्रातिखिकान् घनान-
 भिधाय कारणतः प्राप्तान् तानाह त्रयः स्वभावा इति । सन्माया-
 व्योम्नां ये त्रयः स्वभावाः शीघ्रविशेषास्तेऽपि वायुगाः वायौ विद्यन्ते
 इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

वायुरस्तीति सद्भावः सती वायौ पृथक् कृते ।

निस्तत्त्वरूपता मायास्वभावा व्योमगो ध्वनिः ॥ ७४ ॥

सतोऽनुवृत्तिः सर्वत्र व्योम्नी नेति पुरोदितम् ।

व्योमानुवृत्तिरधुना कथं न व्याहृतं वचः ॥ ७५ ॥

क्षिद्रानुवृत्तिर्नेतीति पूर्वोक्तिरधुना त्वियम् ।

शब्दानुवृत्तिरेयोक्ता वचसो व्याहृतिः कुतः ॥ ७६ ॥

ननु सदस्तुपार्थक्यादसत्त्वञ्चेत् तदा कथम् ।

अव्यक्तमायावैषम्यादमायामयतापि नो ॥ ७७ ॥

निस्तत्त्वरूपतैवात्र मायात्वस्य प्रयोजिका ।

के ते धर्मा इत्यत आह वायुरस्तीति सद्भाव इति । वायुरस्तीति व्यवहारहेतुः सद्रूपत्वं सदस्तुनो धर्म एकः, वायौ सदस्तुनो विवेक्षिते सति यद्विस्तृप्त्यरूपत्वं समायाधर्मो द्वितीयः, शब्दः व्योम्नः सकाशादागतस्तृतीय इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु व्योमविवेचनप्रस्तावे वाय्वादिष्वनुवृत्तं सत् न तु व्योमेति भेदधीरित्यत्र वाय्वादावाकाशानुवृत्तिर्निवारिता इदानीं व्योमानुवृत्तिरभिधीयते अतः पूर्वोत्तरविरोध इति शङ्कते सतोऽनुवृत्तिः सर्वत्रेति । व्योमानुवृत्तिरधुनोच्यते इति शेषः ॥ ७५ ॥

पूर्वमवकाशलक्षणादनुवृत्तिर्निवारिता इदानीं धर्मानुवृत्तिरेवाभिधीयते न तु स्वरूपानुवृत्तिरतो न व्याहृतिरिति परिहरति क्षिद्रानुवृत्तिरिति ॥ ७६ ॥

ननु वायोः सद्व्यक्ताविलक्षणत्वादसत्त्वलक्षणं मायामयत्वं यदुच्यते तद्व्यक्तस्वरूपमायावैलक्षण्यादमायामयत्वमपि किं न व्याहृतिरिति ननु सदस्तुपार्थक्यादिति ॥ ७७ ॥

सा शक्तिकार्य्योक्त्या व्यक्ताव्यक्तत्वभेदिनीः ॥ ७६ ॥

सदसत्त्वविवेकस्य प्रसूतत्वात् सचिन्त्यताम् ।

असतोऽवान्तरो भेद आस्तां तच्चिन्तयात्र किम् ॥ ७७ ॥

सदसुब्रह्मशिष्टोऽंशोवायुर्निध्या यथा वियत् ।

वासयित्वा चिरं वायोर्निध्यात्वं मरुतं त्यजेत् ॥ ८० ॥

चिन्तयेद्विह्निमप्येवं मरुतो न्यूनवर्त्तिनम् ।

ब्रह्माण्डावरणेष्वेषां न्यूनानधिकविचारणा ॥ ८१ ॥

वायोर्दंशांशतो न्यूनोवह्निर्वायौ प्रकल्पितः ।

पुराणोक्तं तारतम्यं दंशांशभूतपञ्चके ॥ ८२ ॥

माव्यक्तत्वं मायामयत्वे प्रयोजकं किन्तु निस्तत्त्वरूपत्वं तत्तु
मायायामिव वाख्यादावप्यस्तीति न मायामयत्वहानिरिति परिहरति
निस्तत्त्वरूपत्वैवास्तीति ॥ ७८ ॥

ननु शक्तिकार्य्ययोक्तृभयोरपि निस्तत्त्वरूपतायामविशिष्टायां व्यक्ता-
व्यक्तत्वलक्षणो भेदः कुत इत्याशङ्क्य तद्विचारः प्रकृतानुपयुक्त इति
परिहरति सदसत्त्वविवेकस्येति । असतो मायातत्कार्य्यरूपस्यावान्तर-
भेदो व्यक्ताव्यक्तत्वरूप इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

फलितमाह सदस्त्विति । वायौ यः सदंशस्तद्ब्रह्मरूपं शिष्टोऽंशो
निस्तत्त्वरूपादिवायोः स्वरूपं स च वायुर्निस्तत्त्वरूपत्वादेवाकाशव-
न्निध्या इत्यं वायोर्निध्यात्वं चिरं वासयित्वा मरुतं त्यजेत् मरुतं सत्य
इति बुद्धिं त्यजेत् इत्यर्थः ॥ ८० ॥

वायावुक्तविचारं तेजस्यति दृशति चिन्तयेद्विह्निमिति । ननु
ब्रह्मसुक्ते कदेशस्या माया तत्त्वत्यादिना विद्यदादीनां न्यूनानधिकभाव
उक्तः स लोके न कापि इष्ट इत्याशङ्क्याह ब्रह्माण्डावरणेष्वेति ॥ ८१ ॥

ननु वायोः कियतांशेन न्यूनो वह्निरित्यत आह वायोर्दंशांशतो

वज्ररूपप्रकाशात्मा पूर्वानुगतितत्त्वं च ।

अस्ति वज्रः सनिस्तत्त्वः शब्दवान् स्पर्शवानपि ॥८३॥

सन्मायाव्योमवायुशैथिल्यस्याग्नेर्निजो गुणः ।

रूपं तत्र सतः सर्वमन्यद् बुद्ध्या विविच्यताम् ॥ ८४ ॥

सतो विवेचिते वज्रौ मिथ्यात्वे सति वासिते ।

आपो दशांशतो न्यूनाः कल्पिता इति चिन्तयेत् ॥८५॥

सन्त्यापोऽमूः शून्यतत्त्वाः सशब्दस्पर्शसंयुताः ।

रूपवत्योऽन्यधर्मानुवृत्त्या स्त्रीयो रसो गुणः ॥ ८६ ॥

न्यून इति । तस्य वास्तवत्वशङ्कां वारयति वायाविति । नन्वयं न्यूना-
धिकभावः स्वकपोलकल्पित इत्याशङ्क्याह पुराणोक्तमिति ॥ ८२ ॥

वज्रः स्वरूपमाह वज्ररूप इति । अत्रापि वायोरिव कारण-
धर्मा अतुंगता इत्याह पूर्वानुगतिरिति । के ते धर्मा इत्याकाङ्क्षायामाह
अस्ति वज्ररिति ॥ ८३ ॥

एवमग्नौ कारणधर्मानुगत्यतुवादपूर्वकं स्त्रीयधर्मं दर्शयति सन्मा-
येति । इत्थं सविशेषणं वज्रस्वरूपं व्युत्पाद्य इदानीं सद्वस्तुनो
वज्रं विविनक्ति तत्र सत इति । तत्र तेषु मध्ये सतः सद्वस्तुनो-
ऽन्यत् सर्वं धर्मजातं मिथ्येति बुद्ध्या विविच्यतां शृण्वक् क्रियता-
मित्यर्थः ॥ ८४ ॥

एवं वज्रे मिथ्यात्वनिश्चयानन्तरमपि मिथ्यात्वं चिन्तयेदित्याह
सतो विवेचिते वज्राविति ॥ ८५ ॥

अत्रापि कारणधर्मान् स्वधर्माश्च विभज्य दर्शयति सन्त्याप इति ।
शब्देन सह वर्तमानः सशब्दः सशब्दसाधो स्पर्शचेति सशब्दस्पर्श-
स्तेन बुक्ता इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सती विवेचितास्त्रसु तन्निष्ठात्वे च वासिते ।
 भूमिर्द्वांशतो न्यूना कल्पिताप्स्रिति चिन्तयेत् ॥ ८७ ॥
 अस्ति भूस्तत्त्वशून्यास्याः शब्दस्यार्थौ स्वरूपकौ ।
 रसस्य परतो नैजो गन्धः सत्ता विविच्यताम् ॥ ८८ ॥
 पृथक्कृतायां सत्तायां भूमिर्निष्ठावशिष्यते ।
 भूमेर्द्वांशतो न्यूनं ब्रह्माण्डं भूमिमध्यगम् ॥ ८९ ॥
 ब्रह्माण्डमध्ये तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्द्वांश ।
 भुवनेषु वसन्तीषु प्राणिदेहा यथायथम् ॥ ९० ॥
 ब्रह्माण्डलीकदेहेषु सहस्रानि पृथक् कृते ।
 असन्तोऽण्डादयो भान्तु तद्भानेऽपीह का क्षतिः ॥ ९१ ॥
 भूतभौतिकमायानामसत्त्वेऽत्यन्तवासिते ।
 सवस्त्वहै तमित्येषा धीर्विपर्ययेति न क्वचित् ॥ ९२ ॥

विवेकध्यानाभ्याम् अपां मिथ्यात्वं निश्चित्यानन्तरं भूमेर्मिथ्यात्वं
 चिन्तनीयमित्याह सतो विवेचितास्त्रिति ॥ ८७ ॥

तस्या मिथ्यात्वचिन्तनाय तद्वर्मानपि विभजते अस्ति भूस्तत्त्व-
 ष्टयेति । तेभ्यः सत्तामात्रं पृथक् कर्तव्यमित्याह सत्ता विवि-
 च्यतामिति ॥ ८८ ॥

सत्तापृथक्करणे फलमाह पृथक्कृतायामिति इदानीं भौति-
 केभ्यो ब्रह्माण्डादिभ्यः सतो विवेचनाय तदवस्थानप्रकारं दर्शयति
 भूमेर्द्वांशतो न्यूनमित्यादि यथायथमित्यन्तेन साङ्गेन ॥ ८९ ॥ ९० ॥

तेषु सद्भिर्वेचने फलमाह ब्रह्माण्डलीकदेहेष्विति ॥ ९१ ॥

तद्भाने का क्षतिरित्युक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति भूतभौतिकमाया-
 नासिति । भूतानामाकाशादीनां भौतिकानां ब्रह्माण्डादीनां माया-

सद्वैतार्त् पृथक्भूते द्वैते भूत्यादिरूपिणि ।

तत्तदर्थक्रिया लोके यथा दृष्टा तथैव सा ॥८३॥

सांख्यकाणादबौद्धाद्यैर्जगद्भेदो यथा यथा ।

उत्प्रेक्ष्यतेऽनेकयुक्ता भवत्विष तथा तथा ॥८४॥

अवज्ञातं सद्वैतं निःशङ्कैरन्यवादिभिः ।

एवं का क्षतिरस्माकं तद्द्वैतमवजानताम् ॥८५॥

द्वैतावज्ञा सुस्थिता चेद्वैता धीः स्थिरा भवेत् ।

स्थैर्यं तस्याः पुमानेष जीवन्मुक्त इतीर्यते ॥८६॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

याश्च तत्कारणभूताया मित्यात्वे विवेकध्यानाभ्यां चित्ते दृढं वासिते
सति सद्वैतानुद्वैतत्वबुद्धिः कदाचित् विहन्येत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

ननु भूत्यादीनां अक्षत्वे त्रिदशां व्यवहारलोपः प्रसज्येत इत्या-
शङ्क्य विवेकेन मित्यात्वनिश्चयेऽपि भूत्यादेः स्वरूपमर्दनाभावाच्च
व्यवहारो लुप्येतेत्याह सद्वैतादिति ॥ ८३ ॥

ननु तत्त्वस्याद्वैतरूपत्वे सांख्यादिभिरभिधीयमानस्य भेदस्य कुतो
न निरासः क्रियत इत्याशङ्क्य व्यावहारिकभेदस्य अस्माभिरभ्युपगत-
त्वाच्च निरासाय प्रयत्यत इत्याह सांख्यकाणादबौद्धाद्यैरिति ॥ ८४ ॥

ननु प्रमाणसिद्धस्य सतत्त्वभेदस्यावज्ञानपक्षे इत्याशङ्क्याह अय-
ज्ञातमिति । यथा अन्यवादिभिः सांख्यादिभिर्निःशङ्कैः श्रुत्यादिचिद्व-
स्यापि सद्वैतस्यावज्ञा क्रियते तथा श्रुतियुक्तानुभवावच्छेदनास्माकं
तदीयद्वैतानादरण्ये किं हीयते इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

ननु निष्प्रयोजनेयं द्वैतावज्ञेत्याशङ्क्य जीवन्मुक्तिवक्ष्यप्रयोजन-
सङ्गावाप्तैवमित्याह द्वैतावज्ञेति ॥ ८६ ॥

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्व्याणसृच्छति ॥८७॥

सद्वै तेऽदृतद्वै ते यदन्योन्यै क्ववीक्षणम् ।

तस्यान्तकालस्तद्भेदबुद्धिरेव न चैतरः ॥८८॥

यद्दान्तकालः प्राणस्य वियोगोऽस्तु प्रसिद्धितः ।

तस्मिन् कालेऽपि न भ्रान्तेर्गतायाः पुनरागमः ॥८९॥

नीरोग उपविष्टो वा रुग्णो वा विलुठन् भुवि ।

मूर्च्छन्तो वा त्वजेदेष प्राणान् भ्रान्तिर्न सर्व्वथा ॥९०॥

दिने दिने स्वप्नसुप्तोरधीते विस्मृतेऽप्ययम् ।

परेद्युर्नानधीतः स्यात् तत्त्वविद्या न नश्यति ॥९१॥

न केवलं जीवन्मुक्तिरेव प्रयोजनम् अपि तु विदेहमुक्तिरपि इत्यभिप्रायेण श्रीकृष्णवाक्यमुदाहरति एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थेति ॥८७॥

अन्तकालशब्देन वर्त्तमानदेहपातोऽभिधीयते इत्याशङ्कं वारयितुं विवक्षितमर्थमाह सद्वै ते इति । सद्रूपेऽद्वैते अन्तरूपे द्वैते च यदन्योन्याध्यासजन्यमैक्यज्ञानमस्ति तस्यैक्यभ्रमस्यान्तकालो नाम तयोरद्वैतद्वैतयोः सत्यान्तरूपेण भेदबुद्धिरेव नापरो वर्त्तमान देहपात इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इदानीं लोकप्रसिद्धार्थस्वीकारेऽपि न दोष इत्यभिप्रायेणाह यद्दान्तकाल इति ॥ ८९ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति नीरोग इति ॥ ९० ॥

ननु प्राणवियोगकाले मूर्च्छादिना ज्ञानभावे भ्रान्तिः स्यादेवेत्याशङ्क्य ज्ञाननाशाभावे दृष्टान्तमाह दिने दिने इति । यथा मत्तह, मधीते नेदे स्वप्नसुप्तप्रवस्थायां विस्मृतेऽपि परेद्युरनधीतमेदात्वं नास्ति तथा मृतिकाले तत्त्वानुसन्धानाभावेऽपि ज्ञाननाशाभाव इत्यर्थः ॥ ९१ ॥

प्रमाणोत्पादिता विद्या प्रमाणं प्रबलं विना ।
 न नश्यति न वेदान्तात् प्रबलं मानमीक्षते ॥ १०३ ॥
 तस्माद् वेदान्तसंसिद्धं सद्वैतं न बाध्यते ।
 अन्तर्कालोऽप्यतो भूतविवेकान्निवृत्तिः स्थिता ॥ १०४ ॥
 इति भूतविवेकः समाप्तः ।

तृतीयपरिच्छेदः ।

पञ्चकोषविवेकः ।

गुहाहितं ब्रह्म यत् तत् पञ्चकोषविवेकतः ।
 बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते ॥ १ ॥

ज्ञाननाशाभायमेवोपपादयति प्रमाणोत्पादितेति ॥ १०२ ॥
 उपपादितमर्थसुषसंहरति तस्मात् वेदान्तसंसिद्धमिति ॥ १०३ ॥
 इति भूतविवेकव्याख्या समाप्ता ।

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यसुनीश्वरौ ।

पञ्चकोषविवेकस्य कुर्वे व्याख्यां समाप्ततः ॥

नैतिरीयोपनिषत्तात्पर्यव्याख्यानरूपं पञ्चकोषविवेकाख्यं प्रकरण-
 भारभमाण व्याचार्यस्तत्त्व ओलप्रवृत्तिसिद्धये सप्रयोजनमभिधेयं सूचयन्
 सूखतश्चिकीर्षितं यन्त्रं प्रतिजानीते गुहाहितमिति । यो वेद निहितं
 गुहायां परमे व्योमन्नित्यादिश्रुत्या गुहाहितत्वेनाभिहितं यद् ब्रह्मास्ति
 तद्गुहागब्धवाच्याङ्गमयादिकोषपञ्चकविवेकेन ज्ञातुं शक्यते यतः
 तत्तत्सोपां कोषाणां पञ्चकं प्रकर्षेण प्रत्यगात्मनः सकाशात् विभज्य प्रदर्श्य त-
 त्त्वार्थः ॥ १ ॥

देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः ।

ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥ २ ॥

पितृभुक्तान्नजाद् वीर्याञ्जातोऽन्नेनैव बर्हते ।

देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्ध्वं तदभावतः ॥ ३ ॥

पूर्वजसन्धसत्त्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।

भाविजन्मसत् कर्म न भुञ्जीतेह सञ्चितम् ॥ ४ ॥

नतु केयं गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म कोऽपञ्चकविवेकेनावबुध्यत
इत्याशङ्क्य श्रुत्या गुहाशब्देन विवक्षितमर्थमाह देहादभ्यन्तरः प्राण
इति । देहादन्नमयात् प्राणः प्राणमयः अभ्यन्तरः आन्तरः । प्राणात्
प्राणमयात् मनः मनोमयः अभ्यन्तरः आन्तरः । ततो मनोमयात् कर्त्ता
विज्ञानमयः आन्तरः इत्यनुप्रज्यते । ततो विज्ञानमयात् भोक्ता आनन्द-
मयः सोऽपि पूर्ववदान्तर इत्यर्थः । सेयमन्नमयाद्यानन्दमयान्तानां पर-
म्परा गुहाशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीमन्नमयस्य स्वरूपं तदनात्मत्वञ्च दर्शयति पितृभुक्तान्नजादिति ।
पितृभुक्तान्नजात् पितृमातृभ्यां भुक्तादु ग्रीहादिबलवत्प्रादन्नाज्जायमानं यद्
वीर्यं तस्मादु वीर्याद् यो देहः जातः यश्च जननानन्तरं क्षीराद्यन्नेनैव
बर्हते सदेहोऽन्नमयोऽन्नस्य विकारः स आत्मा न भवति कुतः इत्यत आह
प्राक् चोर्ध्वमिति । जन्मनः प्राक् मरणादूर्ध्वञ्च तदभावतस्तस्य देह-
स्याभावादित्यर्थः । विवादाध्यासितो देह आत्मा न भवति कार्यत्वात्
घटादियदिति भावः ॥ १ ॥

हेतुरस्तु साध्यं माभूत् विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकोऽयं हेतु-
रित्याशङ्क्य त्राकताभ्यामसकृत्तनाशाख्यबाधकसम्भवाच्चैवमिति परिहरति
पूर्वजन्ममिति । एतद्देहस्यैवस्थानः पूर्वजन्म जन्मानि असत्त्वात् एत-
ज्जन्महेतुवदसम्भवेऽपि अस्य जन्मनोऽप्यङ्गीक्रियमाणत्वादकृताभ्यामसः

पूर्णो देहे बलं यच्छब्दचापं यः प्रवर्त्तकः ।

वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥ ५ ॥

अहन्तां ममतां देहे गृहादौ च करोति यः ।

काराद्यवस्थया भ्रान्तो नासावामा मनोमयः ॥ ६ ॥

स्तीना सुप्तौ वपुर्वीधे व्याप्रायादानखाग्रगा ।

चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥ ७ ॥

प्रसज्येत तथा भाविजन्मन्यपि अथ देहरूपस्यात्मनोऽसत्त्वादभावादि-
हानुष्ठितयोः पुण्यपापयोः फलभोक्तुरभावेन भोगमनुरेणापि कर्मज्यः
प्रसज्येतायं कृतनाश एवम् अकृताभ्यागमकृतनाशरूपवाधकसङ्गावादात्मनः
कार्यत्वं नाङ्गीकर्त्तव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

एवमन्नमयकोषस्यानात्मत्वं प्रदर्शयन् प्राणमयकोषस्वरूपं तदनात्मत्वञ्च
दर्शयति पूर्णो देहे बलमिति । यो वायुः देहे पूर्णः पादादिमस्तक-
पर्यन्तं व्याप्य सन् बलं यच्छब्दं व्याकरुषेण सामर्थ्यं प्रयच्छद्वापां
चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रवर्त्तकः प्रेरको वर्त्तते स वायुः प्राणमय
इत्युच्यते । असावप्यात्मा न भवति । तत्र हेतुमाह चैतन्यवर्जना-
दिति । विवादाध्यासितः प्राण आत्मा न भवति जडत्वात् पण्डितेति
भावः ॥ ५ ॥

इदानीं मनोमयस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं तस्याप्यनात्मत्वमाह अहन्तां
ममतामिति । देहे अहन्ताम् अहन्मावं गृहादौ ममतां मदीयत्वाभि-
मानं च यः करोति असौ मनोमय आत्मा न भवति । कृत इत्यत
आह काराद्यवस्थया भ्रान्त इति हेतुगर्भितं विशेषणं, कामक्रोधादि-
वृत्तिमत्त्वेनानियतस्वभावत्वादित्यर्थः । तथा च मनोमय आत्मा न
भवति विकारित्वाद् देहवदिति भावः ॥ ६ ॥

अनन्तरं कर्तृशब्दवाच्यस्य विज्ञानमयस्य स्वरूपं प्रदर्शयन्

कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।

विज्ञानमनसी अन्तर्वह्निर्ज्ञेते परस्परम् ॥ ८ ॥

काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।

पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥ ९ ॥

कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।

तदनात्मत्वं दर्शयति लीना सुप्ताविति । या चिच्छाद्योमेता धीः चिदा-
भाससंहिता बुद्धिः सुप्तौ सुषुप्तिकाले लीना विलीना सती बोधे
जागरणकाले आनन्दाप्यगा नन्दाप्यर्प्यन्तं वर्त्तमाना सती वपुः शरीरं
व्याप्नुयात् संव्याप्य वर्त्तते सा विज्ञानमयशब्दभाक् विज्ञानमयशब्दे-
भोच्यमाना असावप्यात्मा न भवति विज्ञयाद्यवस्थावत्त्वात् घटादिव-
दित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु मनोबुद्धिरोरन्तःकरणत्वाविशेषात् मनोमयविज्ञानमयस्वरूपेण
कोषद्वयकल्पनानुपपन्ना इत्याशङ्क्य कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां भेदसदुभावात् घटत
एव मनोमयत्वादिभेद इत्याह कर्तृत्वकरणत्वाभ्यामिति । अन्तरिन्द्रिय-
मन्तःकरणं कर्तृत्वकरणत्वाभ्यां कर्तृरूपेण करणरूपेण च विक्रियेत
परिणमत इत्यर्थः । एते कर्तृकरणे विज्ञानमनसी विज्ञानमनःशब्द-
वाच्ये भवतः । एते च परस्परमन्तर्वाह्यभावेन वर्त्तन्ते अतः कोषद्वय-
सुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं भोक्तृशब्दवाच्यज्ञानानन्दमयस्यानात्मत्वं दर्शयितुं तस्य स्वरूप-
माह काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरिति । पुण्यभोगे पुण्यकर्मफलानुभव-
काले काचिद्बुद्धिरन्तर्मुखा सती आनन्दप्रतिबिम्बभाक् आत्मस्वरूपस्य
आनन्दस्य प्रतिबिम्बं भजते सैव भोगशान्तौ पुण्यकर्मफलभोगोपरमे
वति निद्रारूपेण लीयते विलीना भवति सा वृत्तिरानन्दमय
इत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

विश्वभूतो य आनन्द आत्मासौ सर्वदा स्थितः ॥ १० ॥

ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवसुषु ।

माभूदात्मत्वमन्यसु न कश्चिदनुभूयते ॥ ११ ॥

वाढं निद्रादयः सर्वेऽनुभूयन्ते न चेतारः ।

तथाप्येतेऽनुभूयन्ते येन तं को निवारयेत् ॥ १२ ॥

स्वयमेवानुभूतित्वात् विद्यते नानुभाव्यता ।

तस्यानात्मत्वाच्च कादाचित्कत्वं इति । अयमानन्दमयोऽपि कादाचित्कत्वात् आत्मा न स्यादभ्यादिपदार्थवत् इत्यर्थः । ननु विद्यामानानामानन्दमयादीनां सर्वेषाम् आत्मत्वनिरासे नैरात्म्यं प्रसज्येत इत्याशङ्काच्च विश्वभूतो य इति । बुद्ध्यादौ प्रतिविश्वतया अवस्थितस्य प्रियादिशब्दवाच्यस्यानन्दमयस्य विश्वभूतः कारणभूतो य आनन्दः असावेयात्मा भवति । कुत इत्यत आह सर्वदा स्थितेरिति । नित्यत्वादित्यर्थः । विवादाध्यासित आनन्द आत्मा भवितुमर्हति नित्यत्वात् य आत्मा न भवति नासौ नित्यो यथा देहादिः । गगनादेरुत्पत्तिमत्त्वेनानित्यत्वात् नैकान्तिकतेति भावः ॥ १० ॥

चोदयति ननु देहमुपक्रम्येति । अक्षमयाद्यानन्दमयानानां कोषाणासक्तैर्हेतुभिरात्मत्वं न घटते चेत् साघटित । अन्यस्वात्माऽनुपलभ्यमानत्वाच्चैव सम्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

परिहरति वाढं निद्रादय इति । अत्र निद्राशब्देन निद्रानन्दो लक्ष्यते निद्रादयो देहान्ता उपलभ्यन्ते अन्यो मानुभूयते इति यदुक्तं तत् सत्यम् । कथं तर्हि तदतिरिक्तात्मानोऽङ्गीकार इत्यत आह तथाप्येतेऽनुभूयन्ते इति । अन्यस्यानुपलभ्यमानत्वेऽपि यद्बलादेतेषामानन्दमयादीनामुपलभ्यमानता भवति सोऽनुभवः कथं नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ज्ञातज्ञानान्तराभावादज्ञेयो न त्वसत्तया ॥ १३ ॥

माधुर्यादिस्वभावानामन्यत्वे स्वगुणार्पिणाम् ।

स्वस्मिंस्तदर्पणापेक्षा नो न चास्तान्यदर्पकम् ॥ १४ ॥

अर्पकान्तरराहित्येऽप्यस्तेषां तत्स्वभावता ।

माभूत् तथानुभाव्यत्वं बोधात्मा तु न हीयते ॥ १५ ॥

ननुक्तेभ्यः कोपेभ्योऽन्य आत्मा यदि विद्यते तदुपलभ्येत नोप-
लभ्यते ततो नास्तीत्याशङ्क्याह स्वयमेवातुभूतित्वादिति । आनन्दमया-
दीनां साक्षिणोऽतुभवस्वरूपत्वादेवातुभाव्यत्वं नास्तीति । अतु अतुभव-
रूपत्वेऽप्यतुभाव्यत्वं कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह ज्ञातज्ञानान्तराभावा-
दिति । ज्ञाता च ज्ञानञ्च ज्ञातज्ञाने अन्ये ज्ञातज्ञाने ज्ञातज्ञाना-
न्तरे तयोरभावः तस्मादज्ञेयः ज्ञानविषयो न भवति इति । ज्ञाताद्य-
भावाद् वा न ज्ञायते स्वस्वैवासत्त्वात् वा किमत्र विनिगमने कारण-
मित्यत आह नत्वसत्तयेति । निद्रानन्दादिसाक्षित्वेनासत्त्वस्य पूर्वमेव
निराकृतत्वादिति भावः ॥ १३ ॥

अतुभवरूपस्यात्मनोऽतुभाव्यत्वाभावे दृष्टान्तमाह माधुर्यादिस्वभावा-
नामिति । आदिशब्देनास्मादयो गृह्यन्ते माधुर्यादयः स्वभावाः सहजा-
धर्मविषा येषां ते माधुर्यादिस्वभावा गुडादयः तेषामन्यत्र स्वसंख्यरूपदार्थेषु
चण्डादिषु स्वगुणार्पिणां स्वगुणान् माधुर्यादीनर्पयन्तीति स्वगुणा-
र्पिणः येषां स्वस्मिन् स्वस्वरूपे गुडादिब्रज्ये तदर्पणापेक्षा तेषां
माधुर्यादीनामर्पणे संपादने अपेक्षा आकाङ्क्षा माधुर्यादिकं केनचित्
वज्जादनीयमित्येवंरूपा नैव विद्यते कञ्चान्यदर्पकं नास्ति गुडादीनां
माधुर्यादिप्रदं वस्त्वन्तरं नास्ति इत्यर्थः ॥ १४ ॥

दृष्टान्तं प्रकृतमाह अर्पकान्तरराहित्येऽपि इति । माधुर्यादि-
समर्पकवस्त्वन्तराभावेऽपि एषां गुडादीनां माधुर्यादिस्वभावता यथा

स्वयं ज्योतिर्भवत्येष पुरोऽस्मात् भासतेऽखिलात् ।
 तमेव भान्तमन्वेति तज्ज्ञासा भासते जगत् ॥ १६ ॥
 येनेदं जानते सर्वं तं केनान्येन जानताम् ।
 विज्ञातारं केन विद्यात् शक्तं वेद्ये तु साधनम् ॥ १७ ॥
 स वेत्ति वेद्यं तत् सर्वं नान्यस्तस्यास्ति वेदिता ।
 विदिताविदिताभ्यां तत् पृथक् बोधस्वरूपकम् ॥ १८ ॥

विद्यते एतमात्मनोऽप्यनुभवविषयत्वं माभूत् अतुभवरूपता च भवत्येव
 इत्यर्थः ॥ १५ ॥

उक्तार्थे प्रमाणमाह स्वयं ज्योतिरिति । अत्रायं पुरुषः स्वयं
 ज्योतिर्भवति, अस्मात् सर्वस्मात् पुरतः सुविभातं तमेव भान्तमनुभाति
 सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति इत्याद्याः श्रुतयः ज्ञातनः स्वप्रकाशत्वं
 बाधयन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् विज्ञातारमरे केन
 विजानीयात् इति वाक्यमर्थतः पठति येनेदं जानते सर्वमिति । येन
 साक्षिचैतन्यरूपेणात्मना इदं सर्वं दृश्यजातं जानते प्राणिनस्तं साक्षिण-
 मात्मानमन्येन केन साक्ष्यभूतेन जडेन जानतामवगच्छेयुः पुमांसः ।
 अस्यैव वाक्यस्य तापर्यमाह विज्ञातारमिति । दृश्यजातस्य विज्ञातारं
 केन दृश्यभूतेन विद्यात् विजानीयात् न केनापि जानातीत्यर्थः ।
 ननु मनसा ज्ञास्यतीत्याशङ्क्याह शक्तं वेद्ये तु साधनमिति ।
 साधनन्तु ज्ञानसाधनन्तु मनोवेद्ये ज्ञातव्ये विषये शक्तं समर्थं न तु
 ज्ञातव्यात्मनि नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा इत्यादि-
 श्रुतेः तस्यापि ज्ञेयत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधाच्चेति भावः ॥ १७ ॥

आत्मनः स्वप्रकाशत्वे एव स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेद्या,
 अस्यैव तद्विदितादयो अविदितादधीति वाक्यद्वयमपि प्रमाणमिति

स्वासत्त्वन्तु न कस्मैचिद्रोचते बिभ्रमं विना ।

अतएव श्रुतिर्बाधं ब्रूते चासत्त्ववादिनः ॥ २४ ॥

असद् ब्रह्मेति चेद् वेद स्वयमेव भवेदसन् ।

अतोऽस्य माभूद्वेद्यत्वं स्वसत्त्वत्वभ्युपेयताम् ॥ २५ ॥

कीदृक्तर्हीति चेत् पृच्छेरीदृक्ता नास्ति तत्र हि ।

यदनीदृगतादृक् च तत् स्वरूपं विनिश्चिनु ॥ २६ ॥

अक्षाणां विषयस्त्वौदृक् परोक्षस्तादृगुच्यते ।

विषयी नाक्षविषयः स्वत्वान्नास्य परोक्षता ॥ २७ ॥

ननु स्वासत्त्ववाद्येव प्रतिवादी भविष्यतीत्याशङ्क्य तथाविधः कोऽपि नास्तीत्याह स्वासत्त्वन्त्विति । भ्रान्तिमेकां विहायान्यस्यां दशायां स्वस्या-
भावः केनापि नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । कुत एवं निश्चीयत इत्याशङ्क्याह
अतएवेति । यतः कस्मैचिन्न रोचते अतएव श्रुतिरप्यसत्त्ववादिनो
बाधं ब्रूते ॥ २४ ॥

केयं श्रुतिरित्याकाङ्क्षायास् असन्नवेत्यादि शल्लभेनं ततो विदु-
रित्यन्तां श्रुतिमर्थतः पठति असद् ब्रह्मेति चेदिति । यदि ब्रह्मा-
स्तदिति वेद जानीयात् तर्हि स्वयमेव ब्रह्मणोऽसत्त्वज्ञानी असन् भवेत्
स्वस्यैव ब्रह्मरूपत्वादित्यर्थः । फलितमाह अतोऽस्येति ॥ २५ ॥

इदानीमात्मनः स्वप्रकाशत्वं वक्तुकामस्तस्य वेद्यत्वाभावे कीदृक्
स्वरूपमिति प्रश्नस्तथापयति कीदृक् तर्हीति चेदिति । अयमभिप्रायः
आत्मन ईदृक्त्वादिना केनचिद्रूपेण द्वैविद्याङ्गीकारे तेनैव रूपेण
वेद्यत्वं स्यात् तदनङ्गीकारे शून्यत्वमिति । सत्यमीदृक्त्वादङ्गीकारे
तथैव वेद्यत्वं तत् तु नाङ्गीक्रियत इत्याह ईदृक्ता नास्तीति । उपलक्षण-
मेतत् तादृक्त्वस्यापि । समयाभावमेवाह यदनीदृगतादृक् चेति ॥ २६ ॥

न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरित्याशङ्क्य ईदृक्तादृक्शब्दयो-

अवेद्योऽप्यपरोक्षोऽतः स्वप्रकाशो भवत्यर्थम् ।

सत्यं ज्ञानमनन्तत्वेत्यस्तीह ब्रह्मलक्षणम् ॥ २८ ॥

सत्यत्वं बाधराहित्यं जगद् बाधैकसाक्षिणः ।

बाधः किंसाक्षिको ब्रूहि न त्वंसाक्षिक इत्यन्ते ॥ २९ ॥

एवमभिदयानन्तदवाच्यत्वमुपपादयति अक्षाणामिति । प्रत्यक्षस्यैव घटादे-
रीदृक्शब्दवाच्यत्वं दृष्टं परोक्षस्यैव घनाधमादेस्तादृक्शब्दवाच्यत्वं दृष्टम् ।
इष्टुरात्मनस्तु इन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभावाच्चेदं त्वं स्वत्वेनैव परो-
क्षत्वाभावात् न तादृक्त्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

तर्हि शून्यत्वमिति द्वितीयं पक्षं फलप्रदर्शनव्याजेन परिहरति
अवेद्योऽपीति । इन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वाभावेऽप्यपरोक्षत्वात् स्वप्रकाश-
इत्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः आत्मा स्वप्रकाशः संवित्कर्मतामन्तरेणा-
परोक्षत्वात्संवेदनवदिति । न च विशेषणसिद्धौ हेतुः आत्मनः
संवित् कर्मत्वे कर्मकर्तृभावविरोधप्रसङ्गात् । स्वरूपेण कर्तृत्वं विशिष्ट-
रूपेण कर्मत्वमित्यविरोध इति चेन्न गमनक्रियायामप्येकस्यैव स्वरूपेणैव
कर्तृत्वं विशिष्टरूपेणैव कर्मत्वमित्यतिप्रसङ्गात् । न च साधनविकल्पो
दृष्टान्तः संवेदनस्य संवेदनान्तरापेक्षायामनवस्थानादिति । ननु, आत्मनः
स्वप्रकाशत्वे सिद्धेऽपि ब्रह्मणो लक्षणाभावाद् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य
तल्लक्षणं तत्र योजयति सत्यं ज्ञानमिति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
श्रुत्या अद् ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं तदिहात्मनि विद्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

आत्मनः सत्यत्वोपपादनाय तावत् सत्यस्य लक्षणमाह सत्यत्वं
बाधराहित्यमिति । बाधशून्यत्वं सत्यत्वं सत्यमबाध्यं बाध्यं मिथ्या
इति तद्विवेकस्य पूर्वाचार्यैरुक्तत्वात् । अस्तु प्रकृते किमायातमित्यत
ब्राह्म जगद्बाधैकसाक्षिण इति । जगतः स्यूलक्ष्म्यगरीरादिलक्षणस्य
प्रो बाधः सुप्तिमूर्च्छासमाधिषु अविद्यमानता तत्साक्षित्वेनैव वर्त्तमान-
शात्मनो बाधः किंसाक्षिकः कः साक्षी यस्य बाधस्यासौ किंसाक्षिकः

अपनीतेषु मूर्त्तेषु ह्यमूर्त्तं शिष्यते वियत् ।

शक्येषु बाधितेष्वन्ते शिष्यते यत् तदेव तत् ॥ ३० ॥

सर्वबाधे न किञ्चिच्चित् यन्न किञ्चित् तदेव तत् ।

भाषा एवात्र भिद्यन्ते निर्बाधं तावदस्ति हि ॥ ३१ ॥

न कोऽपि साक्षी विद्यते इत्यर्थः । असाक्षिकोऽप्यात्मबाधः किं न स्यादित्याशङ्क्याह न त्वसाक्षिक इति । साक्षिरहितो बाधो नाभ्युपगन्तव्योऽन्यथातिप्रसङ्गादिति भावः ॥ २९ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति अपनीतेष्विति । मूर्त्तेषु गृहादिगतेषु घटादिष्वपनीतेषु गृहादिभ्यो निःसारितेषु सत्सु यथापनेतुमशक्यं नभ एवावशिष्यते एवं स्वल्पतिरिक्तेषु मूर्त्तामूर्त्तेषु देहेन्द्रियादिषु निराकर्तुं शक्येषु नेति नेति इत्यादिश्रुत्या निराकृतेषु सत्सु अन्तेऽवसाने सर्वनिराकरणसाक्षित्वेन यो बोधोऽवशिष्यते स एव बाधरहित आत्मैत्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु प्रतीयमानस्य सर्वस्यापि निषेधे किञ्चिन्नावशिष्यते अतः कथं शिष्यते यत् तदेव तदियवशिष्टस्यात्मत्वस्य इति शङ्कते सर्वबाधे न किञ्चिच्चैदिति । न किञ्चिदवशिष्यत इति वदतापि तथा प्रयोगसिद्धये सर्वाभावविषयकं ज्ञानमयश्चमभ्युपेतव्यमतस्तदेवास्मदभिमततात्पररूपमित्यभिप्रायेण परिहरति यन्न किञ्चिदिति । न किञ्चिदिति शब्देन यच्चैतन्यमुच्यते तदेव ब्रह्म इत्यर्थः । ननु न किञ्चिदित्यभाववाचकेन न किञ्चिच्छब्देन कथं चैतन्यमुच्यत इत्याशङ्क्या बाधसाक्षिणोऽवश्यमभ्युपेतत्वात् अभिधायकशब्दोऽपि विप्रतिपत्तिर्नाभिधेय इति परिहरति भाषा एवात्र भिद्यन्त इति । अत्र बाधसाक्षिणि प्रत्यगात्मनि भाषा एव न किञ्चित् साक्षीत्यादिशब्दा एव भिद्यन्ते निर्बाधं बाधरहितं साक्षिचैतन्यमुच्यते एवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अत एव श्रुतिर्बाध्यं बाधित्वा शेषयत्यदः ।

स एष नेति नेत्यात्मेत्यतद्वावृत्तिरूपतः ॥ ३२ ॥

इदं रूपं तु यद् यावत् तत् त्यक्तुं शक्यतेऽखिलम् ।

अशक्यो ह्यनिदं रूपः स आत्मा बाधवर्जितः ॥ ३३ ॥

सिद्धं ब्रह्मणि सत्यत्वं ज्ञानत्वं तु पुरोदितम् ।

स्वयमेवानुभूतित्वादित्यादिवचनैः स्फुटम् ॥ ३४ ॥

उक्तमर्थं श्रुत्या कृद् कुरीति अतएव श्रुतिर्बाध्यमिति । यतः साक्षिचैतन्यमबाध्यम् अतएव नेति नेत्यात्मेति श्रुतिरतद्व्यावृत्तिरूपतो-
ऽनात्मपदार्थनिराकरणद्वारेण बाध्यं निराकरणयोग्यं सर्वमनात्मवस्तु-
ज्ञातं बाधित्वा निराकृत्य च दो निराकर्तुं मशक्यं प्रत्यक्सवरूपं शेषयति
अवशेषयतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

नेति नेति इति श्रुतिर्बाध्ययोग्यं बाधित्वा बाधितुमशक्यम् अवशेष-
यतीत्युक्तं तत्र कीदृशमशक्यमिति विवेक्षायां तदुभयं विभज्य दर्शयति
इदं रूपं न्त्विति । इदमित्येवं रूपं दृश्यत्वेनानुभूयमानं स्वरूपं यस्य
देहादेरुद्दिदं रूपं तु गन्धोऽवधारणे यद् यावदिति पदद्वयं सर्वदृश्योप-
संग्रहार्थम् एवञ्च सति यद् दृश्यं तदखिलं त्यक्तुं शक्यते एवेत्यर्थः
अनिदं रूपः प्रत्यक्त्वेन इदन्त्यावगन्तुमयोग्यः साक्षी अशक्यस्त्वक्तु-
मित्यर्थः । हीति निपातेन प्रसिद्धिद्योतकेन त्यक्तुः स्वरूपत्वेन त्यागा-
योग्यतां सूचयति । फलितमाह स आत्मा बाधवर्जित इति । यो
बाधरहितः साक्षी स एवात्मा नाहङ्कारादिदृश्य-इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

भवत्वात्मनोऽबाध्यत्वं प्रकृते किमायानमित्यत आह सिद्धं ब्रह्म-
णीति । ब्रह्मणि ब्रह्मणक्षणे यत् सत्यत्यमभिहितं तदात्मनि सिद्धम् ।
भवत् सत्यत्वं ज्ञानत्वं कथमित्याशङ्कायां तत् पूर्वमेव उपपादितमित्याह
ज्ञानत्वं तु पुरोदितमिति । स्वयमेवानुभूतित्वात् विद्यते नानुभाव्यते-
त्वादिवचनैः ज्ञानरूपत्वं पूर्वमेवाभिहितमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

न व्यापित्वाद् देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः ।

न वस्तुतोऽपि सार्वत्रादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा ॥ ३५ ॥

देशकालान्यवस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया ।

न देशादिकृतोऽन्तोऽस्ति ब्रह्मानन्त्यं स्फुटन्ततः ॥ ३६ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं यत् ब्रह्म तद् वस्तु तस्य तत् ।

ईश्वरत्वन्तु जीवत्वमुपाधिर्यकल्पितम् ॥ ३७ ॥

ननु सत्यत्वज्ञानत्वयोरात्मनि सिद्धत्वेऽप्यानन्त्यं न घटते ब्रह्मण्यपि तस्यासिद्धेः इत्याशङ्क्य ब्रह्मणि तावत् तत् साधयति न व्यापित्वादिति नित्यं विभुं सर्वगतं सुषुप्त्यम् आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानाम् इदं सर्वं यदयमात्मा, सर्वं ह्येतद्ब्रह्म, ब्रह्मैवेदं सर्वम्, इत्यादिश्रुतिषु व्यापित्वनित्यत्वसर्वात्मत्वप्रतिपादनात् ब्रह्मणस्त्रिविधमप्यानन्त्यं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदराहित्यम् अभ्युपेतव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न केवलं श्रुतितः किन्तु युक्तितोऽपीत्याह देशकालान्यवस्तूनामिति । परिच्छेदेहेतूनां देशकालान्यवस्तूनां मायाकल्पितत्वाच्च । गन्धर्वनगरादिभिर्गगनस्थेन न देशादिभिः कृतः पारमार्थिकः परिच्छेदो ब्रह्मणि सम्भवति यतः अतो ब्रह्मण्यानन्त्यं तावद् ध्यत्तमेव । तदेतत् सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैवात्र ह्येवाविचिकित्समिति श्रुत्वा सत्यम् आत्मैव नृसिंह-देवो ब्रह्म भवति अयमात्मा ब्रह्म इत्यादिभिरात्मनो ब्रह्माभेदप्रतिपादनात् तस्याप्यानन्त्यं सिद्धमिति तात्पर्यम् ॥ ३६ ॥

ननु कण्डूश्च जगतो ब्रह्मण्यारोपितत्वेन ब्रह्मणः परिच्छेदेकत्वाभावेऽपि चेतनयोजीवेश्वरयोस्तदवस्थावात् तत्कृतपरिच्छेदेवत्त्वेनानन्त्यं ब्रह्मणो न संगच्छते इत्याशङ्क्य तयोरप्युपाधिकरूपत्वेन पारमार्थिकत्व-भावात् न तयोरपि वास्तवपरिच्छेदेहेतुत्वम् इत्यभिप्रायेणाह सत्यं ज्ञानमनन्तमिति । यत् सत्यादिरूपं ब्रह्म तद् वस्तु तदेव पारमार्थिकं

शक्तिरस्यैश्वरी काचित् सर्ववस्तुनियामिका ।

आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्वेषु वस्तुषु ॥ ३८ ॥

वस्तुधर्मा नियम्येरन् शक्त्या नैव यदा तदा ।

अज्ञान्यधर्मसाङ्ख्यात् विप्लवेत जगत् खलु ॥ ३९ ॥

चिच्छायावेशतः शक्तिश्चेतनेव विभाति सा ।

तच्छक्त्युपाधिसंयोगात् ब्रह्मैश्वरतां व्रजेत् ॥ ४० ॥

तस्य ब्रह्मणो यल्लोकप्रसिद्धमीश्वरत्वं जीवत्वञ्च तदु वक्ष्यमाणोपाधिद्वयेन कल्पितम् अतः कल्पितत्वादेव जडवत् जीवेश्वरयोरपि तत् परिच्छेद-
कत्वाभाव इति भावः ॥ ३७ ॥

किं तदुपाधिद्वयमित्याकाङ्क्षायां तदुभयं क्रमेण दिदर्शयिषुरादा-
मीश्वरोपाधिभूतां शक्तिं निरूपयति शक्तिरस्यैश्वरी काचिदिति । ऐश्वरी
ऐश्वरोपाधितया ऐश्वरसम्बन्धिनी काचित् सदसत्त्वादिभीरूपैर्निर्वक्तु-
मशक्या सर्ववस्तुनियामिका सर्वेषामन्तर्गामिब्राह्मणोक्तानां पृथिव्या-
दीनां नियम्यवस्तूनां नियमनकालीं शक्तिरस्ति । सा कुत तिष्ठति कुतो
वा नोपलभ्यते इत्याशङ्क्याह आनन्दमयमिति । आनन्दमयादिषु ब्रह्मा-
ण्डान्तेषु वस्तुषु गूढा वर्तते अतो नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नियमेनानुपलभ्यमानायास्तस्याः असत्त्वमेव किं न स्यादित्या-
शङ्क्य जगन्नियमनान्यथानुपपत्त्या सावश्यमभ्युपेया इत्याह वस्तुधर्मा
इति । वस्तूनां पृथिव्यादीनां धर्माः काठिन्यवत्त्वादयो यदा शक्त्या
न व्यवस्थाप्यन्ते तदा तेषां धर्माणां साङ्ख्यात् विभिन्नपणेनैकता-
वस्थानात् जगद्विप्लवेतानियतव्यवहारविषयतां प्राप्नुयादित्यर्थः खल्विति
प्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ३९ ॥

ननु जडयाः अस्या जगन्निग्रामकत्वं न युज्यते इत्याशङ्क्याह
चिच्छायावेशत इति । सा शक्तिश्चिच्छायावेशतः चिदाभासप्रवेशाच्चेत-
नेव चेतनत्वमापन्नमेव विभाति प्रतीयते अतोऽस्यानियामकत्वं वदत

कोषोपाधिविवक्षायां याति ब्रह्मैव जीवताम् ।

पिता पितामहश्चैकः पुत्रपौत्रौ यथा प्रति ॥ ४१ ॥

पुत्रादेरविवक्षायां न पिता न पितामहः ।

तद्वन्नेशो नापि जीवः शक्तिकोषाविवक्षणे ॥ ४२ ॥

य एवं ब्रह्म वेदैष ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।

ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेष न जायते ॥ ४३ ॥

इति पञ्चकोषविवेकः समाप्तः ।

इति भावः । अस्तु प्रकृतं क्रियायातमित्यत आह तच्छक्तीति । सा
आसौ शक्तियेति कर्मधारयः सैवोपाधित्तेन संयोगः सम्बन्धः तस्मात्
ब्रह्मैव सत्यादिब्रह्मणोऽनन्तरतां सर्वज्ञत्वादिधर्मयोगितां ब्रजेत् प्राप्तु-
यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

जीवत्वोपाधिभूतानां कोषाणां प्राप्तेर्वाभिहितत्वात् तन्निमित्तकं
जीवत्वमिदानीम् आह कोषोपाधीति । कोष एवोपाधिः कोषोपाधिः
तदविवक्षायां पञ्चाङ्गोपनायां क्रियमाणायां ब्रह्मैव सत्यादिब्रह्मण-
मेव जीवतां जीवव्यवहारविषयतां गच्छति । ननु एकस्यैव विरुद्ध-
धर्मव्ययोगित्वं युगपत् न कापि दृष्टमित्याशङ्क्याह पिता पितामह-
श्चैक इति । यथा एत एव देवदत्तः एकदैव पुत्रं प्रति पिता भवति
पौत्रं प्रति पितामहः एवं ब्रह्म कोषोपाधिविवक्षायां जीवो भवति
शक्त्युपाधिविवक्षायां ईश्वरो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अस्तु तस्तु जीवत्वमोक्षरत्नं वा ब्रह्मणो नास्तीत्येतत् सदृष्टान्तमाह
पुत्रादेरिति ॥ ४२ ॥

इदानीमुक्तस्य ज्ञानस्य फलमाह य एवं ब्रह्मेति । यः साधन-
बन्धन एवमुक्तप्रकारेण पञ्चकोषविवेकादुत्तरं ब्रह्म अत्यगमिद्धं सत्यादि-
ब्रह्मण्यं वेद साक्षात् करोति एषः स्वयं ब्रह्मैव भवति, स यो ह वैतत्

चतुर्थपरिच्छेदः ।

द्वैतविवेकः ।

ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं विविच्यते ।

विवेके सति जीवेन हेयो बन्धः स्फुटीभवेत् ॥ १ ॥

परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि श्रुतिभ्यः । ततोऽपि किमित्यत आह ब्रह्मणो नास्तीति । न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि श्रुतेर्ब्रह्माणस्तावज्जन्म नास्ति अतएव विद्वानपि स्वात्मन-
स्तद्रूपत्वावगमात् नैव जायते न च पुनरावर्तते इति श्रुतेरिति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यसुनीश्वरौ ।

अथा द्वैतविवेकस्य क्रियते पदयोजना ॥

चिकीर्षितस्य अन्यस्य निष्पत्त्युद्देशपरिपूरणायामिह प्रवृत्तः । तत्त्वानुसरणलक्षणं मङ्गलमाचरन् अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात् शास्त्रीय-
मेवानुबन्धचतुष्टयं सिद्धवत् कृत्य अन्यारम्भं प्रतिजानीते ईश्वरेणा-
पीति । ईश्वरेण कारणोपाधिजनान्तर्भावमना जीवेनापि कार्योपाधि-
नाहं प्रत्ययिना च सृष्टस्तत्पादितं द्वैतं जगत् विविच्यते विभज्य प्रद-
श्यते । अस्य द्वैतविवेचनस्य काकदन्तपरीक्षावत् निष्प्रयोजनत्वं वार-
यति विवेकं सतीति । विवेके जीवेश्वरसृष्टयोर्द्वैतयोर्विवेचने कृते सति
जीवेन पूर्वोक्तेन हेयः पटित्याज्यो बन्धो बन्धहेतुः द्वैतं स्फुटीभवेत्
सदृशतां गच्छेत् एतावत् जीवेन हेयमिति निश्चीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनन्तु महेश्वरम् ।

स मायी सृजतीत्याहुः श्वेताश्वतरशाखिनः ॥ २ ॥

आत्मा वा इदमग्रेऽभूत् स ऐक्षत सृजा इति ।

सङ्कल्पेनासृजलोकान् स एतानिति बह्वृचाः ॥ ३ ॥

खवायुग्निजलोर्वीषध्वन्नदेहाः क्रमादभी ।

सम्भूता ब्रह्मणस्तस्मादेतस्मादात्मनोऽखिलाः ॥ ४ ॥

बहु स्यामहमेवांतः प्रजायेयेतिकामंतः ।

तपस्तप्तुऽसृजत् सर्वं जगदित्याहु तैत्तिरिः ॥ ५ ॥

ननु अष्टद्वारा जीवानामेव जगत्सृजत्वादिनो वर्णयन्ति अतः
क्षेममीश्वरसृष्टत्वं जगत उच्यते इत्याशङ्क्य ब्रह्मसृष्टिविरोधान्नोद-
द्योतयत्पापयितुमर्हतीत्यभिप्रायेण श्वेताश्वतरवाक्यनावदर्थतः पठति
मायान्विति । मायोपाधिकमीश्वरं प्रस्तुत्य अस्मान्मायी सृजते विश्व-
मेतदिति तस्यैश्वरस्य जगत्सृष्टत्वं श्वेताश्वतरशाखिनो वर्णयन्ती-
त्यर्थः ॥ २ ॥

ऐतरेयोपनिषदाकर्षमयीतोऽनुसंक्रामति आत्मा वा इति । आत्मा वा
इदमेक एवाय आसीन्नान्यत् किञ्चनमिषत् स ऐक्षत लोकान् तु सृजा
इति स इमान् लोकानसृजतेत्यनेन वाक्येनाद्वितीयस्य परमात्मन-
एव जगतः सृष्टत्वं बह्वृचाः ऋक्षीशाध्यायिनः आहुः ॥ ३ ॥

ऐश्वरस्य जगत्कारणत्वे तैत्तिरीयश्रुतिरपि प्रमाणम् इत्यभिप्रेत्य
तदाक्यमर्थतः पठति अस्मिति लोकद्वयेन ॥ ४ ॥

बहु स्यामिति । नित्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्युपक्रम्य तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकार्यः सम्भूत इत्यादिना अस्मात् पुरुष इत्यनेन
वाक्येन गृहाहितत्वेन प्रत्यगभिन्नाव् अस्मात् आकाशादिदेहपर्यन्तं
जगदुत्पन्नम् इत्यभिप्राय उपदिष्टादपि सोऽकामयत बहु स्यां प्रजावे-

इदमथो स देवासीद् बहुत्वाय तदैक्षत ।

तेजोऽवन्नाण्डजादीनि ससर्जति च सामगाः ॥ ६ ॥

विस्फुलिङ्गा यथा वज्रेर्जायन्तेऽक्षरतस्तथा ।

विविधाश्चिज्जडा भावा इत्याथर्वणिकी श्रुतिः ॥ ७ ॥

जगदव्याकृतं पूर्वमासीद् व्याक्रियतेऽधुना ।

दृष्ट्याभ्यां नामरूपाभ्यां विराडादिषु ते स्फुटाः ।

विरागमनुर्नरा गावः खराश्वाजावयस्तथा ।

पिपीलिकावधिबन्धमिति वाजाम्बुनेयिनः ॥ ८ ॥

येति च तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति वाक्येन तस्यैव ब्रह्मणो जगत्सृज्जनेच्छापूर्वकपथ्याकोचनेन जगत्सृष्टृत्वं तैत्तिरिराहेत्यर्थः ॥ ५ ॥

कान्दोग्येऽपि जगत्सृष्टृत्वं ब्रह्मण एव श्रुतमित्याह इदमप्य इति । सदेव सौम्येदमप्य आसीदेकमेवाद्वितीयमिति सद्रूपमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य तदैक्षत वज्रं स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत इत्यादिना तस्यैव ब्रह्मणः पूर्वकं तेजोऽवन्यसृष्टृत्वम् अभिधाय तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याश्रयं जीवजसृज्जिज्जमित्यादिना आण्डजादिशरीरनिर्मादृत्वञ्च सामगा वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सृगङ्गकोपनिषदापि तदेतत् सत्यं यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते स्फुरन्पावकाक्षरात् विविधाः सौम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्तीत्यक्षरशब्दाध्याह ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयत इत्याह विस्फुलिङ्गा यथेति ॥ ७ ॥

एवं बृहदारण्यकेऽप्यव्याकृतशब्दाध्याह ब्रह्मणो नामरूपात्मकं जगदुत्पत्तिमिति श्रुतमित्याह जगदव्याकृतमिति । तत्रैतदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदं रूपमिति वाक्येन

कृत्वारूपान्तरं जैवं देहे प्राविशदीश्वरः ।

इति ताः श्रुतयः प्राहुर्जीवित्वं प्राणधारणात् ॥ ८ ॥

चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहस्य यः पुनः ।

चिच्छायं लिङ्गदेहस्या तत् संघोजीव उच्यते ॥ १० ॥

माहेश्वरी तु या माया तस्या निर्माणशक्तिवत् ।

वियते मोहशक्तिश्च तं जीवं मोहयत्यसौ ॥ ११ ॥

सूटेः पुरा कस्यप्यनामरूपत्वेनाव्यक्तशब्दकव्यात् मायोपाधिकात्
ब्रह्मणो नामरूपस्य लोकरूपवत्त्वात् सूटिरुक्ता तयोर्नामरूपयोर्विरा-
डादिषु स्थूलकायेषु स्पष्टता च तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव
व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदं रूप इति वाक्येनाभिहितं ते च विराडा-
दयः आत्मवेदमप्य आसीत् पुरुषविध इत्यादिना एवमेव यदिदं किञ्च
मिश्रणमापि पीलिकाभ्यस्तत् सर्वमसृजतेत्यन्तेन दर्शिता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उदाहृताभिः श्रुतिभिर्देहैतच्छब्दाभिधानानन्तरं ब्रह्मणो जीवरूपेण
तत्र प्रवेशोऽप्यभिहित इत्याह कृत्वा रूपान्तरम् इति । जैवं जीव-
सम्बन्धि रूपान्तरमविक्रियाद् ब्रह्मणो विलक्षणं विकारि रूपमित्यर्थः,
देहे देहजाते । जीवत्वं कुत इत्यत आह जीवत्वमिति । प्राणादीनां
स्वाभावत्वेन प्रेरकत्वं प्राणधारणं तस्मात् जैवं रूपं कृत्वा प्राविश-
दित्युक्तम् ॥ ८ ॥

किन्तदित्यपेक्षायामाह चैतन्यं यदधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं
लिङ्गदेहकल्पनाधारभूतं यच्चैतन्न्यमस्ति यस्य तत्र कल्पितो लिङ्गदेहो
यस्य तस्मिन् लिङ्गदेहे विद्यमानश्चिदाभासः तत्सङ्कल्पोऽयं त्रयाणां
समूहो जीवशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्दीश्वरस्यैव जीवरूपेण प्रविष्टत्वे तस्यास्तत्पदुःखित्वादिविबुधधर्म-
वत्त्वं कुत इत्याशङ्क्याह माहेश्वरी तु या मायेति । माहेश्वरी मायि-
नन्तु माहेश्वरमिति श्रुत्युक्ता माहेश्वरसम्बन्धिनी या मायास्ति तस्मात्

मोहादनीशतां प्राप्य मग्नी वपुषि शोचति ।

ईशसृष्टमिदं द्वैतं सर्वमुक्तं समासतः ॥ १२ ॥

सप्तात्रब्राह्मणे द्वैतं जीवसृष्टं प्रपञ्चितम् ।

अन्नानि सप्त ज्ञानेन कर्मणा जनयत् पिता ॥ १३ ॥

मर्त्यान्नमेकं देवान्ने द्वे पञ्चन्नं चतुर्थकम् ।

अन्नत्रितयमात्मार्थमन्नानां विनियोजनम् ॥ १४ ॥

निर्माणशक्तिवत् जगत्सर्जनसामर्थ्यवत् मोहशक्तिश्च मोहनसामर्थ्य-
शक्ति तदेतज्जडं मोहात्मकमिति स्मृतेः । ततः किमित्यत आह तं
जीवमिति । असौ मोहनशक्तिः तं पूर्वोक्तं जीवं मोहयति चिदा-
गन्दादिस्वरूपज्ञानरहितं करोति ॥ ११ ॥

ततोऽपि किमित्यत आह मोहादनीशतामिति । मोहात् पूर्वो-
क्तात् अनीशतामिदानीष्टमिदं प्राप्तिपरिहारयोरसमर्थत्वं प्राप्य वपुषि मग्नेः
परीरे तादात्म्याभिमानं गतः शोचति दुःखित्वाद्याभिमानं करोति
ज्ञाने वृत्ते पुरुषो निमग्नेऽनीशया शोचति सृष्टमान इति स्मृतेरि-
वर्थः वक्ष्यमाणसाक्ष्यपरिहाराय वृत्तं निममयति ईशसृष्टमिति ।
समासतः सङ्क्षेपेणेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु जीवस्य द्वैतसृष्टौ किं साममित्याशङ्क्याह सप्ताक्षेति ।
अथ तत्र प्रपञ्चितमित्याशङ्क्या सप्ताक्षशब्दाच्चैतदसृष्टिप्रतिपादकं ननु
सप्ताक्षानि मेधया तपसाऽजनयत् पितेति वाक्यमर्थतः संवदन्नाति
प्रज्ञानीति । पिता आदित्यद्वारा जगदुत्पादनेन सर्वलोकपालको जीव-
त्वर्थः ॥ १३ ॥

मन्त्रज्ञसप्तसर्जनं किमर्थमित्याशङ्क्या तद्विनियोगोऽप्येकमक्ष-
माधारणं द्वे देवा नभाजयत् मीयतात्मनेऽनुकृतं पशुभ्य एकं प्राय-
श्चन इति वाक्येनोक्तं इत्याह सप्तग्रीवमेकमिति । विनियोजनसंज्ञा-
मिति शेषः ॥ १४ ॥

ब्रीह्यादिकं दर्शपूर्णमासौ क्षीरं तथा मनः ।

वाक् प्राणश्चेति सप्तत्वमन्त्रानामवगम्यताम् ॥१५॥

द्वेष्टेन यद्यप्येतानि निर्मितानि स्वरूपतः ।

तथापि ज्ञानकर्माभ्यां जीवो कार्ष्णीतदन्नताम् ॥१६॥

ईशकार्यं जीवभोग्यं जगद्वाभ्यां समन्वितम् ।

पितृजन्या भर्तृभोग्या यथा योषित् तथेय्यताम् ॥१७॥

मायावृत्त्यात्मको हीशसङ्कल्पः साधनं जनौ ।

मनो वृत्त्यात्मको जीव सङ्कल्पो भोगसाधनम् ॥१८॥

तानि च सप्ताङ्गानि एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत् साधा-
रण्यसत्त्वं यदिदमद्यत इत्यादिना व्ययमात्मा वाङ्मयस्य मनोमयः प्राण-
मयः इत्यन्तेन वाक्यसत्दर्भेण ईशदूतकण्टिकाद्वयरूपेण दर्शितानीत्याह
ब्रीह्यादिकमिति ॥ १५ ॥

ननु सप्ताङ्गानां जगदन्तःपातित्वेनेश्वरनिर्मितत्वात् जीवनिर्मित-
त्वाभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य तत्स्वरूपस्य ईश्वरनिर्मितत्वेऽपि भोग्यत्वा-
कारस्य जीवनिर्मितत्वात् नैवमित्याह द्वेष्टेन यद्यप्येतानीति । ज्ञान-
कर्माभ्यां ज्ञानं विहितं प्रतिषिद्धञ्च देवतापरयोषिदादिविषयं ध्यानं
कर्म च विहितं यज्ञादिरूपं प्रतिषिद्धं हिंसादिरूपं ताभ्यामित्यर्थः ।
तदन्नतां तेषां ब्रीह्यादिप्राणान्मानां स्वभोगोपकरणत्वमित्यर्थः ॥ १६ ॥

एतावता किञ्चिन्नं भवति तत्राह ईशकार्यमिति । जगत् सप्ताङ्ग-
त्वेनोक्तं ब्रीह्यादिरूपभोग्यकार्यत्वेन जीवभोग्यत्वेन च द्वाभ्यां सत्त्व-
मित्यर्थः । एकस्य उभयसत्त्वत्वे दृष्टान्तमाह पितृजन्येति ॥ १७ ॥

ईशजीववर्जजगत्सर्वने किं साधनमित्यत आह मायावृत्त्यात्म-
को हीति ॥ १८ ॥

ईशनिर्मितमण्यादौ वस्तुन्येकविधे स्थिते ।
 भोक्तृधीवृत्तिनानात्वात् तज्ज्ञोभो बहुधेयते ॥१९॥
 हृथत्येको मणिं लब्ध्वा क्रुध्यत्यन्यो ह्यलाभतः ।
 पश्यत्येव विरक्तोऽत्र न हृथति न कुप्यति ॥२०॥
 प्रियोऽप्रिय उपेक्ष्येत्त्वाकारां मणिगास्तयः ।
 सृष्टा जीवैरौघसृष्टं रूपं साधारणं त्रिषु ॥२१॥
 भार्या स्रुषा ननन्दा च याता मातृत्वनैकधा ।
 प्रतियोगिधिया योषिद्विद्यतेन स्वरूपतः ॥२२॥

नन्वीश्वरसृष्टवस्तुस्वरूपातिरिक्तो भोग्यत्वाकार एव नास्ति को जीवेन
 सृज्यते इत्याशङ्क्याह ईशनिर्मितेति । एकस्मिन्नेव विषये बहुविधो
 भोग उपलब्धमानस्तत्प्रयोजकं भोग्याकारभेदं गमयतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु र्धति भोगभेदे भोग्यभेदः कल्प्येत स एव नास्तीत्याशङ्क्या
 ईशमानत्वाच्चैवमित्याह हृथत्येक इति । एकोमययौ तं लब्ध्वा
 हृषति अन्यस्तथाविधस्तदन्वाभात् क्रुध्यति अत्र मणिविषये विरक्तः
 तं मणिं पश्यत्येव आभावाभनिमित्तको हर्षक्रोधो न प्राप्नोती-
 त्यर्थः ॥ २० ॥

के ते भोगभेदोपरत्ताजीवसृष्टा आकारभेदा इत्यत आह प्रियो-
 ऽप्रिय इति । मणिस्तथा प्रियत्वाप्रियत्वोपेक्ष्यत्वलक्षणा आकारभेदा जीवैः
 सृष्टाः त्रिष्वपि साधारणमनुसूतं यन्मणिरूपं तदीश्वरनिर्मितमि-
 त्यर्थः ॥ २१ ॥

अक्तं जीवसृष्टाकारभेदसृष्टाहरणान्तरेण स्पष्टयति भार्यां क्षुपेति ।
 ननन्दा भर्तृभगिनी याता देवरपत्नी प्रतियोगिधिया भर्तृशत्रुरादि-
 लक्ष्यप्रतियोगिणीश्रया बुद्ध्या तत्तदपेक्षया इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु योषिद्विषयाणि भार्यां क्षुपेत्वादिज्ञानान्येव भिन्नानि सन्

ननु ज्ञानानि भिद्यन्तामाकारस्तु न भिद्यते ।
 योषिद्वपुष्यतिशयो न दृष्टो जीवनिर्मितः ॥२३॥
 मैवं मांसमयी योषित् काचिदन्या मनोमयी ।
 मांसमय्या अभेदेऽपि भिद्यतेऽत्र मनोमयी ॥२४॥
 भ्रान्तिस्वप्नमनोराज्यस्रतिष्वस्तु मनोमयम् ।
 जाग्रत्मानेन मेयस्य न मनोमयतेति चेत् ॥२५॥
 वाढं माने तु मेयेन योगात् स्यात् विषयाकृतिः ।
 भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामयमर्थ उदाहृतः ॥२६॥
 मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
 रूपादीन् व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥२७॥

बभ्यन्ते न तु तत्तद्विषयभूताया योषितः स्वरूपभेदो दृश्यते अतः
 प्रतियोगिधिया योषिद्विद्यत इत्युक्तमयुक्तमिति शङ्कते ननु ज्ञानानि
 भिद्यन्तामिति ॥ २३ ॥

ज्ञानवैलक्षण्यस्य ज्ञेयवैलक्षण्याविनाभूतत्वात् ज्ञेयाकारभेदोऽङ्गी-
 कर्तव्य एवेत्याशयेन परिहरति मैवं मांसमयी योषिदिति ॥ २४ ॥

ननु भ्रान्तिरादिस्यले बाह्यविषयाभावात् तत्त्वत्वं वस्तु मनोमय-
 मस्तु प्रमितिस्यले तु तदनुपपन्नं बाह्यवस्तुनः सत्त्वादिति शङ्कते भ्रान्ति-
 स्रप्तेति । मानेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन मेयस्य प्रमेयस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रमितिस्यले बाह्यविषयसत्त्वमङ्गीकरोति बाह्यमिति । कथं तर्हि
 तद्विषयस्य मनोमयत्वमुच्यत इत्यत आह मानेत्यिति । माने विषया-
 कृतिस्तु तस्य मेयेन योगात् सम्बन्धात् स्यात् । नन्विदं स्रक्तपोषकत्वित-
 तित्वाद्यङ्गत्वाद् भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामिति ॥ २६ ॥

तत् तावत् भाष्यकारवचनमुदाहरति मूषासिक्तमिति । यथा द्रुतं
 क्षणं मूषायां सिक्तं स्रक्तनिभं जायते तत्त्वमानाकारवद्भवति तथा

व्यञ्जको वा यथा लोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।

सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्दीर्घाकारा प्रदृश्यते ॥२८॥

मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नं मेयमेति तत् ।

मेयाभिसङ्गतं तच्च मेयाभत्वं प्रपद्यते ॥२९॥

सत्येवं विषयी द्वौ स्तो घटौ मृण्मयधीमयौ ।

मृण्मयो मानमेयः स्यात् साक्षिभाष्यसु धीमयः ॥३०॥

रूपादीन् विषयान् व्याप्नुवत् विषयीकुर्वत् चित्तं भुवमवश्यं तन्निर्भ-
दृश्यते उपलभ्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु तान्मादेरग्निस्पर्शकौत् द्रुतस्य मूषानिषिक्तस्य कठिनरूपाभि-
जातेन शैत्यापत्तौ मूषाकारापत्तावपि बुद्धेरमूर्त्तौयास्तान्मादिविनिष्पत्त्याया-
विषयव्याप्तावपि कुतस्तदाकारापत्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह व्यञ्ज-
को वेति । यथा व्यञ्जकः प्रकाशकः व्यालोकः व्यातपादिः व्यङ्ग्यस्य प्रका-
श्यस्य घटादेराकारतामाकारवत्तामियात् प्राप्नुयात् एवं धीरपि सर्वा-
र्थस्य व्यञ्जकत्वात् सकलपदार्थप्रकाशकत्वादर्थस्याकार इवाकारो यस्याः
सा तथा प्रदृश्यते प्रकर्षेणोपलभ्यते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इदानीं वार्तिककारवचनमाह मातुर्मानाभिनिष्पत्तिरिति । मातुः
साधिष्ठानबुद्धिस्थितिर्दिभासरूपात् प्रमातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्मानस्य साभा-
सान्तःकरणवृत्तिरूपस्याभिनिष्पत्तिरुत्पत्तिर्भवतीति शेषः । निष्पन्नसुत्पन्नं
तन्मानं मेयं प्रमेयं घटादिरूपमेति प्राप्नोति किञ्च तन्मानं मेयाभि-
सङ्गतं प्रमेयेण सम्बद्धं सम्मेयाभत्वं मेयस्याभेवाभा यस्य तस्य भावकत्वं
मेयसमानकारतां प्रपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

भवत्येवं प्रक्षो किमायातम् इत्यत आह सत्येवमिति । ननु
मृण्मयघटस्यैव मनोमयघटस्य तेनैव मनसा पङ्कीतमशक्यत्वात् आह-
कान्तराभावाच्चाक्षिरित्याशङ्क्य आहकान्तराभावोऽसिद्ध इत्याह

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां धीमयो जीवबन्धकत् ।

सत्यस्मिन् सुखदुःखेस्त स्तस्मिन्नसति न द्वयम् ॥२१॥

असत्यपि च बाह्यार्थं स्वप्नादौ बध्यते नरः ।

समाधिसुप्तिमूर्च्छासु सत्यप्यस्मिन् न बध्यते ॥२२॥

दूरदेशं गते पुत्रे जीवत्येवात्र तत् पिता ।

विप्रलम्भकवाक्येन मृतं मत्वा प्ररोदिति ॥२३॥

कृष्णमय इति । यथा कृष्णमयो मानमेयः साभासान्तःकरणवृत्तिभाष्यस्तथा धीमयः साक्षिभाष्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

भवत्वेवं द्विविधं दैतमत्र कस्य ज्ञेयत्वं कस्य वा नेति न ज्ञायत इत्याशङ्क्य जीवकृष्टस्यैव ज्ञेयत्वमित्यभिप्रात्य तस्य बन्धहेतुत्वं दर्शयति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अन्वयव्यतिरेकावेव दर्शयति सत्यस्मिन्निति । अस्मिन् जीवकृष्टे मानसप्रपञ्चे सति विद्यमाने सुखदुःखे क्षतः भवतः असति तु तस्मिन् न द्वयं सुखं दुःखञ्च नास्तीत्यर्थः ॥२१॥

ननूक्तावन्वयव्यतिरेकौ बाह्यार्थविषयौ किं न स्यातां इत्यत आह असत्यपीति । नरो मनुष्यः एतदुपलक्षणमन्येषामपि, स्वप्नादौ स्वप्न-अवस्थादिक्वाले बाह्यार्थेऽनुकूले योषिदादौ प्रतिकूले व्याघ्रादौ च धारमार्थिके विषयेऽसत्यप्यविद्यमानेऽपि बध्यते सुखदुःखाभ्यां युज्यते । समाध्यादिषु तस्मिन् बाह्यार्थं सत्यपि न बध्यते न सुखदुःखादि-भागभवति अतस्तद्विषयावन्वयव्यतिरेकौ न क्षत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

मनोमयप्रपञ्चस्य बन्धकत्वेनान्वयव्यतिरेकावुदाहरणेन स्पष्टयति दूरदेशं गत इति साङ्गेन । देशान्तरं प्राप्ते पुत्रे तत्र जीवति सति नृहस्थितस्तस्य पिता विप्रलम्भकस्य मिथ्यावचनैः परवचकस्य सन् पुत्रो मृत इत्येवं रूपेण वाक्येन स्वपुत्रं मृतं कल्पयित्वा प्रलम्भेण रोदिति ॥ २३ ॥

मृतेऽपि तस्मिन् वार्त्तायामश्रुतायां न रोदिति ।

अतः सर्वस्य जीवस्य बन्धकन्मानसं जगत् ॥ ३४ ॥

विज्ञानवादो बाह्यार्थं वैयर्थ्यात् स्यादिद्वेति चेत् ।

न ह्युपाकारमाधातुं बाह्यस्यापेक्षितत्वतः ॥ ३५ ॥

वैयर्थ्यमसु वा बाह्यं न वारयितुमीश्वरे ।

प्रयोजनमपेक्षन्ते न मानानीति हि स्थितिः ॥ ३६ ॥

बन्धश्चेन्मानसं द्वैतं तद्वीरोधेन शस्यति ।

अभ्यसेद् योगमेवातो ब्रह्मज्ञानेन किं वद ॥ ३७ ॥

तस्मिन्नेव पुनरेव मृतेऽपि तन्मृतिवार्त्तायामश्रुतायां रोदनं न करोति ।
फलितमाहातः सर्वस्वेति ॥ ३४ ॥

धीमयस्यैव जगतो बन्धहेतुत्वाङ्गीकारे बाह्यार्थापलापादपसिद्धान्ता-
पत्तिः स्यादिति शङ्कते विज्ञानवाद इति । परिहरति न ह्युपा-
कारमिति । अद्यपि मानसप्रपञ्चस्यैव बन्धहेतुत्वं तथापि तज्ज्ञेयत्वेन
बाह्यार्थस्यापि स्वीकारात् न विज्ञानवादादप्रसङ्ग इति भावः ॥ ३५ ॥

ननु ह्युपाकारसमर्पणाय बाह्यार्थो नापेक्षणीयः पूर्वपूर्वमानस-
प्रपञ्चसंस्कारस्यैव उत्तरोत्तरमानसप्रपञ्चहेतुत्वोपपत्तेरित्यागच्छा प्रोदिता-
देन तदङ्गीकरोति वैयर्थ्यमसु चेति । तर्हि विज्ञानवादात् को भेद
इत्यत आह बाह्यमिति । विज्ञानवादिषो बाह्यार्थमेव सुस्पष्टं वयं
न तथेत्ययमेव भेद इत्यर्थः । प्रयोजनशून्यस्याभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवेत्या-
शङ्काह प्रयोजनमिति । मानाधीना वस्तुसिद्धिर्न प्रयोजनाधीना मान-
सिद्धिः प्रयोजनशून्यत्वमात्रेणावत्त्वस्य लौकिकैर्निर्दिष्टमिति नभ्युपगमा-
दिति भावः ॥ ३६ ॥

मानसद्वैतस्यैव बन्धहेतुत्वे तस्य मनो निरोधात्मकेन योगेनैव
निवृत्तिसम्भवात् ब्रह्मज्ञानस्य बन्धनिवर्त्तकत्वाभ्युपगमो विशिष्येतेति
शङ्कते बन्धश्चेन्मानसं द्वैतमिति ॥ ३७ ॥

तात्कालिक द्वैतशान्तावप्यागामिजनिक्षयः ।

ब्रह्मज्ञानं विना न स्यादिति वेदान्तडिण्डिमः ॥ ३८ ॥

अनिवृत्तेऽपीशसृष्टे द्वैते तस्य सृष्टात्मताम् ।

बुद्ध्या ब्रह्मादयं बोद्धुं शक्यं वस्तुवैक्यवादिना ॥ ३९ ॥

प्रलये तन्निवृत्तौ तु गुरुशास्त्राद्यभावतः ।

विरोधिद्वैताभावेऽपि न शक्यं बोद्धुमद्वयम् ॥ ४० ॥

अबाधकं साधकञ्च द्वैतमीश्वरनिर्मितम् ।

अपनेतुनशक्यञ्चेत्यास्तां तद् द्विष्यते कुतः ॥ ४१ ॥

योगेन किं द्वैतोपशमः तात्कालिक उच्यते आत्यन्तिको वेति
विकल्पप्रादुर्भावात् द्वितीयं दूषयति तात्कालिकद्वैतशान्ताविति ।
ज्ञात्वा देवं उच्यते सर्वपापैः, ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति यदा
अमेवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो
भविष्यतीत्यादिस्तुतिष्वत्ययतिरेकाभ्यां ब्रह्मज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिरभि-
धीयत इति भावः ॥ ३८ ॥

ननु बाह्यद्वैतनिवारणमन्तरेणाद्वितीयब्रह्मज्ञानमेव मोदीयादित्या-
शङ्क्य तद्विचारणाभावेऽपि तस्य मिथ्यात्वज्ञानादेव पारमार्थिकमद्वैतं
बोद्धुं शक्यत इत्याह अनिवृत्तेऽपीति ॥ ३९ ॥

न द्वैतसृष्टात्वज्ञानम् अद्वैतज्ञानप्रयोजकमपि तु तद्विचारणमेवेत्य-
भिविद्महेतुमानं प्रत्याह प्रलय इति । प्रलये प्रलयावस्थायां तद्विवृत्तौ तु
तस्य द्वैतस्य निवृत्तौ सत्त्वान्तु विरोधिद्वैताभावेऽप्यद्वैतज्ञानविरोधित्वे न
भादभिमतस्य द्वैतस्य निवारणे सत्यपि गुरुशास्त्राद्याभावात् गुरुशास्त्रादि-
रूपस्य ज्ञानसाधनस्याभावादेतोः अद्वयं वस्तु बोद्धुं शक्यं न भवति
अतस्तद्विचारणमप्योजकमिति भावः ॥ ४० ॥

तथापि सति द्वैते कथमद्वैतज्ञानमित्याशङ्क्याह अबाधकमिति ।

जीवद्वैतन्तु शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति द्विधा ।
 उपाददीत शास्त्रीयमातत्त्वस्यावबोधनात् ॥ ४२ ॥
 आत्मब्रह्मविचाराख्यं शास्त्रीयं मानसं जगत् ।
 बुद्धे तत्त्वे तच्च हेयमिति श्रुत्यनुशासनम् ॥ ४३ ॥
 शास्त्राख्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य च पुनः पुनः ।
 परमं ब्रह्म विज्ञाय उक्त्वावत्तान्यथोत्सृजेत् ॥ ४४ ॥
 ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
 पलालमिव धान्यार्थी त्यजेत् ग्रन्थमशेषतः ॥ ४५ ॥

ईश्वरनिमित्तद्वैतमवाधकं तन्मृपात्वज्ञानेनैवाद्देतज्ज्ञानोत्पत्तेरुक्तत्वात् साध-
 कश्च शुद्धशास्त्रादिरूपस्य तस्य ज्ञानसाधनत्वात् आकाशादिरूपं द्वैत-
 मस्याभिरपनेतुमशक्यञ्चेति हेतोस्तद्वैतमाक्षां कुतः कारणात् दिव्यत
 इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं जीवसूत्रं द्वैतं विभजते जीवद्वैतमिति । किं द्विविध-
 मपि सदा हेयमेव ? न इत्याह उपाददीतेति । आतत्त्वस्यावबोध-
 नात् तत्त्वस्यावबोधनपर्यन्तम् इति यावत् ॥ ४२ ॥

किं तत् शास्त्रीयं द्वैतमिच्छाकाङ्क्षायामाह आत्म ब्रह्मविचाराख्य-
 मिति । प्रत्यक्षरूपस्य ब्रह्मणो विचाराख्यं यत् श्रवणादिकं तत् शास्त्रीयं
 मानसं जगदित्यर्थः । ननु आतत्त्वस्यावबोधनादित्युक्तमतुषपक्षम् आसप्ते-
 राकृतेः काव्यं नयेत् वेदान्तवार्त्तया इत्युक्तत्वात् इत्याशङ्क्याह बुद्धे तत्त्वे
 इति । तत्त्वे ब्रह्मात्मैक्यइत्यर्थे साक्षात्कृते सतीत्यर्थः । तर्हि आसप्ते-
 रिति वाक्यस्य का गतिरिति चेत् दद्यान्नावसरं किञ्चित् कामादीनां स-
 कानपीति पूर्वाङ्गे कामाद्यवसरमदानस्य निषिद्धत्वात् तत्परतयेति वदामः
 अतो न काव्यतुषपत्तिरिति भावः ॥ ४३ ॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

मानुष्यायाद् बह्वृच्छदान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ४६ ॥

तमेवैकं विजानीत ह्यन्या वाचो विमुञ्चय ।

यच्छेद् वाङ्मनसो प्राज्ञ इत्याद्याः श्रुतयः स्मृताः ॥ ४७ ॥

अशास्त्रीयमपि द्वैतं तीव्रं मन्दमिति द्विधा ।

कामक्रोधादिकं तीव्रं मनो राज्यं तथेतरत् ॥ ४८ ॥

उभयं तत्त्वबोधात् प्राक् निवार्थ्यं बोधसिद्धये ।

समः समाहितत्वञ्च साधनेषु श्रुतं यतैः ॥ ४९ ॥

बोधादूर्ध्वं च तद्वयं जीवन्मक्तिप्रसिद्धये ।

कामादिके शब्देन युक्तस्य न हि मुक्तता ॥ ५० ॥

तत्त्वबोधोत्तरकालं तद्वयत्वप्रतिपादनपराः श्रुतीरुदाहरति शास्त्रा-
ण्यधोत्येत्यादि इत्याद्याः श्रुतयः स्मृता इत्यन्वमिति । तमेवैकं विजा-
नीत इत्यनेन तमेवैकं जानय आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चत अमृत-
क्षेप सेतुरिति श्रुतिरर्थतः पठिता ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अशास्त्रीयस्यापि द्वैतस्यान्तरभेदमाह अशास्त्रीयमपि । तद्
द्विविधमपि क्रमेणोदाहरति कामक्रोधादिकमिति । इतरत् मन्द-
मित्यर्थः ॥ ४८ ॥

किमनयोः शास्त्रीयद्वैतस्यैव तत्त्वबोधोत्तरकालमेव द्वैयत्वं नेत्याह
उभयमिति । प्राक्निवारणं किमर्थमित्यत आह बोधसिद्धये इति ।
नत क्षिप्तमाह सम इति । यतस्तत्त्वबोधात् प्राक् तयोर्द्वैयत्वं नत
एव नियानित्यवस्तुविवेकादिषु ब्रह्मज्ञानसाधनेषु मध्ये शान्तः समा-
हित इति पदार्थां शान्तिषमाधो श्रूयेत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

नत तत्त्वबोधात् प्राक् निवार्थ्यमित्यभिधानात् तदुत्तरकालमस्य
कीकार्यता स्यादित्याशङ्क्याह बोधादूर्ध्वं चेति । उक्तमर्थं व्यतिरेक-

जीवन्मुक्तिरियं माभूत् जन्माभावे त्वहं कृती ।

तर्हि जन्मापि तेऽस्यैव स्वर्गमात्रात् कृती भवान् ॥५१॥

अयातिशयदोषेण स्वर्गो हेयो यदा तदा ।

स्वयं दोषतमात्मायं कामादिः किं न हीयते ॥ ५२ ॥

तत्त्वं बुद्ध्वापि कामादीन् निःशेषं न जहासि चेत् ।

यथेष्टाचरणं ते स्यात् कर्मशास्त्रातिलङ्घिनः ॥ ५३ ॥

बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि ।

शुनां तत्त्वदृशाच्चैव कीमेदोऽशुचिभक्षणे ॥ ५४ ॥

सुखेन दूयति कामादीति । कामादिरूपो यः क्रेशः स एव बन्धः
तेन युक्तस्य बन्धस्य उक्तता जीवन्मुक्तत्वं न हि नास्त्येवेत्यर्थः ॥५०॥

ननु जन्मादिसंसारोद्दिग्द्विग्नस्यात्यन्तिकपुरुषार्थरूपया विदेहसत्तत्रै-
वालं किमनया आपातिकया जीवन्मुक्त्येति शक्यते जीवन्मुक्ति-
रियमिति । ऐहिकभोगनिवृत्तिभयात् जीवन्मुक्तित्यागे आसुखिक-
भोगनिवृत्तिभयात् विदेहसत्तरपि त्याज्या स्यादिति प्रतिबन्ध्या परि-
हरति तर्हि जन्मापीति ॥ ५१ ॥

प्रतिबन्धिमोचनं शङ्कते अयातिशयदोषेणेति । दोषयुक्तत्वेन
स्वर्गादेस्त्याज्यत्वे सकलपुरुषार्थविघातकत्वेनातीव दोषरूपस्य कामादेः
भूतरां त्याज्यत्वमित्याह तदा स्वयं दोषतमेति ॥ ५२ ॥

ननु वैराग्यादिसम्पादनेनात्यन्तानर्थहेतोः कामादेस्त्याज्यत्वात् ऐहिक-
भोगमात्रोपयोगिकामाद्यभ्युपगमे को दोष इत्याशङ्क्याह तत्त्वं बुद्ध्वा-
पीति । तत्त्ववित्त्वाभिमानेन विधिनिषेधशास्त्रमतिक्रम्य कामाद्यपीन-
तया वर्त्तमानस्य तव यथेष्टाचरणं स्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अस्तु को दोष इत्याशङ्क्य तदनिष्टप्रतिपादनपरं सुदेवराचार्य-
वचनमुदाहरति बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्येति । बुद्धमद्वैतसतत्त्वमद्वैतस्वरूपं ब्रह्म

बोधात् पुरा मनोदोषमात्रात् क्लिष्टोऽस्त्वधाधुना ।
 अशेषलोकनिन्दा चेत्त्वहो ते बोधवैभवम् ॥ ५५ ॥
 विड्वराहादितुल्यत्वं माकाङ्क्षीस्तत्त्वविद् भवान् ।
 सर्वधीदोषसंख्यागात् लोकैः पूज्यस्व देववत् ॥ ५६ ॥
 काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादित्यागहेतवः ।
 प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रेषु तानन्विष्य सुखी भव ॥ ५७ ॥
 त्यज्यतामेष कामादिर्भूतो राज्ये तु का क्षतिः ।
 अशेषदोषबीजत्वात् क्षतिर्भगवतेरिता ॥ ५८ ॥

येन च बुद्धाद्वैतसत्त्वस्तत्त्ववित्तस्य यथेष्टाचरणं यदि स्यात् तर्हि अशुचि-
 भक्षणादिकमपि स्यात् तथा सति शुनां तत्त्वदशाच्चैव न कोऽपि
 विशेषः स्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

एतावता किमनितं सम्पादितमित्याशङ्क्य सोपहाससुत्तरमाह
 बोधात् प्रेरति । तत्त्वज्ञानोदयात् प्राक् कामक्रोधादिचित्तदोषैकाव-
 क्लेशोऽमृतं ददानीन्तु सर्वलोकनिन्दामपि सहसे इति क्रोधहेतुगत्वमिति
 भावः ॥ ५५ ॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह विड्वराहादितुल्यत्वमिति ।
 त्रैलोक्यकर्षहेतुज्ञानवांस्तं कामादित्यागाशक्तत्वेन सर्वोपमविड्वराहादि-
 सास्यम् आकाङ्क्षीः किन्तु कामादिबलवत्सकलमनोदोषहानेन सर्वजनै-
 र्देववत् पूज्यस्व पूज्यो भवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

तन्त्यागोपायमाह काम्यादीति । काम्याः कामनाविषयाः जगा-
 दयः आदयो येषां द्वेषादीनां ते काम्यादयः तेषां ये दोषाः अमित्यत्व-
 चातिशयत्वादयस्तेषां दृष्टिरवलोकनमाद्यं येषां कामरूपविचारादीनां
 ते तथोक्ताः । तेषां कामादित्यागहेतुत्वे प्रमाणमाह प्रसिद्धा इति ।
 भगवत् ततः किमायातमित्यत आह तानन्विष्येति ॥ ५७ ॥

ननु कामादीनाम् अनर्घहेतुत्वात् त्याज्यत्वमस्तु मनोराज्यस्य तु

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ।

क्रोधाद् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥ ५८ ॥

शक्यं जेतुं मनोराज्यं निर्विकल्प समाधितः ।

सुसम्पादः क्रमात् सोऽपि सविकल्प समाधिना ॥ ६० ॥

बुद्धतत्त्वेन धीदोषशून्ये नैकान्तवासिना ।

दीर्घं प्रणवमुच्चार्य मनोराज्यं विजीयते ॥ ६१ ॥

जिते तस्मिन् वृत्तिशून्यं मनस्तिष्ठति मूकवत् ।

एतत् पदं वशिष्ठेन रामाय बहुधेरितम् ॥ ६२ ॥

तथात्माभावात् तत् त्यागो नापेक्षित इति शङ्कते त्यज्यतामेव इति ।
साक्षादनर्थहेतुत्वाभावेऽपि परस्परया तद्धेतुत्वात् त्यज्यमेवेत्यभिप्रेत्य परि-
हरति अशेषदोषबीजत्वादिति ॥ ५८ ॥

परस्परया अनर्थहेतुत्वप्रदर्शनपरं भगवद्वाक्यसदाहरति ध्यायतो
विषयानिति ॥ ५९ ॥

तद्वृत्तस्य मनो राज्यस्य कः परिहारोपाय इत्यत आह शक्यं
जेतुमिति । सोऽपि कुतः सिध्यतीत्यत आह । सुसम्पादः क्रमात्
सोऽपीति ॥ ६० ॥

मन्वष्टाङ्गयोगयुक्तस्य तथास्तु तद्गृहितस्य का गतिरित्यत आह
बुद्धतत्त्वेनेति । बुद्धमवगतं तत्त्वं ब्रह्मात्मैक्यलक्षणं येन स बुद्धतत्त्वत्वेन
कामक्रोधादिबुद्धिदोषरहितेन एकान्तवासिना विजयदेशनिवासशीलेन
पुरुषेण दीर्घं षडङ्गादष्टादिमात्रोपेतं प्रणवमोक्षारमुच्चार्य मनो राज्यं
विजीयते निवार्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

मनोराज्यविजये किं भवतीत्यत आह जिते तस्मिन्निति । यथा

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।
 सम्प्रपञ्चेत् तदोत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ।
 विचारितमलं शास्त्रं चिरमुदग्राहितं मिथः ।
 सन्त्यक्तवासनाम्नोनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥ ६३ ॥
 विक्षिप्यते कदाचिद्धीः कर्मणा भोगदायिना ।
 पुनः समाहिता सा स्यात् तदेवाभ्यासपाटवात् ॥ ६४ ॥
 विक्षेपो यस्य नास्त्यस्य ब्रह्मवित्तं न मन्यते ।
 ब्रह्मेवायमिति प्राहुर्मुनयः पारदर्शिनः ॥ ६५ ॥

भूतः सकलवाग्वापाररहितः तिष्ठति मनोऽपि सर्ववापाररहितमव-
 तिष्ठत इत्यर्थः अद्वैतिकमनोऽवस्थानस्य पुरुषार्थत्वे प्रमाणमाह एतत्
 पदमिति । एतत् पदमियं दशेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

वाशिष्ठलोकद्वयसदाहरति दृश्यमिति । नेह नानास्त्रीत्यादिश्रुत्या
 द्वितीयब्रह्मातिरिक्तजगदभावज्ञानेन मनसः सकाशात् दृश्यनिवारणं
 सम्पन्नं यदि तर्हि निरतिशयमोज्ज्वलं निष्पन्नमिति जानीयादित्यर्थः ।
 अद्वैतशास्त्रमन्यर्थं विचारितं तथा मिथः परस्परं गुरुशिष्यादिसंवाद-
 द्वारा चिरकालं प्रत्यायितञ्च एवं कृत्वा किं निश्चितमित्यत आह
 सन्त्यक्तवासनादिति । सम्यक् परित्यक्तकामादिवासनान्नसक्तूष्णीं भावा-
 दतेऽधिकः पुरुषार्थो नास्तीति निश्चितमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

एवं निर्द्वैतिकस्य चित्तस्य प्रारब्धकर्मणा विक्षेपे सति तत्प्रती-
 कारोपायः क इत्यपेक्षायामाह विक्षिप्यत इति । भोगप्रदेन प्रारब्ध-
 कर्मणा बुद्धिः कदाचिद्विक्षिप्यते चेत् तर्हि सा बुद्धिरभ्यासपाटवाद्भ्यास-
 दायात् तदेव पुनरपि समाहिता स्यादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

सदा चित्तविक्षेपरहितस्य ब्रह्मवित्तमपि औपचारिकमित्याह
 विक्षेपो यस्येति । पारदर्शिनः वेदार्थपारं गता इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः ।

यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन् ! ब्रह्म न ब्रह्मवित् स्वयम् ॥६६॥

जीवन्मुक्तेः परा काष्ठा जीवद्वैतविवर्जनात् ।

लभ्यतेऽसावतोऽब्रह्ममीशद्वैताद्विवेचितम् ॥ ६७ ॥

इति द्वैतविवेकः समाप्तः ।

पञ्चमपरिच्छेदः ।

महावाक्यविवेकः ।

येनेच्छते शृणोतीदं जिघ्रति व्याकरोति च ।

स्वाहस्वादू विजानाति तत् प्रज्ञानमुदीरितम् ॥ १ ॥

अत्रापि वशिष्ठवाक्यसुद्धाहरति दर्शनादर्शने हित्वा इति । यो ब्रह्म जानामि न जानामि इति व्यवहारद्वयं परित्यज्य स्वयमद्वितीय-
चेतन्यमात्ररूपेणावतिष्ठते सः स्वयं ब्रह्म न तु ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

सफलद्वैतविवेचनसुपसंहरति जीवन्मुक्तेः परा काष्ठा इति ।
असावुक्तप्रकारा जीवन्मुक्तेः परा काष्ठा निरतिशयपर्यवसानभूमिः
जीवद्वैतस्य मनोमयप्रपञ्चस्य विवर्जनात् परित्यागात् लभ्यते प्राप्यते
अतः कारणादिदं जीवद्वैतमीशरसृष्टात् द्वैतात् विवेचितं विविच्य
प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति द्वैतविवेकव्याख्या सप्तमा ।

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।

महावाक्यविवेकस्य कुर्वे व्याख्यां समाप्ततः ॥

समुद्योमौलिसाधनब्रह्मात्मक्यावगतिस्त्रिवे प्रसिद्धानां चतुर्णां महा-
वाक्यानामर्थं क्रमेण निरूपयन् परमहन्तालुराचार्य आदौ तावदैतरेया-

चतुर्मुखेन्द्रदेवेषु मनुष्याश्चगवादिषु ।

चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं ब्रह्ममय्यपि ॥ २ ॥

परिपूर्णः परात्मास्मिन् देहे विद्याधिकारिणि ।

बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमितीर्यते ॥ ३ ॥

रण्यकगतप्रज्ञानं ब्रह्म इति महावाक्यस्य प्रज्ञानशब्दस्योर्थमाह येनेत्येते
 शृणोतीति । येन चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्तुप्रपङ्कितचैतन्येन इदं
 दर्शनयोग्यं रूपजातम् ईक्षते पश्यति पुरुषः तथा श्रोत्रद्वारा निर्गता-
 न्तःकरणवृत्तुप्रपाधिकेन येन शब्दजातं शृणोति तथैव घ्राणद्वारा
 निर्गतान्तःकरणवृत्तुप्रपङ्कितेन श्रोत्राधिकेन येन गन्धजातं जिघ्रति
 येन वागिन्द्रियावच्छिन्नेन व्याकरोति शब्दजातं व्याहरति येन रसने-
 न्द्रियद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्तुप्रपाधिकेन स्वादस्वादू रसो विजानाति
 व्यतुल्लसच्चयार्थं च शब्दः तथा च उक्तावृत्तैः सकलेन्द्रियैरन्तःकरणवृत्ति
 भेदेष्वेव लक्षितं यच्चैतन्यमस्ति तदेवात्र प्रज्ञानमित्युच्यते इत्यर्थः । अनेन
 येन वा रूपं पश्यतीत्यादिः, सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि इत्यन्त-
 र्यावान्तरवाक्यसन्दर्भस्यार्थः संक्षिप्य प्रदर्शितः ॥ १ ॥

एवं प्रज्ञानशब्दस्यार्थमभिधाय ब्रह्मशब्दस्यार्थमाह चतुर्मुखेन्द्र-
 देवेष्विति । उत्तमेषु देवादिषु मध्यमेषु मनुष्यादिषु अधमेषु गवाश्वादिषु
 देहधारिषु व्याकाशादिभूतेषु च जगज्जन्मादिहेतुभूतं यदेकं चैतन्यमस्ति
 तद्ब्रह्मेत्यर्थः । अनेन च एष ब्रह्मैव इन्द्र इत्यादिप्रतिष्ठेत्यन्तस्य वाक्य-
 स्यार्थः संक्षिप्य दर्शितः । इत्थं पदार्थमभिधाय वाक्यार्थमाह अतः
 प्रज्ञानं ब्रह्ममय्यपीति । यतः सर्वत्वावस्थितं प्रज्ञानं ब्रह्म ततो मय्यपि
 स्थितं प्रज्ञानं ब्रह्मैव प्रज्ञानत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ २ ॥

‘एवं अक्षशास्त्रागतं महावाक्यार्थं निरूप्य यजुःशाखास्तु मध्ये
 वृहदारण्यकोपनिषद्गतस्य अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यस्यार्थाविष्करणा-
 याहं शब्दस्यार्थमाह परिपूर्ण इति । परिपूर्णः अमावस्यो देशकाब-

स्वतः पूर्णः परमात्म ब्रह्मशब्देन वर्णितः ।

अस्मीत्यैक्यपरामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ४ ॥

एकमेवाद्वितीयं सत् नामरूपविवर्जितम् ।

सृष्टेः पुराधुनाप्यस्य तादृक्त्वं तद्वितीयं ॥ ५ ॥

ओतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्र त्वं पदेरितम् ।

एकता गृह्यतेऽसीति तदैक्यमनुभूयताम् ॥ ६ ॥

वस्तुभिरपरिच्छिन्नः परमात्मा अस्मिन् भाषाकल्पिते जगति विद्याधि-
कारिण्य शमादिसाधनसम्पन्नत्वेन विद्यासम्पादनयोग्येऽस्मिन् अवस्थाया-
नुष्ठानवति देहे मनुष्यादिशरीरे बुद्धेर्बुद्धिपल्लवितस्य सूक्ष्मशरीरस्य
साक्षितया अविकारित्वेनावभासकतया स्थित्वावस्थाय स्मरन् प्रकाश-
मानोऽहमित्यर्थे लक्ष्यया अहं पदेनोच्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मशब्दार्थमाह स्वतः पूर्ण इति । स्वतः परिपूर्णः स्वभावतो
देशकालाद्यनवच्छिन्नः पूर्वोक्तः परमात्मा अस्मात्सहोवाक्ये ब्रह्मशब्देन
ब्रह्मेत्यनेन पदेन वर्णितः लक्षणयोक्त इत्यर्थः । एतद्वाक्यगतेनास्मीति
पदेन पदद्वयसामानाधिकरण्यलभ्यं जीवब्रह्मणोरैक्यं परानुपपत्ते
इत्याह अस्मीत्यैक्यपरामर्श इति । फलितमाह तेन ब्रह्म भवाम्यह-
मिति ॥ ४ ॥

इदानीं छान्दोग्यश्रुतिगतस्य तत्त्वमसीति वाक्यस्यार्थप्रदर्शनाय तत्-
पदलक्ष्यार्थमाह एकमेवाद्वितीयमिति । सदेव सौम्येदमप्यस्मीत्
एकमेवाद्वितीयमिति वाक्येन सृष्टेः पुरा स्वगतादिभेदशून्यं नामरूप-
रहितं यत् सदस्तु प्रतिपादितम् अस्य सदस्तुनोऽधुनापि सृष्ट्युत्तर-
कालेऽपि तादृक्त्वं विचारदृष्ट्वा तथात्वं तदिति पदेनेत्यर्थे लक्ष्यते
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

त्वं पदलक्ष्यार्थमाह ओतुर्देहेन्द्रियातीतं वस्त्वत्रेति । ओतुः
अवस्थादानुष्ठानेन वाक्यार्थमतिपुनर्देहेन्द्रियातीतं देहेन्द्रियोपलक्षितं

स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितो मतम् ।

अहङ्कारादिदेहान्तात् प्रत्यगात्मेति गीयते ॥ ७ ॥

दृश्यमानस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते ।

ब्रह्मशब्देन तद् ब्रह्म स्वप्रकाशात्मरूपकम् ॥ ८ ॥

इति महावाक्यविवेकः समाप्तः ।

स्युच्चादियरीरत्वसाक्षितया तद्विलक्षणं सदस्तु तदेव त्वं पदेरितं वाक्यगतेन त्वमिति पदेन लक्षितमित्यर्थः । एतद्वाक्येन असीतिपदेन तत्त्वं पदसामानाधिकरण्यलक्ष्यं जीवपरैक्यं शिष्टम् प्रत्याख्यते इत्याहुः एकता गृह्यतेऽसीति । सिद्धमर्थमाहुः तदैक्यमनुभूयतामिति । तयोस्तत्त्वं पदार्थयोरैक्यं प्रमाणसिद्धमेकत्वमनुभूयतां सुसुक्ष्मभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

क्रमप्राप्त्यायवर्षणवेदगतस्य अयमात्मा ब्रह्मेति वाक्यस्यार्थं व्याचिकीर्षुरादावयमात्मेति पदद्वयविवक्षितमर्थं क्रमेण दर्शयति स्वप्रकाशापरोक्षत्वमिति । अयमित्युक्तितोऽयमिति शब्देन स्वप्रकाशापरोक्षत्वं स्वयं प्रकाशत्वेनापरोक्षत्वं मतमभिसतम् अदृष्टादिवर्जित्यपरोक्षत्वं बटादिवत् दृश्यत्वञ्च व्यावर्त्तयितुं विशेषणद्वयमिति बोद्धव्यम् । देहादिव्यात्मशब्दप्रयोगदर्शनात् अत्मात्मशब्देन किं विवक्षितमित्याकाङ्क्षायामाहुः अहङ्कारादीति । अहङ्कार आदिर्यस्य प्राणमग्न इन्द्रियदेहसंघातस्य सोऽहङ्कारादिः तथा देहोऽन्तो यस्य सक्त संघातस्य स देहान्तः अहङ्कारादिषासौ देहान्तश्चेति तथा तस्मात् प्रत्यगभिधानतया साक्षितया च आन्तर आत्मेति गीयते अस्मिन् वाक्ये इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणत्वादिविषयि ब्रह्मशब्दस्य भवोगदर्शनात् तद्व्यावर्त्तनायात् विवक्षितमर्थमाहुः दृश्यमानश्चेति । दृश्यत्वेन मिथ्याभूतस्य सर्वस्याकाशादेर्जगतस्तत्त्वमभिधानतया तदुवाचावधत्वेन च तास्मार्थिकं सन्निधानत्वाल्लक्षणं यद्रूपमस्ति तत् ब्रह्मशब्देनेत्यर्थः इत्यर्थः । वाक्यार्थमाहुः

षष्ठपरिच्छेदः ।

चित्तदीपः ।

यथा चित्रपटे दृष्टमवस्थानां चतुष्टयम् ।

परमात्मनि विज्ञेयं तथावस्थाचतुष्टयम् ॥ १ ॥

यथा धौतो घटितश्च लाञ्छितो रञ्जितः पटः ।

चिदन्तर्यामि सूत्राणि विराट् चात्मा तथैर्यते ॥ २ ॥

तद्वृत्तिरिति । तदुक्तलक्षणं ब्रह्म सप्रकाशात्मा रूपं स्वरूपं यस्य तद्
सप्रकाशात्मारूपकं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति महावाक्यविवेकव्याख्या समाप्ता ।

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यसमीक्षरौ ।

क्रियते चित्तदीपस्य व्याख्या तात्पर्यबोधिनी ॥

चिकीर्षितस्य अन्यस्य निष्प्रलब्ध परिपूर्णाय परमात्मनीति पदे-
नेष्टदेवतातत्त्वानुसन्धानलक्षणं सङ्कलमाचरन् अस्य अन्यस्य वेदान्त-
प्रकरणत्वात् तदीयैरेव विषयादिभिस्तद्वत्त्वाभिज्ञं मनसि निधाय अध्या-
रोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते इति न्यायमनुसृत्य परमात्मन्या-
रोपितस्य जगतः स्थितिप्रकारं दृष्टवान् प्रतिजानीते यथा चित्रपटे
दृष्टमिति । चित्रपटे यथा वक्ष्यमाणानामवस्थानां चतुष्टयं तथैव पर-
मात्मन्यपि वक्ष्यमाणमवस्थाचतुष्टयं ज्ञेयमिति ॥ १ ॥

किन्तुदित्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोक्तमयोरवस्थाचतुष्टय-
क्रमेणोद्दिशति यथा धौत इति । धौतो घटितो लाञ्छितो रञ्जित

स्वतः शुभ्रोऽत्र धीतः स्यात् घटितोऽत्र विलेपनात् ।
 मस्याकारैर्लाङ्कितः स्यात् रञ्जितो वर्णपूरणात् ॥ ३ ॥
 स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः ।
 सूत्रात्मा स्थूलसृष्ट्येष विराडित्युच्यते परः ॥ ४ ॥
 ब्रह्माद्याः सूक्ष्मपर्यन्ताः प्राणिनोऽत्र जडा अपि ।
 उत्तमाधमभावेन वर्तन्ते पटचित्रवत् ॥ ५ ॥
 चित्रार्पितमनुष्याणां वस्त्राभासाः पृथक् पृथक् ।
 चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः ॥ ६ ॥

इत्येवं प्रकाराद्यतोऽवस्थाः यथा चित्रपटे उपलभ्यन्ते तथा परमात्म-
 न्यपि चिदन्तर्यामी सूत्रात्मा विराट् च इत्यवस्थाचतुष्टयं बोद्धव्य-
 मित्यर्थः ॥ २ ॥

दृष्टान्स्थितानामवस्थानां स्वरूपं क्रमेण व्युत्पादयति स्वतः शुभ्र
 इति । अत्रावस्थानु मध्ये स्वतो द्रव्यान्तरसम्बन्धं विना शुभ्रोधीत
 इत्युच्यते अन्नेन जिह्वो घटितः मसीमथैराकारैर्युक्तो लाङ्कितः यथा-
 योग्यवर्णैः पूरितो रञ्जितः स्यात् ॥ ३ ॥

दाष्टान्तिके ताः व्युत्पादयति स्वतश्चिदन्तर्यामीत्विति । परः पर-
 मात्मा स्वतः मायातत्कार्यरहितश्चिदित्युच्यते मायायोगादन्तर्यामी
 अपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरयोगात् सूत्रात्मा पञ्चीकृतभूतकार्य-
 समष्टिस्थूलशरीरोपाधियोगाद्विराडिति ॥ ४ ॥

ननु परमात्मनः चित्रपटस्थानीयत्वे तदाम्निगतानि चित्राणि वक्त-
 व्याः नीत्यत आह ब्रह्माद्या इति । अत्र परमात्मनि उत्तमाधमभावेन
 वर्तमानं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं चेतनात्मकं गिरिनद्यादिजडजातञ्च चित्र-
 स्थानीयमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ब्रह्मादिजगत्येतनत्वे कारणं वक्तुं दृष्टान्तमाह चित्रार्पित-

पृथक् पृथक् चिदाभासाश्चेतन्याध्यस्तदेहिनाम् ।
 कल्पान्ते जीवनामानो बहुधा संसरन्त्यमी ॥ ७ ॥
 वस्त्राभासस्थितान् वर्णान् यद्वदाधार वस्त्रगान् ।
 वदन्यज्ञास्तथा जीवसंसारं चिह्नतं विदुः ॥ ८ ॥
 चित्रस्थपर्वतादीनां वस्त्राभासो न लिख्यते ।
 सृष्टिस्थसृत्तिकादीनां चिदाभासास्तथा न हि ॥ ९ ॥
 संसारः परमार्थीऽयं संलग्नः स्वात्मवस्तुनि ।
 इति भ्रान्तिरविद्या स्यात् विद्यैषा निवर्तते ॥ १० ॥

मनुष्यप्राणमिति । यथा चित्रलिखितानां मनुष्यादिशरीराणामेव
 नानावर्णमेता वस्त्रविशेषा लिख्यन्ते ते च शीताद्यनिवारकत्वात् वस्त्रा-
 भासा एव ॥ ६ ॥

दाष्टान्तिकमाहं पृथक् पृथगिति । एवं परमात्मन्यारोपितानां
 देवादीनां शरीराणामेव जीवनामानचिदाभासाः प्रत्येकं कल्पान्ते न
 पर्वतादीनाम् । तेषां तत्कल्पने कारणमाह बहुधेति । कस्मि जीवाः
 देवतयिज्जन्तुषु प्रादिशरीरप्राप्तप्रा बहुधा संसरन्ति न परमात्मा तस्य
 निर्विकारत्वादित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

ननु सर्वे वादिनो लौकिकाद्यात्मन एव संसार इति वदन्ति तत्र
 किं कारणमित्याशङ्क्याज्ञानमेव कारणमिति सदृष्टान्तमाह वस्त्रा-
 भासस्थितानिति स्पष्टम् ॥ ८ ॥

गिरिनद्यादीनान्तु चिदाभासकल्पनाभावं दृष्टान्तपुरःसरमाह चित्र-
 स्थपर्वतादीनामिति । प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ ९ ॥

एवमात्मन्यारोपितस्य संसारस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धये तन्मूलभूताम-
 विद्यामाह संसार इति ॥ १० ॥

आत्माभासस्य जीवस्य संसारो नात्मवस्तुनः ।

इति बोधो भवेद्विद्या लभ्यतेऽसौ विचारणात् ॥ ११ ॥

सदा विचारयेत्तस्माज्जगज्जीवपराम्नः ।

जीवभावजगद्बाधे स्वात्मैव शिष्यते ॥ १२ ॥

नाप्रतीतिस्तयोर्बाधः किन्तु मिथ्यात्वनिश्चयः ।

नो चेत् सुषुप्तिमूर्च्छादौ मुच्येता यन्नतो जनः ॥ १३ ॥

परमात्मावशेषोऽपि तत् सत्यत्वविनिश्चयः ।

न जगद् विस्मृतिर्नो चेत् जीवन्मुक्तिर्न सम्भवेत् ॥ १४ ॥

परोक्षा चापरोक्षेति विद्या द्वेधा विचारजा ।

तत्रापरोक्षं विद्याप्तौ विचारोऽयं समाप्यते ॥ १५ ॥

केयं विद्या तस्माभोपायश्च न इत्याकाङ्क्षायां विद्यास्वरूपं तस्मात्
भोपायश्च दर्शयति आत्माभासस्येति । चिदाभासस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

विचाराज्जभ्यते विद्या इत्युक्तं कस्य विचारादित्याशङ्क्याह सदा
विचारयेदिति । ननु परमात्मा विचार्यतां मोक्षावस्थायां फलरूपे-
णावस्थानात्, जीवजगतोर्विचारः क्लोपयुज्यते इत्याशङ्क्य तयोरपवादेन
परमात्मावशेषणे उपयुज्यत इत्याह जीवभावेति ॥ १२ ॥

ननु विचारेण जीवजगतोर्बाधे तदप्रतीत्या व्यवहारकोपः पसज्येत
इत्याशङ्क्य बाधशब्दस्य विवक्षितमर्थं विपक्षे दण्डञ्चाह नाप्रतीति-
स्तयोर्बाध इति । सुषुप्तिमूर्च्छादौ स्वत एव तदप्रतीत्यभावात् तत्त्वज्ञानं
विनापि संज्ञाः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

आत्मैव शिष्यते इत्यनेनापि परमात्मनः सत्यत्वज्ञानं विवक्ष्यते
न तदतिरिक्तजगद्विस्मृतिः जीवन्मुक्तिर्भावप्रसङ्गात् इत्याह परमात्मा-
वशेषोऽपीति ॥ १४ ॥

सदा विचारयेदित्युक्ता देहपातपर्यन्तं विचारप्रसक्तौ सत्यां तस्या-
वधिनाह परोक्षा चेति ॥ १५ ॥

अस्ति ब्रह्मेति चेत् वेद परोक्षज्ञानमेव तत् ।
 अहं ब्रह्मेति चेद्देद साक्षात्कारः स उच्यते ॥ १६ ॥
 तत् साक्षात्कारसिद्धार्थमात्मतत्त्वं विविच्यते ।
 येनायं सर्वसंसारान् सद्य एव विमुच्यते ॥ १७ ॥
 कूटस्थो ब्रह्मजीवेशावित्येवं त्रिचतुर्विधा ।
 घटाकाश महाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथा ॥ १८ ॥
 घटावच्छिन्नखे नीरं यत्तत्र प्रतिविम्बितः ।
 साभ्रनक्षत्र आकाशो जलाकाश उदीर्यते ॥ १९ ॥
 महाकाशस्य मध्ये यन्मेघमण्डलमीक्ष्यते ।
 प्रतिविम्बतया तत्र मेघाकाशो जले स्थितः ॥ २० ॥

विचारजन्या विद्या परोक्षत्वापरोक्षत्वभेदेन द्विधेत्युक्तम् । तयो-
 र्भयोः स्वरूपं क्रमेण दर्शयति अस्तीति ॥ १६ ॥

एवंविधात्मसाक्षात्कारासाधारणकारणमात्मतत्त्वविवेचनं प्रतिजा-
 नीते तत्साक्षात्कारेति । येन साक्षात्कारेण प्रमानं सद्य एव विमुच्यते
 तत्साक्षात्कारसिद्धार्थमिति पूर्वश्रान्वयः ॥ १७ ॥

चिदात्मनः पारमार्थिकमेकत्वं निश्चेत्तुं व्यवहारदशायां प्रतीयमानं
 चैतन्यभेदद्वयमिदं कूटस्थ इति । एकस्याचितेसात्तुर्विधे दृष्टान्तमाह
 घटाकाशेति ॥ १८ ॥

घटावच्छिन्नस्य घटाकाशस्य तदनवच्छिन्नस्य महाकाशस्य च प्रसि-
 द्धत्वात् तौ विहाय अप्रसिद्धं जलाकाशं व्युत्पादयति घटावच्छिन्नेति ।
 घटावच्छिन्ने आकाशे यदुदकमस्ति तत्र जले प्रतिविम्बितोऽभ्रनक्षत्रसहित
 आकाशो जलाकाश इत्युच्यते ॥ १९ ॥

अमहाकाशं व्युत्पादयति महाकाशस्येति । तत्र मेघमण्डले यज्जलं
 तस्मिन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

मेघांशरूपमुदकं तुषाराकारसंस्थितम् ।

तत्र खप्रतिविम्बोऽयं नीरत्वादनुमीयते ॥ २१ ॥

अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः ।

कूटवन्निर्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ॥ २२ ॥

कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित् प्रतिविम्बकः ।

प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते ॥ २३ ॥

जलव्योम्ना घटाकाशोयथा सर्वस्तिरोहितः ।

तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते ॥ २४ ॥

ननु मेघे जलस्याप्रतीयमानत्वात् नभसस्तत्र कथं प्रतिविम्बितत्वज्ञान-
मित्याशङ्क्याह मेघांशरूपमिति । मेघस्यस्य जलस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भेऽपि
दृष्टिलक्षणकार्येण मेघे तदुपादानमुदकं सूक्ष्मावयवरूपमस्तीति व्युत्-
कीयते उदकत्वेनैव लिङ्गेन विभक्तं जलम् आकाशप्रतिविम्बवत् भवि-
तमर्हति जलत्वात् घटगतजलवदित्यनुमानेन मेघांशरूपे जलेऽध्या-
काशप्रतिविम्बसङ्गावोऽवगम्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं दृष्टान्तभूतमाकाशचतुष्टयं व्युत्पाद्य दार्ष्टान्तिके प्रथमोद्दिष्टं
कूटस्थं व्युत्पादयति अधिष्ठानतयेति । पञ्चीकृता पञ्चीकृतभूतकार्यत्वेन
स्थूलसूक्ष्मरूपस्य देहद्वयस्याविद्याकल्पितस्याधारतया वर्तमानत्वेन ताभ्या-
मवाच्छिन्ना आत्मा कूटस्थ इत्युच्यते । तत्र कूटस्थशब्दप्रदत्तो निमित्त-
माह कूटवदिति ॥ २२ ॥

एवं कूटस्थं व्युत्पाद्य जीवस्य कूटस्थे कल्पितबुद्धिप्रतिविम्बित-
त्वेन तत्प्रत्यक्षप्रतीत्या तं व्युत्पादयति कूटस्थ इति । तस्य जीव-
शब्दाभिधेयत्वे निमित्तमाह प्राणानामिति । कूटस्यातिरिक्तजीवकल्पन-
मप्रयोजकमित्याशङ्क्य अविकारणः कूटस्थस्य संसारासम्भावात् तद्विवर्त-
नार्थं सोऽङ्गीकर्तव्य इत्याह संसारेणेति ॥ २३ ॥

ननु जीवातिरिक्तकूटस्थोऽस्ति चेत् किमिति न प्रतिभासते इत्या-

अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन ।
 अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम् ॥ २५ ॥
 विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधाविद्या प्रकल्पिता ।
 न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः ॥ २६ ॥
 अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते ।
 न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्ध्वा वदत्यपि ॥ २७ ॥
 स्वप्रकाशे कुतोऽविद्या तां विना कथमावृतिः ।
 इत्यादितर्कजालानि स्वानुभूतिर्गसत्यसौ ॥ २८ ॥

यङ्गु जीवेन तिरोहितत्वात् इति सदृशान्माह जलव्योम्नेति ।
 नन्वेतत् तिरोधानं न कापि शास्त्रे प्रतिपादितमित्याशङ्क्य तस्यान्यो-
 ऽन्याध्यासशब्देनाभिधानात् नैवमित्याह सोऽन्योऽन्याध्यास इति ।
 भाष्यादिवृत्ति शेषः ॥ २४ ॥

नन्वयमेवाध्यासश्चेदस्य कारणरूपाविद्या वक्तव्या इत्याशङ्क्य जीव-
 कूटस्थयोः संसारदशायां भेदाप्रतीतिरेवाविद्येत्याह अयमिति स्पष्टम् ॥ २५ ॥

पूर्वोक्तस्य जीवस्याविद्याकल्पितत्वस्यष्टीकरणाय अविद्यां विभजते
 विक्षेपावृतिरूपाभ्यामिति । विक्षेपहेतुत्वेनाभ्यर्हितत्वात् आवृत्तिं प्रथमं
 वक्ष्यति न भाति इति । कूटस्थो न भाति न प्रकाशते नास्ति चेति
 व्यवहारहेतुरावरणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वविद्यायास्तत्कृतावरणस्य च सङ्गावे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य
 बोक्तानुभव एवेत्याह अज्ञानीति । विदुषा कूटस्थं किं जानासीति
 पृष्टः अज्ञानी न जानासीति अज्ञानमनुभूय वक्ति अयमविद्यानुभवः
 न केवलमज्ञानानुभवमेव वक्ति अपि तु नास्ति न भाति कूटस्थ इति
 कूटस्थाभावाभावे च अनुभूय वदति अयमावरणानुभवः अत उभयतामु-
 भवः प्रमाणमिति भावः ॥ २७ ॥

तनु भवन्मते आत्मनः स्वप्रकाशत्वात् तन्निजविद्या नोपपद्यते

स्वानुभूतावविश्वासे तर्कस्याप्यनवस्थितिः ।

ऋथं वा तार्किकस्य न्यस्तत्त्वनिश्चयमाप्नुयात् ॥ २८ ॥

बुद्धारोहाय तर्कश्चेदपेक्ष्येत तथा सति ।

स्वानुभूत्यनुसारेण तर्क्यतां मा कुतर्क्यताम् ॥ ३० ॥

स्वानुभूतिरविद्यायामावृत्तौ च प्रदर्शिता ।

अतः कूटस्थचैतन्यमविरोधीति तर्क्यताम् ॥ ३१ ॥

तच्चेद्विरोधि केनेयमावृत्तिर्ह्यनुभूयताम् ।

विवेकस्य विरोध्यस्यातत्त्वज्ञानिनि दृश्यताम् ॥ ३२ ॥

नेज्जिस्तिमिरयोरिव विरुद्धस्वभावत्वेन तयोः सम्बन्धादुपपत्तेः कविद्या-
भावे च तत्कृतभावरणं दुर्निर्द्वयं स्यात् तदभावे च तन्मूलकस्य
विज्ञेयस्यासम्भवः विज्ञेयाभावे च ज्ञाननिवर्त्तयज्ञानार्थस्याभावात् ज्ञान-
वैयर्थ्यं ततस्तत्प्रतिपादकशास्त्रमप्रमाणं स्यात् इत्याशङ्क्य एतत् सर्वं
पूर्वोक्तानुभवबाधितमित्याहुः स्वप्रकाश इति । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं
नामेति न्यायादिति भावः ॥ २८ ॥

ननुतुभवस्य उक्ततर्कविरोधेनाभासत्वात् न तेन तत्त्वनिश्चय इत्या-
शङ्क्य अनुभवप्रामाण्येनानभ्युपगमे केवलतर्कस्यानिश्चायकत्वस्य स्वेनैवाभ्यु-
पगतत्वात् न तार्किकस्य तत्त्वनिश्चयः कापि स्यादित्याहुः स्वानुभूता-
विति ॥ २९ ॥

ननु यद्यनुभवस्तत्त्वनिश्चायक एव तथाप्यनुभूयमानस्य अर्थस्य
सम्भावितत्वज्ञानाय तर्कौऽप्यभ्युपेतव्य इत्याशङ्क्यममूढा तर्ह्यनुभवानु-
सारेण तर्को वर्णनीयो न तद्विरोधेन इत्याहुः बुद्धारोहायेति ॥ ३० ॥
: कोऽसावनुभवो यदनुकूलतर्को वर्णनीय इत्याशङ्क्यायं पूर्वोक्त-
कविद्यादिगोचरमनुभव आरयति स्वानुभूतिरिति । फलितमाहुः
अतः कूटस्थचैतन्यमिति ॥ ३१ ॥

: तमेव तर्कमभिनीय दर्शयति तच्चेद्विरोधीति । कविद्यावरण-

अविद्यावृत्तकूटस्थे देहद्वययुता चिन्तिः ।

शुक्ती रूप्यवदध्यस्तां विक्षेपाध्यास एव हिं ॥ ३३ ॥

इदमंशस्य सत्यत्वं शुक्तिगं रूप्य ईक्ष्यते ।

स्वयत्वं वस्तुता चैवं विक्षेपे वीक्ष्यतेऽन्यगम् ॥ ३४ ॥

नीलपृष्ठलिकोणत्वं यथा शुक्ती तिरोहितम् ।

असङ्गानन्दताद्येवं कूटस्थेऽपि तिरोहितम् ॥ ३५ ॥

आरोपितस्य दृष्टान्ते रूप्यं नाम यथा तथा ।

कूटस्थाध्यस्तविक्षेपनामाहमिति निश्चयः ॥ ३६ ॥

साधकचैतन्यस्यैव तद्बिरोधित्वे अविद्याप्रतीतिरेव न स्यादिति भावः
तर्ह्यविद्यायाः को विरोधीत्यत आह विवेकस्त्विति । विवेक उप-
निषद्विचारजन्यं ज्ञानम् । विवेकस्याविद्याविरोधित्वं क इहमित्यत
आह तत्तज्ज्ञानिनीति ॥ ३२ ॥

एवमविद्यावरणं दर्शयित्वा विक्षेपाध्यासमाह अविद्यावृत्तेति ।
पूर्वोक्ताविद्यावरणवति कूटस्थे प्रत्यगात्मनि आरोपितस्य लक्ष्मणशरीर-
सहितचिदाभासो विक्षेपाध्यास इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अस्य विक्षेपस्याध्यासत्वसिद्धये शुक्तिरजताध्याससाम्यं दर्शयति
इदमंशस्येति । शुक्तिकायां स्थितं पुरोदेशादिसम्बन्धित्वमबाध्यत्वञ्च
यथारोपिते रजते भासते एवं स्वयत्वं वस्तुत्वञ्च कूटस्थनिष्ठमारोपिते
चिदाभासेऽवभासते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं सामान्यांशप्रतीतिसमयत्वं प्रदर्श्य विशेषांशाप्रतीतिसाम्यं
दर्शयति नीलपृष्ठलिकोणत्वमिति ॥ ३५ ॥

सात्त्वान्तरं दर्शयति आरोपितस्येति । दृष्टान्ते शुक्तिस्थले आरो-
पितपदार्थस्य रूप्यं नाम यथा एवं कूटस्थे कल्पितचिदाभासरूपविक्षे-
पस्य पूर्वोक्तस्याहमिति नामेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इदमंशं स्वतः पश्यन् रूप्यमित्यभिमन्यते ।

तथा स्वस्य स्वतः पश्यन्नहमित्यभिमन्यते ॥ ३७ ॥

इदन्त्वरूप्यते भिन्ने स्वत्वाहन्ते तथेक्षताम् ।

सामान्यस्य विशेषश्चेत्युभयत्रापि गम्यते ॥ ३८ ॥

देवदत्तः स्वयं गच्छेत् त्वं वीक्षस्व स्वयन्तथा ।

अहं स्वयं न शक्नोमीत्येवं लोके प्रयुज्यते ॥ ३९ ॥

इदं रूप्यमिदं वस्त्रमिति यद्वदिदन्तथा ।

असौ त्वमहमित्येव स्वयमित्यभिमन्यते ॥ ४० ॥

ननु वृष्टान्ते पुरोवर्तिनि शुक्तिसकले इन्द्रियसङ्गकर्षे जाते कति
रूप्यमिदमिति तदतिरिक्तरजताभिमानः उपपद्यते नैवं दाष्टान्तिके
आत्मातिरिक्तवस्त्रभिमानस्य इत्याशङ्क्य आत्मापि स्वप्रकाशतया चिदा-
त्मत्ववभासमाने तदतिरिक्ताहमित्यभिमान उपपद्यते अतो न वैषम्य-
मित्यभिप्रायेणाह इदमंशमिति ॥ ३७ ॥

ननु स्वयमहंशब्दयोरेकार्थत्वात् कथं वृष्टान्तादाष्टान्तिकयोः साम्य-
मित्याशङ्क्य इदंरूप्यशब्दार्थयोः स्वयमहंशब्दार्थयोश्च सामान्यविशेष-
रूपस्योभयत्र साम्यास्रवैमित्त्याह इदन्त्वरूप्यते भिन्न इति ॥ ३८ ॥

स्वयंशब्दार्थस्य सामान्यरूपत्वं स्पष्टीकर्तुं लौकिकं प्रयोगं दर्श-
यति देवदत्त इति ॥ ३९ ॥

भवत्वेवं प्रयोगः लोके कथमेतदवता स्वयंशब्दार्थस्य सामान्य-
रूपत्वमित्याशङ्क्य इदं शब्दार्थवदित्याह इदं रूप्यमिति । यथा रूप्य-
वस्त्रादौ सर्वत्रादंशब्दस्य प्रयुज्यमानत्वात् तदर्थस्य सामान्यरूपत्वं
तथासौ त्वमहमित्यादौ सर्वत्र स्वयंशब्दप्रयोगात् तदर्थस्यापि सामान्य-
रूपत्वमवगम्यते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अहन्त्वात् भिद्यतां स्वत्वं कूटस्थे तेन किं तव ।

स्वयं शब्दार्थ एवैष कूटस्थ इति मे भवेत् ॥ ४१ ॥

अन्यत्ववारकं स्वत्वमिति चेदन्यवारणम् ।

कूटस्थस्यात्मतां वक्तुं रिष्टमेव हि तद् भवेत् ॥ ४२ ॥

स्वयमात्मेति पर्यायस्ते न लोके तयोः सह ।

प्रयोगो नास्त्यतः स्वत्वमात्मत्वञ्चान्यवारकम् ॥ ४३ ॥

घटः स्वयं न जानातीत्येवं स्वत्वं घटादिषु ।

अचेतनेषु दृष्टेद् दृश्यतामात्मसत्त्वतः ॥ ४४ ॥

भवतु स्वयमहंशब्दार्थयोर्लौकिके भेदः एतावता कूटस्थस्यात्मनि कि-
मायातमिति पृच्छति अहन्त्वादिति । सामान्यरूपः स्वयंशब्दार्थ एव
कूटस्थ इतीदमायातमित्याह स्वयंशब्दार्थ इति ॥ ४१ ॥

ननु स्वत्वरूपो घर्भोऽन्यत्वं निवारयति न कूटस्थं बोधयतीति
शङ्कते अन्यत्ववारकमिति । स्वयंशब्दार्थस्य कूटस्थस्यैवात्मत्वात् स्वत्वे-
नान्यत्ववारणमिष्टमेवेति परिहरति अन्यवारणं कूटस्थत्वेति ॥ ४२ ॥

ननु स्वयमात्मशब्दयोर्भिन्नपट्टित्तिनिमित्तयोगवाचादिशब्दयोरिवा-
र्थैक्याभावात् कथं स्वयंशब्दार्थस्य कूटस्थस्यात्मत्वमित्याशङ्क्य हस्त-
करादिशब्दशब्देकार्यत्वोपपत्तेर्नैवमिति परिहरति स्वयमात्मेति पर्याय
इति । पर्यायत्वे सहप्रयोगाभावहेतुमाह तेन लोक इति । फलित-
माह अतः स्वत्वमिति ॥ ४३ ॥

ननु घटादिष्वचेतनेष्वपि स्वयंशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् स्वयन्मात्म-
त्वयोरेकत्वं न घटत इति शङ्कते घटं स्वयमिति । घटादिष्वपि स्फु-
रणरूपेणात्मचेतन्यस्य सत्त्वात् तेष्वपि स्वयंशब्दस्य प्रयोगो न विरु-
ध्यत इत्याह दृश्यतामिति ॥ ४४ ॥

चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकता न हि ।

किन्तु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यताम् ॥ ४५ ॥

यथा चेतन आभासः कूटस्थे भ्रान्तिकल्पितः ।

अचेतनो घटादिश्च तथा तत्रैव कल्पितः ॥ ४६ ॥

तत्त्वेदन्ते अपि स्वत्वमिव त्वमहमादिषु ।

सर्वत्रानुगते तेन तयोरप्यात्मतेति चेत् ॥ ४७ ॥

ते आत्मत्वेऽप्यनुगते तत्त्वेदन्ते ततस्तयोः ।

आत्मत्वं नैव सम्भाव्यं सम्यक्त्वादेर्यथा तथा ॥ ४८ ॥

ननु घटादिष्वपि आत्मचैतन्यसत्त्वे चेतनाचेतनविभागो निर्निमित्त-
कः स्यादित्याशङ्क्य चिदाभाससत्त्वासत्त्वलक्षणकारणसङ्गावात् सैवमिति
परिहरति चेतनाचेतनमिदं ॥ ४५ ॥

ननु चेतनाचेतनविभागस्य चिदाभाससत्त्वासत्त्वप्रयुक्तत्वाभ्युपगमे-
ऽचेतनेष्वात्मस्वत्वाभ्युपगमो निष्प्रयोजनः स्यादित्याशङ्क्य चेतनाचेतन-
विभागहेतुत्वेन कूटस्थस्यानभ्युपगम्यत्वेऽप्यचेतनकल्पनाधिष्ठानत्वेन कूट-
स्थोऽभ्युपगम्य इत्यभिप्रायेण घटादेस्तत्र कल्पितत्वं सदृष्टान्तमाह यथा
चेतन आभास इति ॥ ४६ ॥

स्वत्वात्मत्वयोरेकत्वेति प्रसङ्गं शङ्कते तत्त्वेदन्ते व्यपीत । त्वमह-
मादिषु सर्वत्रानुगतस्य स्वत्वस्यैव सर्वत्रानुगतयोस्तत्त्वेदन्तयोरप्यात्म-
स्वरूपता किं न स्यादिति भावः ॥ ४७ ॥

तत्त्वेदन्तयोरालम्बाधिकवृत्तित्वात् आत्मत्वं न सम्भवतीत्याह ते
आत्मत्वेऽपीति । तत्त्वेदन्ते स्वत्वमिव यद्यपि त्वमहमादिषु अनुगते
तथापि तेष्वनुवर्त्तमाने आत्मत्वेऽप्यनुगते तदात्मत्वमिदमात्मत्वमित्यादि-
व्यवहारसम्भवात् अतस्तयोरालम्बाधिकवृत्तित्वादात्मरूपता न सम्भा-
व्यते । तत्र सदृष्टान्तः सम्यक्त्वादेरिति । आत्मत्वं सम्यगात्मत्वमवगम्य-

तत्त्वेदन्ते स्वतान्यत्वे त्वन्ताहन्ते परस्परम् ।

प्रतिबन्धितया लोके प्रसिद्धे नास्ति संशयः ॥ ४८ ॥

अन्यतायाः प्रतिबन्धी स्वयं कूटस्थ इत्यताम् ।

त्वन्तायाः प्रतियोग्येषोऽहमित्यात्मनि कल्पितः ॥ ५० ॥

अहन्तास्वत्वयोर्भेदे रूप्यतेदन्तयोरिव ।

स्पष्टेऽपि मोहमापन्ना एकत्वं प्रतिपेदिरे ॥ ५१ ॥

तादात्म्याध्यास एवात्र पूर्वोक्ताविद्यया कृतः ।

अविद्यायां निवृत्तायां तत्कार्यं विनिवर्त्तते ॥ ५२ ॥

गिति व्यवहारवशादात्मत्वेऽप्यनुवर्त्तमानयोः सस्यकत्वासस्यकत्वयो-
रिवेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य फलितप्रदर्शनाय लोकव्यवहारसिद्धार्थ-
मनुवदति तत्त्वेदन्त इति । तत्त्वप्रतियोगित्वम् इदन्तायास्तदिदमिति
स्वत्वप्रतियोगित्वमन्यत्वस्य स्वयमन्य इति त्वन्ताप्रतियोगित्वमहन्तायास्त-
महमिति लोके प्रतिबन्धित्वेन प्रयोगदर्शनात् प्रसिद्धमिति भावः ॥ ४८

भवत्वेवं लोके प्रकृतं किमायातमित्यत आह अन्यताया इति ।
अन्यत्वप्रतियोगी स्वयंशब्दार्थः कूटस्थः त्वन्ताप्रतियोग्यहंशब्दार्थसिद्धा-
भासः कूटस्थे कल्पित इत्यर्थः ॥ ५० ॥

ननूक्तप्रकारेण जीवकूटस्थयोर्भेदे सत्यपि सर्वे इत्यं किमिति न
जानन्तीत्याशङ्क्याह अहन्तास्वत्वयोर्भेद इति । बुद्धिसाक्षिणः कूटस्थस्य
बुद्ध्या प्रत्यक्षोक्तुं मशक्यत्वादहं स्वयमिति प्रतिभासमानयोर्जीवकूट-
स्थयोर्भौत्यैकत्वं प्रतिपन्ना इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

नन्वस्य जीवकूटस्थयोरेकत्वभ्रमस्य किं कारणमित्यपेक्षायामाह
तादात्म्येति । अत्मास्मिन् मन्योऽनादिरविवेकोऽयमित्यत्रोक्त्या अवि-
द्येत्यर्थः । यतोऽविद्याकार्यत्वमध्यासस्य अतोऽविद्यानिवर्त्तकतत्त्व-
ज्ञानेनैव तन्निवृत्तिरित्यत आह अविद्यायामिति ॥ ५२ ॥

अविद्यावृत्तितादात्म्ये विद्ययैव विनश्यतः ।

विज्ञेयस्य स्वरूपं तु प्रारब्धक्षयमीक्ष्यते ॥ ५३ ॥

उपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यं प्रतीक्ष्यते ।

इत्याहुस्तात्किंकास्तदवदस्माकं किं न सम्भवेत् ॥ ५४ ॥

तन्तूनां दिनसंख्यानां तैस्तादृक् क्षण ईरितः ।

भ्रमस्यासंख्यकल्पस्य योग्यः क्षण इहेष्यताम् ॥ ५५ ॥

विना क्षोदक्षमं मानं तैर्ह्यथा परिकल्प्यते ।

श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यो वदतां किन्तु दुःशकम् ॥ ५६ ॥

नन्वध्यासस्याविद्याकार्यत्वात् तन्निवृत्त्या निवृत्तिरित्येतदनुपपन्नं
अज्ञातैकत्वविद्यायास्तत्तन्नायामविद्याकार्यस्य देहादेरप्युपलभ्यमानत्वात्
इत्यत आह अविद्यावृत्तितादात्म्य इति । अविद्यैककारणयोरवृत्ति-
तादात्म्ययोर्विद्ययैव निवृत्तिः कर्मसंहिताविद्याजन्यस्य तु विज्ञेय-
स्वरूपस्य कर्मावसानपर्यन्तसवस्थानमित्यविरोध इति भावः ॥ ५३ ॥

ननु प्रारब्धकर्मणो निमित्तमात्रत्वात् तत्सङ्भावमात्रेण उपा-
दाने विनष्टेऽपि कथं कार्यानुवृत्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रान्तरसिद्धदृष्टान्तेन
तदनुवृत्तिं सम्भावयति उपादाने विनष्टेऽपीति ॥ ५४ ॥

ननु तार्किकैः क्षणमात्रं कार्यस्यावस्थानमङ्गीकृतं न चिरकाल-
मित्याशङ्क्याह तन्तूनामिति । संसारस्यानादिकालमारभ्यानुवृत्तत्वात्
तत् संस्कारवशेन कुलालचक्रभ्रमिवचिरकालानुवृत्तिर्न विरुध्यत इति
भावः ॥ ५५ ॥

ननु तार्किकैर्यथा व्ययुक्तमभिहितं तद्वदु भवतापि इत्याशङ्क्य स्तोक्तौ
ज्ञतो वैषम्यं दर्शयति विना क्षोदक्षममिति । क्षोदक्षमं विचारसहं
मानं विना प्रमाणमन्तरेणेत्यर्थः । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
क्ष्येथ सम्पत्स्ये इति श्रुतिः चक्रभ्रमादिदृष्टान्तो युक्तिः । अनुभूति-
विद्वदनुभवः एतेभ्यः प्रमाणेभ्यः किं वक्तुमशक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५६ ॥

आस्तां दुस्तार्किकैः सार्धं विवादः प्रकृतं भवे ।
 स्वाहमोः सिद्धमेकत्वं कूटस्थपरिणामिनोः ॥ ५७ ॥
 भ्राम्यन्ते पण्डितमन्याः सर्वे लौकिकतार्किकाः ।
 अनादृत्य श्रुतिं मौख्यात् केवलां युक्तिमाश्रिताः ॥ ५८ ॥
 पूर्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन ।
 वाक्याभासान् स्वस्वपक्षे योजयन्त्यप्यलज्जया ॥ ५९ ॥
 कूटस्थादिशरीरान्तसंघातस्यात्मतां जगुः ।
 लोकायताः पामराश्च प्रत्यक्षाभासमाश्रिताः ॥ ६० ॥
 श्रौतीकर्तुं स्वपक्षन्ते कोषमन्नमयन्तथा ।
 विरोचनस्य सिद्धान्तं प्रमाणं प्रतिजज्ञिरे ॥ ६१ ॥

प्रकृतसंनसरति आस्तामिति । स्वयमहंशब्दार्थयोः कूटस्थपरि-
 णामिनोः एकत्वभ्रान्त्या सिद्धम् ॥ ५७ ॥

ननु कूटस्थजीवयोरेकत्वं भ्रान्तिसिद्धये इदं भ्रान्तमिति केऽपि
 कुतो न जानन्तीत्याशङ्क्य श्रुतितत्पर्यपय्योचनशून्यत्वादित्याह
 भ्राम्यन्ते पण्डितमन्या इति ॥ ५८ ॥

ननु श्रुत्यर्थप्रयत्नारोऽपि केचिदित्यं कुतो न जानन्तीत्याशङ्क्य तेषां
 साकल्येन श्रुत्यर्थपय्योचनाभावात् इत्याह पूर्वापरपरामर्शविकला
 इति ॥ ५९ ॥

तत्र तावत् प्रत्यक्षैकप्रमाणाभ्युपगमेनातिस्यूयत्वात् लोकायता-
 दिपक्षं प्रथमतोऽनुभासते कूटस्थादीति । प्रत्यक्षसिद्धत्वे देहादेरात्मत्वं
 पारमार्थिकं स्यादित्याशङ्क्य उक्तं प्रत्यक्षाभासमिति ॥ ६० ॥

ते प्रत्यक्षैकप्रमाणादिनोऽपि परध्यामोहनाय स्वमतं श्रुतिसिद्ध-
 मिति दर्शयितुं वाक्यमप्युदाहरन्तीत्याह श्रौतीकर्तुमिति । कोष-
 मन्नमयमिति शब्देनान्नमयकोषप्रतिपादकं स वा एव पुरुषोऽन्नरसमय
 इत्यादिवाक्यं लक्ष्यते विरोचनस्य सिद्धान्तमिति तत्सिद्धान्तप्रतिपादकं

जीवात्मनिर्गमे देहमरणस्यात्र दर्शनात् ।
 देहातिरिक्त एवात्मत्याहुर्लोकायताः परे ॥ ६२ ॥
 प्रत्यक्षत्वे नाभिमतहन्मोर्देहातिरेकिणम् ।
 गमयेदिन्द्रियात्मानं वच्मीत्यादिप्रयोगतः ॥ ६३ ॥
 वागादीनामिन्द्रियाणां कलहः श्रुतिषु श्रुतः ।
 तेन चैतन्यमेतेषामात्मत्वं तत एव हि ॥ ६४ ॥
 हैरण्यगर्भाः प्राणात्मवादिनस्त्वेवमूचिरे ।
 चक्षुराद्यक्षलोपेऽपि प्राणसत्त्वे तु जीवति ॥ ६५ ॥
 प्राणो जागर्त्ति सुप्तेषु प्राणशैष्ठ्यादिकं श्रुतम् ।
 कोषः प्राणमयः सम्यक् विस्तरेण प्रपञ्चितः ॥ ६६ ॥

आत्मैवेत्यादिवाक्यं लक्ष्यते एतद्वाक्यद्वयं प्रमाणत्वेन प्रतिजानते एष
 न तूपपादयितुं क्षमाः प्रकरणविरोधादिति भावः ॥ ६१ ॥

अस्मिन् मते दोषप्रदर्शनपुरःसरं मतान्तरसत्यापयति जीवात्मनिर्गम
 इति ॥ ६२ ॥

कीदृशो देहातिरिक्त आत्मा केन वा प्रमाणेनावगम्यते इत्या-
 काङ्क्षायामाह प्रत्यक्षत्वेनेति अहं वच्मि अहं पश्यामीत्यादिप्रयोग-
 दर्शनात् देहातिरिक्ताहंबुद्धिगम्यानीन्द्रियाणि आत्मैत्यर्थः ॥ ६३ ॥

ननु इन्द्रियाणामचेतनानां कथमात्मत्वमित्याशङ्क्य श्रुतिष्विन्द्रिय-
 संवादादत्रवादादचेतनत्वमसिद्धमित्याह वागादीनामिति । चेतनत्वस्यैवा-
 त्मत्वज्ञप्त्वात् चेतनानामिन्द्रियाणामात्मत्वसुचितमित्याहात्मत्वं तत एव
 हीति ॥ ६४ ॥

मतान्तरसत्यापयति हैरण्यगर्भा इति ॥ ६५ ॥

प्राणस्यात्मत्वे श्रौतलिङ्गानि दर्शयति प्राणो जागर्त्तीति । प्राणा-
 मन्य एतैस्मिन् पुरे आप्यतोत्यादिना प्राणजागरणं न्ययते तत्प्राणे

मन आत्मेति मन्यन्त उपासनपरा जनाः ।

प्राणस्याभोक्तृता स्पष्टा भोक्तृत्वं मतसस्ततः ॥ ६७ ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

श्रुतो मनोमयः कोषस्तेनात्मे तीरितं मनः ॥ ६८ ॥

विज्ञानमात्मेति पर आहुः क्षणिकवादिनः ।

यतोविज्ञानमूलत्वं मनसो गम्यते स्फुटम् ॥ ६९ ॥

अहं वृत्तिरिदं वृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधा ।

विज्ञानं स्यादहंवृत्तिरिदंवृत्तिर्मनो भवेत् ॥ ७० ॥

अहंप्रत्ययवौजत्वमिदंवृत्तिरतिस्फुटम् ।

अविदित्वा स्वमात्मानं बाह्यं वेद् न तु कश्चित् ॥ ७१ ॥

प्रयत्ने तत उदतिष्ठत् तदुक्षमभवत् तदेतदुक्षमिति प्राणश्चादिकं
श्रूयते धन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिना प्राणमयः कोषः प्रपञ्चितः
आदिशब्देन प्राणसंवादप्रवेशादिकं ग्राह्यम् ॥ ६६ ॥

प्राणादध्यान्तरस्य मनस आत्मत्ववादिनो मतं दर्शयति मन आत्मे-
तीति । प्राणस्यानात्मत्वे युक्तिमाह प्राणस्याभोक्तृतेति ॥ ६७ ॥

मनस आत्मत्वे युक्तिप्रतिपादिकां श्रुतिमाह मन एवेति । तस्माद्
या एतस्मात् प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इति श्रुत्यन्तरं दर्श-
यति श्रुत इति । फलितमाह तेनेति ॥ ६८ ॥

मनसोऽध्यान्तरस्य विज्ञानस्यात्मत्ववादिनो बौद्धस्य मतं दर्शयति
विज्ञानमिति । विज्ञानस्यान्तरत्वे युक्तिमाह यत इति ॥ ६९ ॥

विज्ञानमनःशब्दाच्चस्थानाःकरणस्यैकत्वात् कथं मनोमयविज्ञान-
मययोः कार्यकारणभाव इत्याशङ्क्य तत्तत्तत्तदयितुं तयोर्भेदं तावद् दर्श-
यति अहंवृत्तिरिति ॥ ७० ॥

तयोः कार्यकारणमाह अहंप्रत्ययेति । तदेवोपपादयति अवि-

क्षणे क्षणे जन्मनाशवहं वृत्तिर्भित्तौ यतः ।

विज्ञानं क्षणिकं तेन स्वप्रकाशं स्वतो मितेः ॥ ७२ ॥

विज्ञानमयकोषोऽयं जीव इत्यागमा जगुः ।

सर्वसंसार एतस्य जन्मनाशसुखादिकः ॥ ७३ ॥

विज्ञानं क्षणिकं नात्मा विद्युदम्भनिमेषवत् ।

अन्यस्यानुपलब्धत्वात् शून्यं माध्यमिका जगुः ॥ ७४ ॥

असदेवेदमित्यादाविदमेव श्रुतन्ततः ।

ज्ञानज्ञेयात्मकं सर्वं जगद् भ्रान्तिप्रकल्पितम् ॥ ७५ ॥

निरधिष्ठानविभ्रान्तेरभावादात्मनोऽस्तिता ।

शून्यस्यापि ससाक्षित्वादन्यथा नोक्तिरस्य ते ॥ ७६ ॥

दित्वेति । अहं वृत्तुत्पदयाभावे इदं वृत्तुत्पदयादनयोः कार्यकारण-
भाव इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

तस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽनुभवं प्रमाणयति क्षणे क्षणे इति ।
क्षणिकत्वमुपपाद्य स्वप्रकाशत्वमुपपादयति स्वप्रकाशं स्वतो मितेरिति ।
क्षणेनैव प्रमितत्वादित्यर्थः ॥ ७२ ॥

विज्ञानस्यात्मत्वे आगमः प्रमाणमित्याह विज्ञानमयकोषोऽयमि-
त्यादि । तस्माद् वा एतस्मात्मानोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः ।
विज्ञानं यच्च तनुत इत्यादि वाक्यं विज्ञानस्यात्मत्वप्रतिपादकमिति
भावः ॥ ७३ ॥

बौद्धावाप्तारभेदस्य शून्ययादिनो मतं दर्शयति विज्ञानमिति ॥ ७४ ॥

अत्र श्रुतिमाह असदेवेदमित्यादाविति । शून्यस्यैव तद्रूपत्वे प्रती-
त्यमानस्य जगतः का मतिरित्यत आह ज्ञानज्ञेयात्मकमिति ॥ ७५ ॥

तदेतन्मतं दूषयति निरधिष्ठानविभ्रान्तेरिति । निःसंख्यस्य शून्य-
स्याभिष्ठानत्वायोगात् निरधिष्ठानस्य भ्रमस्यातुमपत्तेर्ज्ञानत्वस्यापि

अन्यो विज्ञानमयत आनन्दमय आन्तरः ।

अस्तीत्येवोपलब्ध इति वैदिकदर्शनम् ॥ ७७ ॥

अणुर्महान् मध्यमो वेत्येवं तत्रापि वादिनः ।

बहुधा विवदन्ते हि श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥ ७८ ॥

अणुं वदन्त्यन्तरालाः सूक्ष्मनाडीप्रचारतः ।

रोमणः सहस्रभागेन तुल्यासु प्रचरत्ययम् ॥ ७९ ॥

अणोरणीयानेषोऽणुः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरन्त्विति ।

अणुत्वमाहुः श्रुतयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ८० ॥

ज्ञानस्यात्मनः सत्ताभ्युपगन्तव्या किञ्च शून्यवादिनोऽपि शून्यसाक्षित्वे-
नावश्यम् आत्माभ्युपगन्तव्यः अन्यथा तस्यानभ्युपगमे कस्य शून्यस्योक्तिः
शून्यमित्यभिधानं ते बौद्धस्य तव मते न सिध्येदिति भावः ॥ ७६ ॥

कस्तदात्मा इत्यत आह अन्यो विज्ञानमयत इति । तस्माद् वा
एतस्माद् विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति अस्तीत्येवोपलब्ध-
व्यक्तत्वभावेनेति च श्रुतिसङ्गावादानन्दमय आत्मा अभ्युपगन्तव्य इति
वैदिकदर्शनं वैदिकसिद्धान्तः ॥ ७७ ॥

एवमात्मस्वरूपे विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य तत्परिमाणविशेषेऽपि वादि-
विप्रतिपत्तिं दर्शयति अणुर्महानिति ॥ ७८ ॥

अणुत्ववादिनस्तावन्मतं दर्शयति अणुं वदन्तीति । अणुत्वाभि-
धाने हेतुमाह सूक्ष्मनाडीति । तदुपपादयति रोमण इति । नाडी-
क्षितिशेषः सूक्ष्मासु नाडीषु सञ्चारोऽणुत्वमन्तरेण न घटत इत्यभि-
प्रायः ॥ ७९ ॥

अणुत्वे किं प्रमाणमित्यत आह अणोरणीयानेषोऽणुरिति ।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेय इति चाहापरा श्रुतिः ॥ ८१ ॥

दिगम्बरा मध्यमत्वमाहुरापादमस्तकम् ।

चेतन्यव्याप्तिसंदृष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥ ८२ ॥

सूक्ष्मनाडीप्रचारस्तु सूक्ष्मैरवयवैर्भवेत् ।

स्थूलदेहस्य हस्ताभ्यां कञ्चुकप्रतिमोक्तवत् ॥ ८३ ॥

न्यूनाधिकशरीरेषु प्रवेशोऽपि गमागमैः ।

आत्मांशानां भवेत् तेन मध्यमत्वं सुनिश्चितम् ॥ ८४ ॥

सांशस्य घटवन्नाशो भवत्येव तथा सति ।

अथोरणीयान् महतो महीयान्, एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः,
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नित्यमित्यादि श्रुतय इत्यर्थः ॥ ८० ॥

श्रुत्यन्तरमुदाहरति बालाग्रशतभागस्येति ॥ ८१ ॥

मध्यमपरिमाणवादिनो मतं दर्शयति दिगम्बरा मध्यमत्वमिति ।
तत्रोपपत्तिमाह आपादेति । स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रस्य इति
श्रुतिरप्यत्र परिमाणमित्याह आनखाग्रेति ॥ ८२ ॥

ननु मध्यमपरिमाणत्वे श्रुतिमिद्वो नाडीप्रचारो न घटत इत्या-
शङ्काह सूक्ष्मनाडीप्रचारस्त्विति । यथा देहावयवयोर्हस्तयोः कञ्चु-
कप्रवेशेन देहस्य कञ्चुकप्रवेशः तद्वदात्मावयवानां सूक्ष्माणां नाडीषु प्रचा-
रेणात्मनोऽपि प्रचार उपचर्यते इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

ननु आत्मनो नियतमध्यमपरिमाणत्वे कर्मवशात् न्यूनाधिक-
शरीरप्रवेशो न घटत इत्याशङ्क्य अवयवोपगमापचयाभ्यां आत्मनो
नियतमध्यमपरिमाणत्वात् देहवत् उभयं न विरुध्यत इत्याह न्यूना-
धिकशरीरेष्विति । क्लृप्तमाह तेनेति ॥ ८४ ॥

कृतनाशकताभ्यांगमयोः की वारको भवेत् ॥ ८५ ॥

तस्मादात्मा महानेव नैवाणुर्नापि मध्यमः ।

आकाशवत् सर्वगतो निरंशः श्रुतिसम्मतः ॥ ८६ ॥

इत्युक्त्वा तद्विशेषेऽपि बहुधा कलहं ययुः ।

अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपश्चिदचिद्रूप इत्यपि ॥ ८७ ॥

प्राभाकरास्तांकिकाश्च प्राहुरस्या चिदात्मताम् ।

आकाशवत् द्रव्यमात्मा शब्दवत् तद्गुणश्चित्तिः ॥ ८८ ॥

इच्छादेषप्रयत्नाच्च धर्माधर्मौ सुखसुखे ।

आत्मनः सावयवत्वे घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्गेनैतद् दूषयति सांशस्य घटवदिति । भवतु को दोषस्तत्राह तथा सतीति कृतयोः पुण्यपापयो-
र्भौममन्तरेण नाशः कृतनाशः अकृतयोरकस्मात् फलभोक्तृत्वमकृता-
भ्यागम एतदोषद्वयमात्मनो नित्यत्वाभ्युपगमे भवेदिति भावः ॥ ८५ ॥

अतः वारिशेष्यादात्मनो विभुत्वं सिद्धमित्याह तस्मादात्मा महा-
नेव नैवाणुर्नापि मध्यम इति । तत्र प्रमाणमाह आकाशवदिति ।
आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः निष्कलं निष्क्रियमित्याद्यागमः प्रमाण-
मित्यर्थः ॥ ८६ ॥

एवमात्मनो विभुत्वं प्रसाध्य तस्य चिद्रूपत्वं निश्चेतुं तावत्
घादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति इत्युक्त्वा तद्विशेषेऽपीति ॥ ८७ ॥

अचिद्रूपत्ववादनो मतं दर्शयति प्राभाकरा इति । तत्प्रक्रिया-
मनुभाषते आकाशवद् द्रव्यमिति । आत्मा द्रव्यं भवितुमर्हति गुण-
वत्त्वादाकाशवदित्यनुमानं अक्षितम् । आत्मनः पृथिव्यादिभ्यो भेद-
साधकं विशेषगुणं दर्शयति शब्दवदिति । आत्मा पृथिव्यादिभ्यो
भिद्यते ज्ञानगुणकत्वात् यत् पृथिव्यादिभ्यो न भिद्यते तत् ज्ञानगुण-
कमपि न भवति यथा पृथिव्यादि इत्यनुमानं द्रष्टव्यम् ॥ ८८ ॥

तत्संस्काराश्च तस्यैते गुणाश्चितिवदीरिताः ॥ ८६ ॥

आत्मनो मनसा योगे स्वादृष्टवशतो गुणाः ।

जायन्तेऽथ प्रलीयन्ते सुषुप्तेऽदृष्टसंक्षयात् ॥ ८७ ॥

चितिमत्त्वाच्चेतनोऽयमिच्छाद्वेषप्रयत्नवान् ।

स्याद्वर्माधर्मयोः कर्त्ता भोक्ता दुःखादिमत्त्वतः ॥ ८८ ॥

यथात्र कर्मवशतः कादाचित्कं सुखादिकम् ।

तथा लोकान्तरे देहे कर्मणोऽप्येच्छादि जन्यते ॥ ८९ ॥

एवञ्च सर्वगस्यापि सम्भवेतां गमागमौ ।

कर्मकाण्डः समग्रोऽत्र प्रमाणमिति तेऽवदन् ॥ ९० ॥

तस्यैव विशेषगुणान्तराख्याह इच्छाद्वेषप्रयत्नाच्चेति । तत्संस्कारा
भावनाः ॥ ८६ ॥

एषां गुणानामुत्पत्तिविनाशकारणमाह आत्मनो मनसा योग
इति । स्वादृष्टवशत आत्मनो मनसा योग इत्यन्वयः ॥ ८७ ॥

आत्मनोऽपिद्रूपत्वे कथं चेन्नान्युपगम इत्याशङ्क्य चितिमत्त्वादि-
त्याह चितिमत्त्वाच्चेतनोऽयमिति । आत्मनश्चेतनत्वे हेतुत्वरमाह
इच्छेति । तस्येश्वराद्वैकव्यत्याह स्याद्वर्माधर्मयोरिति ॥ ८८ ॥

नन्वात्मनो विभक्त्यै लोकान्तरगमनादिकं कथं घटत इत्याशङ्क्य-
स्मिन् देहे कर्मवशादिच्छाद्युत्पत्तौ सत्यामत्मात्मनोऽवस्थानादिव्यवहार
इव कर्मवशात् लोकान्तरे देहान्तरोत्पत्तौ तदवच्छिन्नात्मप्रदेशे सुखा-
द्युत्पत्तिवशात् तत्मात्मनो गमनादिव्यवहार इत्यौपचारिकमात्मनो गमना-
गमनादिकमित्यभिप्रेत्याह यथात्र कर्मवशत इति शङ्कोः ॥ ८९ ॥

आत्मनः कर्त्तृत्वादिधर्मवत्त्वे किं प्रमाणमित्यत्र आह कर्मकाण्डः
समग्रोऽनेति ॥ ९० ॥

आनन्दमयकोषो यः सुषुप्तौ परिशिष्यते ।

असृष्टचित् स आत्मैषां पूर्वकोषोऽस्य ते गुणाः ॥ ६४ ॥

गूढं चैतन्यमुत्प्रेक्ष्य बोधाबोधस्वरूपताम् ।

आत्मनो ब्रुवते भाट्टाश्चिदुत्प्रेक्षोत्थितसृतेः ॥ ६५ ॥

जडो भूत्वा तदास्वाप्समिति जाड्यस्मृतिस्तदा ।

विना जाड्यानुभूतिं न कश्चिदुपपद्यते ॥ ६६ ॥

द्रष्टृदृष्टेरलोपश्च श्रुतः सुप्तौ ततस्त्वयम् ।

अप्रकाशप्रकाशाभ्यामात्मा खद्योतवद्युतः ॥ ६७ ॥

ननु अन्यो विज्ञानमयत आनन्दमय इत्यत्र आनन्दमयस्यात्मत्व-
मुक्तम् इदानीमिच्छादिमानन्यः प्रतिपद्यते अतः पूर्वोत्तरविरोध इत्या-
शङ्क्याह आनन्दमयकोषो य इति । सुषुप्तावस्यचित् य आनन्द-
मयः कोषः परिशिष्यते स पूर्वकोषः अत्रैष पञ्चकोषेषु प्रथमः
एषां प्राभाकरादीनां आत्मा अस्यात्मनस्ते पूर्वोक्ताज्ञानादयो गुणा
इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

तस्यैवात्मनश्चिद्विद्रूपत्वं भाट्टा वर्णयन्तीत्याह गूढं चैतन्यमिति ।
भाट्टा आत्मनो गूढमसृष्टं चैतन्यमुत्प्रेक्ष्य जडत्वा विच्छेदोभया-
त्मकतां वर्णयन्तीत्यर्थः । चैतन्योत्प्रेक्षायां कारणमाह चिदुत्प्रेक्षो-
त्थितसृतेरिति । उत्थितसृतेश्चिदुत्प्रेक्षा भवतीति योजना । सुषुप्ते-
रुत्थितस्य जायमानात् स्मरणात् सौषुप्तचैतन्योत्प्रेक्षा भवतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

चिदुत्प्रेक्षाप्रकारमेव स्पष्टयति जडो भूत्वेति । तदा सुषुप्ति-
काले जडो भूत्वाऽस्वाप्समित्येवंरूपा जाड्यसृतिरुत्थितस्य पुरुषस्य
जायमाना सुषुप्तिक्लीनजाड्यानुभवमन्तरेणानुपपद्यमाना तदानीन्तन-
जाड्यानुभवं कल्पयतीति भावः ॥ ६६ ॥

सुषुप्तौ चैतन्यलोपाभावे प्रमाणमाह द्रष्टृदृष्टेरिति । न हि

निरंशस्योभयात्मत्वं न कथञ्चिद् घटिष्यते ।

तेन चिद्रूप एवात्मेत्याहुः सांख्या विवेकिनः ॥ ८८ ॥

जाड्यांशः प्रकृतेरूपं विकारि त्रिगुणश्च तत् ।

चितो भोगापवर्गार्थं प्रकृतिः सा प्रवर्तते ॥ ८९ ॥

असङ्गायाश्चितेर्बन्धमोक्षौ भेदाग्रहात्मतौ ।

बन्धमोक्षव्यवस्थार्थं पूर्वेषामिव चिद्भिदा ॥ ९० ॥

महतः परमव्यक्तमिति प्रकृतिरुच्यते ।

श्रुतावसङ्गता तद्वदसङ्गो हीत्यतः स्फुटा ॥ ९०१ ॥

चित्सन्निधौ प्रवृत्ताया प्रकृतेर्हि नियामकम् ।

ईश्वरं ब्रुवते योगाः स जीवेभ्यः परः श्रुतः ॥ ९०२ ॥

द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिणोपो विद्यते अविनाशित्वादिति श्रुतौ सुप्तौ चैतन्य-
लोपाभावः श्रूयते ततः कारणादयमात्मा खद्योतवत् स्फुरणास्फुरणाभ्यां
युक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

अस्मिन् मते दुषण्याभिधानपुरःसरं सांख्यमतसत्यापयति निरंश-
स्येति ॥ ८८ ॥

जाड्यघटतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह जाड्यांश इति । तत्
प्रकृतिरूपं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकम् । प्रकृतिकल्पनायां प्रयोजनमाह
चित इति । चितः पुरुषस्येति यावत् ॥ ८९ ॥

ननु चितोऽसङ्गत्वेन प्रकृतिपुरुषयोरत्यन्तविविक्तत्वात् प्रकृतिप्रवृत्त्या
कथं पुरुषस्य भोगापवर्गावित्याशङ्क्या तयोर्विवेकस्यापहृण्णात् पुरुषे
भोगापवर्गौ व्यवहृतेते इत्याह असङ्गाया इति । तार्किकादिभि-
रिव सांख्यैरात्मभेदोऽङ्गीक्रियते इत्याह बन्धेति ॥ ९० ॥

प्रकृतिसङ्गावे पुरुषस्यासङ्गत्वे च श्रुतिमुदाहरति महत इति ॥ ९०१ ॥

एवं जीवविषयां वादिविप्रतिपत्तिं प्रदर्शय ईश्वरविषयां तां प्रदर्श-

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिगुणेश इति हि श्रुतिः ।

आरण्यके सन्मनेण ह्यन्तर्याम्युपपादितः ॥ १०३ ॥

अत्रापि कलहायन्ते वादिनः स्वस्वयुक्तिभिः ।

वाक्यान्यपि यथाप्रज्ञं दाढ्यायोदाहरन्ति हि ॥ १०४ ॥

क्लेशकर्मविपाकैस्तदाशयैरप्यसंयुतः ।

पुंविशेषो भवेदीशो जीववत् सोऽप्यसङ्गचित् ॥ १०५ ॥

तथापि पुंविशेषत्वात् घटतेऽस्य नियन्तृता ।

अव्यवस्थौ बन्धमोक्षावापतेतामिहान्यथा ॥ १०६ ॥

यित्तभीश्वररूपं तावत् स्यापयति चित्संनिधाविति । ननु प्रकृतिपुरु-
षातिरिक्तेश्वरकल्पनमप्रमाणमित्याशङ्क्याह स जीवेभ्य इति ॥ १०२ ॥

तामेवेश्वरप्रतिपादिकां श्रुतिं पठति प्रधानेति । प्रधानं गुण-
त्वयसास्यावस्थारूपं क्षेत्रज्ञा जीवास्तेषां पतिः गुणाः सत्त्वादयस्तेषा-
भीशो नियामक इत्यर्थः । न केवलमित्येव श्रुतिरीश्वरप्रतिपादिका
अन्तर्यामिब्राह्मणवाक्यमपीत्याह आरण्यक इति ॥ १०३ ॥

तामेव वादिविप्रतिपत्तिं प्रतिजानीते अत्रापीति । प्रज्ञानमनर्ता-
क्रम्य यथाप्रज्ञम् ॥ १०४ ॥

इदानीं पतञ्जलिनोक्तभीश्वरप्रतिपादकं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरान-
वृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इत्येतत् स्मृतमर्थतः पठति क्लेशेति । क्लेशा
अविद्यादयः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च कर्माणि कर्मांशुक्ल
कण्ठं योगिनस्त्विविधमितरेषामिति स्मृतानि सति मूर्खे तद्विपाका-
जात्यायुर्भोगा इत्युक्ताः कर्मविपाकाः फलविशेषाः, तदाशयास्तेषां
संस्काराः तैः क्लेशादिभिरसंस्पृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरो भवति सोऽपि
जीववदसङ्गश्चिद्रूपस्येत्यर्थः ॥ १०५ ॥

नन्वसङ्गश्चिद्रूपत्वे कथं नियन्तृत्वमित्यत आह तथापीति ।
ईश्वरस्य नियन्तृत्वानभ्युपगमे दोषमाह अव्यवस्थाविति ॥ १०६ ॥

भौषास्मादित्येवमादावसङ्गस्य परात्मनः ।

श्रुतं तद्युक्तमप्यस्य क्लेशकर्माद्यसङ्गमात् ॥ १०७ ॥

जीवानामप्यसङ्गत्वात् क्लेशादि न ह्यथापि च ।

विवेकाग्रहतः क्लेशकर्मादि प्रागुदीरितम् ॥ १०८ ॥

नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छागुणानीशस्य मन्वते ।

असङ्गस्य नियन्तृत्वमयुक्तमिति तार्किकाः ॥ १०९ ॥

पुंविशेषत्वमप्यस्य गुणैरेव न चान्यथा ।

सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्यादिश्रुतिर्जगौ ॥ ११० ॥

नित्यज्ञानादिमत्त्वेऽस्य सृष्टिरेव सदा भवेत् ।

हिरण्यगर्भ ईशोऽतो लिङ्गदेहेन संयुतः ॥ १११ ॥

असङ्गस्येश्वरस्य नियन्तृत्वं निःप्रमाणकमित्याशङ्क्याह भीषेति ।
तन्नियन्तृत्वं श्रुतम् । ननु स्यावाणः श्रवणे इति वत् श्रुतमप्ययुक्तं
कथमङ्गीक्रियते इत्यत आह युक्तमपीति । जीवधर्मस्य क्लेशादेर-
भावादुपपन्नत्वेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

ननु जीवा अपि असङ्गचिद्रूपाः क्लेशादिरहिता एव तथा चेन्मरे-
को विशेष इत्याशङ्क्य जीवानां स्वतः क्लेशादिरहितत्वेऽपि बुद्ध्या
सह विवेकाग्रहात् क्लेशादिरस्तीति पूर्वोक्तं स्मारयति जीवानां-
मिति ॥ १०८ ॥

तार्किकास्त्वसङ्गस्य नियामकत्वमसङ्गमाना जीवविलक्षणत्वात् ज्ञाना-
दिगुणत्वयं नित्यमस्तीति उच्यते इत्याह नित्यज्ञानेति ॥ १०९ ॥

नन्विच्छादिगुणकस्य तस्य कथं जीवाद् वैलक्षण्यमित्याशङ्क्य गुणानां
नित्यत्वादेवेति परिहरति पुंविशेषत्वमिति । गुणानां नित्यत्वे प्रमाण-
माह सत्येति ॥ ११० ॥

तत्रापि दोषसङ्गावात् पञ्चान्तरमाह नित्येति । तस्य हिरण्य-

उद्गीथब्राह्मणे तस्य माहात्म्यमतिविस्तृतम् ।

लिङ्गसत्त्वेऽपि जीवत्वं नास्य कस्माद्यभावतः ॥ ११२ ॥

स्थूलदेहं विना लिङ्गदेहो न कापि दृश्यते ।

वैराजो देह ईशोऽतः सर्वतो मस्तकादिमान् ॥ ११३ ॥

सहस्रशीर्षित्वेवं हि विश्वतश्चक्षुरित्यपि ।

श्रुतमित्याहुरनिशं विश्वरूपस्य चिन्तकाः ॥ ११४ ॥

सर्वतः पाणिपादत्वे क्रियादेरपि चेशता ।

ततश्चतुर्भुखो देव एवेशो नेतरः पुमान् ॥ ११५ ॥

पुत्रार्थं तमुपासीना एवमाहुः प्रजापतिः ।

प्रजा असृजतेत्यादिश्रुतीश्चोदाहरन्त्यमी ॥ ११६ ॥

विष्णोर्नाभिः समुद्भूतो वेधाः कमलजस्ततः ।

गर्भस्य किं रूपमित्यत आह लिङ्गदेहेनेति । मायोपाधिकः परमात्मा
लिङ्गशरीरसमष्ट्यभिमानेन हिरण्यगर्भ इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ १११ ॥

हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वे किं प्रमाणमित्यत आह उद्गीथेति । ननु
लिङ्गशरीरयोगे जीवः स्यादित्याशङ्क्याविद्याकामकर्मभावाच्च जीव
इत्याह लिङ्गसत्त्वेऽपीति ॥ ११२ ॥

केवललिङ्गशरीरस्य स्थूलशरीरं विहायानुपलभ्यमानत्वात् स्थूल-
शरीरसमष्ट्यभिमानो विराडीश्वर इत्याह स्थूलदेहं विनेति ॥ ११३ ॥

तत्सङ्गावे प्रमाणमाह सहस्रशीर्षेति । श्रुतं वाक्यमिति शेषः,
विश्वरूपस्य चिन्तकाः विराडूपासकाः ॥ ११४ ॥

अत्रापि दोषदष्टा देवतान्तरमात्मन्त इत्याह सर्वत इति ॥ ११५ ॥

एवं कैश्च्यते इत्यत आह पुत्रार्थमिति । प्रजापतिः प्रजा असृ-
जतेत्यादिवाक्यं तत्र प्रमाणमित्याहुरित्याह प्रजापतिरिति ॥ ११६ ॥

विष्णुरेवेश इत्याहुर्लोकं भागवता जनाः ॥ ११७ ॥

शिवस्य पादावन्वेष्टुं शार्ङ्गशक्तस्ततः शिवः ।

ईशो न विष्णुरित्याहुः शैवा आगममानिनः ॥ ११८ ॥

पुरतयं साधयितुं विघ्नेशं सोऽप्यपूजयत् ।

विनायकं प्राहुरीशं गाणपत्यमते रताः ॥ ११९ ॥

एवमन्ये स्वस्वपक्षाभिमानेनान्यथान्यथा ।

मन्त्रार्थवादकल्पादीनाश्रित्य प्रतिपदिरे ॥ १२० ॥

अन्तर्यामिणमारभ्य स्थावरान्तेशवादिनः ।

सन्त्यखत्यार्कवंशादेः कुलदैवत्वदर्शनात् ॥ १२१ ॥

तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम् ।

एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साध्यत्र स्फुटमुच्यते ॥ १२२ ॥

भागवतमतमाह विष्णोरिति । भागवता भगवदुपासका इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

शैवानां मतमाह शिवस्येति । शैवाः शिवोपासकाः ॥ ११८ ॥

गाणपत्यमतमाह पुरतयमिति । विघ्नेशं गणपतिम् ॥ ११९ ॥

उक्तन्यायमन्यथाप्यतिदिशति एवमिति । अन्ये भैरवमैरास्तादुपा-
सकाः । अन्यथान्यथावर्णने कारणमाह स्वस्येति । तत्र तत्र प्रमाणाणि
सन्तीति दर्शयति मन्त्रेति ॥ १२० ॥

एवं कति मतानीत्याशङ्क्यासंख्यानीत्याह अन्तर्यामिणमिति ।
स्थावरेशवादो न कापि दृष्टवर इत्याशङ्क्याह अश्रित्यार्कैति ॥ १२१ ॥

नन्वेवं मतभेदे कस्योपादेयत्वं कस्य वा ज्ञेयत्वमित्याकाङ्क्षायामाह
तत्त्वनिश्चयेति । तत्त्वनिश्चयकामेन तत्त्वनिश्चयेच्छ्रया न्यायागमयोर्वि-
चारशीलानां पुरुषाणां प्रतिपत्तिरेकैव स्यात् । सा कीदृशी इत्यत
आह साध्यत्वमिति ॥ १२२ ॥

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतेस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १२३ ॥

इतिश्रुत्यनुसारेण न्याय्यो निर्णय ईश्वरे ।

तथा सत्यविरोधः स्यात् स्थावरान्तेशवादिनाम् ॥ १२४ ॥

माया चेयं तमोरूपा तापनीये तदीरणात् ।

अनुभूतिं तत्र मानं प्रतियन्ते श्रुतिः स्वयम् ॥ १२५ ॥

जडं मोहात्मकं तच्चेत्यनुभावयति श्रुतिः ।

आवालगोपं स्पष्टत्वादानन्त्यं तस्य साब्रवीत् ॥ १२६ ॥

तामेव प्रतिपत्तिं दर्शयितुं तदनुकूलं श्रुतिं पठति सायान्त्विति ।
सायामेव प्रकृतिं जगदुपादानकारणं विद्यात् जानीयात् मायिनन्तु मायो-
पाधिकम् अन्तर्यामिणम् एव महेश्वरं सायाधिजातारं निमित्तकारणं
जानीयात् । अस्य सायिनो महेश्वरस्यावयवभूतैरंशरूपैश्चराचरात्मकै-
र्जीवैः कृत्स्नमिदं जगद् व्याप्नोति तस्याः श्रुतेरर्थः ॥ १२३ ॥

एतत्श्रुत्यनुसारेण ईश्वरविषयनिर्णयो युक्त इत्याह इतीति ।
कुतो युक्त इत्याशङ्क्य सर्वत्राविरुद्धत्वादित्याह तथेति । सर्वस्यापीश्वर-
त्वाभ्युपगमाच्च केनापि विरोध इति भावः ॥ १२४ ॥

ननु जगत्प्रकृतिभूतायाः सायायाः किं रूपम् इत्यत आह साया
चेयमिति । कुत इत्यत आह तापनीय इति । माया च तमोरूपेति
तापनीयोपनिषदि तमोरूपत्वस्याभिधानात् इत्यर्थः । सायायास्तमोरूपत्वे
किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायाम् अनुभूतेरिति श्रुतिरेवात्मानुभवः प्रमाणमिति
प्रतिजानीत इत्याह अनुभूतिमिति ॥ १२५ ॥

तत्र सायायास्तमोरूपत्वे कोऽसावनुभव इत्याकाङ्क्षायां तदेतज्जडं
मोहात्मकमिति श्रुतिरेवात्मानुभवं स्पष्टयति इत्याह जडमिति । अनन्त-
मिति श्रुत्या सर्वानुभवविज्ञानमुच्यत इत्याह आवायेति ॥ १२६ ॥

अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जडं हि तत् ।

यत्र कुण्ठीभवेत् बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः ॥१२७॥

इत्थं लौकिकदृष्ट्यै तत् सर्वैरप्यनुभूयते ।

युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥ १२८ ॥

नासदासीद् विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात् ।

विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः ॥ १२९ ॥

तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी ज्ञेयसौ त्रिधा ।

ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥१३०॥

अस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च जगतो दर्शयत्यसौ ।

प्रसारणाच्च सङ्कोचात् यथा चित्तपटस्तथा ॥ १३१ ॥

जडशब्दस्यार्थमाह अचिदात्मेति । मोहशब्दार्थमाह यत्नेति ॥१२७॥

सक्तप्रकारेण सर्वास्तुभवसिद्धत्वलक्षणमानन्त्यं सिद्धमित्याह इत्य-
मिति । एतज्जातुमोहलक्षणं तमोरूपत्वम् । नन्वेवं मायायाः सर्वास्तु-
भवसिद्धत्वे घटादिवत् ज्ञानेनानिवर्त्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह युक्त्येति ।
तुशब्दः शङ्काध्यावृत्त्यर्थः । अनिर्वाच्यं सत्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वेन वा
निर्वक्तुमशक्यम् । तत्र किं प्रमाणमित्यत आह नासदिति ॥ १२८ ॥

अस्याः श्रुतेरभिप्रायमाह नासदिति । बाधनाच्चेह नानास्ति
किञ्चनेति श्रुत्या निषेधनादित्यर्थः । सदसद्रूपत्वं विरुद्धत्वादयुक्तम् इति
श्रुत्योपेक्षितम् । एवं युक्तिदृष्ट्यानिर्वचनीयत्वं प्रदर्श्य तुच्छमिदं रूप-
मस्येति श्रुतिर्विद्वदनुभवेन तस्याः तुच्छत्वं दर्शयतीत्याह विद्येति ।
तुच्छत्वे चेन्नमाह तस्येति ॥ १२९ ॥

उपपादितमर्थसुप्रसङ्गरति तुच्छेति । श्रौतबोधेन तुच्छा काकत्व-
वेऽप्यसती यौक्तिकबोधेनानिर्वचनीया लौकिकबोधेन वास्तवी च इत्येवं
त्रिधा माया ज्ञेयेत्यर्थः ॥ १३० ॥

अस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च दर्शयतीति श्रुतेरर्थमस्याः जलमाह अस्येति ।

अस्वतन्त्रा हि माया स्यादप्रतैतेर्विना चितिम् ।

स्वतन्त्रापि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः ॥ १३२ ॥

कूटस्थासङ्गमात्मानं जडत्वेन करोति सा ।

चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्गमे ॥ १३३ ॥

कूटस्थमनपाकृत्य करोति जगदादिकम् ।

दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः ॥ १३४ ॥

द्रवत्वमुदके वज्रावौष्ण्यं काठिन्यमश्मनि ।

मायाया दुर्घटत्वञ्च स्वतः सिध्यति नान्यथा ॥ १३५ ॥

एकस्या एव मायाया जगत्सत्त्वासत्त्वप्रदर्शकत्वे दृष्टान्तमाह प्रसारणा-
दिति ॥ १३१ ॥

स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेनेति श्रुत्या मायायाः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये दर्शिते
तत्त्वोभयत्वोपपत्तिमाह अस्वतन्त्रेति । स्वभासकं चैतन्यं विज्ञाय न
प्रकाशत इत्यस्वतन्त्रा असङ्गस्यात्मनोऽन्यथाकरणात् स्वतन्त्रापी-
त्यर्थः ॥ १३२ ॥

अन्यथाकरणमेव स्पष्टयति कूटस्थासङ्गमिति । जीवेशावाभासेन
करोतीति श्रुत्युक्तं जीवेशरविभागञ्च करोतीत्याह चिदाभासेति ॥ १३३ ॥

नन्वात्मनोऽन्यथाकरणे कूटस्थत्वज्ञानिः स्यादित्याशङ्क्याह कूटस्थ-
मिति । ननु कूटस्थत्वाविद्या तेन जगदादिस्वरूपत्वापादानं दुर्घट-
मित्याशङ्क्य मायाया दुर्घटैकविधायित्वाच्चेदमाद्यर्थकारणमित्याह दुर्घटै-
केति । अन्यथा मायात्वमेव भज्यतेति भावः ॥ १३४ ॥

मायाया दुर्घटकार्यकारित्वसम्भावत्वे दृष्टान्तमाह द्रवत्वमिति ।
उदकादीनां द्रवत्वादि यथा स्वाभाविकं तद्वन्मायाया दुर्घटकारित्व-
मित्यर्थः ॥ १३५ ॥

न वेत्ति मायिनं लोको यावत् तावच्चमत्कृतिम् ।
 धत्ते मनसि पश्चात् तु मायैषेत्युपशम्यति ॥ १२६ ॥
 प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगदस्तुत्ववादिषु ।
 न चोदनीयं मायायां तस्याद्योद्यैकरूपतः ॥ १२७ ॥
 चोद्येऽपि यदि चोद्यं स्यात् तच्चोद्ये चोद्यते मया ।
 परिहार्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥ १२८ ॥
 विस्मयेकशरीराया मायायाद्योद्यरूपतः ।
 अन्वेष्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥ १२९ ॥
 मायात्वमेव निश्चयमिति चेत् तर्हि निश्चिनु ।
 लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत् तदीक्ष्यताम् ॥ १३० ॥
 न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या ।
 सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः सम्प्रतिपेदिरे ॥ १३१ ॥

ननु मायाया दुर्घटकारित्वमाश्चर्य्यकारणं न भवतीत्युक्तमनुपपन्नं
 लोके मायायाश्चकारहेतुत्वदर्शनादित्याशङ्क्य मायाप्रयोक्तृसाक्षात्कार-
 पर्यन्तमेवास्मा आश्चर्य्यकारणत्वं नोपरिष्ठादित्याह न वेत्तीति ॥ १२६ ॥

किञ्च जगत्स्तुत्ववादिनो नैयासिकादीन् प्रत्येवंविधानि चोद्यानि
 कर्तव्यानि न मायावादिनं प्रतीत्याह प्रसरन्तीति ॥ १२७ ॥

मायावादिनं प्रति चोद्यकारणेऽतिप्रसङ्गमाह चोद्येऽपीति । तर्हि
 किं कर्त्तव्यमित्यत आह परिहार्यमिति ॥ १२८ ॥

अस्तमेवार्थं प्रपञ्चयति विज्ञयेति ॥ १२९ ॥

मायात्वनिश्चये तत्परिहारान्वेषणमुचितं स एव नेदानीं सिद्ध इति
 सूक्ष्मे मायात्वमिति मायाया लक्षणसङ्गावात् मायात्वं निश्चीयतामित्य-
 निप्रवेष्ट्याह तर्हीति । किं लक्षणमित्यत आह लोकेति ॥ १३० ॥

तस्मा अपि किं लक्षणमित्यत आह न निरूपयितुमिति ॥ १३१ ॥

स्पष्टं भाति न च दमश्चक्रे तन्निरूपणम् ।
 मायामयं जगत् तस्मादीक्षस्वापक्षपाततः ॥ २४२ ॥
 निरूपयितुमारब्धं निखिलैरपि षण्डितैः ।
 अज्ञानं पुरतस्तेषां भाति कचासु कासुचित् ॥ २४३ ॥
 देहेन्द्रियादयो भावा वीर्य्योत्पादिताः कथम् ।
 कथं वा तत्र चैतन्यमित्युक्ते ते किमुत्तरम् ॥ २४४ ॥
 वीर्य्यस्यैव स्वभावश्चेत् कथं तद विदितं त्वया ।
 अन्वयव्यतिरेकी यो भग्नौ तौ व्यर्थवीर्य्यतः ॥ २४५ ॥
 न जानामि किमप्येतदित्यन्ते शरणं तव ।
 अत एव महान्तोऽस्याः प्रवदन्तीन्द्रजालतामं ॥ २४६ ॥
 एतस्मात् किमिवेन्द्रजालमपरं बद्धं गर्भवासस्थितम् ।
 रेतसेतति हस्तमस्तकपदं प्रीङ्गूतनानाङ्कुरम् ।
 पर्यायेण शिशुत्वयीव न जरा रोगैरनेकैर्द्वैतं
 पश्यत्यन्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथा गच्छति ॥ २४७ ॥

दृष्टान्ते सिद्धं लक्षणं दाष्टान्तिके योजयति स्पष्टयति ॥ २४२ ॥

जगतोऽशक्यनिरूपणत्वं कथमित्याशङ्क्य तद् दर्शयति निरूपयितु-
 मिति ॥ २४३ ॥

अशक्यनिरूपणत्वमेवोदाहरणेन स्पष्टयति देहेन्द्रिवेति ॥ २४४ ॥

स्वभाववादी यङ्कते वीर्य्यस्येति । विद्वान्नी पृच्छति कथं तदिति ।
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जानामीत्याशङ्क्य व्याप्त्रभाषान्मैवमित्याह अन्व-
 येति ॥ २४५ ॥

एवं पुनः पुनः पृष्टे सति किमपि न जानामीत्येवोत्तरं देवमिति
 कथितमाह न जानामीनि ॥ २४६ ॥

उक्तानिर्वचनीयत्वे दृष्टमस्मतिं दर्शयति एतच्चादिति ॥ २४७ ॥

देहवद् वटधानादौ सुविचाय्यावला ॥ १४८ ॥

क्व धाना कुत्र वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चिनु ॥ १४८ ॥

निरुक्तावभिमानं ये दधते तार्किकादयः ।

हर्षमिश्रादिभिस्ते तु खण्डनादौ सुशिक्षिताः ॥ १४९ ॥

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केषु योजयेत् ।

अचिन्त्यरचनारूपं मनसापि जगत् खलु ॥ १५० ॥

अचिन्त्यरचनाशक्तिबीजं मायेति निश्चिनु ।

मायाबीजं तदेवैकं सुषुप्तावनुभूयते ॥ १५१ ॥

जाग्रत्स्वप्नजगत् तत्र लीनं बीज इव द्रुमः ।

तस्मादग्रेषजगतो वासनास्तत्र संस्थिताः ॥ १५२ ॥

या बुद्धिवासनास्तासु चैतन्यं प्रतिबिम्बति ।

मेघाकाशवदस्पृष्टिदाभासोऽनुमीयताम् ॥ १५३ ॥

न केवलं देहस्यैकस्यैव दुर्निरूपत्वं किन्तु वटवृक्षादेरपीत्याह देह-
वदिति ॥ १४८ ॥

नन्वस्माभिर्निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि उदयनादिभिराचार्यैर्निरूप्यते इत्या-
शङ्कग्राह निरुक्तावभिमानमिति ॥ १४९ ॥

उक्तार्थे साम्प्रदायिकानां वाक्यं संवादयति अचिन्त्या इति ॥ १५० ॥

ननु भवत्वेवं जगतोऽचिन्त्यरचनात्वं मायायां किमायातमित्यत
आह अचिन्त्येति । अचिन्त्यरचनाशक्तिमद् यद् बीजं कारणं सैव
मायेत्यर्थः । नन्वेवंविधं कारणं क्व दृष्टमित्यत आह मायेति ॥ १५१ ॥

कथं तस्या जगद्बीजत्वमित्यत आह जाग्रदिति । ततः किमित्यत
आह तस्मादिति । यतो जगत्कारणं माया अतोऽग्रेषजगद्वासनास्तत्र
मायायां तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १५२ ॥

ततोऽपि किं तस्माह या बुद्धिवासना इति । ननु तासु प्रतिबिम्बो-

साभासमेव तद्दीजं धीरूपेण प्ररोहति ।

अतो बुद्धौ चिदाभासो विस्पष्टं प्रतिभासते ॥ १५४ ॥

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतौ श्रुतम् ।

मेघाकाशजलाकाशाविव तौ सुव्यवस्थितौ ॥ १५५ ॥

मेघवद् वर्त्तते माया मेघस्थिततुषारवत् ।

धीवासनाच्चिदाभासस्तुषारस्थखवत् स्थितः ॥ १५६ ॥

मयाधीनश्चिदाभासः श्रुतो मायौ महेश्वरः ।

अन्तर्यामी च सर्वज्ञो जगद्योनिः स एव हि ॥ १५७ ॥

ऽस्ति चेत् कुतो नातुभूयते इत्याशङ्क्याऽस्पष्टत्वादित्याह मेवेति । तर्हि कुतश्चिद्विरलित आह अतुभीयतामिति ॥ १५१ ॥

ननु मेघांशोदकस्यास्पष्टाकाशप्रतिबिम्बत्वेऽपि तज्जातीयस्य घटोदकस्य स्पष्टाकाशप्रतिबिम्बतः सङ्गावानुमेघाकाशानुमानं घटते इह तथाविधदृष्टान्ताभावात् कथमतुषानोदय इत्याशङ्क्याऽपि तथाविधदृष्टान्तसम्पादनायाह साभासमिति । चिदाभासविशिष्टं तदेषाज्ञानं बुद्धिरूपेण परिणममानं विस्पष्टचिदाभासवद् भवतीति भावः । एवञ्चोदमतुषानमत्र सूचितं भवति विमता बुद्धिवासनाच्चित्प्रतिबिम्बवत्यो भावितुमर्हन्ति बुद्धयवस्थाविशेषत्वात् बुद्धिदृष्टिवदिति ॥ १५४ ॥

एवं जीवेश्वरयोर्मैयिकत्वं श्रुत्युक्तस्यपादितस्यसंहरति मायाभासेनेति । ननु जीवेश्वरयोर्मैयिकत्वे समाने कथमवान्तरभेदविवक्षित्याशङ्क्याऽस्पष्टादोषाधिमत्त्वेन मेघाकाशजलाकाशयोरिव तत्सिद्धिरित्याह मेघाकाशेति ॥ १५५ ॥

रैयस्य मेघाकाशसाम्यं स्फुटीकरोति मेघवदिति ॥ १५६ ॥

मायाप्रतिबिम्बस्येश्वरत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य श्रुतिरेवेत्याह मायाधीन इति । न केवलमीश्वरत्वस्य श्रुतम् अपि स्वान्तर्भावित्वादिकमपि धर्मजातं श्रुतमस्तीत्याह अन्तर्यामीति ॥ १५७ ॥

सौषुप्तमानन्दमयं प्रक्रम्येवं श्रुतिर्जगौ ।

एष सर्वेश्वर इति सोऽयं वेदीक्ष ईश्वरः ॥ १५८ ॥

सर्वज्ञत्वादिके तस्य नैव विप्रतिपद्यताम् ।

श्रौतार्थस्यावितर्क्यत्वान्मायायां सर्वसम्भवात् ॥ १५९ ॥

अयं यत् सृजते विश्वं तदन्यथयितुं पुमान् ।

न कोऽपि शक्तस्तेनायं सर्वेश्वर इति श्रुतः ॥ १६० ॥

अग्रेषप्राणिवुद्धीनां वासनास्तत्र संस्थिताः ।

ताभिः क्रोडीकृतं सर्वं तेन सर्वज्ञ ईरितः ॥ १६१ ॥

तत्तु जीवासनाप्रतिविम्बस्वप्नश्रवत्वादिकं कथं श्रुतिमिदमित्याशङ्क्य
तदुपपादिकां श्रुतिं दर्शयति सौषुप्तमिति सुषुप्तस्यान एकीभूतः प्रज्ञानघन
एवानन्दमयो ज्ञानन्दमुक्त्वेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः एष सर्वेश्वर एष
सर्वज्ञः एषोऽन्तर्मास्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् इत्या-
दिका श्रुतिर्जीवासनाप्रतिविम्बस्वरूपस्यानन्दमयस्वप्नश्रवत्वादिकं प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः ॥ १५८ ॥

तत्तु ज्ञानन्दमयस्य सर्वज्ञत्वादिकम् अतुभवविरुद्धमित्याशङ्क्याह
सर्वज्ञत्वादिक इति । कुत इत्यत आह श्रौतेति । इतोऽपि न विप्रति-
पत्तिः कार्येत्याह मायायामिति ॥ १५९ ॥

नन्वतु श्रुत्युक्तभावे श्रुतिरपि यावज्जवाक्यवदर्थवादः स्यादित्या-
शङ्क्य श्रुतिप्रामाण्यसिद्धये सर्वेश्वरत्वादिकसुपपादयति अयमिति । अय-
मानन्दमयो यज्जाग्रदादिविश्वं सृजति तच्च केनापि अन्यथा कर्तुं
शक्यते अतोऽयं सर्वेश्वर इत्यर्थः ॥ १६० ॥

इदानीं सर्वज्ञत्वसुपपादयति अग्रेरेति । तत्र सौषुप्ते अज्ञाने
कारणभूते कार्यभूतानां सर्वप्राणिवुद्धीनां वासना निवसन्ति ताभिश्च वास-
नाभिः सर्वं जगत् क्रोडीकृतं विषयीकृतं तेन सर्ववृद्धिवासनावदज्ञानो-
पाधिकत्वेन सर्वज्ञ ज्ञायते इत्यर्थः ॥ १६१ ॥

वासनानां परीक्षत्वात् सर्वज्ञत्वं न हीव्यते ।

सर्वबुद्धिषु तद् दृष्ट्वा वासनास्वनुमीयताम् ॥ १६२ ॥

विज्ञानमयमुख्येषु कोषेष्वन्यत्र चैव हि ।

अन्तस्तिष्ठन् यमयति तेनान्तर्यामितां व्रजेत् ॥ १६३ ॥

बुद्धौ तिष्ठन्नान्तरोऽस्याधियानोक्ष्यश्च धीवपुः ।

धियमन्तर्यमयतीत्येवं वेदेन घोषितम् ॥ १६४ ॥

तन्तुः पटे स्थितो यद्वदुपादानतया तथा ।

सर्वोपादानरूपत्वात् सर्वत्रायमवस्थितः ॥ १६५ ॥

पटादप्यान्तरस्तन्तुस्तन्तोरप्यंशुरान्तरः ।

आन्तरत्वस्य विश्रान्तिर्यत्रासावनुमीयताम् ॥ १६६ ॥

ननु यदि सर्वज्ञत्वमस्ति तत् कुतो नानुभूयते इत्याशङ्क्य तदुपाधीनां
 ॥ १६२ ॥ वासनां परीक्षत्वात् नानुभव इत्याह वासनानामिति । कथं तर्हि
 द्रव्यम इत्याशङ्क्याह सर्वबुद्धिष्विति । सर्वबुद्धिनिष्ठं सर्वज्ञत्वं स्वकारण-
 ॥ १६३ ॥ त्वासनागतसर्वज्ञत्वपुरःसरं भवितुमर्हति कार्यनिष्ठसर्वविशेषत्वात्
 टगतरूपादिशदित्यर्थः ॥ १६२ ॥

सर्वज्ञत्वमुपपाद्य एषोऽन्तर्यामीति श्रुत्युक्तमन्तर्यामित्वमुपपादयति
 विज्ञानमयेति । अन्यत्र पृथिव्यादौ तिष्ठन् यमयति यतस्तोनेत्यन्वयः ॥ १६३ ॥
 अस्मिन्नर्थेऽन्तर्यामिब्राह्मणं कृत्स्नं प्रमाणमिति दर्शयितुं तदेक-
 ॥ १६४ ॥ श्रुतं यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादिवाक्यम् व्यर्थतोऽनुक्रामति बुद्धाविति ॥ १६४ ॥
 इदानीमन्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रतिपत्त्यर्थव्याख्याने मन्त्रवाङ्मत्यभयात्
 शास्त्रानस्य सर्वप्रत्ययसञ्चारित्वसिद्धये यः सर्वेषु भूतेष्विति व्यावृत्ताच्चो-
 ॥ १६५ ॥ ः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यस्यार्थं सदृष्टान्तमाह तन्तुः पट इति ॥ १६५ ॥

ननुपादानतया सर्वत्रायमवस्थितस्येति किमिति सर्वत्र नोपपद्यत

द्वितरान्तरत्वकक्षाणां दर्शनेऽप्ययमान्तरः ।

न वीक्ष्यते ततो युक्तियुतिभ्यामेव निर्णयः ॥ १६७ ॥

पटरूपेण संस्थानात् पटस्तन्तोर्वपुर्नृथा ।

सर्वरूपेण संस्थानात् सर्वमस्य वपुस्तथा ॥ १६८ ॥

तन्तोः सङ्कीचविस्तारचलनादौ पटस्तथा ।

अवश्यमेव भवति न स्वातन्त्र्यं पटे मनाक् ॥ १६९ ॥

तथान्तर्याम्ययं यत्र यथा वासनया यथा ।

विक्रीयते तथावश्यं भवत्येव न संशयः ॥ १७० ॥

इत्याशङ्क्य सर्वान्तरत्वदित्याह पटादपीति । अत्रेदमनुमानम् आन्तर-
त्वात्तारतम्यं क्वचिद् विभ्रान्तं तारतम्यत्वादनृत्यतारतम्यवदिति ॥ १६६ ॥

नन्वान्तरत्वेऽप्यस्यादिवदन्तर्यामिणो दर्शनं किं न स्यादित्याशङ्क्य तेषा-
मिव वाङ्मत्याभावाच्च दृश्यत इत्यभिप्रायेणाह द्वितरान्तरत्वेति । कुत-
स्तर्हि तद्विर्णय इत्यत आह तत इति । अचेतनस्य चेतनाधिष्ठानमन्त-
रेण प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्युक्तिः श्रुतिस्तु उदाहृतैव ॥ १६७ ॥

यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरमित्यस्यार्थमाह पटरूपेणेति । पट-
रूपेणावस्थितस्य तन्तोः पटः शरीरं यथा एवं सर्वरूपेणावस्थितस्य सर्वं
शरीरमित्यर्थः ॥ १६८ ॥

यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयतीति वाक्यस्य तात्पर्यं सङ्ख्यान-
माह तन्तोरिति श्लोकद्वयेन । तन्तुसङ्कोचादिना पटसङ्कोचादिर्नृथा
भवति ॥ १६९ ॥

एवं पृथिव्यादिषूपादानत्वेन स्थितोऽन्तर्यामी यथा यथा वासनया
अथा यथा चटादिकार्यरूपेण विक्रीयते तथा तत्तत्कार्यजातं तथा तथा-
ऽवश्यं नवतीति भावः ॥ १७० ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ १७१ ॥

स्थितानि विज्ञानमयास्ते हृद्देशे स्थिताः ।

तदुपादानभूतेशस्तत्र विक्रियते खलु ॥ १७२ ॥

देहादिपञ्चरं यन्त्रं तदारोहोऽभिमानिता ।

विहितप्रतिबिम्बेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥ १७३ ॥

विज्ञानमयरूपेण तत्प्रवृत्तिस्वरूपतः ।

स्वशक्त्येवो विक्रियते मायया भ्रामणं हि तत् ॥ १७४ ॥

अन्तर्यमयतौत्युक्त्यायमेवार्थः श्रुतौ श्रुतः ।

पृथिव्यादिषु सर्वत्र न्यायोऽयं योज्यतां धिया ॥ १७५ ॥

जानामि भ्रमं न च मे गहननिर्निगम्यमर्थं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ १७६ ॥

एवमन्यौमिप्रतिपादिकां श्रुतिमुपन्यस्य स्मृतिसम्युपन्यस्यति ईश्वर इति ॥ १७१ ॥

सर्वभूतानीति पदस्यार्थमाह सर्वभूतानीति । ते च हृदयपुण्डरीके स्थिताः । ननु तेषां कुतो हृदयस्थानमित्याशङ्क्य हृदयन्यामिणो विज्ञानमयाकारेण परिणामादित्याह तदुपादानेति ॥ १७२ ॥

यन्त्रारूढानीत्यत्र यन्त्रारोहशब्दयोरर्थमाह देहादीति । भ्रामयन्निति पदस्य प्रकृत्यर्थमाह विहितेति ॥ १७३ ॥

इदानीं त्रिष्वप्ययमायापदयोरर्थमाह विज्ञानमयेति ॥ १७४ ॥

श्रौतस्य यमयतीति पदस्याप्ययमेवार्थः इत्याह अन्तर्यमयतीति ।

उक्तव्याख्यानं पर्यायान्तरेऽप्यतिदिशति पृथिव्यादिवृत्तिं ॥ १७५ ॥

प्रवृत्तिजातस्य सर्वेश्वराधीनत्वे वचनान्तरमुदाहरति । जानामि भ्रममिति ॥ १७६ ॥

नार्थः पुरुषकारेणेत्येवं मा शङ्कातां यतः ।

ईशः पुरुषकारस्य रूपेणापि विवर्तते ॥ १७७ ॥

ईदृग्बोधेनेश्वरस्य प्रवृत्तिर्मेव वार्यताम् ।

तथापीशस्य बोधेन स्वात्मासङ्गत्वधीजनिः ॥ १७८ ॥

तावता मुक्तिरित्याहुः श्रुतयः श्रुतयस्तथा ।

श्रुतिस्मृती समैवाग्ने इत्यपीश्वरभाषितम् ॥ १७९ ॥

आज्ञाया भीतिहेतुत्वं भीषास्मादिति हि श्रुतम् ।

सर्वेश्वरत्वमेतत् स्यादन्तर्यामित्वतः पृथक् ॥ १८० ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इति श्रुतिः ।

अन्तः प्रविष्टः शास्तायं जमानामिति च श्रुतिः ॥ १८१ ॥

ननु प्रवृत्तेरीश्वराधीनत्वे पुरुषप्रयत्नो व्यर्थः स्यादित्याशङ्क्य पुरुषः प्रयत्नस्यापीश्वररूपत्वान्नैवमिति परिहरति नार्थ इति । व्यर्थः प्रयोजनं पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः ॥ १७७ ॥

ननु पुरुषप्रयत्नस्यापीश्वररूपत्वे यमयति भ्रामयतीति प्रतिपादित-
मन्तर्यामिप्रेरणं हया स्यादित्याशङ्क्य तदुबोधेन स्वात्मासङ्गत्वज्ञानलक्षण-
फलस्य सत्त्वान्नैवमिति परिहरति । ईदृगिति । ईदृग्बोधेनेशस्य
पुरुषकारादिरूपेणावस्थानज्ञानेन प्रवृत्तिः अन्तर्यामिरूपेण प्रेरणा ॥ १७८ ॥

आत्मनोऽसङ्गत्वज्ञानेनापि किं प्रयोजनमित्यत आह तावतेति ।
श्रुतिस्मृत्युद्दिष्टस्थानतिष्ठङ्गनीयत्वे श्रुतिं दर्शयति श्रुतिस्मृतीति ॥ १७९ ॥

श्रुत्यापीश्वरस्य भीतिहेतुत्वमुक्तमित्याह आज्ञाया इति । ईश्वरस्य
भीतिहेतुत्वं किमर्थमुक्तमित्याशङ्क्य सर्वेश्वरत्वस्थान्तर्यामित्वतः पार्थक्य-
सिद्धय इति सत्याह सर्वेश्वरत्वमिति ॥ १८० ॥

परिहरन्नेश्वर एव निवासक इत्यत्र श्रुतिद्वयमाह एतस्य वा
इति ॥ १८१ ॥

जगद्योनिर्भवेदेष प्रभवाप्ययकत् यतः ।

आविर्भावतिरोभाववृत्तिप्रलयौ मतौ ॥ १८२ ॥

आविर्भावयति स्वस्मिन् विलीनं सकलं जगत् ।

प्राणिकर्मवशादेव पटो यद्वत् प्रसारितः ॥ १८३ ॥

पुनस्तिरोभावयति स्वात्मन्येवाखिलं जगत् ।

प्राणिकर्मवशात् संकोचितपटो यथा ॥ १८४ ॥

रात्रिवस्त्रौ सुप्तिबोधाबुक्तीलननिमीलने ।

तूष्णीभावननोराज्ये इव स्मृतिलयाविमौ ॥ १८५ ॥

आविर्भावतिरोभावशक्तिमत्त्वेन हेतुना ।

आरम्भपरिणामादिचोद्यानां नात्र सम्भवः ॥ १८६ ॥

क्रमप्राप्तस्य एव योनिरित्यस्यार्थमाह जगद्योनिरिति । प्रति-
ष्ठातार्ये प्रभवाप्ययौ हि भूतानामिति वाक्यं हेतुत्वेन योजयति
प्रभवेति । प्रभवाप्ययौ उत्पत्तिप्रलयौ तत्कर्मत्वाज्जगद्योनिरित्यर्थः ।
उत्पत्तिप्रलयशब्दयोर्विवक्षितमर्थमाह आविर्भावेति । उत्पत्तिप्रलयौ
आविर्भावतिरोभावौ मताविति योजना ॥ १८२ ॥

आविर्भावकारित्वं सदृष्टान्तमुपपादयति आविर्भावयतीति । यथा
सङ्कुचितचित्रपटः स्वस्य प्रसारणेन स्निग्धानि चित्राण्येवाविर्भावयति
एवमीशोऽपीत्यर्थः ॥ १८३ ॥

तस्यैव प्रलयकारणत्वं दर्शयति पुनरिति । स एव पटः सङ्कु-
चितचित्राणि यथा तिरोभावयति तद्वदित्यर्थः ॥ १८४ ॥

आविर्भावतिरोभावयोर्दृष्टान्तान्तराणि दर्शयति रात्रिवस्त्राविति ।
वस्त्रोक्तः ॥ १८५ ॥

नन्वीश्वरस्य जगद्योनित्वं किमारम्भकत्वेन किं वा तदाकार-
परिणामित्वेन नाद्यः अद्वितीयस्य द्वितीयारम्भकत्वायोगात् न द्वितीयः

अचेतनानां हेतुः स्याज्जाह्याग्नेनेश्वरस्तथा ।
 चिदाभासांशतस्त्वेव जीवानां कारणं भवेत् ॥ १८७ ॥
 तमःप्रधानः चेत्पाणां चित्प्रधानश्चिदात्मनाम् ।
 परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिः ॥ १८८ ॥
 इति वार्त्तिककारेण जडचेतनहेतुता ।
 परमात्मन एवोक्ता नेश्वरस्येति चेच्छृणु ॥ १८९ ॥
 अन्योन्याध्यासमत्रापि जीवकूटस्थयोरिव ।
 ईश्वरब्रह्मणोः सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥ १९० ॥
 सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म तस्मात् समुत्थिताः ।
 खं वाय्वग्निजलोर्व्योषध्वन्नदेहा इति श्रुतिः ॥ १९१ ॥

निरवयवस्य परिणामासम्भवादित्याशङ्क्य विवर्त्तवादाश्रयणाज्ञायं
 दोष इति परिहरति आविर्भावेति ॥ १८६ ॥

नन्वेक एवेश्वरः कथं चेतनाचेतनलगदुपादानं भविष्यतीत्याशङ्क्य
 उपाधिप्राधान्येनाचेतनोपादानं चित्प्राधान्येन चेतनोपादानञ्च भवि-
 ष्यतीत्याह अचेतनानामिति ॥ १८७ ॥

ननु सायाविन ईश्वरस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादनमनुपपन्नं सुरेश्वरा-
 चार्यैः परमात्मन एव तदभिधानादिति लोकोक्त्येन शङ्कते तमःप्रधान
 इति । तमःप्रधानः तमोऽनुपप्रधानः साधोपाधिकः चेत्पाणां शरीरा-
 दीनां भावनाज्ञानकर्मभिः भावनाः संस्काराः ज्ञानं देवताध्यानादि,
 कर्मपुण्यापुण्यकण्ठं तैर्निमित्तभूतैरित्यर्थः ॥ १८८ ॥ १८९ ॥

त्वं पदार्थ इव तत्पदार्थेऽप्यधिष्ठानारोपयोरन्योऽन्याध्यासस्य विव-
 क्षितत्वात् नैवमिति परिहरति अन्योऽन्याध्यासमिति ॥ १९० ॥

ननु सुरेश्वराचार्यैरीश्वरब्रह्मणोरन्योऽन्याध्यासः सिद्धवत्कृत्य

आपातदृष्टितस्तत्र ब्रह्मणो भाति हेतुता ।

हेतोश्च सत्यता तस्मादन्योन्याध्यास इष्यते ॥ १८२ ॥

अन्योन्याध्यासरूपोऽसावन्नलितः पदो यथा ।

घटितेनैकतामेति तद्वद् भ्रान्त्यैकतांगतः ॥ १८३ ॥

मेधाकाशमहाकाशौ विविच्येते न पामरैः ।

तद्वद् ब्रह्मेशयोरैक्यं पश्यन्त्यापातदर्शिनः ॥ १८४ ॥

उपक्रमादिभिलिङ्गैस्तात्पर्यस्य विचारणात् ।

असङ्गं ब्रह्म मायावी सृजत्येष महेश्वरः ॥ १८५ ॥

प्रवृत्त इति कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य श्रुत्यर्थपर्यालोचनवशादिति दर्शयितुं श्रुतिमर्थतः पठति सत्यमिति ॥ १८१ ॥

भवत्वेभा श्रुतिरनया कथमन्योऽन्यध्यासावगतिरित्यत आह आपा-
ति । तत्र तस्यां श्रुतौ सत्यादिलक्षणस्य निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगत्का-
रणत्वं जगत्कारणस्य मायाधीनचिदाभासस्य च सत्यत्वमापाततः प्रती-
यमानमन्योऽन्यध्यासमन्तरेण न घटत इति भावः ॥ १८२ ॥

एवमन्योऽन्यध्याससिद्धमीश्वरब्रह्मणोरेकत्वं पूर्वोदाहृतघटितपटदृष्टा-
लक्षणेण दूढयति अन्योऽन्येति ॥ १८३ ॥

भ्रान्त्यैकत्वापत्तौ दृष्टान्तमभिधायापातदर्शिनं मेधाप्रतीतो पूर्वोक्त-
मेव दृष्टान्तान्तरं दर्शयति मेधाकाशेति । ऐक्यं पश्यन्ति न मेदमि-
त्यर्थः ॥ १८४ ॥

कुतस्तर्हि ब्रह्मेशयोर्भेदावगतिरित्यत आह उपक्रमेति । उप-
क्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्तौ च लिङ्गं
तात्पर्यनिश्चय इत्युक्तेः षड्विधैर्लिङ्गैः श्रुतितात्पर्यावधारणे सति
ब्रह्मासङ्गं मायावी सृष्टेत्यवगम्यत इति शेषः ॥ १८५ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तश्चेत्युपक्रम्योपसंहृतः ।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते इत्यसङ्गत्वनिर्णयः ॥ १८६ ॥

मायी सृजति विश्वं सन्निरुद्धस्तत्र मायया ।

अन्य इत्यपरा ब्रूते श्रुतिस्तेनेश्वरः सृजेत् ॥ १८७ ॥

आनन्दमय ईशोऽयं बहु स्यामित्यवैच्यत ।

हिरण्यगर्भरूपोऽभूत् सुप्तिः स्वप्नो यथा भवेत् ॥ १८८ ॥

क्रमेण युगपद् वैषा सृष्टिर्ज्ञेया यथाश्रुति ।

द्विविधश्रुतिसद्भावात् द्विविधस्वप्नदर्शनात् ॥ १८९ ॥

श्रुतावुपक्रमोपसंहारैकव्युत्पत्तिप्रदर्शनेनोक्तं ब्रह्मणोऽसङ्गत्वं स्पष्टयति
सत्यमिति । अतोऽसङ्गत्वनिर्णयो भवतीति शेषः ॥ १८६ ॥

मायाविन ईश्वरस्य स्रष्टृत्वप्रतिपादिकां श्रुतिमर्थतो दर्शयति
मायीति । कस्मात् मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन् सान्यो मायया स्रज-
न इति श्रुतिरीश्वरस्य स्रष्टृत्वं जीवस्य तत्र जगति ब्रह्मत्वं दर्शय-
तीत्यर्थः ॥ १८७ ॥

एवमानन्दमयेश्वरस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्य तस्माज्जगदुत्पत्ति-
प्रकारमाह आनन्दमय इति । ईक्षित्वा च हिरण्यगर्भरूपोऽभूदित्य-
न्वयः । तत्र वृत्तान्तमाह सुप्तिरिति ॥ १८८ ॥

तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः इत्यादौ क्रमेण सृष्टि-
श्रवणात् इदं सर्वमसृजतेति युगपच्छ्रवणाच्च कस्योपादेयत्वं कस्य वा
हेयत्वमित्याकाङ्क्षायां श्रुतिश्रुत्युपेतत्वादुभयं पार्श्वमित्याह क्रमेणेति ।
एषा जगत्सृष्टिर्द्विविधश्रुतिसद्भावात् क्रमेण युगपद् वा यथाश्रुति
ज्ञेयेति योजना । ततोपपत्तिर्द्विविधस्वप्नदर्शनादिति । कोको क्रमशुक्तस्य
आक्रमशुक्तस्य च स्वप्नप्रदार्थजातस्य दर्शनादिति भावः ॥ १८९ ॥

सूत्रात्मा सूक्ष्मदेहाख्यः सर्वजीवघनात्मकः ।

सर्वाहंमानधारित्वात् क्रियाज्ञानादिशक्तिमान् ॥ २०० ॥

प्रत्यूषे वा प्रदोषे वा मग्नो मन्दे तमस्ययम् ।

लोको भाति यथा तद्वदस्यष्टं जगदीक्ष्यते ॥ २०१ ॥

सर्वतो लाञ्छितो मस्या यथा स्याद् घट्टितः पटः ।

सूत्राकारैस्तथेशस्य वपुः सर्वत्र लाञ्छितम् ॥ २०२ ॥

शस्यं वा शाकजातं वा सर्वतोऽङ्कुरितं यथा ।

कोमलं तद्वदेवैष पेलवो जगदङ्कुरः ॥ २०३ ॥

आतपाभातलोको वा पटो वा वर्णपूरितः ।

शस्यं वा फलितं यदवत् तथा स्पष्टवपुर्विराट् ॥ २०४ ॥

हिरण्यगर्भस्य स्वरूपं निरूपयति सूत्रात्माति । सूत्रात्मा पदे
स्त्रुत्वनिव जगद्यनुसूत आत्मा स्वरूपं यस्य सः सूक्ष्मदेहाख्यः सूक्ष्म-
देह इत्याख्या यस्य स तथाविधः सर्वजीवघनात्मकः, सर्वेषां जीवानां
लिङ्गशरीरोपाधिकानां घनात्मकः समष्टिस्वरूपः । तत्र हेतुः सर्वाहं-
मानेति । सर्वेषु व्यष्टिलिङ्गशरीरेषु अहमभिमानत्वादिति भावः ।
इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिर्मात्रं ॥ २०० ॥

हिरण्यगर्भव्यस्यायां जगत्प्रतीतौ दृष्टान्तमाह प्रत्यूष इति ।
प्रत्यूषे उषःकाले ॥ २०१ ॥

एवं लोकप्रसिद्धदृष्टान्तमभिधाय यथा घट्टित इति पूर्वोक्तलोकेऽभि-
हितं लाञ्छितपटं दृष्टान्तयति सर्वत्र इति । तथा घट्टितः पटो मग्नो म-
यैराकारविशेषैर्लाञ्छितो भवति तथा मायिन ईश्वरस्य वपुर्पञ्चीकृत-
भूतकार्यैर्लिङ्गशरीरैर्लाञ्छितमित्यर्थः ॥ २०२ ॥

वृद्धारोहाय वैभवं दृष्टान्तान्तरमाह शस्यमिति ॥ २०३ ॥

एवं सूत्रात्मस्वरूपं विशदीकृत्य तस्यैवावस्थाभेदं पञ्चीकृतभूत-

विश्वरूपाध्याय एष उक्तः सूक्तेऽपि पौरुषे ।

धात्रादिस्तम्बपर्यन्तानेतस्यावयवान् विदुः ॥ २०५ ॥

ईशसूत्रविराट्वेधोविष्णु रुद्रेन्द्रवङ्कयः ।

विघ्नभैरवमैरालमारिका यक्षराक्षसाः ॥ २०६ ॥

विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा गवाश्चमृगपक्षिणः ।

अश्वत्थवटचूताद्या यवव्रीहिहृणादयः ॥ २०७ ॥

जलपाषाणमृत्काष्ठवास्यकुहालकादयः ।

ईश्वराः सर्व एवैते पूजिताः फलदायिनः ॥ २०८ ॥

यथा यद्योपासते तं फलमीयुस्तथा तथा ।

फलोत्कर्षापकर्षौ तु पूज्यपूजानुसारतः ॥ २०९ ॥

मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ।

स्वप्रबोधं विना नैव स्वस्वप्नं हीयते यथा ॥ २१० ॥

कार्योपाधिकं विराजं दृष्टान्तत्रयेण विशदयति आतमेति । स्वर्यो-
दयानन्तरमातमेन, प्रकाशितलोक आतपाभातलोकः ॥ २०४ ॥

तत्सङ्गावे प्रमाणमाह विश्वरूपेति । विश्वरूपाध्यायादौ कीदृक्
रूपसुदितमित्याकाङ्क्षायां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् तद्रूपसुदितमित्याह
धात्रादीति ॥ २०५ ॥

एतावता प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य अन्ययोमिप्रभृति कुहुदाल-
कादिपर्यन्तं वस्तुजातं प्रत्येकमीश्वरत्वेन पूज्यतामित्याह ईशेत्या-
दिना श्लोकत्रयेण ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥

तं यथा यद्योपासते तदेव भवति इति श्रुतिसत्तत्पूजायां
सत्तत्फलसङ्गावे प्रमाणमित्याह यथा यथेति । ननु सर्वेषामीश्वरत्वे
फलवैषम्यं कुत इत्याशङ्क्य पूज्यानामधिष्ठानानां पूजानामर्चनादीनाञ्च
शास्त्रिकादिभेदेन वैषम्यमित्याह फलोत्कर्षेति ॥ २०९ ॥

सांसारिकफलसिद्धिरेव भवति मुक्तिः कस्योपासनाद् भवतीत्याशङ्क्य

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वे स्वप्नो यमखिलं जगत् ।

इंशजीवादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ॥ २११ ॥

आनन्दमयविज्ञानमयावोश्वरजीवको ।

मायया कल्पितावेतौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितम् ॥ २१२ ॥

ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीयेन कल्पिता ।

जाग्रदादिविमोचान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥ २१३ ॥

ज्ञानव्यतिरेकेण न केनापि भवतीत्याह सक्तिरिति । तत्र
दृष्टान्तामाह स्वप्नबोधमिति । स्वजागरणमन्तरेण स्वनिद्राकल्पितस्वप्नो
यथा न निवर्तते तथा ब्रह्मतत्त्वज्ञानमन्तरेण तदज्ञानकल्पितः स्वसंसारो
न निवर्तते इति भावः ॥ २१० ॥

ननु द्वैतनिवृत्तिवृत्त्यायासक्तैः स्वप्नदृष्टान्तेन तत्त्वबोधसाध्य-
त्वाभिधानमनुपपन्नं निवर्त्यस्य द्वैतस्य स्वप्नतुल्यत्वाभावादित्याशङ्का-
न्यथायङ्गणरूपत्वेनास्य स्वप्नतुल्यत्वमप्येव । तथमेतत् सुषुप्तं स्वप्नं
मायाभावात्तमिति श्रुत्याभिहितत्वात् भवमित्याह अद्वितीयेति । ईश-
जीवादिरूपेण वर्तमानं चेतनाचेतनात्मकं यदखिलं जगदस्ति अयम-
द्वितीयब्रह्मतत्त्वे स्वप्न इति योजना ॥ २११ ॥

मन्वीशजीवयोर्ब्रह्माभिन्नयोः कथं जगदन्तःपातित्वमित्याशङ्क्य
तयोर्मायाकल्पितत्वेन जगदन्तःपातित्वमित्याह आनन्दमयेति ॥ २१२ ॥

ताभ्यां सर्वं कल्पितमित्युक्तम् । तत्र केन कियत् कल्पितमित्या-
काङ्क्षायामाह ईक्षणादीति । स ईक्षत लोकान् तु ब्रह्मा इत्यादिकथा,
एतया द्वारा प्रपद्यत इत्यन्त्या श्रुत्या प्रतिपादिता सृष्टिरीश्वरकर्तृका ।
तस्य त्वय आवसथा इत्यादिकथा, स एतमेव पुरुषं ब्रह्मतत्त्वमपश्य-
दित्यन्त्या प्रतिपादितः संसारो जीवकर्तृक इत्यर्थः ॥ २१३ ॥

अद्वितीयं ब्रह्मतत्त्वमसङ्गं तन्न जानने ।
 जीवेशयोर्मायिकयोर्द्वयैव कलहं ययुः ॥ २१४ ॥
 ज्ञात्वा सदा तत्त्वनिष्ठाननुमोदामहे वयम् ।
 अनुशोचाम एवान्यान् न भ्रान्तैर्विवदामहे ॥ २१५ ॥
 दृष्टार्चकादियोगान्ता ईश्वरभ्रान्तिमाश्रिताः ।
 लोकायतादिसंख्यान्ता जीवविभ्रान्तिमाश्रिताः ॥ २१६ ॥
 अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यदा तदा ।
 भ्रान्ता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः क्वेह वा सुखम् ॥ २१७ ॥
 उत्तमाधमभावश्चेत् तेषां स्यादसु तेन किम् ।
 स्वप्नस्थराज्यभित्ताभ्यां न बुद्धः स्पृश्यते खलु ॥ २१८ ॥

ननु ब्रह्मण एव पारमार्थिकत्वे वादिनां जीवेश्वरतत्त्वविषया
 विप्रतिपत्तिः कुत इत्याशङ्क्य श्रुतिविद्वत्तत्त्वज्ञानशून्यत्वादित्याह अद्वि-
 तीयमिति ॥ २१४ ॥

जीवेश्वरविषयायाः यादिविप्रतिपत्तेरज्ञानमूलत्वे तथाविधतत्त्वेन
 ते बोधनीया इत्याशङ्क्य दृष्टान्मत्वाच्चेत्याह ज्ञात्वेति ॥ २१५ ॥

ईश्वरे जीवे च भ्रान्ता विप्रतिपन्नान् वादिनो विभज्य दर्शयति
 दृष्टार्चकादीति ॥ २१६ ॥

कुतो भ्रान्तत्वं तेषामित्यत आह अद्वितीयेति । ततः किं तत्राह
 तेषामिति । परिच्छेदितपक्षप्रतिपादनाभिनिवेशेन चित्तविभ्रान्त्रभावा-
 द्वाहकमपि सुखं तेषामित्याह क्वेह वा सुखमिति ॥ २१७ ॥

ननु तेषां ब्रह्मविद्याभावेऽपि इतरविद्याप्रयुक्त उत्तमाधमभावो
 दृश्यते अत उत्तमत्वप्रयुक्तं सुखं केषाञ्चित् स्यादित्याशङ्क्य तस्य सुसुचु-
 भिरनादरणीयत्वं दृष्टान्तेनाह उत्तमेति ॥ २१८ ॥

तस्मान्म, मुक्तुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः ।

कार्या किन्तु ब्रह्मतत्त्वं विचार्य बध्यताञ्च तत् ॥२१८॥

पूर्वपक्षतया तौ चेत् तत्त्वनिश्चयहेतुताम् ।

प्राप्नुतोऽस्तु निमज्जस्व तयोर्नैतावता वशः ॥ २२० ॥

असङ्गचिद्विभुर्जीवः सांख्योक्तस्तादृगोश्वरः ।

योगोक्तस्तत्त्वमोरथौ शुद्धौ ताविति चेच्छृणु ॥ २२१ ॥

न तत्त्वमोरुभावार्थावस्मत्सिद्धान्ततां गतौ ।

अद्वैतबोधनायैव सा कक्षा काचिदिष्यते ॥ २२२ ॥

जीवेश्वरवादयोर्भक्तिहेतुत्वाभावात् न सुप्तमुक्तित्वा मतिर्निवेशनी-
येति उपसंहरति तस्मादिति । तर्हि किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्य श्रुतिवि-
चारेण ब्रह्मबोध एव कर्त्तव्यः इत्याह किन्तु ब्रह्मेति ॥ २१६ ॥

ननु ब्रह्मतत्त्वनिश्चयाय तयोः स्वरूपं ज्ञेयत्वेन ज्ञातव्यमित्याशङ्क्य
तथात्वे जीवेशवादयोरेव बुद्धिर्नैव परिसमापनीयेत्याह पूर्वैति । एतावता
पूर्वपक्षतया तत्त्वनिश्चयहेतुत्वसम्भवेन तयोर्जीवेशवादयोरेव वशो विवेक-
ज्ञानशून्यो न निमज्जस्वेति योजना ॥ २२० ॥

ननु सांख्ययोगशास्त्रोक्तयोजीवेशयोः शुद्धचिद्रूपत्वेन भवद्विरप्यु-
पादेयत्वाच्च तयोः पूर्वपक्षत्वमिति शङ्कते असङ्गेति ॥ २२१ ॥

सांख्ययोगशास्त्रोक्तयोजीवेशयोः शुद्धचिद्रूपत्वेऽपि तयोर्वास्तव-
भेदस्य तैरङ्गीकृतत्वाच्चायमस्मत्सिद्धान्त इत्याह नेति । तत्त्वस्मदयो-
रुभावार्थौ अस्मत्सिद्धान्तत्वं न गताविति योजना । ननु कूटस्थब्रह्म-
शब्दाभ्यां शुद्धौ तत्त्वस्मदार्थौ भवद्विरपि भिन्नौ निरूपिताविति आश-
ङ्क्याह अद्वैतबोधनायैवेति । लोकप्रसिद्धभेदनिरासद्वारा तदेकप्रतिपा-
दनायैव तौ भेदेनोदितौ न तु तयोर्भेदः प्रतिपाद्यत इति भावः ॥२२२॥

घनादिमायया भ्रान्ता जीवेशी सुविलक्षणौ ।
 मन्यन्ते तदव्युदासाय केवलं शोधनं तयोः ॥ २२३ ॥
 अत एवात्र दृष्टान्तो योग्यः प्राक् सम्यगीरितः ।
 घटाकाशमहाकाशजलाकाशाम्रखात्मकः ॥ २२४ ॥
 जलाभ्रोपाध्यधीने ते जलाकाशाम्रखे तयोः ।
 आधारी तु घटाकाशमहाकाशौ सुनिर्मलौ ॥ २२५ ॥
 एवमानन्दविज्ञानमयी मायाधियोर्वशी ।
 तदधिष्ठानकूटस्थब्रह्मणी तु सुनिर्मले ॥ २२६ ॥
 एतत्कक्षोपयोगेन सांख्ययोगी मती यदि ।
 देहोऽन्नमयकक्षत्वादात्मत्वे नाभ्युपेयताम् ॥ २२७ ॥

तर्हि पदार्थशोधनं किमर्थमित्यत आह घनादीति । अत्र माया-
 शब्देन स्वाप्नयव्यामोहिजाविद्या लक्ष्यते तथा विपरीतज्ञानं प्राप्ताः
 कर्तृत्वादिसत्त्वं जीवस्य सर्वज्ञत्वादिगुणयोगित्वञ्चेन्नरस्य पारमार्थिकं
 मन्यन्ते अतस्तन्निवृत्त्यर्थमेव शोधनं क्रियते इति भावः ॥ २२३ ॥

पदार्थशोधनप्रकारमेव दिदर्शयिषुस्तदुपायत्वेन पूर्वोक्तदृष्टान्तं
 आरयति अत इति । यतः पदार्थशोधनं कर्त्तव्यमत एवेत्यर्थः ॥ २२४ ॥

पदार्थशोधनप्रकारमाह जलेति । ये जलाकाशाम्रखे ते जलाभ्रो-
 पाध्यधीनत्वादपारमार्थिके तयोराधारभूतौ घटाकाशमहाकाशौ सुनि-
 र्मलौ जलाभ्रोपाधिनिरदेष्टाकाशमात्मकपारमार्थिकः ॥ २२५ ॥

दाष्टान्तिकमाह एवमिति ॥ २२६ ॥

ननु पदार्थद्वयशोधनकक्षोपयोगित्वेनापि सांख्ययोगमतद्वयमङ्गी-
 काश्यामिति चेत् अत्यल्पमिदं लक्ष्यते इतरेषामपि शास्त्राणां तत्तत्कक्षो-
 पयोगित्वेनास्माभिरभ्युपेयत्वादित्याह एतदिति ॥ २२७ ॥

आत्मभेदो जगत् सत्यमीशोऽन्य इति चेत् त्वम् ।
 त्यज्यते तैस्तदा सांख्ययोगवेदान्तसम्प्रतिः ॥ २२८ ॥
 जीवासङ्गत्वमात्रेण कृतार्थ इति चेत् तदा ।
 सक्चन्दनादिनित्यत्वमात्रेणापि कृतार्थता ॥ २२९ ॥
 यथा स्रगादिनित्यत्वं दुःसम्पाद्यं तथात्मनः ।
 असङ्गत्वं न सम्भाव्यं जीवतोर्जगदीशयोः ॥ २३० ॥
 अवश्यं प्रकृतिः सङ्गं पुरैवापादयेत् तथा ।
 नियच्छत्येतमीशोऽपि कोऽस्य मोक्षस्तथा सति ॥ २३१ ॥
 अविवेककृतः सङ्गो नियमयेति चेत् तदा ।
 बलादापतितो मायाबादः सांख्यस्य दुर्मतेः ॥ २३२ ॥

कुतस्तर्हि सांख्ययोगयोर्वेदान्तविरोधित्वमित्याशङ्क्य जीवभेदजग-
 त्सत्यत्वे श्रुतादस्यगुणत्वेऽप्ये इत्याह आत्मभेद इति ॥ २२८ ॥

ननु जीवस्यासङ्गत्वज्ञानादेव मुक्तिरिति चेत् किमद्वैतसिद्धयेनेत्याशङ्क्य
 अद्वैतज्ञानमन्तरेणासङ्गत्वाद्धिक् न सम्भाव्यत इत्यभिप्रेत्यं हृदि निधा-
 योत्तरमाह जीवेति ॥ २२९ ॥

अभिसन्धिमाविष्करोति यथेति । जीवतोर्विशेष्यविशेषणाकारेण
 भासमानयोः ॥ २३० ॥

असम्भवमेव स्पष्टयति अवश्यमिति । फलितमाह कोऽस्येति ॥ २३१ ॥

सङ्गनियमयोरविवेककार्यत्वाद् अविवेकज्ञानेन चाविवेकनिवृत्तौ कुतः
 पुनः सङ्गाद्युत्पत्तिरिति शङ्कते अविवेकेति । एवं सत्यप्रसिद्धान्तापात
 इति परिहरति तदा बलादिति । अयमभावः अविवेको नाम किं
 विवेकाभावः किं वा तदन्यः एत तद्विरोधी, नाद्यः अभावभावस्य
 भावकार्यजनकत्वायोगात् न द्वितीयः विवेकादन्यस्य यदादेः सङ्गहेतुत्वा-

बन्धमोक्षव्यवस्थार्थमात्मनानात्वमिथ्यताम् ।

इति चेन्न यतो माया व्यवस्थापयितुं क्षमा ॥ २३३ ॥

दुर्घटं घटयामीति विरुद्धं किं न पश्यसि ।

वास्तवो बन्धमोक्षौ तु श्रुतिर्न सहते तराम् ॥ २३४ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।

न समुच्चर्नवै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ २३५ ॥

मायाख्याया कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वरावुभौ ।

यथेच्छं पिबतां द्वैतं तत्त्वत्वद्वैतमेव हि ॥ २३६ ॥

दर्शनात् तृतीये तु तस्य भावकृपाज्ञानत्वमेवेति मायावादप्रसङ्ग इति ॥ २३२ ॥

अद्वैतास्य पक्षमे बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेरात्मभेदोऽङ्गीकर्त्तव्य इति चोदयति बन्धमोक्षेति । एकस्याप्यात्मनो मायया बन्धमोक्षव्यवस्थोपपत्तेर्भेदमिति परिहरति न यत इति ॥ २३३ ॥

मायापि कथं व्यवस्थापयेदित्याशङ्क्य तस्या दुर्घटकारित्वस्वभावत्वादित्यभिप्रेत्याह दुर्घटमिति । बन्धस्यापिद्यकत्वेऽपि मोक्षो वास्तवोऽभ्युपेतव्य इत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधान्नैवमित्याह वास्तवाविति । न सहते तरामिति तरां नैव सहते इत्यर्थः । बन्धमिव मोक्षमपि वास्तवं न सहत इति भावः ॥ २३४ ॥

मोक्षाद्विपक्षवत्त्वप्रतिषेधिकां श्रुतिं पठति न निरोध इति । निरोधो नाशः उत्पत्तिर्द्वैतसम्बन्धः बन्धः सुखदुःखादिधर्मवान् साधकः श्रवणादाहुताता सुसुप्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः सुप्तः निवृत्तादिद्यः इत्येतत् सर्वं वस्तुतो नास्तीत्यर्थः ॥ २३५ ॥

एवं जीवेश्वरादिभेदस्य मायामयत्वमुपसंहरति मायाख्याया इति ॥ २३६ ॥

कूटस्थब्रह्मणोर्भेदो नाममात्रादृते न हि ।

घटाकाशमहाकाशौ वियुज्येते न हि कश्चित् ॥ २३७ ॥

यद्वैतं श्रुतं सृष्टेः प्राक् तदेवाद्य चोपरि ।

सुक्तावपि वृथा माया आमयत्यखिलान् जनान् ॥ २३८ ॥

ये वदन्तीत्यमेतेऽपि भ्राम्यन्तेऽविद्ययात् किम् ।

न यथा पूर्वमेतेषामत्र स्रान्तेरदर्शनात् ॥ २३९ ॥

ऐहिकामुष्मिकः सर्वः संसारो वास्तवस्ततः ।

न भाति नास्ति चाद्वैतमित्यज्ञानिबिनिश्चयः ॥ २४० ॥

ननु जीवेशयोर्मैविकत्वेन तदुभेदस्य सिध्यात्वेऽपि कूटस्थब्रह्मणोः पारमार्थिकत्वेन तदुभेदोऽपि पारमार्थिकः स्यादित्याशङ्क्य भेदप्रयोगकस्य स्वरूपवैकल्यदस्याभावाच्चैवमिति परिहरति कूटस्थेति । नाममात्रात् भेदप्रतीतावपि वस्तुतो भेदाभावे दृष्टान्तं पूर्वोक्तं आरयति घटाकाशेति ॥ २३७ ॥

एवं भेदस्य सिध्यात्वसमर्पणेन किं फलमित्यत आह यद्वैतमिति । सदेव सोऽस्येदमस्य आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतौ यत् सद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादितं तदेव काष्ठत्वेऽप्यग्राध्यत्वेन वास्तवं न भेद इति भावः । कुतस्तर्हि सर्वैर्भेदेऽभिनिवेशः क्रियते इत्यत आह वृथा मायेति तत्त्वज्ञानरहितत्वात् अभिनिवेशं कुर्वन्तीति भावः ॥ २३८ ॥

ननु प्रपञ्चस्य मायाभयत्वं तत्त्वस्याद्वितीयत्वञ्च ये वर्णयन्ति तेऽपि संसरन्तो दृश्यन्ते अतस्तत्त्वज्ञानेन किं प्रयोजनमिति शङ्कते ये वदन्तीति । कर्मवशात् केषाञ्चित् व्यवहारे सत्यपि पूर्ववदभिनिवेशाभावाच्चैवमिति परिहरति न स्येति ॥ २३९ ॥

ज्ञानिनं भ्रान्तप्रभावं दर्शयितुमज्ञानिनं संसारे निश्चयं तावदाह ऐहिकेति । ऐह लोके भवः ऐहिकः पुत्रकलत्रादिपौत्रपण्यरूपः अमुष्मिन् परलोके भवः आर्क्षभूतः स्वर्गमुखाद्यनुभवरूपः ॥ २४० ॥

ज्ञानिनां विपरीतोऽस्मान्निश्चयः सम्यगीकृतः ।
 स्वस्वनिश्चयतो बद्धो मुक्तोऽङ्गं वेति मन्यते ॥ २४१ ॥
 नाद्वैतमपरोक्षज्ञेन चिद्रूपेण भासनात् ।
 अशेषेण न भातश्चेद् द्वैतं किं भासतेऽखिलम् ॥ २४२ ॥
 दिङ्मात्रेण विभान्तु द्वयोरपि समं खलु ।
 द्वैतसिद्धिर्द्वैतसिद्धिस्त्वेतावता न किम् ॥ २४३ ॥
 द्वैतेन हीनमद्वैतं द्वैतज्ञाने कथं त्विदम् ।
 चिद्भातस्त्वविरोध्यस्य द्वैतस्यातोऽसमे लभे ॥ २४४ ॥

तत्तत्प्रविनिश्चयस्य ततो वैलक्षण्यं दर्शयति ज्ञानिनामिति । अद्वैत
 पारमार्थिकम् अस्ति भाति च, संसारस्वपारमार्थिकत्वं इति निश्चय
 इत्यर्थः । ततः किमित्याशङ्क्य स्वस्वनिश्चयानुसारेण फलं भवतीत्याह
 खल्वेति ॥ २४१ ॥

अद्वैतं भातीत्युक्तिः शास्त्रत एव नानुभवतः अतो न तन्निश्चय इति
 शङ्कते नाद्वैतमिति । अनुभवागोचरत्वमसिद्धमिति परिहरति न चिद्रू-
 पेणेति । घटः स्फुरति पटः स्फुरतीति घटादिष्वनसूतस्फुरणरूपेण
 भासनादित्यर्थः । ननु चिद्रूपत्वस्य भानेऽपि तत् कार्त्तव्येन न प्रतीयत
 इति शङ्कते अशेषेणेति । साकल्येन भासाभावः द्वैतेऽपि समान इत्याह
 द्वैतं किमिति ॥ २४२ ॥

एवं दोषसाम्यम् अभिधाय परिहारसाम्यमाह दिङ्मात्रेणेति ।
 दिङ्मात्रेणैकदेशेन द्वयोर्द्वैताद्वैतयोरित्यर्थः । एतावता कथं परिहार-
 साम्यमित्याशङ्क्याह द्वैतसिद्धिर्द्वैतः । ते तत्र पक्षे तावता एकदेश-
 प्रतीतिसङ्गावेन द्वैतसिद्धिर्द्वैतनिश्चय इवाद्वैतसिद्धिर्द्वैतनिश्चयो-
 ऽपि न किं सम्भवति किन्तु सम्भवत्येवेत्यर्थः ॥ २४३ ॥

पूर्ववादी प्रकारान्तरेणाद्वैतासिद्धिं शङ्कते द्वैतेनेति । अद्वैतं द्वैत-
 इहितं त्रयोः परस्परविरोधात् तथा सति द्वैतप्रतीताद्वैतं न

एवं तर्हि शृणु हैतमसन्नायामयत्वंतः ।

तेन वास्तवमद्वैतं परिशेषाद् विभासते ॥ २४५ ॥

अचिन्त्यरचनारूपं मायैव सकलं जगत् ।

इति निश्चित्य वस्तुत्वमद्वैते परिशिष्यताम् ॥ २४६ ॥

पुनर्द्वैतस्य वस्तुत्वं भाति चेत् त्वं तथा पुनः ।

परिशौलय को वात्त प्रयासस्तेन ते वद् ॥ २४७ ॥

कियन्तं कालमिति चेत् खेदोऽयं द्वैत इष्यताम् ।

अद्वैते तु न युक्तोऽयं सर्वानर्थनिवारणात् ॥ २४८ ॥

सम्प्रतीत्यर्थः । ननु तर्हि द्वैतस्याप्यद्वैतविरोधित्वादद्वैते प्रतिभासमाने
द्वैतस्यासिद्धिरिति चोद्यं समानमित्याशङ्क्याह पूर्ववादी चिद्भानन्विति ।
भवन्मते चिद् रूपप्रतीतेरेवाद्वैतप्रतीतित्वात् तस्यास्य द्वैतविरोधित्वाभावाच्चो-
भयोः साध्यमिति भावः ॥ २४४ ॥

प्रतीयमानस्यापि द्वैतस्य वास्तवत्वाभावाच्च वास्तवाद्वैतविधातित्व-
मिति परिहरति सिद्धान्ती एवमिति । प्रसक्तप्रतिषेऽन्यथाप्रसङ्गाच्छिष्य-
भाष्ये संप्रत्ययः परिशेषः ॥ २४५ ॥

परिशेषप्रकारमेव दर्शयति अचिन्त्येति । न चिन्त्याचिन्त्या रचनार-
ूपं यस्य तत् तथाविधं सकलं जगन्मायैव मित्यैवेत्यनेन प्रकारेणा-
निर्वचनीयत्वान्निष्पत्त्यात्वं द्वैतस्य निश्चित्य वास्तवमद्वैतमेव परिशिष्यताम्
मित्यर्थः ॥ २४६ ॥

नन्वेवमद्वैतनिश्चये कृतेऽपि पुनर्द्वैतवस्तुत्वं पूर्ववासनया भातीत्या-
शङ्क्य तद्विद्वत्स्य पुनः पुनर्निष्पत्त्यात्वं विचारयेदित्याह पुनर्द्वैतस्येति ।
आदृष्टिरसकडुपदेशादिति चतुर्थोऽध्याये व्यासेन अवणाद्यावर्त्तनस्य विहि-
तत्वादिति भावः ॥ २४७ ॥

कियन्तं कालमित्यं विचारणीयमित्याशङ्क्य तत्परोक्षविद्याप्रौ-

क्षुत्पिपासादयो दृष्टा यथापूर्वं मयीति चेत् ।
 मच्छब्दाच्चेष्टद्वारे दृश्यतां नेति को वदेत् ॥ २४८ ॥
 चिद्रूपेऽपि प्रसज्येरन् तादात्म्याध्यासतो यदि ।
 माध्यासं कुरु किन्तु त्वं विवेकं कुरु सर्वदा ॥ २५० ॥
 भ्रुतिव्यध्यास आयाति दृढवासनयेति चेत् ।
 आवर्त्तयेद् विवेकश्च दृढं वासयितुं सदा ॥ २५१ ॥
 विवेके द्वैतमिथ्यात्वं युक्त्यैवेति न भण्यताम् ।
 अचिन्त्यरचनात्वस्यानुभूतिर्हि स्वसाक्षिकी ॥ २५२ ॥

विचारोऽयं समाप्यत इति विचारकाक्षावधेरुक्तत्वाच्चाद्वैतविचारेऽयं
 खेदो युक्तः किन्तु द्वैतप्रतिभास एव युक्त इत्याह किञ्चिन्तमिति ॥ २४८ ॥

मन्वेवमद्वैतात्मतत्त्वापरोक्षज्ञानवत्स्यपि मयि क्षुत्पिपासाद्यनर्थस्य
 परिदृश्यमानत्वादनर्थनिवारकत्वमात्मज्ञानस्यासिद्धमिति शङ्कते क्षुत्पिपा-
 सादय इति । किं मच्छब्दाच्चेष्टद्वारे दृश्यन्ते सत मच्छब्दोप-
 बन्धिते सिदात्मनीति विकल्पाद्यमङ्गीकरोति मच्छब्दाच्च इति । न
 द्वितीयः तस्यासङ्गत्वाच्चेति वञ्चरेव दूष्टव्यम् ॥ २४८ ॥

वस्तुतस्तत्प्रवृत्त्यभावेऽपि भ्रान्त्यातत् प्रसङ्गः स्यादिति शङ्कते
 चिद्रूपेऽपीति । एवं तद्वानर्थहेतोरध्यासस्य निवृत्तये सदा विवेकः
 क्रियतामित्याह माध्यासमिति ॥ २५० ॥

अनादिवासनावशात् पुनः पुनरध्यासस्यागमने तद्विषयये विवेक
 एवावर्त्तनीयो नोपायान्तरमित्याह भ्रुतितीति ॥ २५१ ॥

ननु विचारेण द्वैतस्य सायामयत्वं युक्तैव सिध्यति नानुभवत
 इत्याशङ्क्याचिन्त्यरचनात्वलक्षणमिथ्यात्वानुभवस्य स्वसाक्षिकत्वान्मैवमिति
 परिहरति विवेक इति ॥ २५२ ॥

चिदप्यचिन्त्यरचना यदि तर्ह्यस्तु नौ वयम् ।

चितिं स्वचिन्त्यरचनां ब्रूमी नित्यत्वकारणात् ॥ २५३ ॥

प्रागभावं नानुभूतचित्तेर्नित्या ततश्चितिः ।

वैतस्य प्रागभावंस्तु चैतन्ये नानुभूयते ॥ २५४ ॥

नन्वाचिन्त्यरचनात्वं निश्चापदायकक्षणसंज्ञकं चिदात्मन्यतिव्याप्त-
मिति शङ्कते चिदपीति । प्रागभावयुक्तत्वे सति अचिन्त्यरचनात्वं
निश्चायकक्षणमिति विवक्षुरचिन्त्यरचनात्वंमात्मनोऽङ्गीकरोति तर्ह्य-
स्त्विति । एवमङ्गीकारेऽपि विज्ञानं आपतेत् इत्याशङ्क्य परिहरति नो
ययमिति । तत्र हेतुमाह नित्यत्वेति । यवं चितिं स्वचिन्त्यरचनां
नो ब्रूम इति योजना ॥ २५३ ॥

चित्तेर्नित्यत्वं कुत इत्याशङ्क्य प्रागभावानुभवादित्याह प्रागभाव
इति । यतः चित्तेः प्रागभावो नानुभूतस्ततो नित्येति योजना ।
इहमत्राक्षतं चित्तेः प्रागभावोऽस्तीति वदन् प्रष्टव्यः चित् प्रागभावः
किं चितानुभूयते उतान्येन तस्य जडत्वेनानुभवित्वानुपपत्तेः,
चितानुभूयत इत्यपि पक्षे किं चिदन्तरेण उत स्वेनैव नाद्यः अद्वैत-
वादे चिदन्तरस्याभावात् तत्स्वीकारेऽपि चित्प्रतियोगिकस्याभावस्य
चिदुपगृहणमन्तरेण पक्षीतुमशक्यत्वात् तस्या अपि गृह्यमाणत्वे
चटादिवदचिन्त्वापत्तेः नापि द्वितीयः स्वभावस्य स्वेन पक्षीतुमशक्य-
त्वादिति । ननु द्वैतस्य प्रमात्रादिभेदरूपत्वात् तदभावस्य च तेनैवानु-
भवितुमशक्यत्वात् तदनुभवित्रत्वाभावाच्च चैतन्यवदेव द्वैतस्यापि नित्य-
त्वापत्तिरित्याशङ्क्यानुभवित्वान्तराभावो सिद्ध इति परिहरति द्वैतस्येति ।
जायदादिद्वैताभावस्य तुल्यतो साक्षिणानुभूयमानत्वात् तस्यः साक्षी
स्वस्य साक्षीति श्रुत्येति भावः ॥ २५४ ॥

प्रागभावयुतं द्वैतं रच्यते हि घटादिवत् ।
 तथापि रचना चिन्त्या मिथ्या तेनेन्द्रजालवत् ॥ २५५ ॥
 चित् प्रत्यहा ततोऽन्यस्य मिथ्यात्वं चानुभूयते ।
 नाद्वैतमपरोक्षञ्चेत्येतन्न व्याहृतं कथम् ॥ २५६ ॥
 इत्थं ज्ञात्वाप्यसन्तुष्टाः केचित् कुत इतीयंताम् ।
 चाव्वाकादेः प्रबुद्धस्याप्यात्मा देहः कुतो वद ॥ २५७ ॥
 सम्यक् विचारो नास्त्यस्य धीदोषादिति चेत् तथा ।
 असन्तुष्टाश्च शास्त्रार्थं न त्वीक्षन्ते विशेषतः ॥ २५८ ॥

एवं प्रागभावयुतत्वे सति अचिन्त्यरचनात्वस्य मिथ्यात्वजन्यस्य
 संज्ञावात् द्वैतमिथ्यात्वं सिद्धमित्याह प्रागभावेति । प्रागभावयुतमिति
 हेतुगर्भितं विशेषणं द्वैतं प्रागभावयुतत्वात् घटादिवद् रच्यते हि तथापि
 रच्यमानत्वेऽपि तस्य द्वैतस्य रचना अचिन्त्या तेन रच्यमानत्वे सद्य-
 चिन्त्यरचनात्वेनेन्द्रजालवदेन्द्रजालिकप्रासादादिवन्निवृत्त्यर्थः ॥ २५५ ॥

चित्तिस्त्वावत् स्वरूपाशत्वेन नित्या परोक्षा च भासते चिद्वृत्तिरि-
 क्तस्य च मिथ्यात्वं तथैव चिन्तातुभूयते इति दर्शितम् । एवञ्च सत्यद्वै-
 तस्यापरोक्षं नास्तीति वदतो व्याघातश्च स्यादित्याह चित्प्रत्यक्षेति ।
 नाद्वैतमपरोक्षञ्चेन्न चिद्रूपेण भासनादित्यभिहितयुक्तिसमञ्जसार्थश्च शब्दः
 अद्वैतमपरोक्षं नेत्येतत् कथं न व्याहृतञ्चेति योजना ॥ २५६ ॥

एवं वेदान्तार्थं जानतामपि पुरुषाणां केषाञ्चिद्रूपं विश्वासः कुबो-
 जं जायते इति पृच्छति इत्यमिति । सम्यक्विचारपूत्यत्मादिति विवक्षुः
 प्रतिबन्धिं गृह्णादि चाव्वाकादेरिति आदिशब्देन पामरा गृह्णन्ते प्रबु-
 ष्णसोऽज्ञापोहकुशलस्य ॥ २५७ ॥

प्रतिबन्धी मोचनं शङ्कते सम्यगिति । शास्त्रेण समाधत्ते तथेति ।
 धीदोषादित्यनुपपद्यते तद्वद्वे एव शब्दार्थः ॥ २५८ ॥

यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

इति श्रौतं फलं दृष्टं नेति चेद् दृष्टमेव तत् ॥ २५८ ॥

यदा सर्वं प्रभिद्यन्ते हृदयग्रन्थयस्त्विति ।

कामा ग्रन्थिस्वरूपेण व्याख्याता वाक्यशेषतः ॥ २६० ॥

अहङ्कारचिदात्मानावेकौकल्याविवेकतः ।

इदं मे स्यादिदं मे स्यादितीच्छाः कामशब्दिताः ॥ २६१ ॥

अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक् पश्यन्नहङ्कृतिम् ।

इत्थं तत्त्वं विचार्य' तज्जन्यतत्त्वज्ञानफलं विचारयितुं तत्प्रति-
पादिकां श्रुतिं पठति यदेति । अथ मन्थोऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समन्तु त
इत्यस्य मन्त्रस्योत्तरार्द्धम्, अस्य समुच्चोर्हृदि श्रिता ये कामास्तादात्म्या-
ध्यासमूला इत्यादयः सन्ति ते सर्वे यदा यस्मिन् काले प्रमुच्यन्ते तत्त्वज्ञा-
नेनाध्यासनिवृत्तौ निवर्त्तन्ते अथ तदानामेव मन्थः पूर्वदेहतादात्म्या-
ध्यासेन मरणशीलः पुरुषः अमृतः अध्यासाभावेन तद्गृहितो भवति ।
तत्र हेतुमाह अत्र ब्रह्म समन्तु ते सम्यगाप्नोतीत्यस्याः श्रुतेरर्थः । श्रुत्या
प्रतिपादितं फलं कामनिवृत्त्यादिलक्षणं नातु भवविज्ञं किन्तु शाब्दमेवेति
शङ्कते इति श्रौतमिति । समनन्तरश्रुतिवाक्यतात्पर्यालोचनया तस्य दृष्टत्वं
विध्यतीत्यभिप्रायेण परिहरति दृष्टमेव तदिति ॥ २५८ ॥

तस्य दृष्टत्वस्य टीकरणाय तद्वाक्यसुदाहृत्य तस्यार्थमाह यदा सर्वं
इति । अनेन वाक्यशेषेण कामप्रभोकस्य ग्रन्थिभेदत्वेन व्याख्यातत्वात्
ग्रन्थिभेदस्य अहङ्कारचिदात्मनोस्तादात्म्याध्यासनिवृत्तिलक्षणातु भवविज्ञ-
त्वान्नाप्रत्यक्षतेति भावः वाक्यशेषत इत्यनेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ २६० ॥

ननु लोके कामशब्देनेच्छाभेद एवेत्येते अतः कथं तस्य ग्रन्थित्वेन
व्याख्यामन्त्याशङ्क्याध्यासमूलस्यैवेच्छाविशेषस्य कामशब्दवाच्यत्वं नेच्छा-
मात्रस्येत्याह अहङ्कारेति ॥ २६१ ॥

नन्वध्यासमूलस्यैव कामस्य त्याज्यत्वे सतीतरोऽभ्युपेतव्यः स्यादि-

इच्छंस्तु कीटिवस्तूनि न बाधो ग्रन्थिभेदतः ॥ २६२ ॥
 ग्रन्थिभेदेऽपि संभाव्या इच्छाः प्रारब्धदोषतः ।
 बुद्धापि पापबाहुल्यादसन्तोषो यथा तव ॥ २६३ ॥
 अहङ्कारगतेच्छाद्यैर्देहव्याध्यादिभिस्तथा ।
 वृक्षादिजन्मनाशैर्वा चिद्रूपात्मनि किं भवेत् ॥ २६४ ॥
 ग्रन्थिभेदात् पुराप्येवमिति चेत् तत्र विष्मर ।
 अयमेव ग्रन्थिभेदस्तव तेन कृतौ भवान् ॥ २६५ ॥
 नैवं जानन्ति मूढाश्चेत् सोऽयं ग्रन्थिर्न चापरः ।
 ग्रन्थितङ्गेदमालेष वैषम्यं मूढबुद्धयोः ॥ २६६ ॥

त्याशङ्क्याबाधकत्वादभ्युपेयत एवेत्याह अप्रवेश्येति । अहङ्कारे चिदा-
 त्मानम् अप्रवेश्य तादात्म्याध्यासेनानन्तर्भाव्येत्यर्थः ॥ २६२ ॥

नन्वध्यासानाभावे कामानामनुदय एव स्यादित्याशङ्क्यारम्भवशात्
 तेषामुत्पत्तिः स्वविविधतीत्याह ग्रन्थिभेदेऽपीति । तत्र दृष्टान्तमाह
 बुद्धापितीति ॥ २६३ ॥

अध्यासानावेऽहङ्कारगतेच्छादेरबाधकत्वं दृष्टान्तद्वयप्रदर्शनेन विश-
 दयति अहङ्कारेति । यथा देहगतव्याध्यादिभिरहङ्कारसंज्ञिषो बाधो
 नास्ति देहसम्बन्धरहितत्वात् यथा वृक्षादिगतेर्जन्मादिभिः एवम् अध्या-
 सनिवृत्तावहङ्कारगतेच्छादिभिरपीति भावः ॥ २६४ ॥

चिदात्मनोऽसङ्कल्पस्वरूपत्वात् पूर्वसर्वि कामादिभिर्बाधो नास्तीति
 शङ्कते ग्रन्थिभेदादिति । सर्वविधबोधस्यैव ग्रन्थिभेदत्वेनास्माभिरभि-
 धीयमानत्वादित्दं चोद्यमकदम्बलमित्याह तत्र विष्मरेति ॥ २६५ ॥

एवंविधज्ञानाभाव एव ग्रन्थिरित्याह नैवमिति । ननु ज्ञानिनो-
 ऽपीच्छाभ्युपगमे सान्यज्ञानिनोः कृतौ वैलक्षण्यमित्याशङ्क्य ग्रन्थिभेदाभे-
 दार्तिरेकेण न कृतोऽपीत्याह ग्रन्थितङ्गेदिति ॥ २६६ ॥

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा देहेन्द्रियमनोधिषाम् ।

न किञ्चिदपि वैषम्यमस्य ज्ञानिविषययोः ॥ २६७ ॥

त्रात्यश्रीत्रिषयोर्वेदपाठापाठकृता भिदा ।

नाहारादावस्ति भेदः सोऽप्यं न्यायोऽत्र ध्येयताम् ॥ २६८ ॥

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काञ्चति ।

उदासीनवदासीन इति ग्रन्थिभिर्दोष्यते ॥ २७९ ॥

श्रीदासीन्यं विधेयञ्चेद्वच्छब्दव्यर्थता तदा ।

न शक्ता ह्यस्य देहाद्या इति चेद्भोग एव सः ॥ २७० ॥

तत्त्वबोधं क्षयव्याधिं मन्यन्ते ये महाधियः ।

तेषां प्रज्ञातिविशदा किं तेषां दुःशकं वद ॥ २७१ ॥

भरतादेरप्रवृत्तिः पुराणोक्तेति चेत् तदा ।

जच्चत् क्रौडन् रतिं विन्दन्वित्यश्रीपीर्न किं श्रुतिम् ॥ २७२ ॥

कारणान्तराभावमेव विशदयति प्रवृत्ताविति ॥ २६७ ॥

उक्तार्थे दृष्टान्तमाह ब्राह्मेति ॥ २६८ ॥

ज्ञानिनोऽप्यन्यन्युत्पत्ते गीतायाक्यं प्रमाणायति न द्वेष्टीति । संप्रवृत्तानि प्राप्तानि दुःखानि न द्वेष्टि निवृत्तानि सुखानि न काञ्चति उदासीनवदु वृत्तं इत्यर्थः । ग्रन्थिभिदा अन्यभेदः ॥ २६९ ॥

इदं वाक्यमौदासीन्यविधिपरं न तु अन्यभेदे प्रमाणमिति जङ्गते औदासीन्यमिति । विधिपरत्वे वच्छब्दो व्यर्थः स्यादिति परिहरति कच्छब्देति । ज्ञानिनो देहादेरकार्यक्षमत्वात्प्रवृत्तिर्न तु अन्यभेदादित्याशङ्कोपहसति न शक्ता इति ॥ २७० ॥

भवत् को दोषस्तन्माह तत्त्वबोधमिति । दुःशकमसाध्यमित्यर्थः ॥ २७१ ॥

मन्यन्त्वाने परिहासोऽयं ज्ञानिनां प्रवृत्त्यभावस्य पुराणसिद्धत्वादिभि जङ्गते भरतादेरिति । श्रुतिवचनं बोद्धव्यमिति परिहरति कच्छ-

न ह्याहारादि संत्यज्य भरताद्याः स्थिताः कश्चित् ।
 काष्ठपाषाणवत् किन्तु सङ्गभीता उदासते ॥ २७२ ॥
 सङ्गी हि बाध्यते लोकैर्निःसङ्गः सुखमश्नुते ।
 तेन सङ्गः परित्याज्यः सर्वदा सुखमिच्छता ॥ २७३ ॥
 अज्ञात्वा शास्त्रद्वयं मूढो वक्तव्यथान्यथा ।
 मूर्खाणां निर्णयस्वास्तामस्मत्सिद्धान्त उच्यते ॥ २७४ ॥
 वैराग्यबोधोपरमाः सहायास्ते परस्परम् ।
 प्रायेण सह वर्तन्ते विद्युज्यन्ते कश्चित् कश्चित् ॥ २७५ ॥

दिति । जञ्ज्व क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोप-
 जनं स्मरन्निदं शरीरमिति श्रौतवाक्यं नाश्रीषीरित्यर्थः । जञ्ज्व भक्षयन्
 जञ्जभक्षहसनयोरिति धातुः, क्रीडन् स्वेच्छया विहरन् रममाणः स्त्र्या-
 दिभिः नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमित्युपजनं जनानां समीपे वर्त्तमान-
 मित् स्त्रं शरीरं न स्मरन् नानुसन्दधान इत्यर्थः श्लोके रतिं विन्दन्निति
 श्रौतस्य रममाण इति पदस्य व्याख्यानम् ॥ २७२ ॥

ननु तर्हि पुराणस्य का गतिरित्याशङ्क्य पुराणमप्यौदासीन्यबोध-
 नपरं न प्रवक्ष्येति परमित्यभिप्रेत्याह न ह्याहारादीति ॥ २७३ ॥

सङ्गोऽपि कुतश्च्युत इत्यत आह सङ्गी हीति ॥ २७४ ॥

ननु तर्हि मानससङ्गस्यैव त्याज्यत्वेऽन्तःसङ्गशून्यानां बहिर्व्यव-
 हारवतां सङ्गित्वादिकं जनैः कथमुच्यत इत्याशङ्क्य शास्त्रतात्पर्यज्ञान-
 शून्यत्वादित्याह व्यज्ञात्वेति । अतो मूढव्यवहारो नात्र विचारणीय
 इत्याह मूर्खाणामिति । तर्हि किमनुसन्धेयमित्वाकाङ्क्षायां शास्त्रद्वय-
 मित्याह श्रद्धावसिद्धान्त इति ॥ २७५ ॥

कोऽसावित्यत आह वैराग्येति ॥ २७६ ॥

हेतुस्वरूपकार्याणि भिन्नान्ये घामसङ्करः ।

यथावदवगन्तव्यः शास्त्रार्थप्रविविच्यता ॥ २७७ ॥

दोषदृष्टिर्जिह्वासा च पुनर्भोगेष्वदीनता ।

असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य तयोऽप्यमी ॥ २७८ ॥

अवणादितयं तदवत् तत्त्वमित्याविवेचनम् ।

पुनर्यन्येरनुदयो बोधस्यैते तयो मताः ॥ २७९ ॥

यमादिधीनिरोधश्च व्यवहारस्य संक्षयः ।

स्युर्हेत्वाद्या उपरतेरित्यसङ्कर ईरितः ॥ २८० ॥

तत्त्वबोधः प्रधानं स्यात् साक्षान्मोक्षप्रदत्वंतः ।

बोधोपकारिणावेतौ वैराग्योपरमावभौ ॥ २८१ ॥

वैराग्यादीनामनोन्यापरिहारेष्वावस्थानदर्शनादभेदाशङ्कायां नञ्जे-
त्वादीनां भेदात् भेदोऽवगन्तव्य इत्याह हेतुस्वरूपेति ॥ २७७ ॥

तत्र वैराग्यस्य हेत्वादितयं दर्शयति दोषदृष्टिरिति ॥ २७८ ॥

इदानीं तत्त्वबोधस्य कारणादीनि दर्शयति अवणादीति । आदि-
शब्देन मनननिदिध्यासने ऋद्धौ ते । आत्मा वा अरे दृष्टव्यः ओन्नव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यात्मदर्शनसाधनत्वेन अवणादिविधाभात्
अवणादेर्ज्ञानहेतुत्वं तत्त्वमित्याविवेचनं कूटस्थस्याहङ्कारादेष भेदज्ञानं
यन्येरनुदयोऽन्योन्याभ्यासासुत्पत्तिः ॥ २७९ ॥

उपरतेक्षानि दर्शयति यमादिरिति । आदिशब्देन निश्चयादयो
ऋद्धौ धीनिरोधस्तद्वृत्तिनिरोधकण्ठयो योगः ॥ २८० ॥

किमेतेषां धमप्राधान्यस्य मेत्याशङ्क्याह तत्त्वबोध इति । तमेव
विदित्यतिश्रुत्यमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतेरित्यर्थः ।
इतरयोस्त्वाकारित्वं ब्रह्मणो निर्वेदभावाच्चाक्षप्रकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं

सप्तमपरिच्छेदः ।

हृदिदीपः ।

आत्मानञ्चेद् विजानीयाद्यमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १ ॥

अस्याः श्रुतेरभिप्रायः सम्यगत विचार्यते ।

जीवन्मुक्तस्य या हृदिः सा तेन विशदायते ॥ २ ॥

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः ।

कल्पितावेव जीवेशौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पितम् ॥ ३ ॥

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यसुनीश्वरौ ।

क्रियते हृदिदीपस्य व्याख्यानं शुर्वत्तुपहात् ॥

हृदिदीपाख्यं प्रकरणमारभमाणः श्रीभारतीतीर्थगुरुस्तस्य श्रुति-
व्याख्यानरूपत्वात् व्याख्येयां श्रुतिमादौ पठति आत्मानञ्चेदिति ॥ १ ॥

इदानीं चिकीर्षितं विचारं तत्फलञ्च दर्शयति अस्या इति ।
अत्र हृदिदीपाख्ये ग्रन्थे अस्याः आत्मानं चेत् विजानीयादित्यादि-
कायाः श्रुतेरभिप्रायस्तात्पर्यं सम्यग्विचार्यते, तेनाभिप्रायविचारेण
जीवन्मुक्तस्य श्रुतिप्रविज्ञा या हृदिः सा विशदायते स्पष्टीभवति ॥ २ ॥

पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विपद्ध्यो वाक्ययोजना । व्याख्येयस्य समाधानं
व्याख्यानं पञ्चलक्षणमिति व्याख्यानलक्षणस्योक्तत्वात् पूरुष इति पद-
स्यार्थमभिधातुं तदुपोद्भावत्वेन सृष्टिं सङ्क्षिप्य दर्शयति मायाभासेनेति ।
प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य तदर्थमर्थान्तरवर्णनमुपोद्घातः, अत्र माया-
शब्देन चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिविम्बमन्विता सत्त्वरजस्तमोयुष्मात्मिका

ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरीयेन कल्पिता ।

जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥ ४ ॥

जगदुपादानभूता प्रकृतिरुच्यते, सा च सत्त्वगुणस्य शुद्धप्रविशुद्धिभ्यां
द्विधा भिद्यमाना क्रमेण माया चाविद्या च भवति, तयोर्मयाविद्ययोः
प्रतिविम्बितं ब्रह्मचैतन्यमेवेश्वरो जीवश्चेत्युच्यते, तदिदं तत्त्वविवेकाख्ये
ग्रन्थे श्रीमदुपदिष्टारण्यगुरुभिर्निरूपितं, चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिविम्बसम-
न्विता । तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा । सत्त्वशुद्धप्रविशु-
द्धिभ्यां मायाविद्ये च ते भवे । मायाविम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ
ईश्वरः । अविद्यावशगस्त्वन्वस्तद्वैचित्त्यप्रादनेकधा । सा कारणशरीरं
स्यात् इति । इममेवार्थं मनसि निधाय जीवेन्नावाभासेन करोति माया
चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतिरपि प्रवृत्ता अतो जीवेश्वरयो-
र्मयाकल्पितत्वमन्यत् कृत्स्नं जगत् ताभ्यामेव कल्पितम् ॥ १ ॥

तत्र केन कियत् कल्पितमित्यत आह ईक्षणादीति । तदैक्षत ब्रह्म
स्यां प्रजायेवेति श्रुतमीक्षणादिर्यस्याः ईक्षणादिः अनेन जीवेनात्मनातु-
प्रविश्येति श्रुतः प्रवेशोऽन्तो यस्याः सा प्रवेशान्ता ईक्षणादिवाचो प्रवे-
शान्ता चेति पश्चात् कर्मधारयः सेयं सृष्टिरीश्वरेण कल्पिता जाग्रदादि-
र्गस्य संसारस्यासौ जाग्रदादिः विमोक्षो मुक्तिरन्तो यस्य स विमोक्षान्तः
संसारो जीवेन कल्पितस्तदभिमानित्वाप्सोवस्य इत्यर्थः, ते च जाग्रदादय
इत्थं श्रूयन्ते, स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्याय करोति
सर्वम् । स्वरूपानादिविचित्त्यभोगैः स एव जाग्रत् परितृप्तिमेति ।
स्वप्नेऽपि जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितविषयलोके । सुषुप्ति-
कावे सकले विबोने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति । पुनश्च जन्मान्तरकर्म-
योगात् स एव जीवः स्वप्निति प्रवृद्धः । पुरतरे क्रीडति यश्च जीव-
स्तस्तु जातं सकलं विचित्तम् । जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तादिप्रपञ्चं यत्
प्रकाशते । तदुन्नम्राहमिति ज्ञात्वा सर्ववज्रैः प्रमुच्यते इति ॥ ४ ॥

अमाधिष्ठानभूतात्मा कूटस्थसङ्गचिद्वपुः ।

अन्योन्याध्यासतोऽसङ्गधीस्थजीवोऽत्र पुरुषः ॥ ५ ॥

साधिष्ठानो विमोक्षादौ जीवोऽधिक्रियते न तु ।

केवलो निरधिष्ठानविम्रान्तेः काप्यसिद्धितः ॥ ६ ॥

अधिष्ठानांशसंयुक्तं भ्रमांशमवलम्बते ।

यदा तदाहं संसारौत्थेवं जीवोऽतिमन्यते ॥ ७ ॥

एवं पुरुषशब्दाधीनोऽधोपधोगिनीं सृष्टिमभिधायेदानीं पुरुषशब्दार्थमाह भ्रमाधिष्ठानेति । यः कूटस्थसङ्गचिद्वपुः सङ्गचित्कूरूपः अमाधिष्ठानभूतात्मा भ्रमस्य देहेन्द्रियाद्याध्यासस्याधिष्ठानभूतोऽधिष्ठानत्वेन वर्त्तमानः परमात्मापि सोऽसङ्ग एवान्योन्यध्यासतः अन्योन्यक्रियन् अन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांसाध्यास इत्याचार्यैर्निर्दिष्टेन तादात्म्याध्यासेनासङ्गधीस्थजीवोऽत्र स्वेन पारमार्थिकसम्बन्धगुणायां बुद्धौ वर्त्तमानो जीवः सत्त्वास्यां श्रुतौ पुरुष इत्युच्यते स वा अयं पुरुषः सर्वोऽप्युर्ध्वपुर्णश्च इति श्रुत्या पुरुषशब्दस्य व्युत्पादित्वात् पुरुषस्यैव च पुरुषत्वात् पुरुष एव पुरुषः बुद्ध्यादिकल्पनाधिष्ठानं कूटस्थचैतन्यमेव बुद्धौ प्रतिविम्बितत्वेन प्राप्तजीवभावं सत् पुरुषशब्देनोच्यते इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

नन्वत्र पुरुषशब्देन केवलचिदाभासरूपो जीव एवोच्यतां किमनेन कूटस्थचैतन्येनाधिष्ठानभूतेनेत्याशङ्क्य तस्य मोक्षाद्यात्वयितृत्वसिद्धये तदपि स्वीकर्तव्यमित्याह निरधिष्ठानेति । साधिष्ठानोऽधिष्ठानेन कूटस्थचैतन्येन सहितो जीवो विमोक्षादौ कृपादिसाधनानुष्ठानेऽधिक्रियतेऽधिकारी भवति न तु केवलचिदाभासः । कुत इत्यत्र आह निरधिष्ठानेति । अधिष्ठानरहितस्यारोपस्य लोके इष्टत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं साधिष्ठानस्य तस्यैव संसाराद्यात्वयितृत्वं लोकादयेन विभज्य दृश्यति अधिष्ठानांशसंयुक्तमिति । जीवो यदाधिष्ठानांशसंयुक्तं कूटस्थ-

भ्रमांशस्य तिरस्कारादधिष्ठानप्रधानता ।

यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥ ८ ॥

नासङ्गेऽहङ्कृतिर्युक्ता कथमस्मीति चेच्छृणु ।

एको सुख्यो ह्यवमुख्यावित्यर्थस्त्रिविधोऽहमः ॥ ९ ॥

अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्वपुः ।

एकीभूय भवेन्मुख्यस्तत्र मूढैः प्रपूज्यते ॥ १० ॥

सहितं भ्रमांशं चिदाभासोपेतं शरीरद्वयमवब्रुवते स्वरूपेण स्त्रीक-
रोति तदाहं संसारीत्यभिप्रेत्यते ॥ ७ ॥

यदा पुनर्भ्रमांशस्य देहद्वयसहितस्य चिदाभासस्य तिरस्कारान्ति-
ध्यात्वज्ञानेनानादरणादधिष्ठानप्रधानता अधिष्ठानभूतस्यैव कूटस्थस्य
स्वरूपत्वं जीवेन स्वीक्रियते तदाहं चिदात्मासङ्गश्चास्मीति बुध्यते
जानाति ॥ ८ ॥

नन्वाधिष्ठानचैतन्यस्य जीवस्वरूपत्वस्वीकारे चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति
बुध्यत इति यदुक्तं तदनुपपन्नं स्यात् असङ्गश्चिद्रूपस्य कूटस्थस्याहमव्यय-
विषयत्वाभावादिति शङ्कते नासङ्ग इति । असङ्गे चिदात्मन्यविषयेऽहं-
प्रत्ययो न युज्यते यतोऽतः कथमहमस्मीति जानीयात् न कथमपीत्यर्थः ।
सुख्यया वृत्त्याहंप्रत्ययविषयत्वाभावेऽपि लक्षणया तदस्मीति विवक्षुरहं-
शब्दार्थं तावत् विभजते शृण्वति । अहमोऽहंगन्धस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

कीदृशो सुख्योऽर्थः इत्याकाङ्क्षायां तं दर्शयति अन्योन्येति । कूटस्थ-
चिदाभासयोः स्वरूपमन्योन्याध्यासेनैक्यं प्राप्तमहंगन्धस्य वाक्यत्वेन
सुख्यार्थो भवति । अस्य कुतो सुखत्वमित्यत आह तत्र मूढैरिति ।
यत इत्यध्याहारः तत्र तस्मिन् अविविक्ते कूटस्थचिदाभासयोः स्वरूपे
यतो विवेकज्ञानशून्यैः सर्वैरहंगन्धः प्रयुज्यतेऽतोऽस्य सुखत्व-
मित्यर्थः ॥ १० ॥

पृथगाभासकूटस्थावमुख्यौ तत्र तत्त्ववित् ।

पर्यायेण प्रयुङ्क्ते ऽहंशब्दं लोके च वैदिके ॥ ११ ॥

लौकिकव्यवहारे ऽहंशब्दोऽस्मीत्यादिके बुधः ।

त्रिविच्यैव विदाभासं कूटस्थात् तं विवक्षति ॥ १२ ॥

असङ्गोऽहं चिदाकाशमिति शास्त्रीयदृष्टितः ।

अहंशब्दं प्रयुङ्क्ते यं कूटस्थे केवले बुधः ॥ १३ ॥

ज्ञानितान्नानिते त्वात्माभासस्यैव न चात्मनः ।

तथा च कथमाभासः कूटस्थोऽस्मीति बुध्यताम् ॥ १४ ॥

इदानीमसुख्यार्थौ द्वौ दर्शयति पृथगिति । आभासकूटस्थौ प्रत्येक-
महंशब्दार्थत्वेन यदा विवक्षितौ तदा असुख्यार्थौ भवतः । अनयोरसु-
ख्यत्वे कारणमाह तत्वेति । अत्रापि यत इत्यध्याहारः तत्त्वविदु यतः
तत्र तयोः कूटस्थचिदाभासयोरहंशब्दं लोके लौकिके वैदिके च व्यव-
हारे पर्यायेण प्रयुङ्क्ते इति योजना, अयन्भावः चिदाभासकूटस्थयो-
रविविक्तरूपस्य सार्थजनीनव्यवहारविषयत्वात् सुख्यार्थत्वं विविक्तरूपस्य
न कतिप्रयोजनैः कदाचिदेव व्यवहृत्यभाष्यत्वादसुख्यार्थमिति ॥ ११ ॥

पर्यायेण प्रयुङ्क्त इत्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति प्रतिपत्तिश्लोकव्याय-
श्लोकद्वयेन लौकिकेत्यादिना । बुधो विद्वानहं गच्छामीत्यादिके लौकिक-
व्यावहारे कूटस्थाचिदाभासं विविच्य तमेवाहंशब्देन विवक्षति वक्तु-
मिच्छति ॥ १२ ॥

अयमेव बुधः शास्त्रीयदृष्टितो वेदान्तप्रवणजनितज्ञानेन केवले चिदा-
भासाद् विविक्ते कूटस्थोऽसङ्गोऽहं चिदाकाशमिति लक्षणयाहंशब्दं
प्रयुङ्क्ते अतो लक्षणया अहंशब्दार्थत्वेनाहं प्रत्ययविषयत्वसम्भवादस-
ङ्गोऽहमस्मीति ज्ञानरूपपदात् इति भावः ॥ १३ ॥

ननु पृथगाभासकूटस्थावहंशब्दस्यासुख्यार्थवित्युक्तौ तयोर्मध्ये
कूटस्थः किमज्ञाननिष्ठस्येऽसङ्गोऽस्मीति जानाति किं वा चिदाभासः

नायं दोषश्चिदाभासः कूटस्थैकस्वभाववान् ।

आभासत्वस्य मिथ्यात्वात् कूटस्थत्वावगेषणात् ॥ १५ ॥

कूटस्थोऽस्मीति बोधोऽपि मिथ्या चेत्तेति को वदेत् ।

न हि सत्यतयाभीष्टं रज्जुसर्पविसर्पणम् ॥ १६ ॥

तादृशेनापि बोधेन संसारो विनिवर्त्तते ।

यच्चानुरूपो हि बलिरित्याहुर्लौकिका जनाः ॥ १७ ॥

न नायन् कूटस्थः तस्यासङ्गचिद्रूपत्वेन ज्ञानित्वाज्ञानित्वयोरनुपपत्तेः
अतश्चिदाभासस्य ज्ञानित्वादिकं वक्तव्यं तथा च सति कूटस्थादन्य-
श्चिदाभासोऽहं कूटस्थोऽस्मीति न ज्ञातुमर्हति इति शङ्कते ज्ञानि-
तेति ॥ १४ ॥

तस्य कूटस्थादन्यत्वमेवामिद्वन्मिति परिहरति नायमिति । ततोप-
पत्तिमाह आभासत्वस्येति । यथा दर्पणे प्रतीयमानस्य सुखाभासस्य
स्वीवाण्यं सुखमेव तस्य तद्वदिति भावः ॥ १५ ॥

ननु चिदाभासस्य मिथ्यात्वे तदाश्रितं कूटस्थोऽस्मीति ज्ञानमपि
मिथ्या स्यादिति शङ्कते कूटस्थ इति । कूटस्थस्वरूपातिरिक्तस्य कूटस्थ-
स्यापि मिथ्यात्वाभ्युपगमात् तस्मिन्मिथ्यात्वमप्यपि स्यादेवेति परिहरति
नेतेति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीति । रज्जौ कल्पितस्य
सर्पस्य गत्यादिकमपि प्रतीयमानं वास्तवं नाङ्गीक्रियते यथा तद्वदिति
भावः ॥ १६ ॥

ज्ञानस्य मिथ्यात्वे तेन संसारनिवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य निवर्त्यते
संसारस्यापि तत्त्वात्वात् तद्विनिवृत्तिरुपपद्यते स्वाप्नस्याप्रदर्शनेन निद्रा-
निवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह तादृशेनापीति । तत्र यादृशो बल्ललादृशो
बल्लिरिति लौकिकमायं संज्ञादयं यच्चानुरूपो हीति ॥ १७ ॥

तस्मादाभासपुरुषः सकूटस्थो विविच्य तम् ।

कूटस्थोऽस्मीति विज्ञातुमर्हतीत्यभ्यधात् श्रुतिः ॥ १८ ॥

असन्दिग्धाविपर्यस्तबोधो देहात्मनीक्ष्यते ।

तद्वदत्रेति निर्णेतुमयमित्यभिधीयते ॥ १९ ॥

देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।

आत्मन्येव भवेद् यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ २० ॥

अयमित्यपरोक्षत्वमुच्यते चेत् तदुच्यताम् ।

स्वयंप्रकाशचैतन्यमपरोक्षं सदा यतः ॥ २१ ॥

अगवादितमर्षस्यसंहरति तस्मादिति । यस्मात् कूटस्थ एव चिदा-
भासस्य निजं स्वरूपं तस्मात् पुरुषशब्दाच्चः कूटस्थसहितचिदा-
भासस्तं कूटस्थं मिथ्याभूतात् स्वस्माद् विविच्य कृत्वा कूटस्थो-
ऽहमस्मीत्यवगन्तुं शक्नोतीत्यभिप्रायेण श्रुतिरस्मीत्युक्तवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं पुरुषोऽस्मीति पदद्वयप्रयोगाभिप्रायमभिधाय अयमिति
पदप्रयोगाभिप्रायमाह असन्दिग्धेति । लौकिकानां प्रसिद्धे देहरूपे
कात्मनि संशयविपर्ययरहितेऽयमस्मीति बोधो यद्वदुपलभ्यते अत्र प्रत्य-
गात्मनि विषये तद्वत् तथाविधं ज्ञानं मुक्तिसिद्धये सम्पाद्यमिति निर्णेतु-
मयमित्यभिधीयते श्रुत्येति शेषः ॥ १९ ॥

ईदृशस्यैव बोधस्य मोक्षसाधनत्वे आचार्यवाक्यं संवादयति
देहात्मेति । अहं मनुष्य इति देहात्मविषयो दृढप्रत्ययो यथैवं
प्रत्यगात्मस्यैव देह एवात्मेत्येवं देहात्मत्वज्ञानापवाधनेन ब्रह्माह-
मस्मीति ज्ञानं यस्य जायते स विद्वाञ्छेच्छन्नपि मोक्षेच्छारहितोऽपि
मुच्यते संसारहेतोरज्ञानस्य ज्ञानेनापवाधितत्वादिति भावः ॥ २० ॥

अयमिति पदप्रयोगस्याभिप्रायान्तरं शङ्कते अयमिति । यथाचं
‘अहं इत्यादिप्रयोगेऽपि निर्दिष्टस्य वस्तुन आपरोक्ष्यं दृष्टं तस्मा-

परोक्षमपरोक्षञ्च ज्ञानमज्ञानमित्यदः ।

नित्यापरोक्षरूपेऽपि द्वयं स्याद् दशमे यथा ॥ २२ ॥

नवसंख्याद्वयज्ञानो दशमो विभ्रमात् तदा ।

न वेत्ति दशमोऽस्मीति वीक्ष्यमाणोऽपि तान् नव ॥ २३ ॥

न भाति नास्ति दशम इति स्वं दशमं तदा ।

मत्वा वक्ति तदज्ञानकृतमावरणं विदुः ॥ २४ ॥

नद्यां ममार दशम इति शोचन् प्ररोदिति ।

अज्ञानकृतविक्षेपं रोदनादिं विदुर्बुधाः ॥ २५ ॥

यमस्मीत्युपापीति भावः । तदप्यस्माकमिष्टमेवेत्याह तदुच्यतामिति । कृत इत्यत आह स्वयंप्रकाशेति । साधनान्तरनिरपेक्षतयावभासमानं चैतन्यं व्यवधायकाभावाच्चित्तमपरोक्षमित्यस्माभिरभ्युपनतत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्वात्मनः स्वप्रकाशचिन्मूलेन नित्यापरोक्ष्याभ्युपगमेऽयमिति पदप्रयोगस्याभिप्रायवर्णनाङ्गीकारवन्तादागतमात्मनः परोक्षविषयत्वं पूर्वोक्तं ज्ञानाज्ञानाश्रयविषयत्वञ्चातुषपक्षं स्यादित्याशङ्क्य दशम इव सर्वत्रपस्पृश्यत इत्याह परोक्षमपरोक्षञ्चेत्येकं युगलं ज्ञानमज्ञानमित्यपरम् इदं द्वयं नित्यारोक्षरूपेऽप्यात्मनि दशम इव स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

दृष्टान्तं व्युत्पादयति नवसंख्येति । परिगणनीयपुरुषनिष्ठया नवसंख्ययापहृतविवेकविज्ञानो दशमस्तदा तान् परिगणनीयान् नवसंख्यकान् वीक्ष्यमाणोऽपि सम्यक् पश्यन्नपि भ्रान्त्या मण्यनाकर्षरं स्वात्मानं दशमोऽहमस्मीति नैव वेत्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं दशमेऽज्ञानं प्रदर्श्य तत्कार्यमावरणं दर्शयति न भातीति । तदा दशमः स्वं दशमं सन् दशमो न भाति नास्तीति मत्वा वक्ति अस्मिन् व्यवहारस्य यत् कारणं तदज्ञानकृतमज्ञानकार्यमावरणं विदुर्बुधा इति श्रेयः ॥ २४ ॥

अज्ञानञ्चैव कार्यं विशेषं विक्षेपं दर्शयति नद्यामिति ॥ २५ ॥

न सृतो दशमोऽस्तीति श्रुत्वाप्तवचनं तदा ।
 परोक्षत्वेन दशमं वेत्ति स्वर्गादिलोकवत् ॥ २६ ॥
 त्वमेव दशमोऽसीति गणयित्वा प्रदर्शितः ।
 अपरोक्षतया ज्ञात्वा हृष्यत्येव न रोदिति ॥ २७ ॥
 अज्ञानावृत्तिविच्छेपद्विविधज्ञानदृष्टयः ।
 शोकापगम इत्येते योजनीयाश्चिदात्मनि ॥ २८ ॥
 संसारासक्तचित्तः संश्लिषाभासः कदाचन ।
 स्वयंप्रकाशकूटस्थं स्वतत्त्वं नैव वेत्त्ययम् ॥ २९ ॥
 न भाति नास्ति कूटस्थ इति वक्ति प्रसङ्गतः ।
 कर्त्ता भोक्ताहमस्मीति विच्छेपं प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥

दशमस्यासत्त्वं श्रुत्वा परोक्षज्ञानमाह न सृत इति ॥ २६ ॥
 तस्यैवाभानां शनिवर्त्तकमपरोक्षज्ञानं दर्शयति त्वमेवेति । स्वेन परि-
 गणितैर्नैवभिः सह स्वात्मानं गणयित्वा त्वमेव दशमोऽसीति दर्शितोऽहं
 दशमोऽस्मीत्यपरोक्षतया ज्ञात्वा हर्षं प्राप्नोति रोदनञ्च त्यजति ॥ २७ ॥
 एवं दृष्टान्तभूते दशमे प्रदर्शितमवस्थासम्प्रकृतमूढा दाहान्तिके व्यात्म-
 न्यपि तद् योजनीयमित्याह अज्ञानावृत्तीति । अज्ञानावृत्तित्वं विच्छे-
 पश्च द्विविधज्ञानञ्च दृष्टिचेति द्वन्द्वसमासः ॥ २८ ॥
 तत्त्वात्मन्यज्ञानादिशं क्रमेण दर्शयति संसारासक्तौत्यादिचतुर्भिः ।
 अयं चिदाभासो विषयसम्पादनादिष्व्वासक्तचित्तः सन् कदाचन श्रुतिविचा-
 रात् पूर्वं कदाचिदपि स्वतत्त्वं स्वस्य निजं रूपं स्वप्रकाशशिङ्गुपं कूटस्थं
 प्रत्यगात्मानं नैव वेत्ति न जानातीति यत् तदज्ञानम् ॥ २९ ॥
 चिदात्मविषये प्रकृतिं ज्ञाते कूटस्थो नास्ति न भातीति सत्त्वा ब्रूते
 इदमज्ञानकार्यं साधारणं कूटस्थतापदवाभानाभिधानवत् कर्तृत्वादिकसात्म-
 न्यारोषयति अज्ञारापम् हेतुर्देहदशमदशमचिदाभासो विच्छेपः ॥ ३० ॥

अस्ति कूटस्थ इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वार्त्तया ।

पश्चात् कूटस्थ एवास्मीत्येवं वेत्ति विचारतः ॥ ३१ ॥

कर्त्ता भोक्तेत्येवमादिशोकजातं प्रमुञ्चति ।

कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव तुष्यति ॥ ३२ ॥

अज्ञानमावृत्तिस्तद्वद् विज्ञेयस्य परोक्षधीः ।

अपरोक्षमतिः शोकमोक्षस्तृप्तिर्निरङ्कुशा ॥ ३३ ॥

सप्तावस्था इमाः सन्ति चिदाभासस्य तास्विमौ ।

बन्धमोक्षौ स्थितौ तत्र तिस्रो बन्धकृतः स्मृताः ॥ ३४ ॥

अस्ति कूटस्थ इति । परेण बोधितः कूटस्थोऽस्तीति जानातीदं परोक्षज्ञानं अत्रादिपरिपाकवशात् कूटस्थोऽहमेवास्मीति जानातीदं अपरोक्षज्ञानम् ॥ ३१ ॥

कूटस्थासङ्कातज्ञानानन्तरं कर्तृत्वादिशोकजातं त्यजतीति यदयं शोकापगमः कृत्यं कर्तव्यजातं कृतं निष्पादितं प्रापणीयं फलजातं प्राप्तं चक्ष्ममिति तृप्तिर्निरङ्कुशः ॥ ३२ ॥

दाष्टान्तिकेऽप्युक्तमवस्थासप्तकमनुवदति अज्ञानमिति ॥ ३३ ॥

ननु क्तावस्थासप्तकस्यात्मधर्मत्वाङ्गीकारे तस्य कूटस्थत्वं व्याहन्यतेत्याशङ्क्य एताः सप्तावस्थाचिदाभासस्यैव न कूटस्थस्येत्याह सप्तावस्था इति । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन चिदाभासस्यैवेत्यवगम्यते न कूटस्थस्य । सप्तावस्थानामलोपन्यासो दृष्टेऽप्यशङ्क्य न इथा बन्धमोक्षकारित्वद्योतनफलत्वादुपन्यासस्येत्वभिप्रायेत्याह तास्विमाविति । किमार्थं सप्तावस्थाविशेषेण बन्धमोक्षकारित्वं नेत्याह तत्र तिस्र इति । अज्ञानावरणविज्ञेयपदपाक्षिण इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

न जानामीत्युदासीनव्यवहारस्य कारणम् ।

विचारप्रागभावेन युक्तमज्ञानमीरितम् ॥ ३५ ॥

अमार्गेण विचार्याथ नास्ति नो भाति चेत्यसौ ।

विपरीतव्यवहृतिरावृतेः कार्यमिष्यते ॥ ३६ ॥

देहद्वयचिदाभासरूपो विक्षेप ईरितः ।

कर्तृत्वादखिलः शोकः संसाराख्योऽस्य बन्धकः ॥ ३७ ॥

अज्ञानमावृतिश्चैते विक्षेपात् प्राक् प्रसिध्यतः ।

यद्यप्यथाप्यवस्थे ते विक्षेपस्यैव नात्मनः ॥ ३८ ॥

आज्ञां बन्धकारित्वदर्शनाय तिसृणामपि स्वरूपं प्रत्येकं कार्यं प्रदर्शनेन स्थण्डिलीचिकीर्षुरज्ञानस्य स्वरूपं तावद् दर्शयति न जानामीति । आत्मतत्त्वविचारस्य प्रागभावसहितमुदासीनव्यवहारस्य कारणं न जानामीत्यनुभूयमानमज्ञानमीरितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

आवृतेः कार्यं दर्शयति अमार्गेणेति । शास्त्रोक्तप्रकारं न तिलङ्घ्यं केवलं तर्केण विचार्यमानं न तर्कं श्रुतस्यो नास्ति न भाति इत्येवंरूपो विपरीतव्यवहारः आवृत्तिकार्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

विक्षेपस्य स्वरूपं तत्कार्यञ्च दर्शयति देहद्वयेति । स्थूलसूक्ष्माण्य-शरीरद्वयसहितचिदाभास एव विक्षेपे बन्धकः बन्धहेतुः संसाराख्यः कर्तृत्वादखिलः शोकोऽस्य चिदाभासस्य कार्यमिति शेषः कर्तृत्वादी-त्वादिशब्देन प्रमादत्वादयो नृद्विज्ञाने ॥ ३७ ॥

ननु सप्तावस्थ्याचिदाभासस्येत्युक्तमनुपपन्नम् अज्ञानावरणमोर्विक्षेपो-त्यन्तेः पुरावस्थितत्वाच्चिदाभासस्य च विक्षेपान्तःपातित्वात् तदवस्थात्वानु-पपत्तेरित्याशङ्क्याह अज्ञानमिति । अतयोर्विक्षेपात् पुरा स्थितत्वेऽपि नाकाशस्थानं तस्यासङ्गत्वेनावस्थानत्वात्तुपपत्तेः अतः परिशेषाच्चिदा-नाकाशवस्थात्वमेव तयोर्विज्ञानमिति भावः ॥ ३८ ॥

विचेपीत्पन्नितः पूर्वमपि विचेपसंस्कृतिः ।

अस्येव तदवस्थात्वमविरुद्धं ततस्तयोः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मण्यारोपितत्वेन ब्रह्मावस्थे इमे इति ।

नाशङ्कनीयं सर्वासां ब्रह्मण्येवाधिरोपणात् ॥ ४० ॥

संसार्यहं विबुद्धोऽहं निःशोकस्तुष्ट इत्यपि ।

जीवगा उत्तरावस्था भान्ति न ब्रह्मगा यदि ॥ ४१ ॥

तर्ह्यहोऽहं ब्रह्मसत्त्वभाने मददृष्टितो न हि ।

इति पूर्वं अवस्थे च भासेते जीवगे खलु ॥ ४२ ॥

अवस्थावतो विचेपस्य तदानीमभावात् तदवस्थात्वाभिधानमनुपपन्न-
मित्याशङ्क्य विचेपाभावेऽपि तत्संस्कारस्य तदानीं सत्त्वादु विचेपावस्था-
त्वाभिधानं न विरुध्यत इत्याह विक्षेपेति । ततः कारणात् तयोस्तद-
वस्थात्ववर्णनमविरुद्धमिति योजना ॥ ३९ ॥

नन्वप्रसिद्धसंस्काराभ्युपगमद्वारा विचेपावस्थस्य त्ववर्णनादु वरम् अधि-
ष्ठानतया प्रसिद्धब्रह्मावस्थस्यैकस्यनमित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गात् सैवमिति परि-
हरति ब्रह्मणीति ॥ ४० ॥

ननु ब्रह्मण्यारोपितत्वाविशेषेऽपि विचेपोत्पत्त्युत्तरकालभावि-
नीनां संसारित्वाद्यवस्थानां जीवाश्रितत्वेनानुभूयमानत्वाच्च ब्रह्माव-
स्थात्वमिति शङ्कते संसार्यहमिति । संसारी कर्तृत्वादिधर्मवान्
विबुद्धसत्त्वसाक्षात्कारवान् निःशोकः शोकरहितः, तुष्टः वक्ष्यमाणकृत-
कृत्यादिजनितसन्तोषवान् अहमस्मीति उत्तरावस्था जीवगा जीवा-
श्रिता भान्ति न ब्रह्माश्रिता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं तर्ह्यज्ञानावरणयोरपि जीवाश्रितत्वेनानुभूयमानत्वाज्जीवान्-
वस्थात्वमेवेति परिहरते तर्ह्यहं इति । मददृष्टितो समानुभूय-
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अज्ञानस्याश्रयो ब्रह्मेत्याधिष्ठानतया जगुः ।

जीवावस्थात्वमज्ञानाभिमानित्वादवादिषम् ॥ ४३ ॥

ज्ञानद्वयेन नष्टेऽस्मिन्नज्ञाने तत्कृतावृत्तिः ।

न भाति नास्ति चेत्येषा द्विविधापि विनश्यति ॥ ४४ ॥

परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्त्वावृत्तिहेतुता ।

अपरोक्षज्ञाननाश्या ह्यभानावृत्तिहेतुता ॥ ४५ ॥

अभानावरणे नष्टे जीवत्वारोपसंचयात् ।

कर्तृत्वाद्यखिलः शोकः संसाराख्यो निवर्त्तते ॥ ४६ ॥

ननु तर्ह्यज्ञानाश्रयत्वं ब्रह्मणः पूर्वाचार्यैः कथमुक्तमित्याशङ्क्य
ब्रह्मविद्यां दर्शयति अज्ञानस्येति । ब्रह्मणोऽज्ञानाधिष्ठानव्यविवक्षया
तदाश्रयत्वमुक्तमित्यर्थः । भवद्भिस्तर्हि किं विवक्षया जीवावस्थात्वमुक्त-
मित्याशङ्क्य स्वविद्यां दर्शयति जीवावस्थात्वमिति ॥ ४३ ॥

एवं बन्धहेतुमवस्थात्वं प्रदर्श्यावशिष्टास्तवस्थाद्यु मध्ये पूर्वोक्ता-
ज्ञानावरणनिवृत्तिद्वारा सतिहेतुमवस्थाद्वयं दर्शयति ज्ञानद्वयेनाव-
रकाज्ञाने नष्टे सति तत्कृतावृत्तिस्तेनाज्ञानेनोत्पादितं न भाति नास्तीति
व्यवहारकारणं द्विविधमप्यावरणं कारणाभावाच्चक्ष्यतीति ॥ ४४ ॥

कस्यांशस्य केन निवृत्तिरित्यपेक्षायाम् उभयं विभज्य दर्शयति
परोक्षज्ञानत इति । क्रूटस्योऽस्तीत्येवंरूपात् परोक्षज्ञानात् अज्ञान-
स्यावस्थावरणकारणत्वं निवर्त्तते क्रूटस्योऽस्तीत्यपरोक्षज्ञानेन तु क्रूटस्यो
न भातीत्येवं स्वरूपावरणकारणत्वं निवर्त्तते ॥ ४५ ॥

इदानीं ज्ञानस्य कृत्तृत्वावस्थाद्वयप्रथमावस्थानाह अभानेति ।
अभानावरणे निवृत्ते इति भ्रान्त्या प्रतीयमानस्य जीवस्यापि निवृत्त-
त्वात् तन्निमित्तकः कर्तृत्वादिवक्ष्यः संसाराख्यः शोकः सर्वोऽपि
निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

निवृत्ते सर्वसंसारे नित्यमुक्तत्वभासनात् ।

निरङ्कुशा भवेत् तृप्तिः पुनः शोकासमुद्भवात् ॥ ४७ ॥

अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये सभे इमे ।

अवस्थे जीवगे ब्रूते आत्मानश्चेदिति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

अयमित्यपरोक्षत्वमुक्तं तद् द्विविधं भवेत् ।

विषयस्वप्रकाशत्वाद्धियाप्येवं तदीक्षणात् ॥ ४९ ॥

परोक्षज्ञानकालेऽपि विषयस्वप्रकाशता ।

समा ब्रह्म स्वप्राकाशमस्तीत्येवं विबोधनात् ॥ ५० ॥

एवं शोकापगमरूपायस्यां मर्दय्यं निरङ्कुशतृप्तिवृत्तिलक्षणां द्वितीयां दर्शयति निवृत्त इति ॥ ४७ ॥

नन्वात्मानश्चेद् विजानीयादिति मन्त्रव्याख्याने प्रवृत्तत्वात् तद् विज्ञाय मध्येऽज्ञानाद्यवस्थासप्तकनिरूपणं प्रकृतासङ्गतमित्याशङ्क्य आत्मानश्चेदित्यस्याः श्रुतेस्तात्पर्यनिर्णयशेषत्वेनाभिहितत्वाच्च प्रकृतासङ्गतमित्यभिप्रेत्य श्रुतितात्पर्यमाह अपरोक्षेति । चिदाभासनिष्ठं यदवस्थासप्तकम् अस्ति तत्परोक्षज्ञानशोकनिवृत्तिलक्षणमवस्थाद्वयं प्रतिपादयितुमयं मन्त्रः प्रवृत्तः इत्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

अयमित्यपरोक्षत्वमुच्यते चेत् तदुच्यतामित्यत्रावमिति यदेनात्मनोऽपरोक्षत्वमुच्यत इत्युक्तं तथा सत्यपरोक्षज्ञानविषयत्वमेव स्यात् परोक्षज्ञानविषयत्वमित्याशङ्क्य तदुपपादनायापरोक्षज्ञानं विभजते अवमिति । द्वैविध्ये कारणमाह विषयेति । विषयस्य चिद्गुणस्यात्मनः स्वप्राकाशत्वात् स्वव्यवहारे साधनान्तरनिरपेक्षात् धिया बुद्ध्या एवं स्वप्रकाशत्वेन तदीक्षणात् तस्य विषयस्यात्मनोऽवबोधकताच्चेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अयम् द्वैविध्यमेतावता परोक्षज्ञानविषयत्वे विज्ञायासमित्याशङ्क्य विषयस्वप्रकाशत्वं परोक्षज्ञानविषयत्वे विरोधि न भवति इत्याह परो-

अहं ब्रह्मेत्यनुक्षिप्य ब्रह्मास्तीत्येवमुक्षिखेत् ।

परोक्षज्ञानमेतच्च भ्रान्तं बाधानिरूपणात् ॥ ५१ ॥

ब्रह्म नास्तीति मानञ्चेत् स्याद् बाध्यते तदा भ्रुवम् ।

न चैवं प्रबलं मानं पश्यामोऽतो न बाध्यते ॥ ५२ ॥

व्यक्त्यनुक्षेखमात्रेण भ्रमत्वे स्वर्गधीरपि ।

भ्रान्तिः स्याद् व्यक्त्यनुक्षेखात् सामान्याक्षेखदर्शनात् ॥ ५३ ॥

अपरोक्षत्वयोग्यस्य न परोक्षमतिभ्रमः ।

परोक्षमित्यनुक्षेखादर्थात् पारोक्ष्यसम्भवात् ॥ ५४ ॥

चेति । अपरोक्षज्ञानकाल इव परोक्षज्ञानकालेऽपि विषयस्य ब्रह्मणः
स्वप्रकाशतास्येव । अतोपपत्तिमाह ब्रह्मेति ॥ ५० ॥

प्रत्यगभिन्नब्रह्मगोचरस्य ज्ञानस्य कुतः परोक्षत्वमिति आशङ्क्य
प्रत्यगभिन्यदृष्ट्यादित्याह अहं ब्रह्मेति । नन्विदं भ्रान्तमित्याशङ्क्यास्य
भ्रान्तत्वं किं बाध्यत्वात् एत व्यक्तप्रवृत्तेस्वात् अथवाऽपरोक्षेण ग्रहण-
योग्यस्य परोक्षेण ग्रहणात् यदभिन्याग्रहणादिति चतुर्धा विकल्पप्रपञ्चं
प्रत्याह एतच्चेति ॥ ५१ ॥

हेतुं विदुषोति ब्रह्म नास्तीति ॥ ५२ ॥

द्वितीयमतिप्रसङ्गेन दूषयति व्यक्तप्रवृत्तेति । अयं स्वर्ग इत्येव-
माकारेण ग्रहणाभावात् किन्तु स्वर्गोऽस्तीत्येवं सामान्याकारेण प्रतीतेः
स्वर्गवृत्तेरपि भ्रमत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तृतीयं निराकरोति अपरोक्षत्वेति । अपरोक्षत्वेन ग्रहणयोग्यस्य
प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयस्य परोक्षज्ञानस्य भ्रमत्वं न सम्भवति । कुत इत्यत
आह परोक्षमिति ब्रह्म परोक्षमित्येवमाकारेण ग्रहणाभावात् । कुत-
स्तर्हि तस्य परोक्षत्वमित्याशङ्क्याह अर्थादिति । इदं ब्रह्मेत्येवं व्यक्तप्र-
वृत्तेस्वाभावसामर्थ्यात् परोक्षत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ५४ ॥

अंशागृहीतिर्भास्तिचेत् घटज्ञानं भ्रमो भवेत् ।

निरंशस्यापि सांशत्वं व्यावर्त्यांशनिभेदतः ॥ ५३ ॥

असत्त्वांशो निवर्त्तते परोक्षज्ञानतस्तथा ।

अभानांशनिवृत्तिः स्यादपरोक्षधिया कृता ॥ ५४ ॥

दशमोऽस्तीत्यविभ्रान्तं परोक्षज्ञानमीक्ष्यते ।

ब्रह्मास्तीत्यपि तद्वत् स्यादज्ञानावरणं समम् ॥ ५७ ॥

आत्मा ब्रह्मेति वाक्यार्थे निःशेषेण विचारिते ।

व्यक्तिरुक्तिर्यथेयं यद्वद् दशमस्त्वमसीत्यतः ॥ ५८ ॥

अरममाशङ्कते अंशागृहीतिरिति । ब्रह्मांशपक्षेऽपि प्रत्यगंशा-
पक्षणात् भ्रमत्वमित्यर्थः । एवं तर्हि घटादिज्ञानस्यापि भ्रमत्व-
प्रसङ्ग इति परिहरति घटेति अन्तरावयवानामपक्षणादिति भावः ।
ननु घटस्य साययत्वादंशपक्षेऽप्यंशापक्षं सम्भवति ब्रह्मणस्तु निरंश-
त्वात् कथमंशापक्षसम्भव इत्याशङ्क्य व्यावर्त्यांशोपाधिनिमित्तकं सांशत्वं
तस्य भविष्यतीत्याह निरंशस्येति ॥ ५३ ॥

तौ कौ व्यावर्त्तशावित्याकाङ्क्षायामात्रं असत्त्वांश इति ॥ ५४ ॥

अपरोक्षत्वेन पक्षणयोर्म्यविषयं परोक्षज्ञानं भ्रमो न भवती-
त्येतद् दृष्टान्तप्रदर्शनेनापि ब्रूयति दशमोऽस्तीति दशमोऽस्तीत्याप्रयाग-
अन्यं परोक्षज्ञानमभ्रान्तं यथा ब्रह्मास्तीति वाक्यजन्यज्ञानमपि तदु-
पदभ्रान्तं स्यात् अज्ञानजन्यत्वावस्थावरणांशस्य समत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

ननु वाक्यात् परोक्षज्ञानसत्पक्षे चेदपरोक्षज्ञानं कृतो जायते
इत्याशङ्क्य विचारसहितादेव वाक्यात् इत्याह आत्मा ब्रह्मेतीति । अयं-
मात्मा ब्रह्मेति महावाक्यार्थे सम्यग्विचार्यमाणे पूर्वमस्तीति परोक्ष-
तयाऽवगतस्य ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वं वाचात् क्रियते । तत्र दृष्टान्तः
यददिति । दशमस्त्वमसीत्यतो वाक्यादात्मनि दशमत्वं यथा वाचात्
क्रियते तदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

दशमः क इति प्रश्ने त्वमेवेति निराकृते ।

गणयित्वा स्वेन सह स्वमेव दशमं स्मरेत् ॥ ५८ ॥

दशमोऽस्मीति वाक्योक्त्या न धीरस्य विहन्यते ।

आदिमध्यावसानेषु न नवस्वस्य संशयः ॥ ६० ॥

सदेवेत्यादिवाक्येन ब्रह्मसत्त्वं परोक्षतः ।

गृहीत्वा तत्त्वमस्यादिवाक्याद् व्यक्तिं समुल्लिखेत् ॥ ६१ ॥

आदिमध्यावसानेषु स्वस्य ब्रह्मत्वधीरियम् ।

नैव व्यभिचरेत् तस्मादापरोक्षं प्रतिष्ठितम् ॥ ६२ ॥

विचारसहकृतेन वाक्येनापरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारं तावद् दृष्टान्तेन दर्शयति दशमः क इति त्वया अस्मीति निरूपितो दशमः कः इति प्रश्ने कृते तस्य त्वमेवेति परिहारेऽभिहिते स्वात्मना सहेतुराज्ञं गणयित्वाऽहं दशमोऽस्मीति स्वमेव दशमं स्मरेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अस्य दशमोऽस्मीति ज्ञानस्य विचारसहितवाक्यजनितत्वाच्च विपर्ययादिरूपतेत्याह दशमोऽस्मीति । अस्य दशमस्य त्वमेव दशमोऽस्मीति वाक्यात् परिगणनादिब्रह्मण्यविचारसहितादुत्पत्त्याहं दशमोऽस्मीति बुद्धिर्न विहन्यते न केनापि ज्ञानेन बाध्यते परिगणनक्रियायां च नवानामादिमध्यावसानेषु परिगणनेऽप्यहं दशमो न नेति संशयश्च न भवेत् अतः सा दृष्टाऽपरोक्षरूपेत्यर्थः ॥ ६० ॥

यतश्च सर्वं दार्शनिके योजयति सदेवेत्यादीति आदिमध्यावसानेज्जितं च लोकद्वयेन । सदेव सोम्येदमप्य आसीदेकमेवाद्वितीयं भित्वादिवाक्येन ब्रह्मब्रह्मणं प्रथमं निश्चित्य तस्य जीयक्षणेन प्रवे-
शादियुक्तिपर्यालोचनया प्रत्यक्षपूतत्वं सम्भाव्य तत् त्वमस्यादिवाक्येना-
द्वितीयब्रह्मरूपमात्मनमहं ब्रह्मास्मीति साक्षात् ज्ञयात् ॥ ६१ ॥

अत इयमात्मनो ब्रह्मत्वबुद्धिः पञ्चानां कोषाणाम् आदिमध्यावसाने-

जन्मादिकारणत्वाख्यलक्षणेन भृगुः पुरा ।
 परोक्षेण गृहीत्वाथ विचारात् व्यक्तिमैक्षत ॥ ६३ ॥
 यद्यपि त्वमसीत्यत्र वाक्यं नोचे भृगोः पिता ।
 तथाप्यत्र प्राणमिति विचार्य्यख्यलक्षणात् ॥ ६४ ॥
 अन्नप्राणादिकोषेषु सुविचार्य्य पुनः पुनः ।
 आनन्दव्यक्तिमीक्षित्वा ब्रह्मलक्षणाप्ययुजत् ॥ ६५ ॥

प्राक्तनो व्यवहारेऽपि नैवान्यथा भवति अतोऽस्या बुद्धेरपक्षोक्तज्ञानत्वं
 सुस्थितमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नन्वेवं प्रथमतः केवलवाक्यात् परोक्षज्ञानसत्पद्यते पश्चात् विचार-
 षड्विंशतादपरोक्षज्ञानमित्येतत् कुतोऽवगम्यते इत्याशङ्क्य तैत्तिरीयकादि-
 श्रुत्यर्थप्रयोजनोचनयेत्याह जन्मादीति । भृगुनामैकः कश्चिद्विदः पुरा
 यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्य-
 भिर्यद्विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति वाक्यश्रुतेन जगज्जन्मादि-
 कारणत्वाख्यलक्षणेन जगत्कारणं ब्रह्म परोक्षतयावगम्य अक्षमयादि-
 प्रश्नकोषविचाराद् व्यक्तिं प्रत्यगात्मनो रूपं ब्रह्म दृष्टवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्वस्मिन् प्रकरणे त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिपदेष्वप्युक्त्याभावात् कथं
 भृगोरात्मतत्त्वसाक्षात्कार इत्याशङ्क्यात्मसाक्षात्कारहेतुविचारयोग्यस्यैव
 दर्शनादित्याह यद्यपीति ॥ ६४ ॥

नन्वक्षमयादिकोषेषु विचारितेषु प्रतीचः साक्षात्कारो भवत्यु-
 ब्रह्मणस्तु कथमित्याशङ्क्य प्रतीच एव ब्रह्मत्वात् पञ्चकोषविचारेणा-
 नन्दात्मव्यक्तिं साक्षात् कृत्वा आनन्दाज्ज्ञेयं स्थितमानि भूतानि जायन्ते
 आनन्देन जातानि जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिर्यद्विशन्ति इत्येवं
 ब्रह्मलक्षणमपि प्रतीचेत्रैव योजितवानित्याह अक्षप्राणादीति ॥ ६५ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तत्वेत्येवं ब्रह्मस्वरूपम् ।

उक्ता गुहाहितत्वेन कोपेष्वेतत् प्रदर्शितम् ॥ ६६ ॥

पारोक्ष्येण विबुध्येन्द्रो य आत्मेत्यादिलक्षणात् ।

अपरोक्षीकर्तुमिच्छंश्चतुर्वारं गुरं ययौ ॥ ६७ ॥

आत्मा वा इदमित्यादौ परोक्षं ब्रह्म लक्षितम् ।

अध्यारोपापवादाभ्यां प्रज्ञानं ब्रह्म दर्शितम् ॥ ६८ ॥

ननु ब्रह्मलक्षणस्यानन्तात्मरूपे प्रतीचि योजनं न घटते
ब्रह्मणः तटस्थत्वेन प्रतीचो भिन्नत्वादित्याशङ्क्य न भेदः सत्यादिब्रह्मणस्य
ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपेणावस्थानश्रवणादित्याह सत्यं ज्ञानमिति । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्येवं ब्रह्मस्वरूपं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमभिधाय
हो वेद निहितं गुहायां परमे ध्योमस्त्रित्यनेन वाक्येन प्रज्ञकोष-
गुहानःस्थितत्वेन तस्यैव प्रत्यग्रूपत्वमभिहितमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

एवं तैत्तिरीयकश्रुतिपर्यालोचनया भ्रमोः परोक्षज्ञानपूर्वकं विचार-
जन्यत्वं साक्षात्कारस्य दर्शयित्वा खान्दोग्यश्रुतिपर्यालोचनयापि
तद् दर्शयति पारोक्ष्येणेति । इन्द्रो य आत्माऽपहृतपाप्माजरो विस्तृत्य-
विशोक इत्यादिवाक्यप्रतिपादितेन लक्षणेनात्मानं परोक्षतयावगम्य
विचारात् शरीरत्वनिराकरणेन तत्साक्षात्करणाय गुरं ब्रह्माणं
चतुर्वारं पृच्छ इति खान्दोग्योपनिषदाष्टमाध्याये श्रूयते ॥ ६७ ॥

इदानीमैतरेयकश्रुतावपि तद् दर्शयति आत्मेति । आत्मा वा इद-
मेक एवाय आसीदित्यतः किञ्चन भिन्नदित्यनेन वाक्येन ब्रह्मणो
लक्षणमभिधाय स ईक्षत लोकान् तु खृजा इत्युपक्रम्य तस्य त्व
आवसथास्त्रयः स्वप्नाः अवसावसथोऽवसावसथोऽवसावसथ इत्यनेन
परमात्मनि जगदध्यारोपप्रकारमभिधाय स जातो भूतान्मभिष्येकत्
किमिहान्यं वावदिषदिति तस्यारोपितस्यापवादमभिधाय स एत-

अवात्तरेण वाक्येन परोक्षब्रह्मधीर्भवेत् ।
 सर्वत्रैव महावाक्यविचारात्त्वपरोक्षधीः ॥ ६६ ॥
 ब्रह्मापारोक्ष्यसिद्ध्यर्थं महावाक्यमितीरितम् ।
 वाक्यवृत्तावतो ब्रह्मापारोक्ष्ये विमतिर्नहि ॥ ७० ॥
 आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः ।
 अन्तःकरणसम्बन्धबोधः सत्वम्पदाभिधः ॥ ७१ ॥
 सायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः ।
 पारोक्ष्यशब्दलः सत्याद्यात्मकरूपतत्पदाभिधः ॥ ७२ ॥

भेष पुरुषं ब्रह्म ततममपशुदिदमदर्शयतीति प्रत्यगात्मनो ब्रह्मरूपत्व-
 मभिहितं पुनश्च पुरुषे हवेत्यादिना ज्ञानसाधनवैराग्यजननाय गर्भ-
 वासादिदोषं प्रदर्श्य कोषमात्मेति वयसुपाकाह इत्यादिना विचारेण
 तत्त्वम्पदार्थपरिशोधनपुरःसरं प्रज्ञानं ब्रह्मेति प्रज्ञानरूपस्यात्मनो
 ब्रह्मत्वं दर्शयितव्यर्थः ॥ ६८ ॥

उक्तन्यायमितरासु श्रुतिष्वप्यतिदिशति अवात्तरेणेति । सर्वज्ञ
 सर्वसु श्रुतिष्वित्यर्थः ॥ ६९ ॥

ननु महावाक्यविचारस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं स्वकपोलकल्पितमित्या-
 शङ्क्य वाक्यवृत्तावाचार्यैस्तथा प्रतिपादितत्वान्मैवमित्याह ब्रह्मापरो-
 क्ष्येति । अतो महावाक्यात् ब्रह्मापरोक्ष्यज्ञाने विप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥

वाक्यवृत्तावुपपादनप्रकारं दर्शयति आलम्बनतयेति । यो अन्तः-
 करणसम्बन्धबोधोऽन्तःकरणोपाधिकश्चिदात्माऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोरहमिति
 ज्ञानस्याहमिति शब्दस्य आलम्बनतया विषयत्वेन भाति स तथाविधो
 बोधस्त्वपदाभिधस्त्वमिति पदमभिधा वाचकं यस्य स त्वपदाभिधः त्वपद-
 वाच्य इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

एवं त्वपदाध्यायमभिधाय तत्पदवाच्यार्थमाह सायोपाधि-

प्रत्यक्परोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णता ।

विरुध्यते यतस्तस्मात्तन्मया संप्रवर्तते ॥ ७३ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा ।

सोऽयमित्यादिवाक्यस्यपदयोरिव नपारा ॥ ७४ ॥

संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्मतः ।

अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः ॥ ७५ ॥

रिति । पारोक्ष्यशब्दः परोक्षत्वधर्मविशिष्ट इत्यर्थः । एवं तटस्थलक्ष-
णम् अभिधाय स्वरूपलक्षणमाह सत्याद्यात्मक इति । सत्यमादि येषां
ज्ञानादीनां ते सत्यादयः आत्मा स्वरूपं यस्य स तथाविधः तत्पदाभिधः
तत्पदमभिधा वाचकं यस्य स तत्पदाभिधः तत्पदवाच्य इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

एवं पदार्थाभिधाय वाक्यार्थबोधनाय लक्षणावृत्तिराश्रयणीयेत्याह
प्रत्यगिति । प्रत्यक्त्वपरोक्षत्वे सद्वितीयत्वेन सहिता पूर्णतेति मध्य-
मपदलोपो समासः सद्वितीयपूर्णत्वे चैकस्य वस्तुनो यतो विरुध्यते
अतो लक्षणावृत्तिराश्रयणीयेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

वा च कीदृशीत्यत आह तत् त्वमस्यादीति । भागलक्षणा भान-
स्यागेन लक्षणेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः सोऽयमिति । सोऽयं देवदत्त इति
वाक्यस्योः सोऽयमिति पदयोर्यथा जहदजहल्लक्षणावृत्तिराश्रिता नापरा
न जहल्लक्षणा नाप्यजहल्लक्षणा तद्वदभापीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु गामानयेत्यादिवाक्येषु लक्षणावृत्त्या विनापि वाक्यार्थबोधो
दृष्टाते तद्वदभापि किं न स्यादित्यत आह संसर्ग इति । यथा लोके
ज्ञानानयेत्यादौ पदैः स्मरितानामाकाङ्क्षासाक्षिभ्यादिमतां गवादिपदा-
श्रौतानामन्यो वाक्यार्थत्वेन स्वीकृतः यथा वा नीलं महत् सुगन्धुत्पलम्
इत्यादौ नीलत्वादिविशिष्टस्योत्पलस्य वाक्यार्थत्वं स्वीकृतं नैवमत्र महा-
माक्येषु संसर्गविशिष्टयोरन्यतरस्य वाक्यार्थत्वमभ्युपगम्यते किन्तु अखण्डै-

प्रत्यग्बोधो य आभाति सोऽदयानन्दलक्षणः ।

अदयानन्दरूपश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥ ७६ ॥

इत्यमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।

अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्त्तेत तदैव हि ।

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।

पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवशिष्यते ॥ ७७ ॥

एवं सति महावाक्यात् परोक्षज्ञानमीर्यते ।

यैस्तेषां शास्त्रसिद्धान्तविज्ञानं शोभतेतराम् ॥ ७८ ॥

आस्तां शास्त्रस्य सिद्धान्तो युक्त्या वाक्यात् परोक्षधीः ।

स्वर्गादिवाक्यवन्नैवं दशमे व्यभिचारतः ॥ ७९ ॥

करसत्त्वेन स्वगतादिभेदशून्यवस्तुमात्ररूपेण वाक्यार्थो विद्वद्भिरभ्युपेयते
अतो लक्षणान्नयणीयेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

अखण्डैकरूपं वाक्यार्थं दर्शयति प्रत्यग्बोधो य इति । यः प्रत्यग्-
बोधः सर्वान्तरसिदात्मा आभाति बुद्ध्यादिसाक्षित्वेन स्फुरति सोऽदया-
नन्दलक्षणोऽद्वितीय आनन्दरूपः परमात्मैत्यर्थः अदयानन्दरूपश्च तथा-
विधः परमात्मा प्रत्यग्बोधैकलक्षणसिद्धेकरसः प्रत्यगात्मैवेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

एवमखण्डार्थबोधेन किं स्यादित्यत आह इत्येवमिति । त्वमर्थस्य
प्रत्यगात्मनोऽब्रह्मत्वं भ्रान्तिसिद्ध्या ब्रह्मरूपता तदर्थस्य ब्रह्मणश्च
पारोक्ष्यं परोक्षज्ञानैकविषयत्वञ्च निवर्त्तेत । ततोऽपि किमिति
पृच्छति यद्येवमिति । उत्तरमाह इति । ॥ ७७ ॥

ननु समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनमागम इत्यागमलक्षण-
मतो वाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं कथमुच्यते इत्याशङ्क्य सिद्धान्तपरि-
ज्ञानमन्योन्योऽयमिति मनसि निधायोपपन्नसति एव सतीति । एवं
वदन्तः सिद्धान्तरहस्यं नैव जानन्तीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

स्वतोऽपरोक्षजीवस्य ब्रह्मत्वमभिवाञ्छतः ।

नश्येत् सिद्धापरोक्षत्वमिति युक्तिर्न ह्यत्वहो ॥ ८० ॥

दृढमिष्टवतो मूलमपि नष्टमितीरितम् ।

लौकिकं वचनं सार्थं सम्पन्नं त्वत्प्रसादितः ॥ ८१ ॥

अन्तःकरणसम्बन्धबोधो जीवोऽपरोक्षताम् ।

अर्हत्त्वपाधिसद्भावाच्च तु ब्रह्मानुपाधितः ॥ ८२ ॥

नैवं ब्रह्मत्वबोधस्य सोपाधिविषयत्वतः ।

षावद्विदेहकैवल्यमुपाधेरनिवारणात् ॥ ८३ ॥

ननु सिद्धान्तस्रोतवत् तिष्ठतु वाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वमनुमान-
सिद्धिमिति शङ्कते आस्तामिति । विमतं वाक्यं परोक्षज्ञानजनकं
भविष्यमहेति वाक्यत्वात् स्वर्गादिप्रतिपादकवाक्यवत् इत्यनुमानेन परोक्ष-
ज्ञानजनकत्वं सिद्धमित्यर्थः । अनेकान्तिकोऽयं हेतुरिति परिहरति
नैवमिति । दशमस्कन्धमसीति वाक्ये वाक्यत्वे समाने सत्यपरोक्षज्ञान-
जनकत्वस्योपसृच्छादिति भावः ॥ ७९ ॥

किञ्च त्वं पदार्थस्य जीवस्यापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गादपि न महा-
वाक्यं परोक्षज्ञानजनकमित्यङ्गीकार्यमित्याह स्वत इति ॥ ८० ॥

इष्टापत्तिरित्याशङ्क्याह दृढमिति ॥ ८१ ॥

ननु सोपाधिकत्वात् जीवस्यापरोक्षत्वं युक्तं ब्रह्मणस्तु निर-
पाधिकस्य तच्च युज्यते इति शङ्कते अन्तःकरणेति ॥ ८२ ॥

ब्रह्मणो निरुपाधिकत्वमसिद्धिमिति परिहरति नैवमिति । जीवस्य
ब्रह्मरूपताज्ञानं यदस्ति तस्य सोपाधिकवस्तुविषयत्वात् तद्विषयस्य
ब्रह्मणोऽपि सोपाधिकत्वं ज्ञानस्य सोपाधिकविषयत्वञ्च जीवस्य सोपा-
धिकत्वमन्तरेण न घटत इति भावः । तदेव कुत इत्यत आह
यावदिति ॥ ८३ ॥

अन्तःकरणसाहित्यराहित्याभ्यां विशिष्यते ।

उपाधिर्जाविभावस्य ब्रह्मतायाश्च नान्यथा ॥ ८४ ॥

यथा विधिरुपाधिः स्यात् प्रतिषेधस्तथा न किम् ।

सुवर्णलौहभेदेन शृङ्खलत्व न भिद्यते ॥ ८५ ॥

अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च ।

वेदान्तानां प्रवृत्तिः स्यात् द्विधेत्याचार्यभाषितम् ॥ ८६ ॥

तनु तर्हि जीवब्रह्मणोर्वैलक्षण्यरुपाधिद्वयं वक्तव्यमित्याशङ्क्याह
अन्तःकरणेति । जीवभावब्रह्मभावयोरन्तःकरणसाहित्यराहित्ये एवो-
पाधी इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

नन्तुःकरणसम्बन्धस्य भावरूपत्वादुपाधित्वमस्तु नाभावरूपस्य तद्वा-
हित्यस्य तदुचितमित्याशङ्क्य यावत् कार्यमवस्थायि भेदहेतोरुपाधितेत्यु-
क्तोपाधिलक्षणस्य साहित्यराहित्ययोरुभयोरपि सत्त्वादुचितमेवोपाधि-
त्वमित्यभिप्रायेण परिहरति यद्येति । विधिभावरूपोऽन्तःकरणसम्बन्धो
यथोपाधिः स्यात् तथा प्रतिषेधोऽभावरूपोऽन्तःकरणवियोग उपपाधिः किं
न स्यात् किन्तु स्यादेव इत्यर्थः । तथापि भावाभावरूपत्वलक्षणमवान्तर-
वैलक्षण्यं दृश्यते एवेत्याशङ्क्य तस्याकिञ्चित्करत्वेनानादरणीयत्वमित्यभि-
प्रेत्य दृष्टान्तमाह सुवर्णेति । पुरुषप्रचारबोधकत्वांगे अतुषयुक्तं सुवर्णत्व-
बोद्धत्वादिकं वैलक्षण्यं यद्वदनादरणीयं तद्वदित्यर्थः ॥ ८५ ॥

विधेरिव निषेधस्यापि ब्रह्मबोधोपायत्वेन ब्रह्मोपाधित्वं ब्रूयितुं
विधিনিषेधयोरपि ब्रह्मबोधोपायत्वमाचार्यैर्निरूपितमिति दर्शयति अत-
दिति । तच्छब्देन ब्रह्माभिधीयते अतच्छब्देन तदतिरिक्तज्ञानादि, न
तत् अतत् तस्य प्रपञ्चस्य व्यावृत्तिर्निरसनं तदेव रूपरुपायत्वेन साक्षात्
विधिसुखेन च विधिर्विधानं साक्षात् वाचकशब्दप्रयोगः सत्यं ज्ञानम-
मन्तमित्येवमादिरूपत्वेन च विधिसुखेन तदुद्दारेणापीत्यर्थः वेदान्तानां
सुपनिषदां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं प्रतिपादनं ब्रह्मणीति शेषः ॥ ८६ ॥

अहमर्थपरित्यागादहं ब्रह्मेति धीः कुतः ।

नैवमंशस्य हि व्यागो भागलक्षणयोदितः ॥ ८७ ॥

अन्तःकरणसन्ध्यागादवशिष्टे चिदात्मनि ।

अहं ब्रह्मेति वाक्येन ब्रह्मत्वं साक्षिणीष्यते ॥ ८८ ॥

स्वप्रकाशोऽपि साक्ष्येष धौवत्या व्याप्यतेऽन्यवत् ।

फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ॥ ८९ ॥

बुद्धितत्त्वचिदाभासौ हावपि व्याप्यतो घटम् ।

तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् ॥ ९० ॥

ननु वेदान्तानाम् अतद्व्याख्याया ब्रह्मबोधकत्वाङ्गीकारेऽहंशब्दार्थस्य
कूटस्थस्यापि त्यागप्रसङ्गादहं ब्रह्मास्मीति सामानाधिकरण्येन ज्ञानं
नोदेतुमर्हतीति शङ्कते अहमर्थेति । अहंशब्दार्थस्य सर्वस्यात्यक्तत्वात्प्रव-
निति परिहरति नैवमिति । हि यस्मात् कारणात् भागलक्षण्या जह-
दजहत्तत्त्वस्या अंशस्याहंशब्दार्थैकदेशस्य जहंशस्य त्याग ईरितः न तु
कूटस्थस्य अतोऽहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानसमुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

अंशत्यागेन बोधप्रकारम् अभिनीय दर्शयति अन्तःकरणेति ॥ ८८ ॥

ननु कैवल्यस्य प्रत्यगात्मनः स्वप्रकाशत्वाद् बुद्धिवृत्तिविषयत्वं न घटते
इत्याशङ्क्याह स्वप्रकाशोऽपीति । अन्यवत् घटादिवदित्यर्थः । स्वप्रकाशो-
ऽहमित्येवंबुद्धिसम्भवादिनि भावः । तर्ह्यपिज्ञानान्नापात इत्याशङ्क्य
पूर्वाचार्यैरपि वृत्तिव्याप्यत्वस्याङ्गीकृतत्वाज्ञायमपिज्ञान इति परिहरति
फलव्याप्यत्वमिति । फलं वृत्तिप्रतिविम्बितचिदाभासस्तद्व्याप्यत्वमेवास्य
प्रत्यगात्मनो निराकृतं स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वादिति भावः ॥ ८९ ॥

आत्मनि फलव्याप्यत्वात् दर्शयितुमनात्मनो वृत्त्या फलेन च व्याप्यत्वं
दर्शयति बुद्धीति । उभयव्याप्तेः प्रयोजनमाह तत्रेति । तत्र तयोः
बुद्धिचिदाभासयोर्मध्ये धिया बुद्धिवृत्त्या प्रमाद्यभूतया अज्ञानं नश्यति

ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ।

स्वरूपस्फुरणरूपत्वान्नाभास उपयुज्यते ॥ ८१ ॥

चक्षुर्दीपावपेक्ष्यते घटादेर्दर्शने तथा ।

न दोषदर्शने किन्तु चक्षुरेकमपेक्ष्यते ॥ ८२ ॥

स्थितोऽप्यसौ चिदाभासो ब्रह्मण्येकीभवेत् परम् ।

न तु ब्रह्मण्यतिशतं फलं कुर्यात् घटादिवत् ॥ ८३ ॥

अप्रमेयमनादिञ्चेत्यत्र श्रुत्येदमौरितम् ।

ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधात् । आभासेन चिदाभासेन घटः स्फुरेत् जडत्वेन
क्षतः स्फुरणाभावादिति भावः ॥ ८० ॥

इदानीमात्मनि ततो वैतन्त्र्यं दर्शयति ब्रह्मणीति । प्रत्यक्ब्रह्म-
णोरेकत्वज्ञानेनादृतत्वात् तस्याज्ञानस्य निवृत्तये वाक्यजन्ययाज्ञं
ब्रह्माणीत्येवमाकारया भीडत्या आग्निरपेक्ष्यते स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वात्
तत्स्फुरणाय चिदाभासो नापेक्ष्यतेऽतो युज्यमानोऽपि चिदाभासो
नोपयुज्यत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

उक्तमर्थं वृत्तान्तप्रदर्शनेन विशदयति चक्षुरिति । अन्वकारादृत-
घटादिदर्शने चक्षुर्दीपावभावपेक्ष्यते दोषदर्शने न तु तथा किन्त्वेकं
चक्षुरेवापेक्ष्यते यथा तथा ब्रह्मण्यज्ञाननाशायेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ८२ ॥

ननु बुद्धितद्वृत्तीनां चिदाभासवैशिष्ट्यस्याभावात् घटादिविव
ब्रह्मण्यपि फलव्याप्तिर्वाह्य भवेदित्याशङ्क्याह स्थितोऽपीति । यदापि
घटाद्याकारवृत्तिवत् ब्रह्मणोचरवृत्तावपि चिदाभासोऽस्ति तथापि नासौ
ब्रह्मणो भेदेन भासते किन्तु प्रचक्ष्णातपसध्ववर्त्तिप्रदीपप्रभावत् तेन
एकीभूत इव भवति अतो न स्फुरणवृत्तत्वातिशयजनको ब्रह्मणी-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

ननु ब्रह्मणि फलव्याप्तिर्नास्ति वृत्तिव्याप्तिस्तु विशतं इत्युक्तं तत्र

मनसैवेदमाप्तव्यमिति धीव्याप्यता श्रुता ॥ ८४ ॥

आत्मानञ्चेदं विजानीयादयमस्मीति वाक्यतः ।

ब्रह्मात्मव्यक्तिसुक्ष्मिष्य यो बोधः सोऽभिधीयते ॥ ८५ ॥

अस्तु बोधोऽपरोक्षोऽत्र महावाक्यात् तथाप्यसौ ।

न दृढः अवणादीनामाचार्यैः पुनरीरणात् ॥ ८६ ॥

किं प्रमाणमित्याशङ्क्यामयः प्रमाणमित्याह अप्रमेयमिति । निर्विकल्प-
मनस्तच्च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् । अप्रमेयमनादिषु यज्ज्ञात्वा सचप्रते
बुध इत्यात्मनि मन्त्रे श्रुत्यास्तविन्दूपनिषदा अप्रमेयशब्देनेदं फल-
व्याप्तिराहित्यसक्तम् । मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाभिः किञ्चनेति कठ-
वस्तुना धीव्याप्यता श्रुता दृष्टिव्याप्यत्वं श्रुतमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

आत्मानञ्चेदं विजानीयादिति मन्त्रेणापरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये
जीवगतमवस्थाद्वयमभिधीयत इत्युक्तमपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्त्याख्ये उभे
इमे अवस्थे जीवगे ब्रूते आत्मानञ्चेदिति श्रुतिरित्यनेन श्लोकेन तत्र
कियतांशेनापरोक्षज्ञानसचप्रते इत्याकाङ्क्षायासाह आत्मानञ्चेदिति ।
ब्रह्मात्मव्यक्तिं सत्यादिरूपमब्रह्माभिन्नमत्यगात्मस्वरूपसुक्ष्मिष्य विषयी-
कृत्य यो बोधो जायते ब्रह्माहमस्मीति सोऽभिधीयते अनेन वाक्येने-
त्यर्थः ॥ ८५ ॥

ननु तर्हि पूर्वोक्तरीत्या सकृदाक्यविचारार्देवापरोक्षज्ञानविषये
आदित्तरसकदुपदेशादित्यादौ विहितं अवणाद्यावर्त्तनमननुष्ठेयं आदि-
त्याशङ्क्य ज्ञानदार्ढ्यात् तदावर्त्तनानुष्ठानस्याचार्यैरभिहितत्वादनुष्ठेय-
मेवेत्याह अस्त्विति । अत्र ब्रह्मात्मनि विषये महावाक्यात् सकृदनुष्ठेय-
विचारसहितादपरोक्षबोधोऽस्तु भवत्वेषं तथापि नासौ दृढोऽतः अवणा-
द्यावर्त्तनीयः श्रीमच्छङ्कराचार्यैः पुनर्वाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि अव-
णाद्यावर्त्तनाभिधानादित्यर्थः । ज्ञानदार्ढ्यात् इति अथास्तुभ्यते ॥ ८६ ॥

अहं ग्रन्थेति वाक्यार्थबोधो यावद् दृढीभवेत् ।
 शमादिसहितस्तावदभ्यसेत् अवस्थादिकम् ॥ ८७ ॥
 वाङ् सन्ति ह्यदार्ढ्यस्य हेतवः श्रुत्यनेकता ।
 असम्भाव्यत्वमर्थस्य विपरीता च भावेना ॥ ८८ ॥
 शाखाभेदात् कामभेदात् श्रुतं कर्मान्यथान्यथा ।
 एवमत्रापि माशङ्कीत्यतः अवस्थाचरेत् ॥ ८९ ॥
 वेदान्तानामशेषाणामादिमध्यावसानतः ।
 ब्रह्मात्मन्येव तात्पर्यमितिधीः अवश्यं भवेत् ॥ ९० ॥

आचार्यैः केन वाक्येनाभिहितमित्याशङ्क्य तद्वाक्यं पठति अह-
 मिति ॥ ८७ ॥

तत्र वाक्यप्रमाणजनितस्य ज्ञानस्यादार्ढ्यं कृत इत्याशङ्क्याह वाङ्-
 मिति । इह यच्चात् कारणात् श्रुत्यनेकता श्रुतीनां नानात्वमेको हेतु-
 रर्थस्याखण्डैकरसस्यादित्यत्र ब्रह्मरूपस्यालौकिकत्वेनासम्भावितत्वपररो हेतुः
 विपरीतभावेना च पुनः कर्तृत्वाद्यभिमानरूपा तु तृतीयो हेतुः इत्येवं-
 विधा अदार्ढ्यस्य हेतवो वाङ् सन्ति सर्वथापि विद्यन्ते अतोऽपरोक्ष-
 तुभवदार्ढ्याय अवस्थादिकभावर्त्तनीयमिति भावः ॥ ८८ ॥

एवं त्रिविधानदार्ढ्यस्य हेतुतुल्यस्य श्रुतिनानात्वप्रयुक्तादार्ढ्य-
 निवृत्तये अवस्थावृत्तिः कर्त्तव्येत्याह शाखाभेदादिति । यथा शास्त्र-
 भेदात् कर्मभेदः श्रूयते बहुचैर्होमं क्रियते यजुषाध्वर्यवं सामो-
 षीयमिति यथा वा कामभेदात् कावीर्या वृष्टिकामो यजेत यत-
 कण्वसमायुःकाम इत्यादिकर्मभेदः श्रुत एवमुपनिषत्सुपि प्रतिपाद्य-
 तत्त्वस्य भेदगङ्गायां तद्विवारणाय अवश्यं पुनः पुनः कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

किन्तु ब्रह्ममित्याकाङ्क्षायां तद्व्यवसायं वेदान्तानामिति । सर्वो-
 षामयुःपनिषदासुपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनायां ब्रह्मरूपे प्रत्यगा-

समन्वयाध्याय एतत् सूक्तं धीस्वास्थ्यकारिभिः ।

तर्कैः सम्भावनासंख्य द्वितीयाध्याय ईरिता ॥ १०१ ॥

बहुजन्मदृढाभ्यासाद् देहादिष्वामधीः क्षणात् ।

पुनः पुनरुदेत्येवं जगत्सत्यत्वधीरपि ॥ १०२ ॥

विपरीता भावनेयमैकाग्र्यात् सा निवर्त्तते ।

तत्त्वोपदेशात् प्रागेव भवत्येतदुपासनात् ॥ १०३ ॥

उपास्तयोऽतएवात्र ब्रह्मशास्त्रेऽपि चिन्तिताः ।

प्रागनभ्यासिनः पश्चात् ब्रह्माभ्यासेन तद् भवेत् ॥ १०४ ॥

तन्मेव ज्ञातृपर्यभेदस्यैव पर्यवसानमित्येवंरूपो निश्चयः अथ-
मित्यर्थः ॥ १०० ॥

एवंविधं अथर्वं कुत निरूपितमित्यत आह सम्भवति । एतत्
अथर्वं समन्वयाध्याये सूक्तं व्यासादिभिरिति शेषः । अस्मांसम्भावना-
निवृत्तिहेतुर्जननन्तु द्वितीयाध्याये निरूपितमित्याह धीस्वास्थ्येति ।
प्रमेयगतानुपपत्तिपरिहारद्वारा बुद्धिस्वास्थ्यकारिभिरुक्तैर्बुद्धिगन्दाभि-
धेयैरर्थस्य सम्भावना सम्भावितत्वात्सम्मानं मननं द्वितीयाध्याये निरूपित-
मित्यर्थः ॥ १०१ ॥

इदानीं विपरीतभावनीं तद्विद्वत्सुपायञ्च दर्शयति बहुजन्मेति
आह्वेन ॥ १०२ ॥

विपरीतभावनानिवर्त्तकं यदैकाग्र्यं तत् कुतो जायत इत्याशङ्क्याह
तत्त्वेति । एतदैकाग्र्यं ब्रह्मोपदेशात् प्रागेव सगुणब्रह्मोपासनाद्
भवति भवेदित्यर्थः ॥ १०३ ॥

नन्वेतत् कुतोऽवगतमित्याशङ्कोपासनाविचारस्य वेदान्तशास्त्रे कृत-
त्वादित्याह उपास्तय इति । अकृतोपास्तिकस्य कृतस्तज्जन्म इत्यत
आह प्राप्तिरिति ॥ १०४ ॥

तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वञ्च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ १०५ ॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद् बह्वृच्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ १०६ ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ १०७ ॥

इति श्रुतिस्मृती नित्यमात्मन्येकाग्रतां धियः ।

ब्रह्माभ्यासश्च कीदृश इत्याकाङ्क्षायामाह तच्चिन्तनमिति ॥ १०५ ॥

एतदेकपरत्वं विशदयितुं श्रुतिमाह तमेवेति । धीरः ब्रह्मचर्यादि-
साधनसम्पन्नः ब्राह्मणः ब्रह्म भवितुमिच्छुः सृष्ट्युक्तदेव प्रत्यक्षं
परमात्मानमेव विज्ञाय संशयाद्यभावो यथा भवति तथा ज्ञात्वा प्रज्ञां
ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानसन्नतिरूपमैकाग्र्यं कुर्वीत सम्पादयेत् । अनात्मगोच-
रान् बहून् शब्दान् नानुध्यायाच्च अरेत्, ध्यानेनाभिधानमप्युपलक्ष्यते
नाभिदध्याच्चान्यथा शब्दध्यानेन वाग्विग्लापनानुपपत्तेः । कुत इत्यत
आह वाचो विग्लापनं हि तदिति । हि यस्मात् तदभिधानं
अनेन अरण्यमप्युपलक्ष्यते वाच इति मनसोऽप्युपलक्षणं विग्लापय-
तीति विग्लापनं असहेतुः । अयमभिप्रायः इतरशब्दानुसन्धाने
मनसः असौ भवति तदभिधाने तु वाच इति ॥ १०६ ॥

एवमैकाग्र्यप्रतिपादिकां श्रुतिमभिधाय श्रुतिसम्याह अनन्या इति ।
ये जनाः अनन्याः अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानेन सदभिज्ञाः सन्तस्तथैव मां
चिन्तयन्तः अखण्डानुसन्धानेन चिन्तनं कुर्वन्तः पर्युपासते परितः सर्व-
ेष्वपि कालेषूपसते मष्टूपा एव वर्त्तन्ते नित्याभियुक्तानां सदा सच्चिदानं
तेषां नित्यमात्मन्येकानुसन्धीयमानोऽहं योगक्षेममवस्थापयित्वा परिरक्ष-
यिष्ये योगक्षेमौ वहामि सम्पादयामीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

उदाहृतयोः श्रुतिस्मृत्योस्तत्पर्यमाह इतीति । एते श्रुतिस्मृती

विधत्ते विपरीताया भावनायाः क्षयाय हि ॥ १०८ ॥

यद् यथा वर्त्तते तस्य तत्त्वं हित्वान्यथात्वधीः ।

विपरीता भावना स्यात् पित्रादावरिधीर्यथा ॥ १०९ ॥

आत्मा देहादिभिन्नोऽयं मिथ्या चेदं जगत् तयोः ।

देहाद्यात्मत्वसत्यत्वधीर्विपर्ययभावना ॥ ११० ॥

तत्त्वभावनया नश्येत् सातो देहातिरिक्तताम् ।

आत्मनो भावयेत् तद्वन्निष्ठात्वं जगतोऽनिशम् ॥ १११ ॥

किं मन्त्रजपवस्मूर्त्तिध्यानवच्चात्मभेदधीः ।

जगन्निष्ठात्वधीश्चात्र ह्यावर्त्या स्यादुतान्यथा ॥ ११२ ॥

विपरीतभावनानिष्ठतये आत्मनि सदा चिरैकाग्र्यं प्रतिपादयत
इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

ननु देहाद्यात्मत्वबुद्धेर्जगत्सत्यत्वबुद्धेश्च कुतो विपरीतभावनात्वम्
इत्याशङ्क्य तत्त्वक्षणयोगादिति दर्शयितुं तस्या जक्षणमाह यदुच्यते ।
यद् वस्तु शुक्लादिरूपत्वं परित्यज्य अन्यथात्वधीरनाधात्वस्य रजतादि-
रूपत्वस्य धीर्ज्ञानं विपरीतभावना स्यात् अतस्त्रिंशद्बुद्धिरिति यावत् ।
तासुदाहरति पित्रादाविति ॥ १०९ ॥

उक्ततत्त्वस्य प्रकृते योजयति आत्मेति । अयमप्यत्र देहादिभ्यो
वस्तुतो भिन्न इदं जगच्च मिथ्या एव मत्प्रति तयोराजगतोर्यथाक्रमं
देहादिरूपत्वबुद्धिः सत्यत्वबुद्धिश्च या सा विपरीता भावनेत्यर्थः ॥ ११० ॥

पूर्वमेकाग्र्यात् सा निवर्त्तते इति सामान्यनोक्तमर्थं विशेषाकारे-
णाह तत्त्वभावनयेति । सा देहाद्यात्मत्वजगत्सत्यत्वरूपा विपरीत-
भावना तत्त्वभावनया आत्मनो देहातिरिक्तत्वस्य जगतो मिथ्यात्वस्य
च भावनया निरन्तरध्यानेन नश्येत् अत आत्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वं
देहादेर्जगतो मिथ्यात्वञ्च सदा भावयेदित्यर्थः ॥ १११ ॥

सदा भावयेदित्युक्तं तत्र जपपादाविव नियमापेक्षास्ति नु वेति

अन्यथेति विजानीहि दृष्टार्थत्वेन भुक्तिवत् ।

बुभुक्षुर्जपवत् भुङ्क्ते न कश्चित् नियतः कश्चित् ॥ ११३ ॥

अश्नाति वा न वाश्नाति भुङ्क्ते वा स्वेच्छयान्यथा ।

येन केन प्रकारेण क्षुधामपनिनीषति ॥ ११४ ॥

नियमेन जपं कुर्यादिक्रतौ प्रत्यवायतः ।

अन्यथाकरणेऽनर्थः स्वरवर्णविपर्ययात् ॥ ११५ ॥

पृच्छति किमिति । आत्मभेदधीः आत्मनो देहादिभ्यो विभिन्नज्ञानं
जगतो मिथ्यात्वानुसन्धानञ्च मन्त्रजपदेवताध्यानादिवत् किं नियमे-
नानुष्ठाय्य एत लौकिकव्यवहारवर्द्धयममन्तरेणापि कर्तुं शक्यत
इति ॥ ११२ ॥

दृष्टफलकत्वाद्वापि नियमः कश्चिदस्तीत्याह अन्यथेतीति । अन्यथा
नियमं विनेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह दृष्टार्थत्वेनेति । तत्र दृष्टान्तमाह
भुक्तिवदिति । दृष्टार्थेऽपि भोजने नियमाः श्रुतिसृष्ट्योरुपलभ्यन्ते इत्या-
शङ्क्याह बुभुक्षुरिति । क्षुदपनयनाय भोक्तुमिच्छन् पुरुषो जपं कुर्वाण
इव न नियमेन भुङ्क्ते अपि तु यथा क्षुद्वाधोपशान्तिः स्यात् स तथा
भोजनं करोतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति अश्नातीति । अश्नाति वा अन्ने सति कदा-
चित् भुङ्क्ते न वाश्नाति तस्मिन्नसति क्षुद्वाधाविस्मारकट्यूतादि-
चेष्टयाऽनश्नन्नेव कालं नयति अन्यथा वा तिष्ठद् गच्छन् शयानो वा
स्वेच्छया भुङ्क्ते एवं येन केन प्रकारेण तात्कालिकीं क्षुधाम् अपनेतु-
मिच्छति । अयमभिपन्निः क्षुधानिष्ठतिष्ठक्षुण्डदृष्टफलाय भोजनमेव
कार्यं नियमास्तु परलोकहेतव इति ॥ ११३ ॥

जपादौ भोजनाद् वैलक्षण्यं दर्शयति नियमेनेति । तत्र हेतुमाह
अज्ञतो प्रत्यवायत इति । भवत्वैवमकरणे प्रत्यवायः अन्यथा करणे तु

क्षुधेव दृष्ट्वाधाकृद् विपरीता च भावना ।

केवा केनाप्युपायेन नास्त्यत्रानुष्ठितेः क्रमः ॥ ११६ ॥

उपायः पूर्वमेवोक्तस्तच्चिन्ताकथनादिकः ।

एतदेकपरत्वेऽपि निर्वन्धो ध्यानवन्न हि ॥ ११७ ॥

मूर्त्तिप्रत्ययसान्त्वयमन्यानन्तरितं धियः ।

ध्यानं तत्रातिनिर्वन्धो मनसश्चलात्मनः ॥ ११८ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।

स नास्तीत्याशङ्काह अन्यथेति । “मन्त्रो ह्येनः स्वरतो वर्धते वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” इत्युक्त्वादिति भावः ॥ ११५ ॥

ननु क्षुध्वाधाया दृष्ट्वाधाहेतुत्वात् तद्विदित्तये अनियमेनापि भोक्तृ-
त्वमेव विपरीतभावनायास्तु तथात्वाभावात् तच्चिर्वर्त्तकं ध्यानमदृष्ट-
फलाय नियमेनानुष्ठेयमित्याशङ्काह क्षुधेवेति । विपरीतभावनाया दुःख-
हेतुत्वस्यानुभवविवक्षितत्वादिति भावः ॥ ११६ ॥

तर्हि स उपायः प्रदर्शनीय इत्याशङ्क्य पूर्वमेव प्रदर्शित इत्याह
उपाय इति । ननु जपवत् प्राङ्मुखत्वादित्यसौ सामूह्यं ध्यानवदेतदेक-
परत्वलक्षणैकाग्रतानिर्वन्धोऽस्तीत्याशङ्काह एतदिति ॥ ११७ ॥

ननु ध्यानस्य ध्येयचिन्तामात्रात्मकत्वात् तत्र को निर्वन्ध इत्याशङ्क्य
ध्याने निर्वन्धं दर्शयितुं ध्यानस्वरूपं तावदाह मूर्त्तीति । धियो बुद्धेः
सम्बन्धिनं मूर्त्तिप्रत्ययानां देवतादिमूर्त्तिगोचराणां प्रत्ययानां यत् सान्-
त्वयमविविधतया वर्त्तमानत्वं तदध्यानान्तरितमन्येन विजातीयप्रत्ययेना-
न्यवहितं सत् ध्यानमित्युच्यते । एवं ध्यानस्वरूपं निश्चयं तत्र निर्वन्धं
दर्शयति तत्रेति । सदा पर्यटनशीलस्य करिष्यरगादेरेकस्य सप्तादौ
बन्धने बधोपरोधस्तदिति भावः ॥ ११८ ॥

मनसश्चाञ्चल्यादौ गीतावाक्यं प्रमाथयति चञ्चलं हीति । प्रमाथि

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायीरिव सुदुष्करम् ॥ ११८ ॥

अप्यब्धिपानामहृतः सुमेरुभूतनादपि ।

अपि वज्रग्रथनात् साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ ११९ ॥

कथनादौ न निर्वन्धः शृङ्खलावद्धदेहवत् ।

किंस्वनन्तेतिहासाद्यैर्विनोदो नाट्यवद्द्वयः ॥ १२१ ॥

चिदेवात्मा जगन्निष्ठेत्यत पथ्यं वसानतः ।

निदिध्यासनविशेषो नेतिहासादिभिर्भवेत् ॥ १२२ ॥

प्रमथनशीलं पुरुषस्य व्याकुलत्वकारणं बलवत् संपर्धमनिष्पाद्यमित्यर्थः ।

इहं सत्यवति वा विषये लम्बं ततः सङ्कर्तुमशक्यमित्यर्थः । अतस्तस्य

मनसो निग्रहो वायोर्निग्रह इव सुदुष्करः ॥ ११८ ॥

मनसो दुर्निग्रहत्वे वशिष्ठवाक्यमपि प्रमाणयति अप्यब्धिपाना-
दिति ॥ ११९ ॥

प्रकृतिं ततो वैमस्यं दर्शयति कथनादाविति । शृङ्खलावद्धदेहस्य यथा
निर्वन्धा न तथा कथनादावित्यर्थः । आदिशब्देन तच्चित्तनादिकं दृष्ट्याते
न केवलं निर्वन्धाभावः प्रत्युत धियो विनोद इत्याह किंस्विति । इति-
हासः पूर्वेषां कथा आद्या येषां लौकिककथासु कृत्युक्तिदृष्टान्तप्रदर्शना-
दीनां ते तथा अनन्ताः असंख्याताः अनन्ताश्च ते इतिहासाद्याश्चेति
अनन्तेतिहासाद्यास्तैर्धियो बुद्धेर्विनोदः क्रोडाविशेषो भवति । तत्र
दृष्टान्तः नाद्यवदिति । नृत्त्यक्रियानिरोक्षणमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

ननु कथादिभिरप्येतदेकपरत्वव्याघातः स्यादित्याशङ्क्याह चिदे-
नेति । इतिहासादीनामात्मा चिन्मात्ररूपो न देहादिरूपो जगत्
निष्ठोत्पत्तिजन्यं पथ्यं वसानात् न तैरेतदेकपरत्वशब्दाभिप्रेक्ष्य निदि-
ध्यासनस्य विशेष इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

कषिबाणिज्यसेवादौ काव्यतर्कादिकेषु च ।
 विक्षिप्यते प्रवृत्ता धौलैस्तत्त्वस्मृत्यसम्भवात् ॥ १२२ ॥
 अनुसन्दधतैवात्र भोजनादौ प्रवर्त्तितुम् ।
 शक्यतेऽत्यन्तविक्षेपाभावादाशु पुनः स्मृतेः ॥ १२४ ॥
 तत्त्वविक्षृतिमात्रान्नानर्थः किन्तु विपर्ययात् ।
 विपर्येतुं न कालोऽस्ति भटिति स्मरतः कचित् ॥ १२५ ॥
 तत्त्वस्मृतेरेवसरो नास्त्यन्याभ्यासशालिनः ।
 प्रत्युताभ्यासघातित्वाद् बलात् तत्त्वमपेक्ष्यते ॥ १२६ ॥
 तमेवैकं विजानीत ह्यन्यां वाचो विमुञ्चयेत् ।
 इति श्रुतं तथाऽन्यत्र वाचो विग्लापनन्त्विति ॥ १२७ ॥

नन्वितिहासादीनामङ्गीकारे कथादेरपि प्रसङ्गः स्वादित्याशङ्काह
 क्षणीति ॥ १२२ ॥

कथादीनां तत्त्वानुसन्धानविघातित्वेन त्याज्यत्वे भोजनादेरपि
 तथात्वात् तदपि त्याज्यमेवेत्याशङ्काह अतुल्यसन्दधतैवेति । कुत इत्यत
 आह अत्यन्तेति । विक्षेपाभावोऽपि कुत इत्यत आह आशु पुनः
 स्मृतेरिति ॥ १२४ ॥

ननु तदानीं विक्षेपाभावेऽपि तत्त्वविक्षृतिवद्भावात् पुरुषार्थहानिः
 स्वादित्याशङ्काह तत्त्वेति । कुतस्तर्ह्यनर्थ इत्यत आह किन्त्विति ।
 विस्मरणे सति विपर्ययोऽपि स्वादित्याशङ्काह विपर्येतुमिति ॥ १२५ ॥

ननु भोजनादिके महत्तत्त्वे तर्काद्यभ्यासप्रवृत्तस्यापि तत्त्वस्मरणं
 किं न स्वादित्याशङ्काह तत्त्वस्मृतेरिति । न केवलं तत्त्वानुसन्धाना-
 वसराभावे एव किन्तु काव्यतर्काद्यभ्यासस्य तत्त्वभ्यासविरोधित्वात्
 तदानीं स्मृतमपि तत्त्वं बलादपेक्ष्यते इत्याह प्रत्युतेति ॥ १२६ ॥

तत्त्वानुसन्धानविरोधिवान्वयव्यवहारस्य त्याज्यत्वे प्रमुञ्चयेत् तमे-

आहारादि त्यजन् मेव जीवेच्छास्त्रान्तरं त्यजन् ।

किं न जीवसि येनैवं करोष्यत्र दुराग्रहम् ॥ १२८ ॥

जनकादेः कथं राज्यमिति चेद् दृढबोधतः ।

तथा तवापि चेत् तर्कं पठ यद्वा कृषिं कुरु ॥ १२९ ॥

मिथ्यात्ववासनादार्क्यं प्रारब्धक्षयकाञ्चया ।

अक्षिश्यन्तः प्रवर्तन्ते स्वस्वकर्मानुसारतः ॥ १३० ॥

अतिप्रसङ्गो माशङ्क्यः स्वकर्मवशवर्तिनाम् ।

अस्तु वा केन प्रक्येत कर्म वारयितुं वद ॥ १३१ ॥

यैकं जानन्न आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चय अमृतस्यैव सेतुः” इति श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति तमेवैकमिति । “नातुध्यावाद् बहून् शब्दान् वाचो विमुञ्चापनं हि तत्” इत्येतदपि वाक्यं श्रूयत इत्याह तथान्य-
मेति ॥ १२७ ॥

ननु तत्त्वानुसन्धानातिरिक्तमाहारादि यथा न त्यज्यते एवमितर-
शास्त्राद्यध्यासोऽपि क्रियतामित्याशङ्कं कुर्वीषं प्रत्याह आहारा-
दीति ॥ १२८ ॥

ननु तर्हि जनकादीनां तत्त्वविदां कथं राज्यपरिपालनादौ प्रवृत्ति-
रिति शङ्कते जनकादेरिति । दृढपरोक्षज्ञानित्वात् तेषां सा न
बाधित्वमिमात्रेण परिहरति दृढेति । तर्हि समापि दृढबोधा-
ऽस्तीति वदन् प्रत्याह तथेति ॥ १२९ ॥

ननु तत्त्वविदः संसारासारतां जानन्तः कथं तत्र प्रवर्तिष्यन्
इत्याशङ्क्य प्रारब्धस्यावश्यम्भाविफलत्वात् भोमेन तत्क्षयाय प्रवृत्ति-
रित्याह मिथ्येति ॥ १३० ॥

तर्ह्यनाचारेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह अतिप्रसङ्ग इति ।
प्रारब्धवशादेवातिप्रसङ्गोऽपि स्यादित्याशङ्क्याङ्गीकरोति अस्तु वेति ॥ १३१ ॥

ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्चात्र समेऽप्यारब्धकर्मणि ।

न क्लेशो ज्ञानिनो धैर्यान्मूढः क्लिश्यत्यधैर्यतः ॥ १३२ ॥

मार्गे गन्तोर्द्वयोः श्रान्ती समायामय्यदूरताम् ।

जानन् धैर्यात् द्रुतं गच्छेदन्यस्तिष्ठति दीनधीः ॥ १३३ ॥

साक्षात्कृतात्मधीः सम्यगविपर्ययबाधितः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् ॥ १३४ ॥

जगन्निध्यात्वधीभावाद्विप्रो काम्यकामुकौ ।

तयोरभावे सन्तापः शम्ये निस्त्रेहदीपवत् ॥ १३५ ॥

गन्धर्वपत्तने किञ्चिन्नैन्द्रजालिकनिर्मितम् ।

ननु ज्ञान्यज्ञानिनोः प्रारब्धकर्मणि अवश्यभोक्तव्यतया समाने
तयोः कुतो वैलक्षण्यसिद्धिरित्याशङ्क्याह ज्ञानिन इति ॥ १३२ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह मार्ग इति ॥ १३३ ॥

इत्युपपादितमात्मानश्चेद्विजानीयादिति मन्त्रस्य पूर्वार्द्धमनु-
वदन् फलप्रदर्शनपरसुत्तरार्द्धम् अवतारयति साक्षात्कृतात्मधीरिति ।
सम्यक्साक्षात्कृतात्मधीः साक्षात्कृत आत्मा यया सा साक्षात्कृतात्म
तादृशी धीर्यस्य स साक्षात्कृतात्मधीः । अविपर्ययबाधितः विपर्ययेण
देहाद्यात्मत्वमुपग्रा बाधितो न भवतीत्यविपर्ययबाधितः । उभयं
हेतुगर्भितं विशेषणम् ॥ १३४ ॥

अस्य मन्त्रार्द्धस्य तात्पर्यमाह जगन्निध्यात्वधीभावादित्यादिना ।
काम्यस्य कामसकस्य काम्यकामुकौ तावाप्तिप्रौ । तन्निवारणे कारणमाह
जगन्निध्यात्वधीभावादिति । ततः किमित्यत आह तयोरभाव इति ।
तयोः काम्यकामुकयोरभावे सन्तापः कामनानित्तकः कारणभावात्
निस्त्रेहदीपवत् शम्येदित्यर्थः ॥ १३५ ॥

आत्माभावात् कामनाभावः क इह इत्याशङ्क्याह गन्धर्वपत्तन

जानन् कामयते किन्तु जिहासति हसन्निदम् ॥१२६॥

आपातरमणीयेषु भोगेष्वेवं विचारवान् ।

मानुरज्जति किन्त्वेतान् दोषदृष्ट्या जिहासति ॥१२७॥

अर्थानामर्जने क्लेशस्तथैव परिरक्षणे ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् क्लेशकारिणः ॥१२८॥

मांसपाश्चालिकायास्तु यन्त्रलोलेऽङ्गपञ्चरे ।

स्त्रायस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥१२९॥

एवमादिषु शास्त्रेषु दोषाः सम्यक् प्रपञ्चिताः ।

विमृशन्ननिश्चिन्तानि कथं दुःखेषु मज्जति ॥ १३० ॥

इति । मायाविभिर्मिते पक्षे स्थितं वस्तु किञ्चिदपि इदमैन्द्रजालिक-
भिर्मितमिति जानन् न कामयते न केवलं कामनाभावः प्रत्युत इदमन्ध-
तमिति हसन् जिहासति परित्यक्तुमिच्छति ॥ १२६ ॥

दाहान्निवे योजयति आपातेति । एषम् आपातरमणीयेषु प्रतीति-
मात्ररूपेषु भोगेषु भुञ्जन् इति भोगाः विषयाः सक्चन्दनवनिता-
दयः तेषु एषं विचारवान् आपातरमणीयत्वानुसन्धानवान् नाह-
रज्जति नासक्तिं करोति किन्तु दोषदर्शनेन तान् परित्यक्तु-
मिच्छति ॥ १२७ ॥

के ते दोषा इत्यत आह अर्थानामिति ॥ १२८ ॥

एवं विषयाणां दुःखहेतुत्वं पदार्थं अशोभनत्वञ्च कचिद् दर्शयति
मांसपाश्चालिकायास्त्विति । स्त्रायवः शिरा अप्सीनि प्रसिद्धानि पद्मयो-
मांसनिचयरूपाः नितम्बसनादयः एतैः सहितायाः मांसपाश्चालिकायाः
पुस्तिकायाः स्त्रियाः यन्त्रलोले यन्त्ररश्मिग्रीवे अङ्गपञ्चरे अङ्गान्वये
पञ्चरं नीचं तस्मिन् शरीरे किं शोभनमिव न किमपीत्यर्थः ॥ १२९ ॥

एवमादिमिति । आदिष्वेन सर्वमांसरक्तवाण्यास्तु शुचिं ज्ञात्वा

॥ बुधया पीडमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।

मिष्टान्नध्वस्तद्वज्जानन्मामूढस्तज्जिघत्सति ॥ १४१ ॥

प्रारब्धकर्मप्रावल्याद् भोगेष्विच्छा भवेद् यदि ।

क्लिशन्नेव तदाप्येष भुङ्क्ते विष्टिगृहीतवत् ॥ १४२ ॥

भुञ्जानास्तानपि बुधाः श्रद्धावन्तः कुटुम्बिनः ।

नाद्यापि कर्म नश्छिन्नमिति क्लिश्यन्ति सन्ततम् ॥ १४३ ॥

नायं क्लेशोऽत्र संसारतापः किन्तु विरक्तता ।

भ्रान्तिज्ञाननिदानो हि तापः सांसारिकः स्मृतः ॥ १४४ ॥

विलोचने । समालोक्य रस्यसेत् किं बुधा परिहृष्टापीत्येवमादयो
पृच्छन्ते ॥ १४० ॥

विषयदोषदर्शने सति भोगेष्वाभावे युक्तिसहितं दृष्टान्तमाह बुधया
पीडमानोऽपीति । अयममूढः विवेकी मिष्टान्नभोजनेन ध्वस्ता विनष्टा
दृष्टं दृष्ट्वा आकाङ्क्षा यस्य स तथोक्तः इदं विषमित्येवं जानन् तद् विषं
न जिघत्सति नात्तुमिच्छति इत्यर्थः ॥ १४१ ॥

ननु प्रारब्धकर्मणः प्रबलत्वात् ज्ञानिनोऽपीच्छा भवेत् इत्याशङ्क्य
सत्यामपीच्छायां प्रीतिपुरःसरं न भुङ्क्ते इत्याह प्रारब्धकर्मप्रावल्याद्
दिता ॥ १४२ ॥

कथमेतद्वगम्यत इत्याशङ्क्य लोकदर्शनादित्याह भुञ्जानास्तानपि
बुधा इति ॥ १४३ ॥

ननु तत्त्वविदां संसारनिमित्तकृत्ताप्रोऽनुपपन्नः ज्ञानवैयर्थ्यापा-
दादित्याशङ्क्याह नायमिति अयं क्लेशो नाद्यापि कर्म नश्छिन्नमित्येव
मनुतापात्मकः संसारतापो न भवति किन्त्वत्र संसारे विरक्तता आसक्ति-
रहितता । तापकत्वाभावे युक्तिमाह भ्रान्तिरिति । हि यस्मात् कारणात्
सांसारिककृत्ताप्रो भ्रान्तिज्ञाननिदानः भ्रान्तिज्ञानकारणकः स्मृतः पूर्वा-
पार्यैः अयन्तु विवेकज्ञानमूलत्वात् न तथाविध इत्यर्थः ॥ १४४ ॥

विवेकेन परिक्षिप्यन्त्यभोगेन दृष्यति ।

अन्यत्रानन्तभोगेऽपि नैव दृष्यति कश्चित् ॥ १४५ ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा क्षणवर्त्तेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ १४६ ॥

परिज्ञायोपभुक्तो हि भोगी भवति तुष्टये ।

विज्ञाय सेवितचौरो मैत्रीमेति न चौरताम् ॥ १४७ ॥

मनसो निन्दहीतस्य लीलाभोगोऽल्पकीऽपि यः ।

तमेवासम्बन्धविस्तारं क्षिष्टत्वाद् बहु मन्यते ॥ १४८ ॥

अयं लोको विवेकमूलोऽविवेकमूलो वेति कुतोऽवगम्यते इत्याशङ्क्य
कामनिवर्तकत्वाद् विवेकमूल इत्याह विवेकेनेति ॥ १४५ ॥

विवेकिन इवाविवेकिनोऽपि भोगेनैव तप्तिः स्यात् अतो विवेको-
ऽप्रयोजक इत्याशङ्क्य भोगस्य तप्तिहेतुत्वाभावात्तत्पादिकां स्मृतिं
पठति न जातु काम इति ॥ १४६ ॥

विवेकमूलस्य भोगस्य तप्तिहेतुत्वमतुभवविज्ञमित्याह परिज्ञायोप-
भुक्तो हीति । अयं भोग एतावान् एवंप्रयाससाध्य इत्येवमतु-
भवपूर्वकश्चेदन्नं बुद्धिहेतुर्दृश्यत इत्यर्थः । ननु तन्नाहेतोर्भोगस्य विवेक-
साहचर्यमात्रेण कथं तद्विकरत्वमित्याशङ्क्य सहकारिविशेषवशात्
विपरीतकार्यकरत्वं लोके दृष्टमित्याह विज्ञायेति । क्वं चौर इति
ज्ञात्वा तेन सह वर्त्तमानस्य पुरुषस्य चोरो न चौरतामेति किन्तु
जिज्ञासासेवीत्यर्थः ॥ १४७ ॥

ननु कामनासन्नायत्वात् मनसः कथं स्वल्पेन भोगेन तप्तिः
स्यादित्याशङ्क्य निदिध्यासनेन निन्दहीतस्यावस्थात्वाद् भवत्येव तत्-
तप्तिरित्याह मनसो निन्दहीतस्येति । निन्दहीतस्य भोगाभ्यासेन
वशीकृतस्य मनसोऽत्यक्तोऽपि कस्योऽपि लीलाभोगो लीलाभुक्तो

बद्धमुक्तो महीपाक्षो ग्राममात्रेण तुष्यति ।

परैर्न बद्धो नाक्रान्तो न राष्ट्रं बद्धु मन्थते ॥ १४८ ॥

विवेकी जायति सति दोषदर्शनक्षम्ये ।

कथमारब्धकर्मापि भोगेच्छां जनयिष्यति ॥ १५० ॥

नैव दोषो यतोऽनेकविधं प्रारब्धमीक्ष्यते ।

इच्छानिच्छा परेच्छा च प्रारब्धं त्रिविधं स्मृतम् ॥ १५१ ॥

अपथ्यसेविनश्चैरा राजदाररता अपि ।

जानन्त एव स्वानर्थमिच्छन्त्यारब्धकर्मातः ॥ १५२ ॥

न चात्रैतद् वारयितुमीश्वरेणापि शक्यते ।

यत ईश्वर एवाह गीतायामर्जुनं प्रति ॥ १५३ ॥

योऽस्ति स्वस्ववित्तारमप्राप्तवाञ्छितं तमेव भोगं क्षिपत्वात् दोष-
युक्त्वाद् बद्ध मन्थतेऽधिकत्वेन जानातीत्यर्थः ॥ १४८ ॥

निन्दहीतश्च मनसः स्वत्येनापि भोगेन तृप्तिर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तं
नाह बद्धमुक्तो महीपाक्ष इति ॥ १४८ ॥

ननु प्रारब्धकर्मावस्थायात् भोगेच्छा भवेद् यदि इत्यत्र कर्म-
बन्धात् इच्छा भवेदित्युक्तं तदनुपपद्यम् इच्छाविधातिवि विवेकज्ञाने सति
तदुत्पत्त्यवस्थायात् इति शङ्कते विवेके जायति सतीति ॥ १५० ॥

दोषदर्शने स्वल्पमिच्छाजन्य स्वप्नविषमिति प्रारब्धस्य नानाप्रकार-
त्वादिति परिहरति नैव दोष इति । नानाप्रकारत्वमेव दर्शयति इच्छा-
निष्कमेति । इच्छाजनकम्, अनिच्छया भोगप्रदं परेच्छया भोगप्रदं चेति
त्रिविधमित्यर्थः ॥ १५१ ॥

इच्छाप्रारब्धं दर्शयति अपथ्यसेविन इति ॥ १५२ ॥

अपथ्यसेवादाविच्छायाः प्रारब्धकसत्त्वं कुतोऽवनम्यते इत्याशङ्क्या-

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ १५४ ॥

अवश्यम्भाविभावानां प्रतीकारो भवेद् यदि ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिराः ॥ १५५ ॥

न चेश्वरत्वमीशस्य हीयते तावता यतः ।

अवश्यम्भाविताप्येषामीश्वरेणैव निर्मिता ॥ १५६ ॥

प्रश्नोत्तराभ्यामेवैतद् गम्यतेऽर्जुनकृष्णयोः ।

अनिच्छापूर्वकञ्चास्ति प्रारब्धमिति तच्छृणु ॥ १५७ ॥

परिहार्यत्वादित्यभिप्रेत्याह न चानैतद्वारयितुमिति । अत्रास्मिन् लोके
अपथ्यादि इच्छन्तीत्येतत् कुत इत्यत आह ईश्वर एवाहेति ॥ १५४ ॥

गीतावाक्यं पठति सदृशं चेष्टते स्वस्या इति । विवेकज्ञान-
वानपि पुरुषः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः सदृशमसुरूपं चेष्टते, प्रकृति-
र्नाम पूर्वकृतवर्माधर्मादिसंस्कारो वर्त्तमानजन्मादावभिव्यक्तः किमुत
मूर्खः तस्मात् प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्निरोधो
नया अन्येन वा कृतः किं करिष्यति न किमपीत्यर्थः ॥ १५४ ॥

प्रारब्धस्यापरिहार्यत्वे वचनान्तरसम्प्रतिभाह अवश्यमिति, अवश्य-
म्भाविभावानां दुःखादीनामित्यर्थः ॥ १५५ ॥

प्रारब्धस्यापरिहार्यत्वे तत्परिहारासमर्थस्य ईश्वरस्यानीश्वरत्व-
प्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह न चेश्वरत्वमिति । कुत इत्यत आह यत इति ।
यतः कारणात् एषां दुःखादीनाम् अवश्यम्भावितापि ईश्वरेणैव निर्मिता
अतो नानीश्वरत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ १५६ ॥

एवं समप्रश्नम् इच्छाप्रारब्धमभिधाया निच्छाप्रारब्धं वक्तुमारभते
प्रश्नोत्तराभ्यामिति । अनिच्छापूर्वकञ्च प्रारब्धमस्ति एतदर्जुनकृष्णयोः
प्रश्नोत्तराभ्यामेवावगम्यते ज्ञायते इति योजना, तदभिधानाय शिष्य-
मभिमुखीकरोति तच्छृण्विति ॥ १५७ ॥

अथ केन प्रयुक्तोऽस्मै पारश्वरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाण्येय बलादिव नियोजितः ॥ १५८ ॥

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाभनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ १५९ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ १६० ॥

नानिच्छन्तो न चेच्छन्तः परदाक्षिण्यसंयुताः ।

तत्र अर्जुनस्य प्रश्नं तावद् दर्शयति अथ केनेति । हे वाण्येय
दृष्ट्वास्मत्स्वित्त्वं अयं पुरुषः केन प्रयुक्तः प्रेरितः सन् अनिच्छन्नपि
इच्छामनुवृत्तपि राज्ञा बलाद्वियोजित इव पापश्वरति आचरतीति ॥ १५८ ॥

कण्ठस्थोत्तरमाह काम एष इति । एष पुरुषप्रवर्त्तकः रजोगुण-
समुद्भवः रजोगुणादुत्पत्तिर्यस्य स रजोगुणसमुद्भवः कामः एष प्रसिद्धो-
ऽयं कामः कदाचित् क्रोधरूपेणापि परिणमते ततः क्रोधः, स पुनः
क्रोधश्च महाभनः महादहनं विषयजातं यस्य स महाभनः महा-
पाप्मा महतः पापस्य हेतुत्वादुपचारानुसङ्गापाप्मत्वमस्य, अत इह
शंसारे एनं कामं क्रोधरूपिणं वैरिणं विद्धि । अयमभिप्रायः
प्रारब्धवशादुद्भिन्नरजोगुणकार्ययोः कामक्रोधयोरन्यतरस्यैव पुरुषप्रव-
र्त्तकत्वं न प्रवृत्तीच्छाया इति ॥ १५९ ॥

नन्वत्र कामक्रोधयोरेव पुरुषप्रवर्त्तकत्वसुपलभ्यते नानिच्छाप्रारब्ध-
स्त्वोत्थायक इत्यस्यैव प्रवर्त्तकत्वप्रतिपादकं तद् वाक्यं पठति स्वभाव-
जेनेति । हे कौन्तेय ! स्वेनैवानुष्ठितेन अत एव स्वकीयेन प्रारब्धेन
कर्मणा निबद्धः सन् यत् कर्तुं नेच्छसि तदपि मोहादविवेकतः अवशः
धरवशः करिष्यसीति, अतोऽनिच्छाप्रारब्धमस्तीत्युपगम्यमिति
भावः ॥ १६० ॥

इदानीं परेच्छाप्रारब्धमप्यस्तीत्याह नानिच्छन्त इति । अनि-

सुखदुःखे भजन्ये तत् परेच्छापूर्वकम् हि ॥ १६१ ॥
 कथं तर्हि किमिच्छन्नित्येवमिच्छा निषिध्यते ।
 नेच्छानिषेधः किन्त्विच्छाबाधो भर्जितबीजवत् ॥ १६२ ॥
 भर्जितानि तु बीजानि सन्त्यकार्यकराणि च ।
 विद्वदिच्छा यथेष्टव्या सत्त्वबोधात् न कार्यं कृतं ॥ १६३ ॥
 दग्धबीजमरोहेऽपि भक्षणाद्योपयुज्यते ।
 विद्वदिच्छाप्यल्पभोगं कुर्यान्न व्यसनं बहु ॥ १६४ ॥

च्छन्तोऽपि न भवन्ति इच्छन्तोऽपि न भवन्ति किन्तु परदाक्षिण्यसंबुताः
 सन्तस्तत्प्रतीत्यर्थमेव सुखदुःखेऽनुभवन्ति अत एतत् सुखादिभोगहेतु-
 भूतं परेच्छापूर्वकं प्रारब्धं हि प्रसिद्धमित्यर्थः । अत एव दोषदर्शने सत्यपि
 प्रारब्धस्यापरिहाय्यत्वात् तस्येच्छाजनकत्वं न निवारयितुं शक्नोतीति
 भावः ॥ १६१ ॥

ननु तत्त्वविदोऽपीच्छाङ्गीकारे किमिच्छन्निति श्रुतिविरोध इति शङ्कते
 कथं तर्हि किमिति । किमिच्छन्नित्यनेन वाक्येन कथमिच्छाभावो वर्णित
 इत्यर्थः । अनेन नेच्छाभावोऽभिधीयते किन्तु सत्या अपि तस्याः सामर्थ्यं
 प्रवृत्तिजनकत्वं नास्तीति बोध्यते इति परिहरति नेच्छानिषेध इति ।
 स्वरूपेण सत्या अपि तस्याः सामर्थ्यराहित्ये दृष्टान्तमाह भर्जितबीज-
 वदिति ॥ १६२ ॥

शङ्कामेवोक्तमर्थं प्रपञ्चयति भर्जितानि त्विति । यथा भर्जितानि
 बीजानि स्वरूपेण विद्यमानान्यपि नाङ्कुरादिकार्यकराणि भवन्ति तथा
 विद्वदिच्छा स्वयं विद्यमानापि इवमाद्य पदार्थस्यासत्त्वज्ञानेन बाधितत्वात्
 न व्यसनादिकार्यत्वमेत्यर्थः ॥ १६३ ॥

ननु तर्हि विदुष इच्छैव नाङ्गीकर्त्तव्या फलाभावादित्याशङ्क्य
 फलाभावो सिद्धः भोगव्ययफलसङ्गावादिति सदृष्टान्तमाह दग्धमिति ।

भोगेन चरितार्थत्वात् प्रारब्धं कर्म हीयते ।

भोक्तव्यसत्यताभ्रान्त्या व्यसनं तत्र जायते ॥ १६५ ॥

मा विनश्यत्वयं भोगो वर्द्धतामुत्तरोत्तरम् ।

मा विघ्नाः प्रतिबध्नन्तु धन्योऽस्मास्मादिति भ्रमः ॥ १६६ ॥

यदभावि न तद् भावि भवि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिन्ताविषमोऽयं बोधो भ्रमनिवर्त्तकः ॥ १६७ ॥

समेऽपि भोगे व्यसनं भ्रान्तो गच्छेन्न बुद्धिमान् ।

दग्धं भर्जितमिति यावत् व्यसनं विषदादिरूपं बहुविधं व्यसनं विषदि भ्रमे दोषे कामजकोपजे इत्यभिधानात् ॥ १६४ ॥

ननु तर्हि कर्मैव भोगद्वारा व्यसनमपि जनयेदित्याशङ्क्याह भोगे-
नेति प्रारब्धकर्मणो भोगमात्रहेतुत्वात् न व्यसनजनकत्वमित्यर्थः । कुत-
स्तर्हि व्यसनस्य जन्मेत्यत आह भोक्तव्यसत्यताभ्रान्त्येति । तत्र तस्मिन्
विषये ॥ १६५ ॥

व्यसनहेतुं भ्रमं दर्शयति मा विनश्यत्वयमिति । अयं भोगो मा
विनश्यत् एष उत्तरोत्तरम् वर्द्धतां विघ्नाश्चैवं मा प्रतिबध्नन्तु अस्य प्रति-
बध्ने मा कुर्वन्तु अस्मादेष भोगादहं धन्यः कृतार्थोऽस्मीति एवंरूपो भ्रमो
भवति ततश्च व्यसनमित्यर्थः ॥ १६६ ॥

प्रसङ्गादस्य परिहारोपायमाह यदभावीति । यद्विविक्तमयोग्यं तच्च
भवेदेव भवितुं योग्यं चेन्न तदन्यथा भवेदेव इति एवंरूपचिन्ताविषमः
इदं मे श्रेयः कदा भविष्यति इदमनिष्टं कदा निवर्त्तियते इत्येवमादि-
चिन्तैव, विषमिव स्वयंस्फुटपुरुषस्य नाशहेतुत्वात् विषम् इदं चिन्ताविषं
इतीति चिन्ताविषमः एवंभूतो यो बोधः सोऽयं भ्रमनिवर्त्तकः पूर्वोक्तस्य
भ्रमस्य निवर्त्तक इत्यर्थः ॥ १६७ ॥

ननु विदद्विदुषोरुभयोरपि भोगित्वाविशेषे एकस्य व्यसनम् अपरस्य

अशक्यार्थस्य सङ्ख्याद् भ्रान्तस्य व्यसनं बहु ॥ १६८ ॥

मायामयत्वं भीमस्य बुद्ध्यामुपसंहरन् ।

मुञ्चानोऽपि न सङ्ख्यं कुरुते व्यसनं कुतः ॥ १६९ ॥

स्वप्नेन्द्रजालसदृशमचिन्त्यरचनात्मकम् ।

दृष्टनष्टं जमत् पश्यन् कथं तत्रानुरज्जति ॥ १७० ॥

स्वस्वप्नमापरोक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् स्वजागरम् ।

चिन्तयेद्दप्रमत्तः सन्नभावमुदिनं सुहुः ॥ १७१ ॥

चिरं तयोः सर्वसाम्यमनुसन्धाय जागरे ।

सत्यत्वबुद्धिं संत्यज्य नानुरज्जति पूर्ववत् ॥ १७२ ॥

तु तच्चेत्येतत् कुत इतप्रायङ्कुर विपरीतज्ञानसत्त्वासत्त्वाभ्यां तत्सिद्धि-
रितप्राङ् भवेऽपीति । बुद्धिमान् ज्ञानवान् ज्ञानीतृर्थः । भ्रान्तेः कथं
व्यसनहेतुत्वमित्यत आह अशक्यार्थस्येति ॥ १६८ ॥

विवेकिनस्तदभावं दर्शयति मायामयत्वमिति ॥ १६९ ॥

ननु मायामयबोधे सत्यपि भोगस्य तदानीन्तनसुखहेतुत्वात् कुत
आस्योपसंहार इत्याशङ्क्य बहुविधदोषदर्शनात् इत्याह स्वप्नेन्द्रजाल-
सदृशमिति ॥ १७० ॥

नूक्तस्वप्नेन्द्रजालसादृश्यादिज्ञाने सति आसक्तप्रभावो भवेत् तदेव
कुतो जायते इत्याशङ्क्य तज्ज्ञानोपायमाह स्वप्नप्रमिति । स्वकीयस्वप्न-
मापरोक्षतया दृष्ट्वा स्वकीयस्य जागरमनुभवन् स्वप्नजागरावुभायपि अप्र-
मत्तः सन् सङ्ख्यचिन्तयेत् स्वप्नसत्त्वोऽयं जागर इति ॥ १७१ ॥

चिरं तयोरिति । एवं तयोः सर्वसाम्यं तात्कालिकभोगहेतुत्वपरि-
वृत्तिविरसत्वविनाशित्वादिसङ्ख्यं चिरमनुसन्धाय जागरितेऽपि सत्यत्व-
बुद्धिं परित्यज्य जाग्रदवस्तुष्वपि पूर्ववत् जगत्सत्यत्वज्ञानदेशायाजिव
नानुरज्जति अतुरक्तो न भवति इत्यर्थः ॥ १७२ ॥

इन्द्रजालमिदं हैतमचिन्त्यरचनात्मतः ।

इत्यविस्मरतो हानिः का वा प्रारब्धभोगतः ॥ १७३ ॥

निर्वन्धस्तत्त्वविद्याया इन्द्रजालत्वसंस्मृतौ ।

प्रारब्धस्याग्रहो भोगे जीवस्य सुखदुःखयोः ॥ १७४ ॥

विद्यारब्धे विरुध्येते न भिन्नविषयत्वतः ।

जानङ्गिरप्येन्द्रजालो विनोदो दृश्यते खलु ॥ १७५ ॥

जगत्सत्यत्वमापाद्य प्रारब्धं भोजयेद् यदि ।

ननु प्रपञ्चगोचरस्य मिथ्यात्वज्ञानस्य विषयसत्यत्वोपजीविनो भोगस्य परस्परविरोधात् मिथ्यात्वज्ञाने सति कथं भोगसिद्धिरित्याशङ्क्य भोगस्य विषयसत्यत्वापेक्षाभावात् न विरोध इति परिहरति इन्द्रजालमिति । इदं हैतं भोग्यजातं च अचिन्त्यरचनात्वात् इन्द्रजालवन्मिथ्या इति युक्तां-
तुसन्वायाविस्मरतो विदुषः प्रारब्धभोगतः प्रारब्धकर्मफलयोः सुखदुःख-
योरनुभवेन मिथ्यात्वानुसन्धानस्य का हानिः वा शब्देन मिथ्यात्वानु-
सन्धानेन वा भोगस्य का हानिर्बिभिन्नविषयत्वादिति भावः ॥ १७३ ॥

भिन्नविषयत्वमेव दर्शयति निर्वन्धस्तत्त्वविद्याया इति । तत्त्वविद्याया जगत्तत्त्वगोचरस्य ज्ञानस्य इन्द्रजालवज्जगतो मिथ्यात्वानुसन्धाने निर्वन्धः न तु भोगापलापे प्रारब्धकर्मणो जीवस्य सुखदुःखयोः प्रदाने ह्याप्तः न तु भोगस्य सत्यत्वापादने इति भावः ॥ १७४ ॥

एवं विभिन्नविषयत्वं प्रदर्श्य प्रयोगमाह विद्यारब्धे इति । विद्यो-
प्रारब्धकर्मणो परस्परं न विरुध्येते विभिन्नविषयत्वात् सत्यतिपक्षरूप-
रसज्ञानवदित्यर्थः । भोगमभियन्तात्वे ज्ञानं भोगवाचकं न भवतीत्येतत्
क दृष्टमित्याशङ्क्याह जानङ्गिरिति । ऐन्द्रजालो विनोद इन्द्रजाल-
वन्मिथ्यचमत्कारविशेषः जानङ्गिरपीन्द्रजालत्वं जानङ्गिरम्यवबोधयति
इति त्रिविधमित्यर्थः ॥ १७५ ॥

किञ्च विद्यारब्धकर्मणोर्विरोधोऽस्तीति वदन् वादी प्रष्टव्यः किं प्रारब्धं

तदा विरोधि विद्याया भोगमात्रात् सत्यता ॥ १७६ ॥

अन्यूनो जायते भोगः कल्पितैः स्वाप्नवस्तुभिः ।

जायत्वस्तुभिरप्येवमसत्यैर्भोग इष्टताम् ॥ १७७ ॥

यदि विद्यापङ्गुवीत जगत्प्रारब्धघातिनी ।

तदा स्यान्ननु मायात्वबोधेन तदपङ्गवः ॥ १७८ ॥

अनपङ्गुत्य लोकास्तदिन्द्रजालमिदन्त्विति ।

कर्म विद्याविरोधीत्युच्यते उत विद्या प्रारब्धकर्मविरोधिनीति नाद्य
इत्याह जगत्सत्यत्वमिति । प्रारब्धं कर्म जगतो भोग्यजातस्य सत्यत्व-
संबाध्यत्वमापाद्य सम्पाद्य यदि भोजयेज्जीवस्य सुखदुःखे दद्यात् तदा
विद्याविषयस्य मिथ्यात्वस्यापहारात् विद्याया विरोधि स्यात् न च तथा
करोति किन्तु भोगमेव प्रयच्छति अतो न विद्याविरोधि प्रारब्धमिति
भावः । भोगबलादेव भोग्यस्य सत्यत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह भोग-
मात्रादिति । विमतं भोग्यं सत्यं भोगप्रत्वादित्यत्र दृष्टान्ताभाव इति
भावः ॥ १७६ ॥

ननु मिथ्यापदार्थैर्भोगो भवति इत्यापि दृष्टान्तो नास्तीत्याशङ्क्याह
अन्यून इति ॥ १७७ ॥

नापि द्वितीय इत्याह यदि विद्यापङ्गुवीतेति । विद्या यदि
समदुर्भोग्यजातमपङ्गुवीत नेदं रजतमिति निषेधज्ञानवत् प्रतीय-
ज्ञानस्य भोग्यस्य स्वरूपं विलोपयेत् तदा प्रारब्धकर्मभोग्यस्य सुख-
दुःखास्तुभवसंसाधनापहारेण प्रारब्धकर्मविघातिनी स्यात् न च तथा
करोति किन्तु मिथ्यात्वमेव बोधयति अतो न प्रारब्धकर्मविरोधिनीति
भावः । ननु मिथ्यात्वबोधनादेव स्वरूपमपि विलोपयेदित्याशङ्क्याह
नत्विति । इन्द्रजालादौ स्वरूपविलोपमन्तरेणापि मिथ्यात्वज्ञानदर्शना-
दिति भावः ॥ १७८ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति अनपङ्गुत्येति । लोका जनास्तदिन्द्रजालस्वरूप-

ज्ञानम्येवानपङ्क्त्य भोगं मायात्वधीस्तथा ॥ १७८ ॥

यत् त्वस्य जगत् सात्मा पश्येत् कस्तत्र केन किम् ।

किं जिघ्र्सेत् किं वदेद् वेति श्रुतौ तु बहु घोषितम् ॥ १८० ॥

तेन द्वैतमपङ्क्त्य विद्योदेति न चान्यथा ।

तथा च विदुषो भोगः कथं स्यादिति चेत् शृणु ॥ १८१ ॥

सुषुप्तिविषया मुक्तिविषया वा श्रुतिस्त्विति ।

उक्तं स्वाप्ययसम्मत्योरिति सूत्रे द्यतिस्फुटम् ॥ १८२ ॥

मनपङ्क्त्य अनिरस्य इदमित्कलाकमिति ज्ञानम्येव यथा तथा भोगं
भोगमनपङ्क्त्य अविद्याय मायात्वधीर्ज्ञानानुमिष्यात्वज्ञानं भवती-
त्यर्थः ॥ १७८ ॥

यत् त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् केन कं पश्येत् इत्यादि श्रुतिर्द्रष्टृ-
दर्शनद्वयप्रभावं बोधयत्यतो विद्योत्पद्यमाना जगद् विद्यापयेदेव एवं
इति विदुषो भोगः कथं स्यादिति श्रुत्यवच्छेदेन शङ्कते लोकद्वयेन
यत् त्वस्येति । यत् त्वं यस्यां विद्यावस्यायां जगत् जगदस्य विदुषः
स्वात्मैवाभूत् इदं सर्वं यदयमात्मेति ज्ञानेन सत्स्वरूपमेव भवति तत्त्व
तस्यां दशायां को द्रष्टा केन साधनेन चक्षुषा किं दृश्यं रूपजातं
पश्येत् एवं प्राणवक्ष्यणेन किं कुसुमादिकं जिघ्र्सेत् किं वाक्यं केन
जानिन्द्रियेण वदेत् एवमितरेन्द्रियव्यापाराभावद्योतनाच्च वाच्यद्वय-
इत्येवं प्रकारेण श्रुतौ बहु वारमभिहितमित्यर्थः ॥ १८० ॥

यतः किमित्यत्र आह तेन द्वैतमिति । स्वाप्ययसम्मत्योरन्वतरा-
धेयभावविकृतं हीनत्वमिन् खले यत् त्वस्येत्युदाहृतायाः श्रुतेः सुषुप्ति-
कोषयोरन्यतरविषयत्वेन व्याख्यातत्वात् न विद्याया जगदपङ्क्त्य इति
परिहरत्रि भवति ॥ १८१ ॥

सुषुप्तीति । स्वाप्ययः सुषुप्तिः सम्पत्तिर्ज्ञानित्यर्थः ॥ १८२ ॥

अन्यथा याज्ञवल्क्यादेराचार्यत्वं न सम्भवेत् ।
 हैतदृष्टावविबुद्धा हैतादृष्टौ न बाग्वदेत् ॥ १८३ ॥
 निर्विकल्पसमाधौ तु हैतादर्शनहेतुतः ।
 सैवापरोक्षविद्येति चेत् सुषुप्तिस्तथा न किम् ॥ १८४ ॥
 आत्मतत्त्वं न जानाति सुप्तौ यदि तदा त्वया ।
 आत्मधीरेव विद्येति वाच्यं न हैतविस्मृतिः ॥ १८५ ॥
 उभयं मिलितं विद्या यदि तर्हि घटादयः ।
 अर्धविद्याभाजिनः स्युः सकलहैतविस्मृतेः ॥ १८६ ॥

अस्याः श्रुतेः सुषुप्तादिविषयत्वानङ्गीकारे बाधकमाह अन्यथा
 याज्ञवल्क्यादेरिति । तत्रोपपत्तिमाह हैतदृष्टाविति । याज्ञवल्क्या-
 दिर्यदि हैतं पश्येत् तर्हि तदहैतज्ञानाभावाच्चाचार्यो भवेत् अथ हैतं
 न पश्येत् बोध्यशेषग्राह्यनुपलम्भात् आचार्यवाक्यं शिष्यं प्रति-
 बोधनाय न प्रवर्त्तेत अतो विद्यासम्प्रदायोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ॥ १८३ ॥

ननु याज्ञवल्क्यादीनामाचार्यदशायां विद्यमानस्य ज्ञानस्य विद्या-
 त्वमस्येव तथापि तस्य नापरोक्षविद्यात्वं हैतप्रतीतिप्रज्ञावात् निर्वि-
 कल्पसमाधौ तु हैतदर्शनाभावात् सैवापरोक्षविद्येति शङ्कते निर्विकल्प-
 समाधौ स्थितिः । हैताप्रतीतेरतिप्रसङ्गापादकत्वात् नैवमिति परिहरति
 सुषुप्तिस्तथा न किमिति ॥ १८४ ॥

अतिप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते आत्मतत्त्वं न जानातीति । सुषुप्तौ
 हैतदर्शनाभावेऽपि आत्मगोचरज्ञानाभावात् न विद्यात्वं तस्या इत्यर्थः ।
 तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन ज्ञानस्यैव विद्यात्वं न हैतदर्शनाभावस्येत्याह
 तदा त्वयेति ॥ १८५ ॥

ननु हैतादर्शनात्मज्ञानयोर्द्वयोर्मिलितवोरेव विद्यात्वं न एकैक-
 मिति शङ्कते उभयमिति । हैतविस्मृतेरपि विद्यांशत्वाङ्गीकारे अङ्ग-

मशकध्वनिमुख्यानां विक्षेपाणां बहुत्वतः ।

तत्त्वविद्या तथा न स्यात् घटादीनां यथा दृढा ॥१८७॥

आत्मधीरेव विद्येति यदि तर्हि सुखी भव ।

दुष्टचित्तं निरुन्म्याच्चेन्नित्थि त्वं यथासुखम् ॥१८८॥

तददृष्टमेष्टव्यमायामयत्वस्य समीक्षणात् ।

इच्छन्नप्यज्ञवन्नेच्छेत् किमिच्छन्निति हि श्रुतम् ॥१८९॥

रागो लिङ्गमबोधस्य सन्तु रागादयो बुधे ।

इति शास्त्रद्वयं सार्थमेवं सत्यविरोधतः ॥ १९० ॥

स्याप्यर्थाविद्यात्वप्रसङ्ग इति परिहरति तर्हीति । तत्त्वोपपत्तिमाह
मशकध्वनैतद्विष्मृतेरिति ॥ १८६ ॥

अस्मिन्नेव मते समाधिसतां पुरुषाणामर्थाविद्यावत्त्वमपि न
स्यादिति सोपहासमाह मशकध्वनिमुख्यानामिति । घटादीनां यथा
इतद्विस्मरणं दृढं तथा तत्र समाधौ इतद्विस्मरणं न सम्भवति मशक-
ध्वन्यादीनामनेकेषां विक्षेपाणां सम्भवादिति भावः ॥ १८७ ॥

नन्वात्मज्ञानस्यैव विद्यात्वं न इतद्विष्मृतेरिति शङ्कते आत्म-
धीरेवेति । तदस्माकमिष्टमित्यभिप्रायेणाशीर्वादयति तर्हि सुखी भवेति ।
नन्वात्मधीरेव विद्या सा न दुष्टचित्ते सम्भवति अतश्चित्तदोषपरि-
हाराय चित्तदृष्टिनिरोधः कार्य इति शङ्कामनुभासते दुष्टचित्तमिति ।
तदङ्गीकरोति निरुन्मि त्वमिति ॥ १८८ ॥

तददृष्टमिति । अस्माकमपीति शेषः । कुत इत्यत आह एष्टव्य-
मायामयत्वस्येति । चित्तदोषोपपत्तेरिति अद्वितीयात्मज्ञानाय इष्टमायं
जगन्मायामयत्वं सम्यगीकृत्यते यतः अत्र इष्टमित्यर्थः । एवं किमि-
च्छन्निति मन्त्रांशेनाभिप्रेतमर्थमुपसंहरति इच्छन्नप्यज्ञवदिति । इच्छ-
न्नपि अज्ञवन्नेच्छेत् अतः किमिच्छन्निति श्रुतमिति योजना ॥ १८९ ॥

एतदभिप्रायवर्णने कारणमाह रागो विक्षिप्तमिति । रागो विक्षि-

जगन्निध्यात्ववत् स्वात्मासङ्गत्वस्य समीक्षणात् ।

कस्य कामायेति वचो भोक्तृभावविवक्षया ॥ १८१ ॥

पतिजायादिकं सर्वं तत्तद्भोगाय नैच्छति ।

किन्वात्मभोगार्थमिति श्रुतावदुधोषितं बहु ॥ १८२ ॥

किं कूटस्थसिद्धाभासोऽथ वा किमुभयात्मकः ।

भोक्ता तत्र न कूटस्थोऽसङ्गत्वात् भोक्तृतां व्रजेत् ॥ १८३ ॥

अबोधस्य चित्तव्यायामभूमिषु । कुतः स्वादुषणता तस्य यस्याग्निः
कोटरे तरोः । इति तत्त्वविदो रागनिषेधपरं शास्त्रम् । शास्त्रार्थस्य
समाप्तत्वात्पुनः स्थात् तावता मुनेः । रागादयः सन्तु कामं न तदु-
भावोऽपराध्यते इति तस्यैव रागाङ्गीकारपरञ्च शास्त्रम् एवं सति
तत्त्वविदो दृढरागाभावे सति शास्त्रद्वयं सार्थमर्थवद् भवति अवि-
रोधतः रामनिषेधपरस्य शास्त्रस्य दृढरागविषयत्वात् तदभ्युपगमपरस्य
रामाभासविषयत्वादिति भावः ॥ १८० ॥

एवं किमिच्छन् इत्यंशस्यभिप्रायसुषुप्तवर्त्यं कस्य कामायेत्यंशस्या-
भिप्रायमाह जगन्निध्यात्ववदिति । यथा जगन्निध्यात्वबोधेन
वास्तवकास्याभावविवक्षया किमिच्छन्नित्युक्तं एवमात्मनोऽसङ्गत्वबोधेन
यास्तवभोक्तृभावविवक्षया कस्य कामायेति श्रुत्यभिहितमित्यर्थः ॥ १८१ ॥

नन्वात्मनः भोक्तृत्वपतिषेधत्प्रसक्तिपूर्वको यत्तव्यः सा तु न
विद्यतेऽसङ्गत्वादात्मन इत्यंशश्च तस्याः स्थातुमवसिद्धत्वात् नैवमित्यभि-
प्रेत्य तदनुवादिकां श्रुतिमथेतोऽनुक्रामति पतिजायादिकमिति । न
य अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यारभ्य आत्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रियं भवतीत्यन्तेन वाक्यसन्दर्भेण पतिजायादिप्रपञ्चस्यात्मनो भोग-
स्वरक्षणत्वं प्रतिपाद्यते तत आत्मनो भोक्तृत्वप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ १८२ ॥

एवमात्मनो भोक्तृत्वं प्रदर्श्य तदपवादाय भोक्तारं विकल्पयति

सुखदुःखाभिमानाख्यो विकारो भोग उच्यते ।

कूटस्थस्य विकारो चेत्थेतन्न व्याहृतं कथम् ॥ १८४ ॥

विकारिबुद्धप्रधीनत्वादाभासे विकृतावपि ।

निरधिष्ठानविभ्रान्तिः केवला नहि तिष्ठति ॥ १८५ ॥

उभयात्मक एवातो लोके भोक्ता निगद्यते ।

तादृगात्मानमारभ्य कूटस्थः शेषितः श्रुतो ॥ १८६ ॥

किमिति । किं कूटस्थस्य भोक्तृत्वम् उत चिदाभासस्य किञ्चोभयात्मक-
त्येति विकल्पार्थः । तत्र प्रथमं प्रत्याह न कूटस्थ इति ॥ १८१ ॥

असङ्गत्वमस्तु भोक्तृत्वमस्तु को दोष इत्याशङ्क्याह सुखदुःखा-
भिमानाख्य इति । सुखदुःखित्वाभिमानाख्यो विकारो भोगः
सोऽसङ्गस्य न युज्यते कूटस्थत्वविकारित्वयोरेकत्वं समावेशयोगादि-
त्यर्थः ॥ १८४ ॥

ननु तर्हि विकारिणश्चिदाभासस्य भोक्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्य विकारि-
रित्येऽपि निरधिष्ठानस्य तस्यैवासिद्धेर्भवमिति परिहरति विकारि-
बुद्धप्रधीनत्वादिति । चिदाभासस्य विकारिबुद्धप्रधीनत्वात् स्वस्मिन् विकारे
सम्भवत्यपि तस्यारोपितस्यारोपितस्वरूपत्वेनाधिष्ठानभूतं कूटस्थं विहाय
स्वातन्त्र्येणावस्थानासम्भवात् केवलचिदाभासस्यापि भोक्तृत्वं न सम्भव-
तीति भावः ॥ १८५ ॥

तस्मात् तृतीयः पक्षः परिशिष्यत इत्याह उभयात्मक एवेति ।
अत एकैकस्य भोक्तृत्वं न सम्भवति अत उभयात्मकः साधिष्ठानचिदा-
भास एव लोके व्यवहारदशायां भोक्तृत्वमभिधीयते परमार्थतस्तु उभया-
त्मकत्वमेव न घटत इति भावः । न असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादाव-
सङ्गत्वस्यैव सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादौ बुद्धिसाक्षित्वस्यापि
अवस्थादुभयात्मकं भोक्तृत्वरूपमपि पारमार्थिकमेव स्यान्न कौटुम्भिक-
व्यवहारमात्रसिद्धमित्याशङ्क्य श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावात्त्वमित्याह

आत्मा कतम इत्युक्ते याज्ञवल्क्यो विबोधयन् ।

विज्ञानमयमारभ्यासङ्गं तं पर्य्यशेषयत् ॥ १८७ ॥

कोऽयमात्मैवमादौ सर्वत्रात्मविचारतः ।

उभयात्मकमारभ्य कूटस्थः शेष्यते श्रुतौ ॥ १८८ ॥

कूटस्थसत्यतां स्वस्मिन्नध्यस्यात्मा विवेकतः ।

तार्त्त्विकीं भोक्तृतां मत्वा न कदाचिज्जिहासति ॥ १८९ ॥

सादृशात्मानमारभ्येति । सादृशात्मानं बुद्ध्यापार्थिकं भोक्तारमात्मान-
मारभ्यानूय कूटस्थः बुद्ध्यादिकल्पनाधिष्ठानभूतश्चिदात्मा शेषितः बुद्ध्या-
ध्यानात्मनिरखनेन परिशेषितः श्रुतौ ब्रह्मदारण्यकादवित्यर्थः ॥ १८६ ॥

तत्र ब्रह्मदारण्यकवाक्यार्थं तावत् संक्षिप्य दर्शयति आत्मा कतम
इति । जनकेन कतम आत्मैवमात्मानि पृष्टे सति याज्ञवल्क्यस्य
विबोधयन् योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना विज्ञानमयसुषुम्ण
असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यसङ्गं कूटस्थं परिशेषितवानित्यर्थः ॥ १८७ ॥

एवं ब्रह्मदारण्यकोऽसङ्गात्मपरिशेषप्रकारं प्रदर्शय्य ऐतरेयादिश्रुतान्त-
रेष्वपि तदु दर्शयति कोऽयमात्मैवमादाविति । कोऽयमात्माति मयसुषु-
म्णे कतरः स आत्मैवमादावात्मविचारेणान्तःकरणोपाधिमात्मानमा-
रभ्य प्रज्ञानमात्रात्मकः कूटस्थः परिशेषितः एवमन्यत्रापि ब्रह्मस्य एव
शुक्तिश्रुतिपट्यालोचनायाम् उभयात्मकस्य भोक्तुर्निष्पत्त्यात् पारमार्थिक-
आसक्तस्य कूटस्थस्याभोक्तृत्वं सिद्धम् ॥ १८८ ॥

ननुक्तरीत्या भोक्तुर्निष्पत्त्यात्वे प्राणिनां तस्मिन् सत्यत्वं बुद्धिः कुतो
आवत इत्याद्यदुप्राह कूटस्थसत्यतानिति । आत्मा लोकपवित्रो भोक्ता
विवेकतः स्वस्य कूटस्थ्याद्विभेकज्ञानाभावेन कूटस्थनिष्ठं सत्यत्वमात्मन्यध्यस्य
तदुद्धारोऽस्मिन्नध्य भोक्तृत्वस्यापि सत्यतां मत्वा भोगं कदाचिदपि
न ह्यासृजिष्यति ॥ १८९ ॥

भोक्ता स्वस्यैव भोगाय पतिजायादिमिच्छति ।

एष लौकिकवृत्तान्तः श्रुत्या सम्यगनूदितः ॥ २०० ॥

भोग्यानां भोक्तृश्रेष्ठत्वात्मा भोग्येष्वनुरन्धताम् ।

भोक्तृर्यैव प्रधानेऽतोऽनुरागं तं विधित्सति ॥ २०१ ॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयात्मापसर्पतु ॥ २०२ ॥

ननु तर्हि आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यात्मशेषत्वं भोग्यस्य
‘कथं प्रतिपाद्यते इत्याशङ्क्य न कुटस्यात्मशेषत्वं प्रतिपाद्यते किन्तु लोक-
प्रसिद्धोभयात्मकभोक्तृशेषत्वमेव श्रुत्यानूद्यत इत्याह भोक्ता स्वस्यैव
भोगायेति । लोके यो भोक्ता स स्वस्यैव भोगाय पतिजायादिभोगोप-
करणमिच्छतीत्ययं लोकवृत्तान्तः श्रुत्या सम्यगनूदितः नाद्यान्तरं प्रति-
पाद्यत इत्यर्थः ॥ २०० ॥

अतुवादः किमित्याशङ्क्य भोक्तृर्यैव प्रेसविधानायेत्याह भोग्याना-
मिति । भोग्यानां पतिजायादीनां भोक्तुः स्वस्य भोगोपकरणत्वात्
भोगेश्वरानुरागो न कर्त्तव्यः किन्तु प्रधानभूते भोक्तृर्यैवानुरागः कर्त्तव्यः
इति विधानायेत्यर्थः ॥ २०१ ॥

भोगेश्वरु प्रेसत्यागपुरःसरमात्मप्रेसकर्त्तव्यतायां दृष्टान्तत्वेनेश्वरे प्रेस-
आर्धनापुरःसरं पुराणवचनसुदाहरति या प्रीतिरिति । अविवेकाना-
सात्मज्ञानगन्धानां विषयेष्वनपायिनी ददा या प्रीतिरस्ति हे साय कच्छी-
यते सा प्रीतिस्त्वामनुस्मरतस्त्वां सदा चिन्तयतो मम हृदयात् मनसः
वर्षत अपगच्छतु मम मनोविषयेष्वसक्तिं परित्यज्य त्वय्येव तिष्ठतु
इत्यर्थः । यद्वा अविवेकिनां विषयेषु या यादृशी ददा प्रीतिरस्ति सा
तादृशी विषयेषु विद्यमाना प्रीतिस्त्वामनुस्मरतो मे हृदयात्मापगच्छतु
इति तिष्ठत्यर्थः ॥ २०२ ॥

इति न्यायेन सर्वस्मात् भोज्यजाताद् विरक्तधीः ।

उपसंहृत्य तां प्रीतिं भोक्तव्यं वं बुभुक्षते ॥ २०३ ॥

स्नक्चन्दनबधूवस्त्रसुवर्णादिषु पामरः ।

अप्रमत्तो यथा तद्वन्न प्रमादयति भोक्तरि ॥ २०४ ॥

काव्यनाटकतर्कादिमभ्यस्यति निरन्तरम् ।

विजिगीषुर्यथा तद्वन्मुक्तः स्वं विचारयेत् ॥ २०५ ॥

जपयागोपासनादि कुरुते श्रद्धया यथा ।

स्वर्गादिवाञ्छया तद्वत् यद्ब्रह्मात् स्वे समुत्तया ॥ २०६ ॥

चित्तैकाग्रं यथा योगी महायासेन साधयेत् ।

भवत्वेवं पुराणे स्मृतौ क्रियायातमित्यत आह इति न्यायेनेति ।
इत्यनेन पुराणोक्तन्यायेन सर्वस्मात् भोगप्रजातात् पतिजायादिलक्षणाद्
विरक्तधीः विरक्ता धीर्यस्यासौ विरक्तधीः पुरुषः तां भोगप्रगोचरां
प्रीतिं भोक्तव्यात्मन्युपसंहृत्य एवमात्मानं बुभुक्षते बोद्धुमिच्छति ॥ २०३ ॥

एवमात्मन्येव प्रेमोपसंहारे फलितं सदृष्टान्तमाह स्नक्चन्दनेति ।
पामरः पृथग्जनः स्नगादिविषये यथा अप्रमत्तः सावधानो भवति एव
सुसुक्षुरपि आत्मानि विषये न प्रमादयति अनवधानं न करोति किन्तु
तत्क्षिण्येव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २०४ ॥

अनवधानाभावमेव बहुभिर्दृष्टान्तैः स्पष्टयति काव्यनाटकेति । यथा
विजिगीषुः प्रतिवादिजयकाशः इह लोके प्रधानः पुरुषो निरन्तरं
काव्यादीनामभ्यस्यति एवं सुसुक्षुरपि सदात्मानं विचारयेत् ॥ २०५ ॥

जपयामेति । यथा वैदिकः स्वर्गाद्यर्थी तत्साधनानि जपादीनि
जप्यापराधरम् अमुतिष्ठति यथा सुसुक्षुर्मात्रेच्छया स्वे श्रुते आत्मनि
विश्वासं कुर्यात् ॥ २०६ ॥

चित्तैकाग्रमिति । योगी योगाभ्यासगान् अविनादौघर्षाभावे

अणिमादिप्रेप्सयैवं विविच्यात् स्व' सुसुक्ष्मया ॥ २०७ ॥
 कौशलानि विवर्द्धन्ते तेषामभ्यासपाटवात् ।
 यथा तद्वद् विवेकोऽस्याप्यभ्यासाद् विशदायते ॥ २०८ ॥
 विविक्षता भोक्तृत्व' जाग्रदादिष्वसङ्गता ।
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां साक्षिण्यध्यवसीयते ॥ २०९ ॥
 यत्र यद् दृश्यते द्रष्टा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
 तत्रैव तत्रेतरत्रेत्यनुभूतिर्हि सन्मता ॥ २१० ॥
 स यत् तत्रेक्षते किञ्चित् तेनानन्वागतो भवेत् ।

अथ मङ्गायासेन चित्तैकाग्र्यं यथा सम्पादयेत् तदुपदयमप्यात्मानं सदा
 विविच्यात् देहादिभ्यो विविच्य जानीयादित्यर्थः ॥ २०७ ॥

मन्वेवम् एतेषां सदाभ्यासेन किं फलम् इत्यत आह कौशला-
 नीति । यथा तेषां काव्याद्याभ्यासवतामभ्यासपाटवेन तस्मिंस्तस्मिन् विषये
 कौशलानि विवर्द्धन्ते एवमस्यापि सुषुप्त्योरभ्यासाद् विवेको देहादिभ्य
 आत्मनो भेदज्ञानं विशदायते स्पष्टं भवति ॥ २०८ ॥

विवेकवैशद्यस्य फलमाह विविक्षतेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भोक्तृ-
 त्वं भोक्तुः पारमार्थिकस्वरूपं विविक्षता भोग्यलक्षणातेभ्यो भेदेन
 ज्ञानता पुरुषेण जाग्रदादिषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्ववस्थासु साक्षिण्यसङ्गता-
 ध्यवसीयते निश्चीयत इत्यर्थः ॥ २०९ ॥

अन्वयव्यतिरेको दर्शयति यत्नेति । जाग्रदादिषु मध्ये यत्र यस्मिन्
 स्थाने जाग्रति स्वप्ने सुषुप्ती वा यत् स्थूलं सूक्ष्ममानन्दश्चेति त्रिविधं
 द्रष्टा साक्षिणा दृश्यतेऽनुभूयते तदुदङ्गत्वं तत्रैव तस्यासवस्थायां तिष्ठति
 इतरत्र न इतरस्यासवस्थायां नास्ति, द्रष्टा तु सर्वत्रानुगततया वर्तत
 इत्यनुभवः सर्वव्यस्तः हि प्रसिद्धमेतदित्यर्थः ॥ २१० ॥

न निवृत्तबहुभवः किन्त्वागमोऽपीत्यभिप्रायेण च यत् तत्र किञ्चित्

दृष्ट्वैव पुण्यं पापञ्चेत्येवं श्रुतिषु छिन्दिमः ॥ २११ ॥

जायत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत् प्रकाशते ।

तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ २१२ ॥

एक एवात्मा मन्तव्यो जायत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ २१३ ॥

त्रिषु धामसु यत् भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद् भवेत् ।

तैभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥ २१४ ॥

पञ्चतन्त्रान्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुण्यः स वा एष एतस्मिन् बन्धसादे
रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यस्य पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या ब्रवतीत्यादि
वाक्यद्वयमर्थतः पठति स यत् तत्वेति । स आत्मा तत्र तस्याम् अवस्थार्था
यत् किञ्चित् भोग्यम् ईक्षते पश्यति तेन दृष्टेनानन्वागतो भवेदनुसृत्य
गतो न भवेत् किन्तु स्वयमेवावस्थान्तरं गच्छतीत्यर्थः पुण्यं पुण्य-
फलं सुखं पापं तत्फलं दुःखञ्च दृष्ट्वैवानादायेत्यर्थः ॥ २११ ॥

भोक्तृतत्त्वविवेचनपराणि सुखान्तराणि दर्शयति जायत्स्वप्नेति ।
यत् सत्यज्ञानानन्दलक्षणं ब्रह्म साक्षिरूपेणावस्थितं तत् जाग्रदादि-
प्रपञ्चं प्रकाशते प्रकाशयति तत् ब्रह्माहमस्मिन् बुद्धिनिदाभासाद्यह-
मस्मीति ज्ञात्वा सुखतुमवाप्तां निश्चित्य सर्वप्रतिबन्धैः प्रभातत्पकर्तृत्वा-
दिभिः प्रमुच्यते प्रकर्षेण सर्वात्मना मुच्यते ॥ २१२ ॥

एक एवात्मेति । जाग्रदादिष्ववस्थासु एक एवात्मा मन्तव्यः एवं
विवेकज्ञानेन स्थानत्रयव्यतीतस्यावस्थान्तराणां विविक्तस्यात्मनः पुनर्जन्म न
विद्यते एतच्छरीरपातानन्तरं शरीरान्तरप्राप्तिर्नोक्तीत्यर्थः ॥ २१३ ॥

त्रिषु धामस्मिति । त्रिषु धामसु त्रिष्ववस्थानेषु यद् भोग्यं
स्वप्नप्रतिबिम्बानन्दरूपं यस्य भोक्ता विश्वतैजसप्राज्ञरूपो यस्य भोग-
कदनुभवरूपश्चेति विद्वान् तैभ्यः स्थानादिभ्यो विलक्षणो वसिष्ठात्म-

एवं विवेचिते तत्त्वे विज्ञानमयं शब्दितः ।

चिदाभासो विकारी यो भोक्तृत्वं तस्य शिष्यते ॥ २१५ ॥

मायिकोऽयं चिदाभासः श्रुतेरनुभवादपि ।

इन्द्रजालं जगत् प्रोक्तुं तदन्तःपात्ययं यतः ॥ २१६ ॥

विलोपोऽस्य सुषुप्तादी साक्षिणा ह्यनुभूयते ।

एतादृशं स्वस्वभावं विविनक्ति पुनः पुनः ॥ २१७ ॥

रूपः साक्षी सदाशिवः निरतिशयानन्दरूपत्वेन सर्वदा शोभनः परं-
मात्मनि सोऽहमस्मीत्यर्थः ॥ २१४ ॥

एवं विवेकेनात्मतत्त्वेऽसङ्गे निश्चिते सति भोक्तृत्वं कस्य इत्यत आह
श्रवमिति । यो विज्ञानमयशब्देनाभिधीयमानः चिदाभासस्तस्य विकारि-
त्वात् भोक्तृत्वमित्यर्थः ॥ २१५ ॥

ननु चिदाभासस्य भोक्तृत्वाङ्गीकारे कस्य कामायेति वचो भोक्ता-
भावविवक्षयेति पूर्वोक्तं विहन्येत इत्याशङ्क्य तस्य वचनस्य पारमार्थिक-
भोक्ताभावपरत्वमभिप्रेत्य भोक्तुं चिदाभासस्य मिथ्यात्वं साधयति मायि-
कोऽयमिति । अयं चिदाभासो मायिको नृपात्मकः श्रुतेः जीवेशाया-
भासेन करोतीति श्रुतेः अनुभवादपि ब्रह्मादितत्त्वमध्यवर्त्तित्वे-
नानुभूयमानत्वादपीत्यर्थः । तदेवोपपादयति इन्द्रजालमिति । इन्द्रजाल-
वन्निष्ठ्याभूते जगत्सन्निभूतत्वादस्यापि मिथ्यात्वं तत्त्वतोऽनुभूयते विदङ्गि-
रिति शेषः । यथाज्जगद्वलः पाती इत्यतो नृपेति योजना ॥ २१६ ॥

अस्य जगत इव विनाशित्वाद्यनुभवादपि नृपात्ममित्याह विकोपो-
ऽस्येति । मूर्च्छादिरादिशब्दार्थः । भवत्य नृपात्वं ततः किमित्यत
आह एतादृशमिति । यदा जूटस्याद् विवेचितचिदाभासो मायिको
जातस्तदा स्वस्वभावं स्वतत्त्वम् एतादृशं नृपात्मकं पुनः पुनर्वि-
विनक्ति जूटस्याद् विविच्य जानाति ॥ २१७ ॥

विविच्य नाशं निश्चित्य पुनर्भोगं न वाञ्छति ।

ममूषः शायितो भूमौ विवाहं कोऽभिवाञ्छति ॥ २१८ ॥

जिह्वेति व्यवहर्त्तुं भोक्ताहमिति पूर्ववत् ।

क्षिप्रनाश इव क्षीतः क्षिप्रान्नाशमश्नुते ॥ २१९ ॥

यदा स्वस्यापि भोक्तृत्वं मनुं जिह्वेत्ययं तदा ।

साक्षिण्यारोपयेदेतदिति कैव कथा तृथा ॥ २२० ॥

इत्यभिप्रेत्य भोक्तारमाक्षिपत्यविशङ्कया ।

कस्य कामायेति ततः शरीरानुज्वरो न हि ॥ २२१ ॥

ततोऽपि किमित्यत आह विविच्य नाशमिति । स्वविनाशनिश्चये भोगेच्छाभावे दृष्टान्तमाह सुसूक्ष्मरिति ॥ २१८ ॥

किञ्च पूर्ववदहं भोक्तेति व्यवहर्त्तुमपि ब्रज्जत इत्याह जिह्वेतीति । तर्हि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं प्रारब्धावसानपर्यन्तं कथं व्यवहरन्तीत्यत आह क्षिप्रनाश इति । क्षीतो ब्रज्जितः क्षिप्रक्षेदानीमपि कर्म क्षीयते इति क्षेपमनुभवन् प्रारब्धमश्नुते प्रारब्धकर्मफलं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ २१९ ॥

इदानीं ज्ञानानन्तरं साक्षिणो भोक्तृत्वाभावः कैमुतिकन्यायसिद्ध इत्याह यदेति । अयं चिदाभासः स्वस्यापि भोक्तृत्वं मनुम् अहं भोक्तेति चाहं जिह्वेति विब्रज्जते यदा तदा एतत् स्वगतं भोक्तृत्वं साक्षिण्यसङ्गे आरोपयेदिति तृथा कथार्थान्वया कैव न कापोत्यर्थः ॥ २२० ॥

उक्तमर्थं श्रुत्याहङ्कं करोति इत्यभिप्रेत्येति । कस्य कामायेति श्रुतिरित्यर्थः, ब्रूटस्य चिदाभासस्य वा पारमार्थिकभोक्तृत्वाभावमभिप्रेत्याविशङ्कया शङ्काराहित्येन भोक्तारमाक्षिपति निराकरोति । भवत्येवं भोक्ताक्षेपः ततः किमित्यत आह तत इति । ज्वरो ज्वरणं क्षणाद्यः ॥ २२१ ॥

स्खलं सूक्ष्मं कारणञ्च शरीरं त्रिविधं स्मृतम् ।

अवश्यं त्रिविधोऽस्यैव तत्र तत्रोचितो ज्वरः ॥ २२२ ॥

वातपित्तश्लेष्मजन्या व्याधयः कोटिशस्तनौ ।

दुर्गन्धत्वं कुरुपत्वं दाहभङ्गादयस्तथा ॥ २२३ ॥

कामक्रोधादयः शान्तिदान्याद्या लिङ्गदेहगाः ।

ज्वराद्वयेऽपि बाधन्ते प्रात्यप्रात्या नरं क्रमात् ॥ २२४ ॥

स्वं परञ्च न वेत्त्यात्मा विनष्ट इव कारणे ।

आगामिदुःखबीजश्चेत्येतदिन्द्रियं दर्शितम् ॥ २२५ ॥

एते ज्वराः शरीरेषु त्रिषु स्वाभाविका मताः ।

वियोगे तु ज्वरैस्तानि शरीराख्येव नासते ॥ २२६ ॥

तत्त्वविदः शरीरातुज्वराभावं दर्शयितुं शरीरभेदं तत्र तत्र ज्वर-
सङ्गावञ्च दर्शयति स्यूतमिति ॥ २२२ ॥ •

ब्रह्म स्यूतशरीरे ज्वरास्तावदाह वातपित्तेति ॥ २२३ ॥

स्यूतशरीरे ज्वरान् दर्शयति कामेति । कामादीनां शान्त्यादी-
नाञ्च ज्वरत्वमुपपादयति हये इति । हयेऽपि द्विधा अथ क्रमेण प्राप्नु-
यात्प्राप्तिभ्यां नरं बाधन्ते अतो ज्वरसास्यात् ज्वरा इत्युच्यन्त इत्यर्थः ॥ २२४ ॥

कारणशरीरततो ज्वरः क्कान्दोऽग्न्यस्तुतावृक्त इत्याह स्वं परञ्चेति ।
नहि अल्पमेव सस्मृत्यात्मानं जानात्यवयवमस्मीति नो एतेनानि
भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति वाक्येन
अपरिज्ञानान्न्यत्यमज्ञाने नष्टप्रायत्वं परेदुःखरागाग्निदुःखबीजवाचनादङ्गा-
वञ्च इन्द्रिये शिष्येण शुरोः प्रजापतेः पुरतो निनेदितमित्यर्थः ॥ २२५ ॥

एवं त्रिष्वपि शरीरेषु ज्वरानभिधाय तेषामपरिहार्यत्वमाह एत
इति । त्रिष्वपि शरीरेषु प्रतीयमाना एते ज्वराः शरीरैः सहोत्पन्नत्वेन
स्वाभाविकाः सन्मताः । स्वाभाविकत्वं व्यतिरेकसह्येव ब्रूयति वियो-

तन्तोर्वियुज्येन्न पटो बालेभ्यः कम्बलो यथा ।
 स्रुदो घटस्तथा देहो ज्वरेभ्योऽपीति दृश्यताम् ॥ २२७ ॥
 चिदाभासे स्वतः कोऽपि ज्वरो नास्ति यतश्चितः ।
 प्रकाशैकस्वभावत्वमेव दृष्टं न चेतरत् ॥ २२८ ॥
 चिदाभासेऽप्यसम्भाव्या ज्वराः साक्षिणि का कथा ।
 एवमेवैकतां मेने चिदाभासो ह्यविद्यया ॥ २२९ ॥
 साक्षिसत्त्वत्वमध्यस्य स्वेनोपेति वपुस्त्वये ।
 तत् सर्वं वास्तवं स्वस्य स्वरूपमिति मन्यते ॥ २३० ॥

नेत्विति । यतः कारणात् एभिर्ज्वरेक्षोभां शरीराणां विद्योने तानि
 शरीराणि नास्ते एव नैव भवन्ति अतः स्वाभाविका इत्यर्थः ॥ २२६ ॥

तत्र दृष्टान्माह तन्नोरिति ॥ २२७ ॥

इदानीं कूटस्थे ज्वराभावं कैततिकन्यायेन दिदर्शयिषुचिदाभासे
 तावज्ज्वराभावं दर्शयति चिदाभासे इति । चिदाभासे स्वतः शरीर-
 त्वगतज्वरसम्बन्धमन्तरेण न कोऽपि ज्वरः विद्यते । कुत इत्यत आह
 यतश्चित इति । चितः प्रकाशैकस्वभावस्य विद्वदनुभवसिद्धत्वात् तत्प्रति-
 विम्बितस्यापि चिदाभासस्य तथात्वमेष्टव्यमित्यभिप्रायः ॥ २२८ ॥

यदर्थं चिदाभासे ज्वराभाव उपपादितस्तदिदानीं दर्शयति चिदा-
 भास इति । यदा चिदाभासेऽपि ज्वराः न सम्भाव्यन्ते तदा न साक्षिणि
 सम्बन्धमस्तीति विस्तृतं वक्तव्यमिति भावः । ननु तर्ह्यहं ज्वराभीत्यनु-
 भवस्य का गतिरित्यत आह एवमिति ॥ २२९ ॥

एकतां मेने इति संक्षेपेणोक्तमर्थं प्रपञ्चयति साक्षीति । चिदा-
 भासः स्वेन सहिते शरीरत्वे साक्षिगतं सत्त्वत्वम् अध्यस्य तत् सर्वं
 ज्वरवत् शरीरत्वं सत्यं वास्तवं रूपम् इति मन्यत इत्यर्थः ॥ २३० ॥

एतस्मिन् भ्रान्तिकालेऽयं शरीरेषु ज्वरत्स्वयम् ।
 स्वयमेव ज्वरामीति मन्यते हि कुटुम्बिकम् ॥ २३१ ॥
 पुत्रदारेषु तृप्यत्सु तृप्यामीति यथा वृथा ।
 मन्यते पुरुषस्तद्वदाभासोऽप्यभिमन्यते ॥ २३२ ॥
 विविच्य भ्रान्तिमुज्झित्वा स्वमप्यगणयन् सदा ।
 चिन्तयन् साक्षिणं कस्मात् शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ २३३ ॥
 अथथावस्तुसर्पादिज्ञानं हेतुः पलायने ।
 रज्जुज्ञानेऽहिधीध्वस्तौ कृतमप्यनुशोचति ॥ २३४ ॥

एवं भ्रान्तिज्ञाने सति किं भवतीत्यत आह एतस्मिन्निति । अयं
 चिदाभासः अस्यां भ्रान्तिवेलायां शरीरनिष्ठं ज्वरं स्वात्मन्यारोपयती-
 त्यर्थः । तत्र वृथान्तमाह कुटुम्बिकमिति ॥ २३१ ॥

वृथान्तं विशदयति पुनरिति ॥ २३२ ॥

यवमविवेकदशायां चिदाभासे भ्रान्त्या ज्वरं प्रदर्शयन् विवेकदशायां
 तदभावं दर्शयति विविच्येति । चिदाभासः कूटस्थं स्वात्मानं शरी-
 राणि च विविच्य भेदेन ज्ञात्वा इदं सर्वं मम वास्तवरूपमिति मन्यते
 इत्युक्तां भ्रान्तिं परित्यज्य स्वस्याभासरूपत्वज्ञानेन स्वात्मन्यादरम-
 भुवन् स्वस्य निजं रूपं ज्वरादिरहितं साक्षिणं सदा चिन्तयन् कस्मात्
 शरीरमनुसंज्वरेत् इति ज्वरवत् शरीरमनुसृत्य स्वयं कस्मात् संज्वरेत्
 न संज्वरेदेवेत्यर्थः ॥ २३३ ॥

भ्रान्तिज्ञानतत्त्वज्ञानयोर्ज्वरतदभावकारणत्वं वृथान्तप्रदर्शनेन सा-
 दयति अथथावस्त्विति रज्ज्वादौ कल्पितस्य सर्पादिज्ञानं पलायने कारणं
 भवति आदिशब्देन स्थायी कल्पितचरीरो नृहन्ते रज्ज्वादिज्ञानेन सर्पा-
 दिबुद्धिनिवृत्तौ तदपि पलायनमनुशोचति वृथा कृतं मयेत्यनुत्तमत-
 इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

मिथ्याभियोगदोषस्य प्रायश्चित्तत्वसिद्धये ।

क्षमापयन्निवात्मानं साक्षिणं शरणं गतः ॥ २३५ ॥

आवृत्तपापनूल्यर्थं स्नानाद्यावर्त्तते यथा ।

आवर्त्तयन्निव ध्यानं सदा साक्षिपरायणः ॥ २३६ ॥

उपस्थकुष्ठिनी वेश्या विलासेषु विलज्जते ।

जनतोऽग्रे तथाभासः स्वप्रख्याती विलज्जते ॥ २३७ ॥

गृहीतो ब्राह्मणो स्नेच्छैः प्रायश्चित्तं चरन् पुनः ।

स्नेच्छैः सङ्कीर्यते नैव तथाभासः शरीरकैः ॥ २३८ ॥

योवराज्ये स्थितो राजपुत्रः साम्राज्यवाञ्छया ।

राजानुकारौ भवति तथा साक्ष्यनुकार्ययम् ॥ २३९ ॥

साक्षिणं सदा चिन्तयन्नित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति मिथ्याभि-
योगदोषस्येति । यथा लोके मिथ्याभियोगकृतां तद्दोषस्य प्रायश्चित्तार्थं
पुनः पुनः क्षमापयति एवमयं चिदाभासोऽपि साक्षिण्यसङ्गात्मानि
भोक्तृत्वाद्वारोपणदोषमिथ्याभियोगदोषप्रायश्चित्तार्थं साक्षिण्यमात्मानं
क्षमापयन्निव शरणं गतः ॥ २३५ ॥

तत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह आवृत्तपापनूल्यर्थमित्यादि । यथा पाप-
कारिणा पुरुषेणावृत्तपापनूल्यर्थमभ्युक्तपापमोदनाय विहितं स्नाना-
दिकं प्रायश्चित्तमावर्त्तते पुनः पुनरनुनीयते तथायमपि चिरं साक्षिणि
संस्मरित्वारोपणदोषपरिहाराय ध्यानं परिवर्त्तयन्निव सदा साक्षि-
परायणो भवति ॥ २३६ ॥

एवं साक्षिपरत्वं दृष्टान्तौदपवर्त्य अगुणप्रख्यापने लज्जावत्त्वं
सदृष्टान्तमाह उपस्थेति ॥ २३७ ॥

इदानीं शरीरत्वयाद् विवेचितस्य चिदाभासस्य पुनर्कतैः सह तादा-
त्म्यभ्रमाभावे दृष्टान्तमाह गृहीत इति ॥ २३८ ॥

न केवलं क्षमापराधनिवृत्तये साक्ष्यनुरूपं किन्तु महत्प्रयोजन-

यो ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्येष इति श्रुतिम् ।

श्रुत्वा तदेकचित्तः सन् ब्रह्म वेत्ति न चेतरत् ॥ २४० ॥

देवत्वकामा ह्यम्बादौ प्रविशन्ति यथा तथा ।

साक्षित्वेनावशेषाय स्वविनाशं स वाञ्छति ॥ २४१ ॥

यावत् स्वदेहदाहं स नरत्वं नैव मुञ्चति ।

यावदारब्धदेहं स्यान्नाभासत्वविमोचनम् ॥ २४२ ॥

चिद्वर्धनमीति सिंहावबोक्तन्यायेन सदृष्टान्तमाह यौवराज्य इति ।

राजानुकारी भवति राजेव प्रजानुरञ्जनादिगुणवान् भवतीत्यर्थः ॥ २३९ ॥

ननु युवराजस्य राजानुसरणे सत्ताज्यं फलं दृश्यते नैवं
साध्यनुसरणे कथं प्रवर्त्तते इत्याशङ्काह यो ब्रह्म वेदेति । स योह वै
तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मयित् कुले भवति
तरति शोकं तरति पापमानं गुहायन्विश्वो विमुक्तो मृतो भवे-
तीति श्रुतौ ब्रह्मभावादिरूपस्य फलस्य श्रूयमाणत्वात् तत्फलवाञ्छया
साध्यनुसरणे प्रवर्त्तनं युक्तमित्यर्थः ॥ २४० ॥

ननु ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मभावप्राप्तौ चिदाभासत्वमेव विनश्येत् अतः
स्वनाशाय कथं प्रवर्त्तते इत्याशङ्काह देवत्वकामा ह्यम्बादाविति ।
यथा लोके देवत्वप्राप्तिकामा मनुष्याः अग्निसमवायगङ्गाप्रवेशादौ
प्रवर्त्तन्ते एवं साक्षिरूपेणावस्थानसञ्चयस्याधिकफलस्य विद्यमानत्वात्
चिदाभासत्वापगमहेतौ ब्रह्मज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्घटत एवेत्यर्थः ॥ २४१ ॥

ननु तत्त्वज्ञानेन आभासत्वमपगच्छति चेत् कथं तत्त्वविदां जीवत्व-
व्यवहार इत्याशङ्काह प्रारब्धकर्मक्षयपर्यन्तं तदुपपत्तिं सदृष्टान्तमाह
यावदिति । यद्याऽम्बादौ प्रविष्टः पुरुषः दाहादिना स्वदेहनाशपर्यन्तं
नरत्वं नरत्वव्यवहारबोध्यत्वं नैव मुञ्चति एवं प्रारब्धकर्मक्षयपर्यन्तं
चिदाभासत्वव्यवहारो न निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ २४२ ॥

रज्जुज्ञानेऽपि कम्पादिः शनैरेवोपशम्यति ।

पुनर्मन्दान्धकारे सा रज्जुः क्षिप्तोरगौभवेत् ॥ २४३ ॥

एवमारब्धभोगोऽपि शनैः शाम्यति नो हठात् ।

भोगकाले कदाचित् तु मर्त्योऽहमिति भासते ॥ २४४ ॥

नैतावतापराधेन तत्त्वज्ञानं विनश्यति ।

जीवन्मुक्तिव्रतं नेदं किन्तु वस्तुस्थितिः खलु ॥ २४५ ॥

दशमोऽपि शिरस्त्राङ्गं रुदन् बुद्धा न रोदिति ।

शिरोन्नयस्तु मासेन शनैः शाम्यति नो तदा ॥ २४६ ॥

ननु भोक्तृत्वादिभ्रमोपादानस्याज्ञानस्य निवृत्तत्वात् पुनः कथं भोगानुवृत्तिः कथं वा मर्त्योऽहमिति विपरीतप्रतीतिरित्याशङ्क्य दृष्टान्त-
प्रदर्शनेन एतत् सम्भावयति रज्जुज्ञानेऽपीति ॥ २४३ ॥

दाष्टान्तिके याजयति एवमारब्धभोगोऽपीति ॥ २४४ ॥

ननु पुनर्मर्त्यत्वबुद्ध्युदये तत्त्वज्ञानं बाध्यत इत्याशङ्काह नैताव-
तेति । कदाचिदहं मर्त्य इत्येवं विज्ञानोदयमात्रेणागमप्रमाणजनितं
तत्त्वज्ञानं न बाध्यते । कुत इत्यत आह जीवन्मुक्तिरिति । इदं मर्त्यत्व-
बुद्ध्युदयकरणलक्षणं जीवन्मुक्तिव्रतं नियमेनानुष्ठेयं न भवति किन्तु
सम्यक् ज्ञानेन भ्रान्तिज्ञाननिवृत्तिरित्ययं वस्तुस्वभावः अतः कदा-
चिन्मर्त्यत्वबुद्ध्युदयेऽपि पुनस्तत्त्वज्ञानान्तरेण तस्या एव बाध्यत्वमिति
भावः ॥ २४५ ॥

अथतु रज्जुसर्पादिस्यत्वे विपरीतज्ञाननिवृत्तावपि तत्कार्यकम्पा-
द्यनुवृत्तिः प्रकृतदृष्टान्ते दशमे दशमस्त्वमसीति वाक्यविचारजन्यज्ञानेन
भ्रमनिवृत्तौ तत्कार्यानुवृत्तिर्नोपलभ्यते इत्याशङ्काह दशमोऽपीति ।
दशमोऽपीति ज्ञानोदये अति शिरस्त्राङ्गपूर्वकं रोदनमात्रं निवर्त्तते
ताङ्गजन्यव्रतयस्तु अनुवर्त्तत एवेत्यर्थः ॥ २४६ ॥

दशमासृतिलाभेन जातो हर्षो व्रणव्यथाम् ।

तिरोधत्ते मुक्तिलाभस्तथा प्रारब्धदुःखिताम् ॥ २४७ ॥

व्रताभावात् यदाध्यासस्तदा भूयो विविच्यताम् ।

रससेवी दिने भुङ्क्ते भूयोभूयो यथा तथा ॥ २४८ ॥

शमयत्यौषधेनायं दशमः स्वव्रणं यथा ।

भोगेन शमयित्वैतत् प्रारब्धं मुच्यते तथा ॥ २४९ ॥

किमिच्छन्निति वाक्योक्तः शोकमोक्ष उदीरितः ।

आभासस्य ह्यवस्थैषा षष्ठी तृप्तिस्तु सप्तमी ॥ २५० ॥

ननु ज्ञानोत्तरकालेऽपि ज्वराद्यनुवृत्तौ सक्तोः कुतः पुरुषार्थता इत्याशङ्क्य मुक्तिलाभजन्यहर्षस्य दुःखाध्यादक्तस्य सत्त्वात् पुरुषार्थतेति दृष्टान्तपूर्वकमाह दशमासृतिलाभेन जात इति ॥ २४७ ॥

जीवन्मुक्तिव्रतं नेदम् इत्युक्तं तत्र व्रतत्वाभावे किमायातमित्यत आह व्रताभावादिति । पुनः पुनर्विचारकरणे दृष्टान्तमाह रससेवीति । यथा रससेवी नरः एकस्मिन् दिने क्षुधापरिहाराय पुनः पुनः भुङ्क्ते तदध्यासनिवृत्तये पुनः पुनर्विवेकः क्रियतामित्यर्थः ॥ २४८ ॥

ज्ञानेनानिवृत्तस्य प्रारब्धकर्मफलस्य केन तर्हि निवृत्तिरित्याशङ्क्य तादृजनजन्यव्रणस्थौषधेनेव भोगेनैव निवृत्तिरित्याह शमयत्यौषधेनायमिति ॥ २४९ ॥

अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्ताख्ये उभे इमे । अवस्थे जीवगे ब्रूते आत्मानश्चेदिति श्रुतिः । इत्यनेन ज्ञोकेन आत्मानश्चेद्विजानीयादवमसीति पूरकः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसङ्गरेत् । इत्यस्मिन् सन्ने अपरोक्षज्ञानशोकनिवृत्ताख्ये जीववस्थे हे अभिहिते इत्युक्तम् इदानीं तदभिधानच्छ्रितं जीवस्य सप्तमीं तृप्तिवस्थामवस्थां दृष्टान्तुकीर्तनपूर्वकं वक्तुमारभते किमिच्छन्निति । किमिच्छन्निति

साङ्गुशा विषयैस्तृप्तिरियं तृप्तिर्निरङ्गुशा ।

कृतं कृत्यं प्रापयौयं प्राप्तमित्येव तृप्यति ॥ २५१ ॥

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धयै मुक्तेश्च सिद्ध्ये ।

बहुकृत्यं पुरास्याभूत् तत् सर्वमधुना कृतम् ॥ २५२ ॥

तदेतत् कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् ।

अनुसन्दधदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः ॥ २५३ ॥

तुत्तराङ्गेनाभिहितो यः शोकमोक्षः स एतावत्पुण्यसन्दर्भेण उदीरितः
अभिहितः । एषा अज्ञानमावृत्तिस्तदुपहितेषु अपरोक्षधीः अप-
रोक्षमतिः शोकमोक्षस्तृप्तिर्निरङ्गुशा इत्यनेन लोकेनाभिहितानु
सप्तसु कीदावस्थानु प्रतीत्याह आभासस्य हीति । तृप्तिस्त्विति सप्तमी
व्याख्यायते इति शेषः ॥ २५० ॥

अपरोक्षज्ञानजन्यायास्तृप्तेर्निरङ्गुशत्वं प्रतियोगिप्रदर्शनपुरःसरं
प्रतिजानीते साङ्गुशेति । विषयज्ञानजन्यायास्तृप्तेर्विषयान्तरकामनया
कुण्ठितत्वात् साङ्गुशत्वम् अस्यास्तु तदभावाच्चिरङ्गुशत्वं तदेव दर्शयति
कृतं कृत्यमिति ॥ २५१ ॥

कृतकृत्यत्वमेवोपपादयति ऐहिकामुष्मिकेति । अस्य विदुषस्तत्त्वज्ञानो-
दयात् पूर्वमिह लोके इष्टप्राप्तयेऽनित्यनिष्ठये वाचिष्यकृष्यादिकं स्वर्गादि-
संसिद्धये यागोपासनादिकं मोक्षसाधनज्ञानसिद्धये श्रवणादिकञ्चेति बह्व-
विधकर्मव्यापारीत् इदानीन्तु सांसारिकफलेष्वाभावात् ब्रह्मानन्दसाक्षात्-
कारस्य सिद्धत्वाच्च तत् सर्वं क्षमियागश्रवणादिकं कृतं कृतमायमभूत्
इतः परम् अतुष्टेयत्वाभावादित्यर्थः ॥ २५२ ॥

एवं कृतकृत्यत्वमुपपाद्य तत्फलभूतां तृप्तिं दर्शयति तदेतत् कृत-
कृत्यत्वमिति । प्रतियोगिपुरःसरं प्रतियोगप्रतुष्टमज्ञानपूर्वकं यथा भवति
तथा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण सर्वदा तृप्यति ॥ २५३ ॥

दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ।

परमानन्दपूर्णीं हं संसरामि किमिच्छया ॥ २५४ ॥

अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः ।

सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ २५५ ॥

व्याचक्षतान्ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ।

येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ २५६ ॥

निद्राभिज्ञे ज्ञानशोचे नेच्छामि न करोमि च ।

द्रष्टारथेत् कल्पयन्ति किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥ २५७ ॥

गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना ।

नान्यारोपितसंसारधर्मानिवमहं भजे ॥ २५८ ॥

तदेवानुसन्धानं प्रपञ्चयति दुःखिनोऽज्ञा इत्यादिना कृतकल्पतया
द्वेषः प्राप्तिप्राप्ततया पुनरित्यन्तेन मन्येन । तत्र तावदेवैकसुखार्थिभ्यो
वैलक्षण्यं स्तस्य दर्शयति दुःखिनोऽज्ञा इति ॥ २५४ ॥

स्वर्गादर्थं कर्मातुष्टादर्थो वैलक्षण्यमाह अनुतिष्ठन्तु कर्मा-
णीति ॥ २५५ ॥

ननु स्वार्थप्रवृत्त्यभावेऽपि परार्थप्रवृत्तिः किं न स्वादित्याशङ्क्य
अधिकाराभावात् सापि नास्ति इत्याह व्याचक्षतान्ते शास्त्रा-
णीति ॥ २५६ ॥

ननु स्वदेहनिर्वाहार्थं भिक्षाहरणादिकं परलोकार्थं ज्ञानादिकञ्च
भवता क्रियमाणम् उपलभ्यते अतोऽक्रियत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य तदपि
स्वदृष्ट्या नैवास्ति किन्त्वन्यैरेव कल्पितम् इत्याह निद्राभिज्ञे
इति ॥ २५७ ॥

अन्यकल्पनयापि बाधोऽस्तीत्याशङ्क्य तदभावे दृष्टान्तमाह गुञ्जा-
पुञ्जादीति ॥ २५८ ॥

शृणुस्त्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन् कस्मात् शृणीम्यहम् ।
 मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥ २५८ ॥
 विपर्ययोऽस्तीति निदिध्यासेत् किं ध्यायन्मविपर्यये ।
 देहात्मत्वविपर्ययासं न कदाचिद् भजाम्यहम् ॥ २६० ॥
 अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ।
 विपर्ययासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥ २६१ ॥
 प्रारब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।
 कर्माचये त्वसौ नैव शाम्येत् ध्यानसहस्रतः ॥ २६२ ॥
 विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टेत् ध्यानमस्तु ते ।
 अबाधिकां व्यवहृतिं पश्यन् ध्यायाम्यहं कुतः ॥ २६३ ॥

ननु फलान्तरेच्छाभावे कर्मानुष्ठानं साधून् तत्त्वसाक्षात्काराय अव-
 श्यादिकं कर्तव्यमेव इत्याशङ्क्य अज्ञानाद्यभावात् अवश्यादिकर्तृत्वमपि
 नास्तीत्याह शृणुस्त्विति । अज्ञाततत्त्वा अज्ञातं ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं
 तत्त्वं यैस्ते तथाभूताः अथयं कुर्वन्तु तत्त्वमित्यमन्यथा चेति संशयवन्तो
 केन न कुर्वन्तु मम तु तदुभयाभावोभयत्वं प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ २५८ ॥

साधूनां अथयमने विपर्ययनिरासार्थं निदिध्यासनं कर्तव्यमित्या-
 शङ्क्य देहादौ आत्मबुद्धिलक्षणस्य विपर्ययस्याभावात् तदपि नानुष्ठेय-
 मित्याह विपर्ययस्त इति ॥ २६० ॥

ननु विपर्ययाभावात् अहं मनुष्य इति व्यवहारः कथं घटते
 इत्याशङ्क्य वाचनावशात् भवतीत्याह अहं मनुष्य इत्यादीति ॥ २६१ ॥

तर्ह्यस्य व्यवहारस्य निवृत्तिरिति ध्यानं सम्पाद्यमित्याशङ्क्य प्रारब्ध-
 कर्ममन्तरेणस्य निवृत्तिर्नास्तीत्याह प्रारब्धकर्मण्येति ॥ २६२ ॥

ननु प्रारब्धनिमित्तकस्यापि व्यवहारस्य विरलत्वाय ध्यानं कर्तव्य-
 मेव इत्याशङ्क्य व्यवहारस्याबाधकत्वदर्शनात् तद्विहृत्येव न ध्यानमनुष्ठेय-
 मित्याह विरलत्वमिति ॥ २६३ ॥

विक्षेपो नास्ति यस्मात् न समाधिस्ततो मम ।
 विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्वाद् विकारिणः ॥ २६४ ॥
 नित्यानुभवरूपस्य को मेऽत्रानुभवः पृथक् ।
 कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव निश्चयः ॥ २६५ ॥
 व्यवहारो लौकिकी वा शास्त्रीयोऽप्यन्यथापि वा ।
 ममाकर्तृरलेपस्य यथारब्धं प्रवर्त्तताम् ॥ २६६ ॥
 अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।
 शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्त्तेऽहं कां मम क्षतिः ॥ २६७ ॥
 देवार्चनस्नानशीघ्रभिक्षादीं वर्त्ततां वपुः ।
 तारं जपेत् वाक् तद्वत् पठत्वान्नायमस्तकम् ॥ २६८ ॥

ध्यानस्याकर्तव्यत्वेऽपि विक्षेपपरिहाराय समाधिः कर्तव्य इत्या-
 शङ्क्य विक्षेपसमाधानयोर्मनोपसंत्वात् न विक्षेपनिवारकेऽपि समाधौ
 समाधिकार इत्याह विक्षेपो नास्तीति ॥ २६४ ॥

ननु तथापि समाधिकवस्तुनोऽनुभवः यस्मादनीय इत्याशङ्क्य तस्य मत्-
 स्वरूपत्वाच्च यस्माद्य इत्याह नित्यानुभवरूपस्येति । उपपादितं कृत-
 कृत्यत्वं निगमयति कृतं कृत्यमिति ॥ २६५ ॥

एवं सर्वत्र कर्तृत्वानभ्युपगमेऽनियतवृत्तित्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्य
 प्रारब्धकर्मवशात् प्राप्नोति नियतवृत्तित्वमङ्गीकरोति व्यवहारो लौकिको
 वेति । लौकिको भिक्षाहारादिः शास्त्रीयो जपध्यानादिरन्यथापि वा
 प्रतिषिद्धादिर्ब्रह्मव्यवहारः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितस्य मम प्रारब्धकर्मनिति-
 क्षस्य प्रवर्त्ततामित्यर्थः ॥ २६६ ॥

एवं वस्तुतत्त्वमभिधाय योद्धिवादेनाह स्रष्टेति । लोकानुग्रह-
 काम्यया प्रायशुन्यहेतुव्या इत्यर्थः ॥ २६७ ॥

शास्त्रीयमार्गे प्रवर्त्तनाङ्गीकारे तर्हि तदभिमानप्रयुक्तो विकारस्तु

विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् ।
 साध्यं किञ्चिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥ २६९ ॥
 एवञ्च कलहः कुत्र सम्भवेत् कर्मिणा मम ।
 विभिन्नविषयत्वेन पूर्वापरसमुद्रवत् ॥ २७० ॥
 वपुर्वाग्धीषु निर्वन्धः कर्मिणो न तु साक्षिणि ।
 ज्ञानिनः साध्यलेपत्वे निर्वन्धो नेतरत हि ॥ २७१ ॥
 एवञ्चान्योन्यवृत्तान्तानभिज्ञौ बधिराविव ।
 विवदेतां बुद्धिमन्तो हसन्त्येव विलोक्य तौ ॥ २७२ ॥
 यं कर्मी न विजानाति साक्षिणं तस्य तत्त्ववित् ।
 ब्रह्मत्वं बुध्यतां तत्र कर्मिणः किं विहीयते ॥ २७३ ॥
 देहवाग्बुद्ध्यस्यक्ता ज्ञानिनानृतबुद्धितः ।
 कर्मी प्रवर्त्तयत्वाभिर्ज्ञानिनो ह्यीयतेऽत्र किम् ॥ २७४ ॥

स्यादेव इत्याशङ्काह देवान्नेत्यादिना लोकद्वयेन । तारं प्रणवस्य
 आम्नायमस्तकं वेदान्तशास्त्रम् ॥ २६८ ॥

विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा इति सुगमम् ॥ २६९ ॥

फलितमाह एवञ्चेति ॥ २७० ॥

विभिन्नविषयत्वमेव स्पष्टयति वपुर्वाग्धीषु निर्वन्ध इति ॥ २७१ ॥

तथापि यौ ज्ञानिकर्मिणौ कलहं कुर्वते तौ विद्वद्भिः परिहृत-
 नीयावित्वाह एवञ्चेति ॥ २७२ ॥

कुतः परिहृत्यत्वमित्याशङ्क्य निर्विषयकलहकारित्वादित्याह यं
 कर्मी न विजानाति इति । कर्मी यं साक्षिणं कर्मानुष्ठानोपयोगिदेह-
 वाग्बुद्धिरितिरिक्तं प्रत्यगात्मानं न विजानाति तत्त्वविदा तस्य ब्रह्मत्वे
 बुद्धे कर्मिणः कर्मानुष्ठाने किं विहीयते ॥ २७३ ॥

ज्ञानिना मिथ्यात्वबुद्ध्या परित्यक्ताभिर्देहवाग्बुद्धिभिः कर्मानुष्ठाने

प्रवृत्तिर्नीपयुक्ता चेन्निवृत्तिः कोपयुज्यते ।

बोधे हेतुर्निवृत्तिश्चेद् बुभुत्सायां तथेतरा ॥ २७५ ॥

बुद्धश्चेन्न बुभुत्सेत नाप्यसौ बध्यते पुनः ।

अबाधादनुवर्त्तते बोधो न त्वन्यसाधनात् ॥ २७६ ॥

नाविद्या नापि तत्कार्यं बोधं बाधितुमर्हति ।

पुरैव तत्त्वबोधेन बाधिते ते उभे यतः ॥ २७७ ॥

बाधितं दृश्यतामक्षेप्तेन बाधो न शङ्क्यते ।

जीवन्नाखुर्न मार्जारं हन्ति हन्यात् कथं मृतः ॥ २७८ ॥

ज्ञानिनो वा किं हीयते अतो निर्विषयकञ्चकारिणोः परिहृषनीयत्व-
मित्यर्थः ॥ २७४ ॥

कर्मोपशानं प्रयोजनमन्यत्वात् न ज्ञानिनाभ्युपगम्यते इति शङ्कते
प्रवृत्तिरिति । उपयोगाभावो निवृत्तावपि समान इति परिहरति
निवृत्तिरिति । निवृत्तेर्बोधहेतुत्वात् नोपयोगाभाव इति शङ्कते बोधे
हेतुरिति । तर्हि प्रवृत्तिरपि बुभुत्साहेतुत्वादुपयोगवतीत्याह बुभुत्-
सायामिति ॥ २७५ ॥

ननु बुद्धस्य बुभुत्साभावात् प्रवृत्तेरनुपयोगित्वमिति पुनः शङ्कते
बुद्धचेदिति । तर्हि बुद्धस्य पुनर्बोधाभावात् तद्वहेतुर्निवृत्तिरपि बुद्धं
प्रत्यनुपयोगिनीत्याह नाप्यसाविति । सकृज्जातस्य बोधस्य स्थिरत्वाय
निवृत्तिरपेक्षते इत्याशङ्क्य स्थिरत्वं बाधकाभावनपेक्षते न साधनान्तर-
मित्याह अबाधादिति । वाक्यप्रमाणजन्यज्ञानस्य बलवता प्रमाणेन बाधा-
भावादनवृत्तिः स्यादेव अतो न साधनान्तरं तदर्थमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ २७६ ॥

ननु प्रमाणान्तरेण बाधाभावेऽप्यपि दयाया तत्कार्येण कर्तृत्वाद्यध्या-
सिन वा बाधः स्यादित्याशङ्क्याह नाविद्येति । तत्र हेतुमाह पुरे-
वेति ॥ २७७ ॥

नान्विद्याया बाधितत्वेऽपि तत्कार्यस्य प्रतीयमानस्य बाधितत्वा-

अपि पाशुपतास्त्रेण विद्वसेन ममार यः ।

निष्कलेषुवितुन्नाङ्गो नङ्गप्रतीत्यत्र का प्रमा ॥ २७८ ॥

आदावविद्यया चित्रैः स्वकार्यैर्जृम्भमाणया ।

युद्धा बोधोऽजयत् सोऽद्य सुदृढो बाध्यतां कथम् ॥ २८० ॥

तिष्ठन्त्वज्ञानतत्कार्यं श्रवाबोधेन मारिताः ।

न हानिर्बोधसम्नाजः कीर्त्तिः प्रत्युत तस्य तैः ॥ २८१ ॥

य एवमतिशूरेण बोधेन न वियुज्यते ।

निवृत्त्या वा प्रवृत्त्या वा देहादिगतयास्य किम् ॥ २८२ ॥

सम्भवात् तेन बोधस्य बाधो भवेदित्याशङ्क्य उपादाननिवृत्त्यैव तस्यापि बाधितत्वात् न तेनापि बाधः शङ्कितं शक्य इत्याह बाधितं दृश्यतामिति ।

तत्र दृष्टान्तमाह जीवन्नास्तिरिति । आसुर्भूषिकः ॥ २७८ ॥

द्वैतदर्शनेन तत्त्वबोधस्य बाधाभावं कैश्चित्कन्यायदर्शनेन दृढयितुं तदनुकूलं दृष्टान्तमाह अपीति । यः समर्थः पाशुपतास्त्रेण विद्वोऽपि न ममार चेत् किञ्च स निष्कलेषुवितुन्नाङ्गः शल्यरहितेनेषुणा व्यधित-
देहः सन् नङ्गप्रतीतिं नार्थं प्राप्स्यतीत्यत्र प्रमा प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ॥ २७८ ॥

दृष्टान्तसिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति आदावविद्येति । आदौ विद्याभ्याससमये चित्रैः बल्लविधैः स्वकार्यैः प्रमातृत्वभोग्गतृत्वकर्तृत्वादि-
भिर्जृम्भमाणया वर्जमानयाऽविद्याया बोधो युद्धा युद्धं कृत्वा तामजयत्
स एवाभ्यासपाटवेन सुदृढः इदानीमविद्यानिवृत्तौ सत्यां निर्भूलेन तत्का-
र्येणाध्यासेन कथं बाध्यतां न कथमपि बाध्यते इत्यर्थः ॥ २८० ॥

उपपादितमर्थं श्रोतृबुद्ध्यारोहाय रूपकेषाह तिष्ठन्त्विति ॥ २८१ ॥

भयत्वेवं प्रकृते किमायातमित्याह य एवमिति । यः पुमानेवमुक्त-
कारेणातिशूरेणाविद्यातत्कार्यघातकेन ज्ञातात्मेकत्वज्ञानेन न वियु-

प्रवृत्तावाग्रहो न्यायो बोधहीनस्य सर्वथा ।

स्वर्गाय वापवर्गाय योजितव्यं यतो नृभिः ॥ २८३ ॥

विद्वांश्चेत् तादृशां मध्ये तिष्ठेत् तदनुरोधतः ।

कायेन मनसा वाचा करोत्येवाखिलाः क्रियाः ॥ २८४ ॥

एष मध्ये बुभुत्सानां यदा तिष्ठेत् तदा पुनः ।

बोधाद्यैषां क्रियाः सर्वा दूषयन्त्यजतु स्वयम् ॥ २८५ ॥

अविद्वदनुसारेण वृत्तिर्बुद्धस्य युज्यते ।

स्तनन्वयानुसारेण वर्त्तते तत्पिता यतः ॥ २८६ ॥

व्यते न कदापि विद्युक्तो भवति अस्य पुंसो देहादिनिष्ठया निष्ठत्या वा
प्रवृत्त्या वा किं न किमपि दृष्टमनिष्टं वेत्यर्थः ॥ २८२ ॥

तर्हि ज्ञानिवदज्ञानिनोऽपि प्रवृत्तावाग्रहो न युक्त इत्याशङ्क्याह
प्रवृत्ताविति । तत्रोपपत्तिमाह स्वर्गाय वेति ॥ २८३ ॥

विदुष आग्रहो न युक्त इत्युक्तं तर्हि कर्मिणां मध्ये वर्त्तमानेन
किं कर्त्तव्यमित्यत आह विद्वान् तादृशानां कर्मिणां मध्ये तिष्ठेत् तद-
नुरोधतः तेषामनुसारेण शरीरादिभिः श्रवाः क्रियाः करोत्येव तान्
कर्मिणो न निवारयेदित्यर्थः ॥ २८४ ॥

अस्यैव तत्त्वबुभुत्सूनां मध्येऽवस्थितस्य ज्ञानमाह एष इति ।
एष विद्वान् बुभुत्सूनां मध्ये यदा तिष्ठेत् तदा एषां बुभुत्सूनां
बोधाय तत्त्वज्ञानजननाय ताः क्रिया दूषयन् स्वयमपि त्यजतु ॥ २८५ ॥

कृत एव कर्त्तव्यमित्याह अविद्वदनुसारेणेति । अज्ञानानुसारेण
ज्ञानिनो वर्त्तनसूचितं ज्ञपाकृत्वा तेषामनुकम्पनीयत्वाच्चेति भावः ।
एवं क इष्टमित्यत आह स्तनन्वयेति । स्तनन्वयाः स्तन्यपानकर्त्तारः
शिशव इत्यर्थः ॥ २८६ ॥

अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन स्वपिता तदा ।

न क्षिप्यति न कुप्येच्च बालं प्रत्यत लालयेत् ॥ २८७ ॥

निन्दितः स्तूयमानो वा विद्वानज्ञैर्न निन्दति ।

न स्तौति किन्तु तेषां स्याद् यथा बोधस्तथाचरेत् ॥ २८८ ॥

येनायं नटनेनात्र बुध्यते कार्यमेव तत् ।

अज्ञप्रबोधान्नैवान्यत् कार्यमस्यत्र तद्विदः ॥ २८९ ॥

कृतकृत्यतया हस्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः ।

हृष्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥ २९० ॥

धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेद्मि ।

धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टम् ॥ २९१ ॥

पितुः स्तनन्वयातुसारित्वमेव दर्शयति अधिक्षिप्त इति ॥ २८७ ॥

दार्शनिके योजयति निन्दित इति । विद्वानज्ञैर्निन्दितः स्तूयमानो वा स्वयं न निन्दति न स्तौति किन्तु एवमज्ञानिनां यथा बोध उपजायते तथाचरेत् ॥ २८८ ॥

एवमाचरणे निमित्तमाह येनायमिति । अयमज्ञानी अत्राकिनु लोके विदुषो येन यादृशेन नटनेनाचरणेन बुध्यते तत्त्वमवगच्छति तथा-चरणं तेन कर्तव्यमेव । तर्हि तददृशं कार्यान्तरमपि प्रसज्येत इत्यत आह अज्ञप्रबोधादिति । यतस्तद्विदस्तत्त्वविदः अत्र लोके अज्ञप्रबोधान् दृश्यत् कर्त्तव्यं नैवास्ति अतस्तदनुसारेण तत्त्वबोधनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ २८९ ॥

हस्तवर्त्तिव्यमाणयोस्तात्पर्यमाह कृतकृत्यतयेति । असौ विद्वान् पूर्वोक्तप्रकारेण, कृतकृत्यतया कृतं कृत्यं येनासौ कृतकृत्यस्तस्य भावस्तथा तथा हस्तः सन् पुनर्वज्रमाणप्रकारेण प्राप्तप्राप्यतया प्राप्तं प्राप्यं येन सः प्राप्तप्राप्यस्तस्य भावस्तथा तथा तुयन् स्वमनसा निरन्तरमेव मन्यते ॥ २९० ॥

किं मन्यते तदित्यत आह धन्योऽहमिति । धन्यः कृतकृत्यार्थः आद-

धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं सांसारिकं न वीक्ष्येऽद्य ।
 धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं पलायितं कापि ॥ २८२ ॥
 धन्योऽहं धन्योऽहं कर्त्तव्यं मे न विद्यते किञ्चित् ।
 धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य सम्पन्नम् ॥ २८३ ॥
 धन्योऽहं धन्योऽहं हर्षेर्मे कोपमा भवेत्कीर्ति ।
 धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यो धन्यः पुनः पुनः ॥ २८४ ॥
 अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं दृढम् ।
 अस्य पुण्यस्य सम्पत्तिरहो वयमहो वयम् ॥ २८५ ॥

राधा वीप्सा नित्यमनवरतं स्वात्मानं स्वस्य निजं रूपं देशाद्यनवच्छिन्नं
 प्रत्यगात्मानमञ्जसा साक्षात् यतो वेद्मि जानास्यतो धन्य इत्यर्थः । एव-
 मात्मज्ञानलाभनिमित्तां तृष्टिमभिधाय तत्फललाभनिमित्तां तां दर्श-
 यति धन्योऽहमिति । ब्रह्मानन्दः ब्रह्मभूतानन्दः मे स्रष्टे विभाति
 स्रष्टे यथा भवति तथा स्फुरतीत्यर्थः ॥ २८१ ॥

एवमित्प्रप्राप्तौ तृष्टिमभिधायानिष्टनिवृत्त्यापि तृष्यतीत्याह धन्यो-
 ऽहमिति । अद्य इदानीं दुःखं दुःखरूपं संसारं न वीक्ष्ये न पश्यामि
 अतः कृतार्थ इत्यर्थः । दुःखाप्रतीतौ कारणमाह धन्योऽहमिति ।
 अनेकवाचनाजालमज्ञानं कापि पलायितं नष्टमित्यर्थः ॥ २८२ ॥

अज्ञाननिवृत्तिफलं कृतकृत्यत्वं प्राप्तप्राप्यत्वञ्च दर्शयति धन्योऽह-
 मिति ॥ २८३ ॥

इदानीं कृतकृत्यत्वमित्यादिना जातायास्तृप्तेर्निरतिशयत्वमाह
 धन्योऽहमिति । इतः परं वक्तव्यादर्शनात् तृष्टिरेव परिस्फुरतीति
 दर्शयति धन्योऽहमिति ॥ २८४ ॥

अस्य सर्वस्य कारणभूतपुण्यपुञ्जपरिपाकमनुभूतत्वं तृष्यतीत्याह
 अहो पुण्यमिति । एवंविधपुण्यसम्पादकमात्मानमनुभूतत्वं तृष्यतीत्याह
 अस्य पुण्यस्येति ॥ २८५ ॥

अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः ।
 अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो सुखम् ॥ २८६ ॥
 तृप्तिदीपमिमं नित्यं येऽनुसन्दधते बुधाः ।
 ब्रह्मानन्दे निमज्जन्तस्ते तृप्यन्ति निरन्तरम् ॥ २८७ ॥
 इति तृप्तिदीपः समाप्तः ।

अष्टमपरिच्छेदः ।

कूटस्थदीपः ।

खादित्यदीपिते कुड्ये दर्पणादित्यदीप्तिवत् ।
 कूटस्थभासितो देहो धीस्थजोवेन भास्यते ॥ १ ॥

इदानीं सव्यग् ज्ञानसाधनं शास्त्रं तदुपदेशारमाचार्यज्ञानसद्वत्
 तृप्यतीत्याह अहो शास्त्रमिति । पुनश्च शास्त्रजन्यज्ञानं तत्तत्तत्सुख-
 ज्ञानानुसृत्य सन्तुष्यतीत्याह अहो ज्ञानमिति ॥ २८६ ॥
 यन्वाभ्यासफलमाह तृप्तिदीपमिति ॥ २८७ ॥
 इति तृप्तिदीपव्याख्या समाप्ता ।

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यसमीक्षरौ ।

कुर्वे कूटस्थदीपस्य व्याख्यां तात्पर्यदीपिकाम् ॥

सुसुखोर्नोषसाधनब्रह्मात्मैकत्वज्ञानस्य त्वंपदार्थशोधनपूर्वकत्वात् त्वंप-
 दार्थशोधनपरं कूटस्थदीपाख्यं यन्वसारभमाण आचार्योऽस्य यन्वस्य
 वेदान्तप्रकरणत्वेन तदीयैरेव विषयादिभिस्तदुक्तानि विज्ञानमभिप्रेत्य त्वंपद-

अनेकदर्पणादित्यदीप्तीनां बहुसन्धिषु ।

इतरा व्यज्यते तासामभावेऽपि प्रकाशते ॥ २ ॥

चिदाभासविशिष्टानां तथानेकधियामसौ ।

सन्धिं धियामभावश्च भासयन् प्रविविच्यताम् ॥ ३ ॥

लक्ष्यवाच्यौ कूटस्थजीवौ सदृष्टान् भेदेन निर्दिशति आदित्येति ।
आदित्यदीपिते स्वे आदित्यः आदित्यः प्रसिद्धः सूर्य इत्यर्थः तेन च
तत्सम्बन्धालोको लक्ष्यते, तेन दीपिते प्रकाशिते कृद्ये दर्पणादित्यदीप्ति-
वत् दर्पणेषु निपत्य पर्यावृत्तैः कुद्यसम्बन्धैरादित्यरश्मिभस्तत्प्रकाशन-
मिव कूटस्थभासितः कूटस्थेनाविकारिचेतन्येन भासितः प्रकाशितो देहः
धीस्थजीवेन बुद्धिस्थचिदाभासेन भास्यते प्रकाशयते अनेन सामान्यतो
विशेषतश्च कुद्यावभासकादित्यप्रकाशद्वयमिव देहावभासकचेतन्यद्वयमस्तीति
प्रतिज्ञातं भवति ॥ १ ॥

ननु तत्र दर्पणादित्यदीप्तिव्यतिरेण आदित्यदीप्तिर्नोपलभ्यते इत्या-
शङ्क्य ताभ्यस्तां विभज्य दर्शयति अनेकेति । अनेका बहुदर्पणजन्याः
कृद्ये तत्र तत्र मण्डलाकारविशेषप्रभा दृश्यन्ते तासां सन्धौ मध्ये इतरा
सामान्यप्रकाशरूपा आदित्यप्रभा व्यज्यते अभिव्यक्तोपलभ्यते तासां दर्पण-
जन्यप्रभाणामभावे दर्पणापगमादिना असत्त्वे च सत्यं सर्वत्र प्रका-
शते ॥ २ ॥

दृष्टान्तसिद्धमर्थं दाष्टान्तिके दर्शयति चिदाभासविशिष्टामामिति ।
तथा तेनैव प्रकारेण चिदाभासविशिष्टानां चित्प्रतिबिम्बयुक्तानाम्
अनेकधियामनेकासां बुद्धिदृष्टीनां घटज्ञानादिशब्दाद्यानां सन्धिमन्त-
रालं जायदादौ धियां तासामेव बुद्धिदृष्टीनाम् अभावश्च सुषुम्नादौ
भासयन् प्रकाशयन्नसौ कूटस्थः प्रविविच्यतां ताभ्यो भेदेन ज्ञायता-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

घटैकाकारधीस्था चित् घटमेवावभासयेत् ।

घटस्य ज्ञातता ब्रह्मचेतन्येनावभास्यते ॥ ४ ॥

अज्ञातत्वेन भातोऽयं घटो बुद्ध्युदयात् पुरा ।

ब्रह्मणैवोपरिष्ठात् तु ज्ञातत्वेनेत्यसौ भिदा ॥ ५ ॥

चिदाभासान्तधीवृत्तिर्ज्ञानं लोहान्तकुन्तवत् ।

जाद्यमज्ञानमेताभ्यां व्याप्तः कुम्भो द्विधीच्यते ॥ ६ ॥

अज्ञातो ब्रह्मणा भास्यो ज्ञातः कुम्भस्तथा न किम् ।

इदानीं देहान्तःकूटस्थचिदाभासयोर्भेदप्रदर्शनाय देहाद् बहिरपि चिदाभासब्रह्मणो विभज्य दर्शयति घटैकाकारधीस्थेति । घटैकाकार-धीस्था चित् घटस्यैकस्याकार इवाकारो यस्याः सा घटैकाकारा तथा-विधार्था बुद्धौ वर्त्तमानचिदाभासः घटमेकमेवावभासयेत् तस्य घटस्य ज्ञाततास्थो धर्मः घटो ज्ञात इति व्यवहारहेतुर्थः स घटकृत्यनाधि-ष्ठानेन ब्रह्मचेतन्येन साधनभूतेनावभास्यते प्रकाशयते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु ज्ञाततावभासकचेतन्येनैव घटप्रतीतिसम्भवात् बुद्धिः किमर्थेय-मित्याशङ्क्य घटस्य ज्ञाततादिभेदमिच्छेत्त्याह अज्ञातत्वेनेति । बुद्ध्यु-दयात् पुराऽयं घटो ब्रह्मणैवाज्ञातत्वेन प्रकाशितो बुद्ध्युत्पत्तौ सत्यं ज्ञातत्वेन ब्रह्मणैव प्रकाशयत इतीयानेव भेदः नान्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वेकस्यैव घटस्य ज्ञातत्वाज्ञातत्ववृत्त्यर्थं हेतुत्वं कथं सम्भवतीत्या-शङ्क्य तदवबोधनाय ज्ञातताज्ञाततानिमित्तयोर्ज्ञानाज्ञानयोः स्वरूपं तावद् दर्शयति चिदाभासान्तधीवृत्तिरिति । चिदाभाससिद्धप्रतिबिम्बः षोडशे पुरोभागे यस्याः सा धीवृत्तिर्ज्ञानम् इत्युच्यते बोधो धीवृत्तिरिति व्याख्यैरभिधानात् । तत्त्वं दृष्टान्तो लोहान्तकुन्तवदिति । जाद्यं सतः स्फूर्तिरहितत्वमज्ञानमित्युच्यते एताभ्यां पथ्यादौ व्याप्तः सर्वतः सम्बन्धः कुम्भो ज्ञातो ज्ञात इति चोच्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु अज्ञातस्य कुम्भस्याज्ञानव्याप्तत्वाद्भवत् ब्रह्मावभासत्वं ज्ञात-

ज्ञातत्वजननेनैव चिदाभासपरिचयः ॥ ७ ॥

आभासहीनया बुद्ध्या ज्ञातत्वं नैव जन्यते ।

तादृग् बुद्धेर्विशेषः की सदादेः स्याद् विकारिणः ॥ ८ ॥

ज्ञात इत्युच्यते कुम्भो सदा लिप्तो न कुत्रचित् ।

धीमात्रव्याप्तकुम्भस्य ज्ञातत्वं नेष्यते तथा ॥ ९ ॥

ज्ञातत्वं नाम कुम्भेऽतश्चिदाभासफलोदयः ।

न फलं ब्रह्मचैतन्यं मानात् प्रागपि सत्त्वतः ॥ १० ॥

व्याप्तस्य तु ज्ञातस्य कुम्भस्य कुतो ब्रह्मचैतन्यावभासत्वमित्याशङ्क्या ज्ञानस्या-
ज्ञातताजनने इव ज्ञानस्यापि ज्ञातताजननमात्रोपक्षीणत्वादज्ञातकुम्भवत्
ज्ञातस्यापि ब्रह्मावभासत्वं भवतीत्याह अज्ञातो ब्रह्मणा भास्य इति ।
यथा अज्ञातः कुम्भो ब्रह्मावभासस्तथा ज्ञातः कुम्भो न किं ब्रह्माव-
भासो भवति किन्तु भवत्येवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह ज्ञातत्वेति ॥ ७ ॥

नन्वज्ञातताजननायाज्ञानमिव ज्ञातताजननायापि बुद्ध्यावाकं किम-
जेन चिदाभासेनेत्याशङ्क्य चिदाभासरहिताया बुद्धेर्यदादिब्रह्मकाशरूपत्वेन
ज्ञातताजननं न सम्भवतीत्याह आभासहीनयेति ॥ ८ ॥

चिदाभासरहितबुद्धिव्याप्तस्य घटस्य ज्ञातत्वाभावं दृष्टान्तप्रदर्शनेन
स्तद्व्यति इत्युच्यते इति । लोके कुत्रचिदपि घटः नृदा गृह्णरक्तपया
लिप्तो लेपनं प्राप्नोति ज्ञात इति नोच्यते यथा तथा चिदाभासरहित-
बुद्धिव्याप्तस्य घटस्य ज्ञातत्वं नाभ्युपगन्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

फलितमाह ज्ञातत्वमिति । यतः केवलाया बुद्धेरज्ञातत्वजनना-
क्षमर्थत्वमतः कुम्भे चिदाभासवर्णस्य फलस्योत्पत्तिरेव ज्ञातत्वं नाम
प्रविज्ञमित्यर्थः । ननु तथापि चिदाभासो न कल्पनीयः ब्रह्मचैतन्यस्यैव
फलस्य सङ्गावादित्याशङ्क्याह न फलमिति । ब्रह्मचैतन्यं फलं घटादि-
भ्युरप्य न भवतीति । कुत इत्यत आह मानात् प्रागिति । प्रमाण-

परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संश्रुता ।
 संवित् सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥
 इति वार्त्तिककारेण चित्सादृश्यं विवक्षितम् ।
 ब्रह्मचित्फलयोर्भेदः साहस्र्यां विन्युतो यतः ॥ ११ ॥
 आभास उदितस्तस्मात् ज्ञातत्वं जनयेद् घटे ।
 तत् पुनर्ब्रह्मणा भास्यमज्ञातत्ववदेव हि ॥ १२ ॥
 धीवृत्त्याभासकुशानां समूहो भास्यते चिता ।
 कुशमात्रफलत्वात् स एक आभासतः स्फुरेत् ॥ १३ ॥

प्रवृत्तेः पूर्वमपि विद्यमानत्वात् फलस्य तु तदुत्तरकालीनत्वमियमादिति
 भावः ॥ १० ॥

नन्विदं परागर्थप्रमेयेष्वित्यादिसुरेश्वरवार्त्तिकविरुद्धमित्याशङ्क्य तदु-
 विवक्षानभिज्ञातस्य चोद्यमिति परिहरति परागर्थप्रमेयेष्विति । अथ
 चायमर्थः परागर्थो बाह्या घटादयः पदार्थास्तेषु प्रमेयेषु प्रमाणविषयेषु
 सत्तु या प्रमाणफलत्वेनाभ्युपेता संविदस्ति सैवेहास्मिन् शास्त्रे वेदा-
 न्तोक्तिप्रमाणतः वेदान्तवाक्यलक्षणप्रमाणेन मेयोऽर्थः ज्ञातव्योऽर्थः
 इतीति इत्यनेन वार्त्तिकेन ब्रह्मचैतन्यसदृशचिदाभासः प्रमाणफलत्वेन
 विवक्षितो न ब्रह्मचैतन्यमिति भावः । वार्त्तिककाराणामोदयो विवक्षेति
 कुतोऽवगम्यते इत्याशङ्क्य तदुत्तरमभिः श्रीमदाचार्यैरुपदेशसाहस्र्यां
 ब्रह्मचैतन्यचिदाभासयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वात् इत्याह ब्रह्मचित्फलयो-
 रिति । ब्रह्मचित् फलञ्च ब्रह्मचित्फले तयोरिति विग्रहः ॥ ११ ॥

एवञ्च सति प्रवृत्ते किमायातमित्यत आह आभासेति । यस्मात्
 ब्रह्मचित्फलयोर्भेदः सिद्धस्तस्मात् घटे उदित उत्पन्न आभासस्तत्र घटे
 ज्ञातत्वं जनयेत् उत्पन्नं तज्ज्ञातत्वं पुनरज्ञातत्ववत् ब्रह्मणैव भास्यं
 भवति हि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं ब्रह्मचिदाभासयोर्भेदोपपादितं विषयभेदप्रदर्शनेन स्पष्टयति

चैतन्यं द्विगुणं कुम्भे ज्ञातत्वेन स्फुरेत् ततः ।
 अन्येऽनुव्यवसायाख्यमाहुरेतद् यथोदितम् ॥ १४ ॥
 घटोऽयमित्यसावुक्तिराभासस्य प्रसादतः ।
 विघ्नातो घट इत्युक्तिर्ब्रह्मानुग्रहतो भवेत् ॥ १५ ॥
 आभासब्रह्मणी देहात् बहिर्यद्वद् विवेचिते ।
 तद्वदाभासकूटस्थी विविचेतां वपुष्यपि ॥ १६ ॥
 अहं हन्ती चिदाभासः कामक्रीडादिकासु च ।
 संव्याप्य वर्तते तस्मै लोहे बहिर्यथा तथा ॥ १७ ॥

धीवत्येति । चिता ब्रह्मचैतन्येनेत्यर्थः चिदाभासस्य कुम्भमात्रनिष्पन्न-
 रूपात्वात् तेनाभासेन घट एक एव स्फुरेत् भासते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कुम्भस्य चिदाभासब्रह्मोभयमाख्यात्वे विद्वन्माह चैतन्यमिति । ततो
 घटस्य ब्रह्मचिदाभासोभयमाख्यात्वात् कुम्भे ज्ञातत्वेन द्विगुणं चैतन्यं भाति
 इदमेव घटज्ञाततावभासकं चैतन्यं तार्किकैर्मानान्तरेण व्यवहियते इत्याह
 अन्येऽनुव्यवसायाख्यमिति । यथोदितं यथोक्तेमेतदेव ब्रह्मचैतन्यमन्ये-
 तार्किका अनुव्यवसायाख्यं ज्ञानान्तरं प्राप्नुवन्ति योजना ॥ १४ ॥

अथ घट इति ज्ञातो घट इति च व्यवहारभेदादपि चिदाभास-
 ब्रह्मणोर्भेदोऽवगन्तव्य इत्याह घटोऽयमित्यसाविति ॥ १५ ॥

देहाद् बहिरिदाभासब्रह्मणी विविचेते यथा तथा देहान्तरिदा-
 भासकूटस्थी विवेचनीयावित्याह आभासब्रह्मणी देहादिति ॥ १६ ॥

ननु देहाद् बहिरिदाभासस्य व्याप्यघटाकारवृत्तिसदान्तरविषय-
 गोचरवृत्त्यभावात् कथं तद्व्यापकचिदाभासोऽभ्युपगम्यते इत्याशङ्क्य
 विषयगोचरवृत्त्यभावेऽप्यहमादिवृत्तिसदृभावात् तद्व्यापकचिदाभासो-
 ऽभ्युपगन्तुं शक्यते इति सदृष्टान्तमाह अहं हन्तीति ॥ १७ ॥

स्वमात्रं भासयेत् तप्तं लोहं नान्यत् कदाचन ।
 एवमाभाससङ्घिता वृत्तयः स्वस्वभासिकाः ॥ १८ ॥
 क्रमाद् विच्छिद्य विच्छिद्य जायन्ते वृत्तयोऽखिलाः ।
 सर्वा अपि विलीयन्ते सुप्तिमूर्च्छासमाधिषु ॥ १९ ॥
 सन्धयोऽखिलवृत्तीनामभावाद्यावभासिताः ।
 निर्विकारेण येनासौ कूटस्थ इति गीयते ॥ २० ॥
 घटे द्विगुणचैतन्यं यथा बाह्ये तथान्तरे ।
 वृत्तिष्वपि ततस्तत्र वैशद्यं सन्धितोऽधिकम् ॥ २१ ॥
 ज्ञातताज्ञातते न स्तो घटवद् वृत्तिषु क्वचित् ।

अङ्गुलीहृत्तीनामेव चिदाभासभास्यत्वं दृष्टान्तप्रपञ्चनेन स्पष्टयति
 स्वमात्रमिति ॥ १८ ॥

एवं चिदाभासं व्युत्पाद्य कूटस्थस्वरूपं व्युत्पादयितुं तदुपयोगिनं
 वृत्त्यभावावसरं दर्शयति क्रमाद् विच्छिद्येति ॥ १९ ॥

भवत्वेवं समाध्यादौ वृत्तिविलयोऽनेन कथं कूटस्थोऽपगम्यते
 इत्याङ्गुल्य वृत्त्यभावसाक्षित्वेनासाववगम्यते इत्याह सन्धयोऽखिलवृत्तीना-
 मिति । वृत्तिसन्धयो वृत्त्यभावाद्येन चैतन्येभावभास्यत्वेन स कूटस्थोऽव-
 शान्तव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

एवञ्च सति किं फलितमित्यत आह घटे द्विगुणेति । बाह्ये घटे
 यथा घटनात्मावभासकचिदाभासः घटस्य ज्ञाततावभासकं ब्रह्मचैतन्यचेति
 चैतन्यद्वैगुण्यं तथान्तरेऽङ्गुलीरादिवृत्तिष्वपि कूटस्थचैतन्यं वृत्त्यवभासक-
 चिदाभासचेति द्विगुणं चैतन्यमस्ति । तत्रोपपत्तिमाह ततस्तत्र वैशद्य-
 मिति । यतो द्विगुणं चैतन्यमस्ति ततः सन्धितः अन्विभ्यस्तत्र वृत्तिषु
 वैशद्यमधिकं दृश्यत इति शेषः ॥ २१ ॥

नन्वत्र वृत्तौ घटादिविव ज्ञाततावभासकत्वेन कूटस्थं किं नेष्यत

स्वस्य स्वेनागृहीतत्वात् ताभिश्चाज्ञाननाशनात् ॥ २२ ॥

द्विगुणीकृतचेतन्ये जन्मनाशानुभूतितः ।

अकूटस्थं तदन्यत् तु कूटस्थमविकारितः ॥ २३ ॥

अन्तःकरणतद्दृत्तिसाक्षीत्यादावनेकधा ।

कूटस्थ एव सर्वत्र पूर्वाचार्यैर्विनिश्चितः ॥ २४ ॥

आत्माभासाश्रयाच्चैवं सुखाभासाश्रया यथा ।

गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामित्याभासश्च वर्णितः ॥ २५ ॥

इत्याशङ्क्य तत्र ज्ञातताद्यभावादेवेत्याह ज्ञातताज्ञाततेनेति । तन्नोपपत्ति-
माह सस्य स्वेनागृहीतत्वादिति । ज्ञानाज्ञानव्याप्तिभ्यां ज्ञातता-
ज्ञातते भवतः इतीनान्तु सप्रकाशत्वेन ज्ञानव्याप्तिर्नास्ति ताभिः दृष्टिभिः
स्त्रोतुपत्तिमात्रेण स्रगोचराज्ञानस्य निवर्त्तितत्वात् अज्ञानस्य व्याप्तिरपि
नास्तीति भावः ॥ २२ ॥

ननु कूटस्थचिदाभासयोरुभयोरपि चित्तो समाने एकस्य कूटस्थत्व-
मनवरस्याकूटस्थत्वमित्येतत् कुत इत्याशङ्क्य चिदाभासनिष्ठयोरुभयोरजन्मनाश-
योरनुभूयमानत्वादस्याकूटस्थत्व इतरस्य विकारित्वे प्रमाणाभावात्
कूटस्थत्वमित्याह द्विगुणीकृतेति ॥ २३ ॥

चिदाभासव्यतिरिक्तकूटस्थाभ्युपगमः स्रकपोलकल्पित इत्याशङ्क्या-
चार्यैश्च कूटस्थस्योपपादितत्वाच्चैवमित्याह अन्तःकरणेति । अन्तःकरण-
तद्दृत्तिसाक्षी चैतन्यविग्रहः । आनन्दरूपः सत्यः सन् किं नात्मानं
प्रपद्यासे इत्यादावित्यर्थः ॥ २४ ॥

कूटस्थातिरिक्तचिदाभासोऽपि तैर्वर्णित इत्याह आत्माभासेति ।
आत्मा च आत्माभासश्च आश्रयश्च आत्माभासाश्रया इति द्वयसमाश्रयः ।
सुखाभासाश्रया इत्यत्रापि तथा सुखं प्रसिद्धमाभासो सुखप्रतिबिम्ब
आश्रयो दर्पणादिश्चेति त्रयं यथा प्रत्यक्षेषावनम्यते एवमात्मा कूटस्थ

बुद्धावच्छिन्नकूटस्थो लोकांतरगमागमौ ।

कर्तुं शक्नो घटाकाश इवाभासेन किं वद ॥ २६ ॥

शृणुसङ्गः परिच्छेदमात्राज्जीवो भवेन्न हि ।

अन्यथा घटकुड्याद्यैरवच्छिन्नस्य जीवता ॥ २७ ॥

न कुड्यसदृशी बुद्धिः स्वच्छत्वादिति चेत् तथा ।

अस्य नाम परिच्छेदे किं स्वाच्छेदेन भवेत् तव ॥ २८ ॥

प्रस्थेन दारुजन्येन कांस्यजन्येन वा न हि ।

विक्रेतुस्तण्डुलादीनां परिमाणं विशिष्यते ॥ २९ ॥

आभासविदाभास आश्रयोऽन्तःकरणादिरिति तयोऽपि शास्त्रयुक्तिभ्या-
मवगम्यन्ते इत्यर्थः । अत्र च आभासशब्देन कूटस्थातिरिक्तविदाभासो
वर्णित इति भावः मनसः साक्षो बुद्धे च साक्षीति बुद्धिसाक्षिणः प्रति-
पादकं शास्त्रं रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव इति विदाभासप्रतिपादकं,
विकारित्वाविकारित्वादिरूपा युक्तिः पूर्वमेवोक्तेति भावः ॥ २५ ॥

तत्र विदाभासमात्रपति बुद्ध्यावच्छिन्नेति । स्वस्मिन् कल्पप्रमाणया
बुद्ध्यावच्छिन्नः कूटस्थ एव घटद्वारा घटाकाश इव बुद्धिद्वारा लोका-
न्तरे गमनानगमने कर्तुं शक्नोति अतस्त्रिदाभासकल्पनायां गौरवमिति
भावः ॥ २६ ॥

असङ्गस्य कूटस्थस्य बुद्ध्यावच्छेदमात्रेण जीवत्वं न घटतेऽन्यथाति-
प्रसङ्गादिति परिहरति शृणुसङ्ग इति ॥ २७ ॥

बुद्धिकुड्यायोः स्वाच्छास्वाच्छाभ्यां वैषम्यं शङ्कते न कुड्यसदृशीति ।
उक्तं स्वाच्छत्वं परिच्छेदप्रयोजकं न भवतीत्याह नचेति ॥ २८ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति प्रस्थेनेति । दारुकांस्यजन्ययोः
प्रस्थयोः स्थितेऽपि स्वच्छत्वास्वच्छत्वे तण्डुलपरिमाणे न्यूनाधिकभावहेतु
न भवत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

परिमाणाविशेषेऽपि प्रतिविम्बो विशिष्यते ।

कांस्थे यदि तदा बुद्धावप्याभासो भवेद् बलात् ॥ ३० ॥

ईषद्भासनमाभासः प्रतिविम्बस्तथाविधः ।

विम्बलक्षणहीनः सन् विम्बवद् भासते स हि ॥ ३१ ॥

ससङ्गत्वविकाराभ्यां विम्बलक्षणहीनता ।

स्फूर्तिरूपत्वमेतस्य विम्बवद् भासनं विदुः ॥ ३२ ॥

न हि धीभावभावित्वादाभासोऽस्ति धियः पृथक् ।

इति चेदल्पमेवोक्तं धीरप्येवं स्वदेहतः ॥ ३३ ॥

कांस्थप्रस्थे तण्डुलपरिमाणाधिकाभावेऽपि प्रतिविम्बलक्षणसा-
धिक्यमस्तीत्याशङ्क्य तर्हि बुद्धावपि चिदाभासो भवतैवाङ्गीकृतः स्यादि-
त्याह परिमाणाविशेषेऽपीति ॥ ३० ॥

प्रतिविम्बाङ्गीकारे चिदाभासः कथमङ्गीकृतः स्यादित्याशङ्क्य प्रति-
विम्बाभासशब्दाभ्यामभिधेयस्यार्थस्यैक्यादित्याह ईषद्भासनमाभास इति ।
प्रतिविम्बस्याभासत्वं कथमित्याशङ्क्य भासकक्षणयोगादित्याह विम्बलक्षण-
हीन इति । हि यस्मात् कारणात् प्रतिविम्बो विम्बलक्षणरहितोऽपि
विम्बवद्भासते व्यतो विम्बाभास इति भावः ॥ ३१ ॥

आभासलक्षणयोगित्वमेव स्पष्टयति ससङ्गत्वविकाराभ्यामिति ।
एतस्य चिदाभासस्य ससङ्गत्वविकारित्वाभ्यां विम्बभूतासङ्गाविकारिचैतन्य-
लक्षणहीनत्वं स्फुरणरूपत्वं विम्बवद्भासमानत्वमित्यर्थः, हेतुलक्षण-
रहितो हेतुवद्भासमानो हेत्वाभास इतिवत् ॥ ३२ ॥

इत्थं चिदाभासस्याप्रयोजकतां निराकृत्य इदानीं तस्य बुद्धेः पृथक्
सत्त्वं साधयितुं पूर्वपक्षमाह नहि धीभावभावित्वादिति । यथा नृदि
सत्यामेव भवन् घटो न नृदो भिद्यते तद्वदिति भावः । नन्वेवं तर्हि

देहे सृतेऽपि बुद्धिश्चेत् शास्त्रादस्तिं तथा संति ।

बुद्धेरन्यश्चिदाभासः प्रवेशश्रुतिषु श्रुतः ॥ २४ ॥

धीयुक्तस्य प्रवेशश्चेन्नैतरेये धियः वृथक् ।

आत्मा प्रवेशं सङ्गत्या प्रविष्टे इति गीयते ॥ २५ ॥

कथं न्विदं साक्षदेहं मृते स्यादतिरीणात् ।

विदार्यं भूर्ध्नः सीमानं प्रविष्टः संसरत्ययम् ॥ २६ ॥

कथं प्रविष्टोऽसङ्गश्चेत् सृष्टिर्वास्य कथं वद ।

मायिकत्वं तयोस्तुल्यं विनाशश्च समस्तयोः ॥ २७ ॥

देहातिरिक्ता धीरपि न सिध्येदिति प्रतिबन्ध्या परिहरति अस्ममेवोक्त-
मिति ॥ २२ ॥

प्रतिबन्धीमोचनं शङ्कते देहे सृतेऽपीति । देहव्यतिरिक्ताया बुद्धेः
सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतिसङ्गत्वाच्च सत्त्वमिति भावः । ननु श्रुति-
वक्तात् देहातिरिक्ता बुद्धिरभ्युपगम्यते चेत् तर्हि प्रवेशश्रुतिवक्तात् बुद्धि-
तिरिक्तसिदाभासोऽप्यभ्युपेय इत्याह तथा सतीति ॥ २४ ॥

ननु बुद्धुपपाधिकस्यैव प्रवेशो युज्यते नेतरस्येति शङ्कते धीयुक्तस्य
प्रवेशश्चेदिति । ऐतर्यश्रुतौ बुद्धुपतिरिक्तस्यैव प्रवेशश्रवणात् नैवमिति
प्रतिहरति नेतरेय इति ॥ २५ ॥

श्रुतिमर्थतः पठति कथं न्विदमिति । अयं परमात्मा साक्षदेहम्
वक्ष्यामि च देहासाक्षदेहाक्षैः सह वर्त्तते इति साक्षदेहमिदं जडजातं
मृते चेतनं मां विहाय कथं नु स्यान्न कथमपि निर्वहेदिति विचार्य
भूर्ध्नः सीमानं कपाचत्वमध्यदेशं विदार्यं स्वसन्निधिमात्रेण भित्वा
प्रविष्टः सन् संसरति आपदादिकमनुभवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु अक्षरकृत्वात्मनः प्रवेशो न युक्त इति शङ्कते कथं प्रविष्ट इति ।
इदं चोद्यं सृष्टावपि समानमित्याह सृष्टिर्वेति । सृष्टिकर्तृसाधिक-

समुत्थायैव भूतेभ्यस्तान्येवानुविनश्यति ।

विस्मष्टमिति मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य उवाच हि ॥ १८ ॥

अविनाश्यमात्मेति कूटस्थः प्रविवेचितः ।

मात्रासंसर्ग इत्येवमसङ्गत्वस्य कीर्तनात् ॥ १९ ॥

जीवापेतं वाव किल शरीरं म्रियते न सः ।

इत्यत्र न विमोक्षोऽर्थः किन्तु लोकान्तरे गतिः ॥ ४० ॥

त्वात् न दोष इत्याशङ्क्यायं परिहारः प्रवेष्ट्यैपि समान इत्याह मावि-
कत्वमिति । अनयोर्मायिकत्वे हेतुस्य सम इत्याह विनाशस्य समस्तयो-
रिति ॥ १७ ॥

प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य
भञ्जास्तीति औपाधिकरूपविनाशप्रतिपादिकां श्रुतिं दर्शयति समुत्था-
येति । एष प्रज्ञानघन आत्मा एतेभ्यो देहेन्द्रियादिरूपेभ्यः पञ्चभूत-
कार्येभ्यो निमित्तभूतेभ्य उपाधिभ्यः समुत्थाय जीवत्वाभिधानं प्राप्य
तान्येव देहादीनि विनश्यति अनुविनश्यति तेषु विनश्यत्सु मृत्कृतं
जीवत्वाभिमानं लज्जाति एवं प्रकारेण औपाधिकरूपस्य विनाशित्वं
याज्ञवल्क्यो मैत्रेय्यै उक्तवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनुच्छिन्तिष्यतीति श्रुत्या कूटस्थ-
स्ततो विभिन्नः प्रदर्शित इत्याह अविनाश्यमात्मेति । मात्रासंसर्गस्त्वस्य
भवतीति श्रुत्या अविनाशित्वे हेतुमसङ्गत्वस्योक्तवानित्याह आत्मेति ।
जीवन्त इति मात्रा देहादवस्थाभिरस्यात्मनोऽसंसर्गो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु जीवापेतं वाव किञ्चेदं म्रियते न जीवो म्रियते इति श्रुत्यासौ-
पाधिकस्याप्यविनाशित्वं प्रतिपादितम् इत्याशङ्क्य तस्याः श्रुतेर्देहान्तर-
प्राप्तिविषयतया नात्यन्तिकनाशभावपरत्वनित्याह जीवापेतमिति ।
जीवापेतं जीवरहितं जीवेन त्यक्तमिति यावत् वाव एव स जीवो न
म्रियते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

एतस्मिन्नेव चैतन्ये जगदारोप्यते यदा ।

तदा तदेकदेशस्य जीवाभासस्य का कथा ॥ ४८ ॥

जगत्तदेकदेशाख्यसमारोप्यस्य भेदतः ।

तत्त्वस्मदार्थौ भिन्नौ स्तो वस्तुतस्त्वे कता चितः ॥ ५० ॥

कर्तृत्वादीन् बुद्धिधर्मान् स्फूर्त्याख्याद्यात्मरूपताम् ।

दधद् विभाति पुरत आभासोऽतो म्रमो भवेत् ॥ ५१ ॥

का बुद्धिः कोऽयमाभासः को वात्मा जगत् कथम् ।

इत्यनिर्णयतो मोहः सोऽयं संसार इष्यते ॥ ५२ ॥

ज्ञानं यच्चैतन्यं वेदान्तेषु निरूपितं तदत्र ब्रह्मशब्देन विवक्षित-
मित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु जीवभ्रमाधिष्ठानचैतन्यं कूटस्थ इत्युक्तमनुपपन्नं जीव-
स्यारोपितत्वासिद्धेरित्याशङ्क्यास्यारोपितत्वं कैश्चित्कन्यायेन साधयति
एतस्मिन्नेवेति । जगदेकदेशत्वञ्च अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य इत्यादि-
श्रुतिसिद्धम् ॥ ४८ ॥

ननु जगदधिष्ठानचैतन्यस्यैकत्वात् तत्त्वपदार्थभेदाभावे तत्त्वपदार्थयोः
यौनरुक्ताभित्याशङ्क्य तयोरौपाधिकभेदो वास्तवमैक्यमित्याह जगत्-
तदेकदेशाख्येति । जगदिति तदेकदेश इति च व्याख्या यस्य समा-
रोप्यस्य तत् तथा जातावेकवचनम् ॥ ५० ॥

ननु चिदाभासस्य शुक्तिकारजतवदधिष्ठानारोप्योभयधर्मवत्त्वा-
त्तुल्यत्वात् कथमारोपितत्वमित्याशङ्क्याह कर्तृत्वादीनिति । बुद्ध्यु-
पाधिकारा समारोप्यमानान् कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमादत्वादीन् स्फुरण-
लक्षणमात्मरूपत्वञ्च दधद् पुरतो भाति स्पष्टं प्रतिभासते अत आभासः
कल्पित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अस्य अस्य किं कारणमित्याकाङ्क्षायां बुद्ध्युपादिसंज्ञापरिज्ञाने

बुद्ध्यादीनां स्वरूपं यो विवर्तिनक्ति स तत्त्ववित् ।
 स एव मुक्त इत्येवं वेदान्तेषु विनिश्चयः ॥ ५१ ॥
 एवञ्च सति बन्धः स्यात् कस्येत्यादिकृतकजाः ।
 विदुस्त्वनादृढं खण्ड्याः खण्डनोक्तिप्रकारतः ॥ ५४ ॥
 वृत्तेः साक्षितया वृत्तेः प्रागभावस्य च स्थितः ।
 बुभुक्षायां तथाज्ञोऽस्मीत्याभासाज्ञानवस्तुनः ।
 असत्यालम्बनत्वेन सत्यः सर्वजडस्य तु ।
 साधकत्वेन चिद्रूपः सदा प्रेमास्यदत्तः ।
 आनन्दरूपः सर्वार्थसाधकत्वेन हेतुना ।
 सर्वसम्बन्धवत्त्वेन सम्पूर्णः शिवसंज्ञितः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

केनेत्याह का बुद्धिरिति । तस्य अनर्थहेतुतामाह सोऽयं संसार इत्यत
 इति ॥ ५२ ॥

अस्य किं निवर्त्तकमित्याकाङ्क्षायां बुद्ध्यादीनां स्वरूपविवेक एव
 निवर्त्तक इत्यभिप्रेत्य तद्वानेव ज्ञानी तत एव आनर्थनिवृत्तिरित्याह
 बुद्ध्यादीनामिति ॥ ५३ ॥

एवं बन्धनोक्तयोरविवेकविवेकसूक्त्ये सति अद्वैतवादे कस्य बन्धः
 कस्य वा भोग इत्येवमादिदृष्टास्तार्किकैः क्रियमाणाः कृतकसूत्राः
 परिहाराविशेषाः खण्डनोक्तयुक्तिभिर्कोनो निवृत्तरत्वापादनेन परिहर-
 णीया इत्याह एवञ्च सति बन्धः स्यादिति ॥ ५४ ॥

एवं श्रुतिबुक्तिभ्यां श्रुतस्य बुद्ध्यादिभ्यो विविच्य दर्शयित्वा पुराणे-
 ष्वपि तद्विवेकः कृत इत्याह वृत्तेः साक्षितयेत्यादिना लोकत्रयेण ।
 वृत्त्युत्पत्तौ सत्यां तत्साक्षित्वेन, वृत्त्युदयात् पूर्वं तत्प्रागभावसाक्षि-
 त्वेन जिज्ञासायां सत्यां तत्साक्षित्वेन ततः पूर्वमज्ञोऽस्मीत्यनुभूयमाना-
 ज्ञानसाक्षित्वेन च शिव एव तिष्ठति स च असत्यस्य जगत आश-

नाहं ब्रह्मेति बुध्येत स विनाशीति चेन्न तत् ।

सामानाधिकरण्यस्य बाधायामपि सम्भवात् ॥ ४१ ॥

योऽयं स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणुधीरिव ।

ब्रह्मास्मीति धिया शेषा ह्यहं बुद्धिर्निवर्तते ॥ ४२ ॥

नैष्कर्म्यं सिद्धावप्येवमाचार्यैः स्पष्टमीरितम् ।

सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं ततोऽस्तु तत् ॥ ४३ ॥

सर्वं ब्रह्मेति जगता सामानाधिकरण्यवत् ।

अहं ब्रह्मेति जीवेन सामानाधिक्यतिर्भवेत् ॥ ४४ ॥

ननु जीवस्य विनाशित्वेऽहं ब्रह्मास्मीत्यविनाशिव्रज्जगतादात्म्यज्ञानं न घटत इत्याह नाहं ब्रह्मेतीति । विनाशी न जीवोऽहं ब्रह्मेति ब्रह्मरूपेणात्मानं न बुध्यत न जानीयात् विनाश्याविनाशिभोरैकत्वं विरोधादिति चेत् सत्त्वसामानाधिकरण्याभावेऽपि बाधायां सामानाधिकरण्यसम्भवात् जीवभावबाधेन ब्रह्मभावोऽवगन्तुं शक्यते इत्याह न तदिति ॥ ४१ ॥

बाधायां सामानाधिकरण्येन वाक्यार्थप्रतिपत्तिप्रकारो वार्तिककारैः ब्रह्मज्ञानोऽभिहित इतीममर्थं तदुवाचोदाहरणपूर्वकं दर्शयति योऽहं स्थाणुरिति । अयं स्थाणुरेव पुमान् इत्यस्मिन् वाक्ये पुरुषत्वबोधेन स्थाणुत्वबुद्धिर्वया निवर्तते एवमहं ब्रह्मास्मीति बोधेनाहंबुद्धिः कर्तृत्वमस्मीति एवमादिरूपा सर्वा निवर्त्यते स्थात् इति ॥ ४२ ॥

नैष्कर्म्येति । एवमुक्तेन प्रकारेणाचार्यैर्वार्तिककारैर्नैष्कर्म्यं धिज्ञौ सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं स्पष्टमीरितमिति । कथितमाह ततोऽस्तु तदिति । ततः कारणात् ब्रह्माहमस्मीति वाक्ये तत्त्वसामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

नन्वेवमपि श्रुतिषु बाधायां सामानाधिकरण्यं न ज्ञापि दृष्ट-

सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं निराकृतम् ।

प्रयत्नतो विवरणे कूटस्थत्वविवक्षया ॥ ४५ ॥

शोधितस्त्वम्पदार्थो यः कूटस्थो ब्रह्मरूपताम् ।

तस्य वक्तुं विवरणे तथोक्तमितरत्र च ॥ ४६ ॥

देहेन्द्रियादियुक्तस्य जीवाभासम्भ्रमस्य या ।

अधिष्ठानचितिः सैषा कूटस्थात्र विवक्षिता ॥ ४७ ॥

जगद्भ्रमस्य सर्वस्य यदधिष्ठानमीरितम् ।

वक्ष्यन्तेषु तदत्र स्यात् ब्रह्मशब्दविवक्षितम् ॥ ४८ ॥

मित्याशङ्क्य सर्वं द्योतद् ब्रह्म इत्यत्र बाधायां सामानाधिकरण्यं
दृष्टमतोऽपि तद्विवक्षितं इत्याह सर्वं ब्रह्मेतीति ॥ ४४ ॥

ननु तर्हि विवरणाचार्यैर्बाधायां सामानाधिकरण्यं कुतो निरा-
कृतमित्याशङ्क्य तैरहंशब्देन कूटस्थस्य विवक्षितत्वादित्याह सामा-
नाधिकरण्यस्येति ॥ ४५ ॥

कूटस्थत्वविवक्षयेत्युक्तमर्थं विवृणोति शोधितस्त्वमिति । शोधितः
मुक्तादिभ्यो विवेचितस्त्वं पदलक्ष्यो यः कूटस्थः वक्ष्यमाणलक्षणस्तस्य ब्रह्म-
स्वरूपतां कूटस्थलक्षणब्रह्मरूपतां वक्तुं विवरणादिषु बाधायां सामा-
नाधिकरण्यनिराकरणपूर्वकं मुख्यसामानाधिकरण्यसूक्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इदानीं कूटस्थस्य ब्रह्मणैक्यं सम्भावयितुं कूटस्थशब्देन विवक्षित-
मर्थमाह देहेन्द्रियादियुक्तस्येति । आदिशब्देन मनश्चादयो गृह्यान्ते ।
एवञ्च देहेन्द्रियादियुक्तस्य शरीरद्वयसहितस्य जीवाभासम्भ्रमस्य चिदा-
भासरूपभ्रमस्य या अधिष्ठानचितिः यदधिष्ठानचैतन्यमस्ति तदत्र वेदा-
न्तेषु कूटस्थत्वेन विवक्षितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ब्रह्मशब्दस्य चार्थमाह जगद्भ्रमस्येति । कूटस्थजगत्कल्पनाधि-

इति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः ।

जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्नः शिवः ॥ ५८ ॥

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतत्वतः ।

मायिकावेव जीवेशौ स्वच्छौ तौ काचकुम्भवत् ॥ ५९ ॥

स्वनत्वेनाधिष्ठानत्वेन सत्यः सर्वस्य जडस्य साधकत्वेनावभासकत्वात्
चिद्रूपः सर्वदा प्रेमविषयत्वादानन्दरूपः सर्वाधीनभासकत्वेन सर्वस-
म्बन्धित्वात् संपूर्ण इत्युच्यते अत्र चेदमभिप्रेतं विमतः शिवो वृत्त्या-
दिभ्योभिव्यते वृत्तप्रादिसाक्षित्वात् यद् यद् वृत्तप्रादिभ्यो न भिव्यते
तत् तद्वृत्तप्रादिसाक्षि न भवति यथा वृत्तप्रादिः विमतः सत्यो भवि-
तमर्हति मिथ्याधिष्ठानत्वात् असत्यरजताधिष्ठानशुक्तिवत् विमतचिद्रूपः
जडमात्रावभासकत्वात् यत् चिद्रूपं न भवति तत् सर्वं जडावभास-
कमपि न भवति यथा घटादिः विमतः परमानन्दरूपः परमप्रेमास्पदत्वात्
यत् परमानन्दरूपं न भवति तत् परमप्रेमास्पदमपि न भवति यथा
घटादिः विमतः परिपूर्णः सर्वसम्बन्धित्वात् गगनवत् सर्वसम्बन्धित्वञ्च
सर्वाधीनसाधकत्वेन, विमतः सर्वसम्बन्धवान् सर्वावभासकत्वात् यः सर्व-
सम्बन्धवान् न भवति स सर्वावभासको न भवति यथा दीपादिरिति
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

चदाहृतपुराणवाक्यस्य तात्पर्यमाह इति शैवपुराणेष्विति । इत्येवं
प्रकारेण स्मृतसंहितादिपुराणेषु जीवेश्वरत्वादिकल्पनारहितः केवलोऽहि-
तीयः स्वप्रकाशरूपचेतन्यस्वरूपः शिवः कूटस्थो विवेचित इत्यन्वयः ॥ ५८ ॥

जीवेश्वरत्वादिरहितत्वं ज्ञात इत्याशङ्क्य श्रुत्या तयोर्मायिकत्वप्रदर्श-
नादित्याह मायाभासेन जीवेशाविति । जीवेशावभासेन करोति
माया आविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतिं मायाविद्याधीनयोश्चिदान-
भासयोर्मायिकत्वं प्रतिपादयतीति भावः । मायिकत्वे तयोर्देहादिभ्यो
वैवर्त्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्य पार्श्ववत्त्वाविशेषेऽपि काचकुम्भवत् घटा-

अन्नजन्यं मनोदेहात् स्वच्छं यद्वत् तथैव तौ ।
 मायिकावपि सर्वस्मादन्यस्मात् स्वच्छतां गतौ ॥ ६० ॥
 चिद्रूपत्वञ्च संभाव्यं चित्त्वेनैव प्रकाशनात् ।
 सर्वकल्पनशक्ताया मायाया दुष्करं न हि ॥ ६१ ॥
 अस्मन्निद्रापि जीवेशौ चेतनौ स्वप्नगौ सृजेत् ।
 महामाया सृजत्येतावित्याश्चर्यं किमत्र ते ॥ ६२ ॥
 सर्वज्ञत्वादिकञ्चेशे कल्पयित्वा प्रदर्शयेत् ।
 धर्मिणं कल्पयेद् यास्याः को भारी धर्मकल्पने ॥ ६३ ॥
 कूटस्थेऽप्यतिशङ्का स्यादिति चेन्मातिशङ्क्यताम् ।
 कूटस्थमायिकत्वे तु प्रमाणं न हि वर्त्तते ॥ ६४ ॥

दिग्भ्यो वैलक्षण्यमिमानयोरपि स्यादित्याह स्वच्छौ तौ काचकुम्भव-
 दिति ॥ ५६ ॥

ननु घटकाचकुम्भारम्भकयोर्द्विगेषयोर्भेदात् तद्वैलक्षण्यसुचितं
 जगज्जीवेश्वरभेदहेतोर्मायाया एकत्वात् तयोर्जगतो वैलक्षण्यमनुचित-
 मित्याशङ्क्य अन्नजन्ययोर्देहमनसोर्यथा वैलक्षण्यं तददित्याह कल्प-
 जन्यमिति ॥ ६० ॥

भवत्तु काचादिवत् स्वच्छत्वं चित्त्वं कुत इत्याशङ्क्यानुभावादित्याह
 चिद्रूपत्वञ्चेति । चित्त्वेन प्रकाशनमपि मायिकयोरनुपपन्नमित्याशङ्क्य
 तस्यादुर्घटकारित्वादुपपन्नमित्याह सर्वकल्पनेति ॥ ६१ ॥

सक्तमर्थं कैश्चित्कन्यायेन दृश्यति अस्मिन्नेति ॥ ६२ ॥

ईश्वरस्यापि मायिकत्वे तस्य जीववदसर्वज्ञत्वादिकं स्यादित्याशङ्क्य
 सर्वज्ञत्वादिकमपि मायैव कल्पयिष्यतीत्याह सर्वज्ञत्वादिकमिति । ततोप-
 पत्तिमाह धर्मिणमिति ॥ ६३ ॥

ननु जीवेशयोरिव कूटस्थस्यापि मायिकत्वं प्रसज्येत इति शङ्कते

वस्तुत्वं घोषयन्त्यस्य वेदान्ताः सकला अपि ।

सपन्नरूपं वस्त्वन्यत्र सहन्तेऽत्र किञ्चन ॥ ६५ ॥

श्रुत्यर्थं विशदीकुर्मी न तर्कान् वच्मि किञ्चन ।

तेन तार्किकशङ्कानामत्र कोऽवसरो वद ॥ ६६ ॥

तस्मात् कुतर्कं सन्त्यज्य मुमुक्षुः श्रुतिमाश्रयेत् ।

श्रुतौ तु मायाजीवेशौ करोतीति प्रदर्शितम् ॥ ६७ ॥

ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टिरोग्रकृता भवेत् ।

जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकलंकः ॥ ६८ ॥

असङ्ग एव कूटस्थः सर्वदा नास्य कञ्चन ।

भवत्यतिशयस्तेन मनस्येवं विचार्यताम् ॥ ६९ ॥

कूटस्थोऽप्यतिशङ्का स्यादिति । प्रमाणाभावान्नैवमिति परिहरति
भातीति ॥ ६४ ॥

कूटस्थस्य वास्तवत्वेऽपि प्रमाणं नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य श्रुतयः
सर्वा अपि प्रमाणम् इत्याह वस्तुत्वं घोषयन्त्यस्येति । अत्र कूटस्थस्य
पारमार्थिकत्वे प्रतिपन्नभूतमन्यद् वस्तु किञ्चन न सहन्त इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ननु कूटस्थस्य जीवेश्वरयोश्च वास्तवत्वावास्तवत्वसाधने श्रुतय एव
पठ्यन्ते न तर्कैः किञ्चिदपि साध्यत इत्याशङ्क्य सुसूक्ष्मां श्रुत्यर्थविशदी-
करणाय प्रवृत्तत्वात् न तर्कोपन्यास इत्याह श्रुत्यर्थं विशदीकुर्म
इति ॥ ६६ ॥

ततः किमिष्यत आह तस्मात् कुतर्कं सन्त्यज्येति । सुसूक्ष्मां
श्रुत्यर्थः कीदृशोऽनुसन्धेय इत्याह श्रुताविति ॥ ६७ ॥

ईक्षणादीति ॥ ६८ ॥

असङ्ग इति श्रुतिषु जीवेश्वरयोर्मौलिकत्वमोक्षणादिप्रवेशान्तायाः
सृष्टिरोग्रकलंत्वं जाग्रदुत्पन्नसुषुप्तिवन्वमोक्षलक्षणस्य संसारस्य जीव-

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।
 न सुसुक्ष्मं नै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ७० ॥
 अवाङ्मनसगम्यन्तं श्रुतिर्बोधयितुं सदा ।
 जीवमीशं जगद्वापि समाश्रित्यावबोधयेत् ॥ ७१ ॥
 यथा यथा भवेत् पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।
 सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वीत्याचार्य्यभाषितम् ॥ ७२ ॥
 श्रुतितात्पर्य्यमखिलमबुद्धा स्नाम्यते जडः ।
 विवेकी त्वखिलं बुद्ध्वा तिष्ठत्यानन्दवारिधौ ॥ ७३ ॥
 मायामेषो जगन्नीरं वर्षत्वेऽपि यथा तथा ।

कर्तृत्वं कूटस्थस्यासङ्गत्वादिकं श्रुतिं जन्मादित्येषस्य व्यवहारजात-
 स्यात्तत्त्व प्रतिपादितम् अतो सुसुक्ष्मरिममर्थं सर्वदा विचारयेदित्यभि-
 प्रायः ॥ ६६ ॥

कूटस्थस्य जन्माद्यतिशयाभावः कुतोऽवगम्यते इत्याशङ्क्य श्रुतिया-
 न्यादित्यभिप्रेत्य तद्वाक्यं पठति न विरोधो न चोत्पत्तिरिति ॥ ७० ॥

ननु तर्हि श्रुतिषु तत्तत् जीवेश्वरादिसङ्ख्यप्रतिपादनं किमर्थं
 नित्याशङ्क्य अवाङ्मनसगोचरस्यात्मनोऽवबोधनायेत्याह अवाङ्मनसग-
 म्यन्तमिति ॥ ७१ ॥

ननु तत्त्वस्यैकस्य श्रुतिबोध्यत्वे श्रुतिषु विगानं कुतो दृश्यते
 इत्याशङ्क्य न तत्त्वे विगानमस्ति अपि तु तदुबोधनप्रकारे तदपि बोध्य-
 पुरुषचित्तवैभवात्तुसारेण सुरेश्वराचार्य्यैककृतिरित्याह यथा यथेति ॥ ७२ ॥

श्रुत्यर्थस्यैकस्य तत्प्रतिपादकानामेव कुतो विप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्य
 श्रुतितात्पर्य्यबोधनस्यानामेव विप्रतिपत्तिर्न तु तद्विदाभित्याह श्रुति-
 तात्पर्य्यमिति ॥ ७३ ॥

चिदाकाशस्य नो हानिर्न वा लाभ इति स्थितिः ॥७४॥

इमं कूटस्थदीपं योऽनुसन्धत्ते निरन्तरम् ।

स्वयं कूटस्थरूपेण दीप्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥ ७५ ॥

इति कूटस्थदीपः समाप्तः ।

नवमपरिच्छेदः ।

ध्यानदीपः ।

संवादिभ्रमवद् ब्रह्मतत्त्वोपास्यापि मुच्यते ।

सत्तरे तत्पनीयेऽतः श्रुतोपास्तिरनेकधा ॥ १ ॥

तर्हि विवेकिनो निश्चयः कीदृश इत्याकाङ्क्षायामाह सायामेषो
स्रमस्तीरमिति ॥ ७४ ॥

ग्रन्थाभ्यासफलमाह इमं कूटस्थदीपमिति ॥ ७५ ॥

इति कूटस्थदीपव्याख्या समाप्ता ।

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यसमीक्षरौ ।

क्रियते ध्यानदीपस्य व्याख्या संक्षेपतो मया ॥

इह तावद् वेदान्तशास्त्रे नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टय-
सम्पन्नस्य सत्त्वज्जवत्प्रसन्नमनिदिध्यासनानुष्ठानवतस्तत्त्वपदार्थविवेचन-
पूर्वकप्रज्ञावाक्याद्यैर्वरोक्षज्ञानेन ब्रह्मभावसंशयमोक्षो भवतीति प्रति-
पादितं तत्र श्रुतोपनिषत् कस्यापि बुद्धिसाम्यादिना केनचित् प्रतिबन्धेन
वाक्यविषयापरोक्षप्रसिद्धतुल्यतौ सत्यां तदुत्पादनार्थं मोक्षफलकोपा-

मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि निशेषोऽर्थक्षियां प्रति ॥ २ ॥

दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्त्तते तत्प्रभा वह्निः ।

दृश्यते हार्यथान्यत्र तद्वत् दृष्टा मण्येः प्रभा ॥ ३ ॥

दूरे प्रभादयं दृष्ट्वा मणिबुद्ध्याभिधावतोः ।

प्रभायां मणिबुद्धिस्तु मिथ्याज्ञानं ह्ययोरपि ॥ ४ ॥

जनानि दिदृशयिषुरादौ तावत् सदृष्टान्तं ब्रह्मतत्त्वोपासनयाप्यभिलषित-
ब्रह्मभावलक्षणो भोक्तो भवतीति प्रतिजानीते संवादीति । यथा संवा-
दिभ्रमेण प्रवृत्तस्याभिप्रेतार्थकाभो भवति एवं ब्रह्मतत्त्वोपासनयापि
अभिलषितो ब्रह्मभावलक्षणो भोक्तो भवति इत्यर्थः । तत्र किं प्रमाण-
मित्यत आह उत्तरे तापनीय इति । यतः उपासनयापि भोक्तोऽस्ति
अतस्तापनीयोपनिषद्युनेकप्रकारेण ब्रह्मतत्त्वोपासना श्रुता उत्तेत्यर्थः ॥१॥

संवादिभ्रमवदित्युक्ते दृष्टान्तं प्रपञ्चयितुं संवादिभ्रमप्रतिपादकं
वार्त्तिकं पठति मणिप्रदीपप्रभयोरिति । मणिस्य प्रदीपस्य मणिप्रदीपो
तयोः प्रभे मणिप्रदीपप्रभे तयोरिति विग्रहः । मणिप्रभायां प्रदीप-
प्रभायाश्च या मणिबुद्धिः सा मिथ्याज्ञानमेव अतस्मिन् तदुबुद्धित्वात्
अथापि मणिप्रभायां मणिबुद्ध्याभिधावतः पुरुषस्य मणिबोभो भवति
इतरस्य तु स नास्तीतिर्ब्रह्मज्ञायां वैषम्यमस्ति इत्यर्थः ॥ २ ॥

वार्त्तिकं व्याचष्टे दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्त्तते तत्प्रभा वह्निरित्या-
दिना लोकात्मवेधे । दीपोऽपवरकस्यान्तरिति कर्त्तुं चित् सत्त्वेरेऽपवर-
कस्यान्तर्दीपस्तिष्ठति तस्य प्रभा वह्निर्दीपे प्रद्वेष्टे रत्नमिव वस्तुबोप-
लभ्यते तथाऽन्वस्मिन् सत्त्वेरेऽपवरकस्यान्तःस्थितस्य रत्नस्य प्रभा वह्नि-
र्दीपे प्रद्वेष्टे दीपप्रभेव रत्नसमानोपलभ्यते ॥ ३ ॥

दूरे प्रभादयं प्रति । तथापि प्रभादयं दूरतो दृष्टायं मणिरयं

न लभ्यते मणिर्दीपप्रभां प्रत्यभिधावता ।

प्रभायां धावसाक्ष्यं लभ्येतैव मणिर्मणेः ॥ ५ ॥

दीपप्रभामणिभ्रान्तिर्विसंवादिस्त्रयः स्मृतः ।

मणिप्रभामणिभ्रान्तिः संवादिस्त्रय उच्यते ॥ ६ ॥

वाच्यं धूतमया बुद्धा तत्ताज्जारोगुमानतः ।

वर्कियट्छया लब्धः स संवादिभ्रमो मतः ॥ ७ ॥

गोदावर्युदकं गङ्गोदकं मत्वा विशुद्ध्यते ।

संप्रोक्ष्य शुद्धिमाप्नोति स संवादिभ्रमो मतः ॥ ८ ॥

मणिरिति बुद्धा द्वौ पुरुषावभिधानं कृतस्तयोर्द्वयोरपि प्रभाविषये
जायमानं मणिज्ञानं भ्रान्तमेव ॥ ४ ॥

न लभ्यत इति । तथापि दीपप्रभायां मणिवुद्धिं कृत्वा धावता
पुरुषेण मणिर्न लभ्यते मणिप्रभायां मणिवुद्ध्या धावता तु मणि-
र्लभ्येतैव ॥ ५ ॥

भवत्येवं वार्तिकार्थः प्रकृते विषयात्प्रमित्यत आह दीपप्रभेति ।
या दीपप्रभायां मणिभ्रान्तिरस्ति स विसंवादिभ्रम इति स्मृतो विद्वद्भि-
र्मणिप्रभामण्युपाध्यायैरहितत्वात् । मणिप्रभायां मणिवुद्धिस्तु मणि-
प्रभामण्युपाध्यायैरहितत्वात् संवादिभ्रम इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं प्रत्यक्षविषये संवादिभ्रमं दर्शयित्वा अक्षुमानविषयेऽपि तं दर्श-
यति वाच्यं धूतमेवेति । कश्चित् प्रदेशे स्थितं वाच्यं धूतत्वेन निश्चित-
तन्त्रप्रदेशेऽयं प्रदेशोऽस्मिन्मान् धूतत्वादित्यनुभाष्य प्रकृतेन पुरुषेण
देवगत्या यद्यपि अस्मिन्कालोपलभ्यते तदा वाच्यविषयं धूतज्ञानं संवादि-
भ्रमो मतः ॥ ७ ॥

आममविषयेऽपि तं दर्शयति गोदावर्युदकमिति । गोदावर्युदकं

ज्वरेणाप्तः सन्निपातं भ्रातृया नारायणं स्मरन् ।

मृतः स्वर्गमवाप्नोति स संवादिभ्रमा मृतः ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षस्यानुमानस्य तथा शास्त्रस्य गोचरे ।

उक्तन्यायेन संवादिभ्रमाः सन्तीह कोटिशः ॥ १० ॥

अन्यथा मृत्तिकादारुशिलाः स्युर्देवताः कथम् ।

अग्नित्वादिधियोपास्याः कथं वा योनिदादयः ॥ ११ ॥

स्यापि विशुद्धिहेतुत्वमागमसिद्धम् अतस्तत्प्रोक्तत्वादिपि शुद्धिरस्तेष्वपि
तथापि गोदावयुर्दत्ते या गङ्गोदकबुद्धिः सा भ्रान्तिरेव ॥ ८ ॥

उदाहरणान्तरमाह ज्वरेणाप्त इति । ज्वरेण सन्निपातं प्राप्तः
पुरुष इदं नारायणस्मरणं मम स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमन्तरेणापि सन्नि-
पातप्रयुक्तभ्रमवशात् साधारणपुरुषतया चैद्यादिवन्नारायणं स्मरन्मृतः
स्वर्गं प्राप्नोत्येव हरिर्हरति पापानि दुष्टचिन्तैरपि स्मृतः विकृष्ट
श्रुतमवधानं यदयमिच्छोऽपि नारायणेति ज्ञियमाण इयाय सन्नि-
मित्यादिपुराणवचनेभ्यः । अत्रापि नारायणनाम्नः शुक्लनामत्वज्ञानं
भ्रम एव ॥ ८ ॥

एवं त्रिविधसंवादादिभ्रमोदाहरणेन सिद्धमर्थमाह प्रत्यक्षस्यानुमान-
क्षेति ॥ १० ॥

विपक्षे बाधकदर्शनेन उक्तमर्थं दृश्यति अन्यथेति । अन्यथा संवा-
दिभ्रमाभावे नृदादयः फलसिद्धये देवतात्वेन पूज्या न भवेयुः स्तौ-
देवतात्वाभावादित्यर्थः । बाधकान्तरमाह अग्नित्वादिति । पञ्चाग्नि-
विद्यायां योषा वाव गोतमाग्निः पुरुषो वाव गोतमाग्निः पृथिवी वाव
गोतमाग्निः पर्जन्यो वाव गोतमाग्निः असौ वाव सोमो गोतमाग्नि-
रित्यादिवाक्यैर्यौषत्पुरुषपृथिवीपर्जन्यदुषोक्तानामग्नित्वेवोपासनं ब्रह्म-
लोकावाप्तिफलकं न भवेदित्यर्थः । आदिशब्देन मनो ब्रह्मेत्युपासीत
आदित्यो ब्रह्मेत्येवमादयो दृष्टान्ते ॥ ११ ॥

अथथावस्तुविज्ञानात् फलं लभ्यत ईप्सितम् ।

काकतालीयतः सोऽयं संवादिभ्रम उच्यते ॥ १२ ॥

स्वयं भ्रमोऽपि संवादौ यथा सम्यक्फलप्रदः ।

ब्रह्मतत्त्वोपासनापि तथा मुक्तिफलप्रदा ॥ १३ ॥

वेदान्तेभ्यो ब्रह्मतत्त्वमखण्डैकरसात्मकम् ।

परात्मवगम्यै तदहमस्मीत्युपासते ॥ १४ ॥

प्रत्यग्व्यक्तिमनुक्तिख्यं शास्त्रादविष्णादिमूर्तिवत् ।

अस्ति ब्रह्मेति सामान्यज्ञानमत्र परोक्षधीः ॥ १५ ॥

इदानीं बल्लभिर्यन्त्रैरुपपादितं संवादिभ्रमं बुद्धिसौकर्याय संक्षिप्य दर्शयति अथथावस्तुविज्ञानादिति । विहितादविहिताद् वा सत्त्वादयथा-
वस्तुविज्ञानाद् विपरीतज्ञानादोप्सितम् अभिलषितं फलं काकताली-
यतः देवगत्या लभ्यते सोऽयं संवादिभ्रम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु ब्रह्मोपासनस्याथवावस्तुविषयकस्य कथं सम्यक्ज्ञानसाध्यमुक्ति-
फलप्रदातृत्वमित्याशङ्क्य संवादिभ्रमवदेवेत्याह स्वयं भ्रमोऽपीति ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्मतत्त्वं ज्ञात्वोपासनं क्रियते अज्ञात्वा वा आद्यो उपा-
सनवैयर्थ्यं मोक्षसाधनज्ञानस्यैव विद्यमानत्वात् द्वितीये विषयापरि-
ज्ञानात् उपासनमेव न घटते इत्याशङ्क्याह वेदान्तेभ्य इति । अयमभि-
प्रायः ब्रह्मात्मैकत्वापरोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधनस्यानुत्पन्नत्वात् न उपासना-
वैयर्थ्यं शास्त्रात् परोक्षतयावगतत्वात् ब्रह्मण उपासनविषयत्व-
मिति ॥ १४ ॥

उपास्यब्रह्मतत्त्वगोचरस्य परोक्षज्ञानस्य किं रूपमित्याकाङ्क्षाया-
माह प्रत्यग्व्यक्तिमनुक्तिख्येति । प्रत्यग्व्यक्तिं बुद्ध्यादिसाक्षिण्यं संक्षि-
दानन्दरूपमात्मानमनुक्तिख्यं अविषयीकृत्य शास्त्रात् सत्यज्ञानादिवाक्य-
जातात् ब्रह्मास्तौत्येवं सामान्याकारेण जायमानं ज्ञानमत्रास्यास्य

चतुर्भुजाद्यवगतावपि मूर्त्तिं मनुजिखन् ।
 अक्षैः परोक्षज्ञान्येव न तदा विष्णुमीक्षते ॥ १६ ॥
 परोक्षत्वापराधेन भवेन्नातत्त्ववेदनम् ।
 प्रमाणेनैव शास्त्रेण सत्यमूर्त्तिर्विभासनात् ॥ १७ ॥
 सच्चिदानन्दरूपस्य शास्त्राज्ञानेऽप्यनुजिखन् ।
 प्रत्यक्षं साक्षिणं तत् तु ब्रह्म साक्षात्त वीक्षते ॥ १८ ॥

‘सनाय’ परोक्षधीः परोक्षज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः विष्णु-
 दिमूर्त्तिवदिति । विष्णुादिमूर्त्तिप्रतिपादकशास्त्रजन्यज्ञानवदित्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु शास्त्रेण विष्णुादिमूर्त्तेश्चतुर्भुजत्वादिविशेषप्रतीक्षज्ञान-
 स्थापि कुतः परोक्षत्वमित्याशङ्क्याह चतुर्भुजाद्यवगतावपीपि । शास्त्रेण
 चतुर्भुजत्वादिविशेषप्रतीक्षावपि चक्षुरादिभिर्विष्णुादिमूर्त्तिं सविद्ययुक्त-
 र्हेन पुरुषः परोक्षज्ञान्येव । ततोपपत्तिमाह न तदा विष्णुमीक्षते
 इति । तदोपासनाकावे विष्णुसुपास्यं नेक्षते नेन्द्रियैर्विषयीकरोति
 इत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु विष्णुादिगोचरस्य ज्ञानस्य व्यक्तुर्लक्षणाभावात् भ्रमत्व-
 मित्याशङ्क्य प्रमाणेन जनितत्वाच्च भ्रमत्वमित्याह परोक्षत्वापराधेनेति ।
 परोक्षज्ञानं आलिप्तानकारणं न भवति किन्तु विषयासत्यत्वम् इह
 तु प्रमाणभूतेन शास्त्रेणैव यथार्थभूताया विष्णुादिमूर्त्तरेव भासनाच्च
 भ्रमत्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु सच्चिदानन्दव्यक्तुर्लक्षणेऽपि ब्रह्मतत्त्वज्ञानस्य शास्त्रजन्यस्यापि
 कुतः परोक्षतेत्याशङ्क्य अपरोक्षत्वप्रयोजकप्रत्यक्षोक्तेरभावादित्याह
 सच्चिदानन्दरूपश्चेति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो
 सुतो निरञ्जनः सद्बीदं सर्वं तत् सदिति चिद्बीदं सर्वं प्रकाशते
 चेत्तादिशास्त्रात् सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो भावेऽपि प्रत्यक्षं साक्षिण-

शास्त्रोक्तेनैव मार्गेण सच्चिदानन्दनिर्णयात् ।

परोक्षमपि तज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानं न तु भ्रमः ॥ १९ ॥

ब्रह्म यद्यपि शास्त्रेषु प्रत्यक्षत्वेनैव वर्णितम् ।

महावाक्यैस्तथाप्येतत् दुर्बोधमविचारिणः ॥ २० ॥

देहाद्यात्मत्वविस्मान्ती जाग्रत्यां न हठात् पुमान् ।

ब्रह्मात्मत्वेन विज्ञातुं क्षमते मन्दधीत्वतः ॥ २१ ॥

मनुस्मिखत् तस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मरूपमजानन् तद् ब्रह्म साक्षात् न बोधते नैव पश्यतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

कथं तर्हि तथाविधब्रह्मगोचरस्य ज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वमित्याशङ्क्य आगमप्रमाणजन्यत्वादित्याह शास्त्रोक्तेनैवेति । तज्ज्ञानं परोक्षमपि शास्त्रोक्तेनैव प्रकारेण ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपनिश्चयात्मकत्वात् सम्यक् ज्ञानमेव न भ्रम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु सत्यज्ञानादिवाक्यैः ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वमिव तत्त्व-
मस्यादिवाक्यैः प्रत्यग्रूपत्वमपि तस्य बोध्यत एव अतः शास्त्रजन्य-
स्यापि ब्रह्मज्ञानस्य प्रत्यगव्यक्तुर्गुणैस्त्रिधादपरोक्षत्वमेवेत्याशङ्क्याह
ब्रह्म यद्यपीति । यद्यपि वेदान्तेषु महावाक्यैर्ब्रह्म प्रत्यगात्मत्वेनैवोप-
दिष्टं तथाप्येतत् प्रत्यग्रूपत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वस्मदार्थविवेकशून्यस्य
दुर्बोधं बोद्धुमशक्यम् अतः केवलाद् वाक्यात् नापरोक्षज्ञानस्यत्ययत
इत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु सम्यग्ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वात् प्रमाणस्य च तत्त्वम-
स्यादिवाक्यरूपस्य सङ्गावात् वस्तुनच ब्रह्मात्मैकत्वब्रह्मणस्य विद्यमान-
त्वात् कुतो विचारमन्तरेण दुर्बोधत्वमित्याशङ्क्याह देहाद्यात्मत्वविष्मा-
न्ताविति । ब्रह्मात्मैकत्वापरोक्षज्ञानविरोधिनो देहेन्द्रियादिष्व्वात्मभ्रमस्य
विचारनिवर्त्यस्य सङ्गावात् तन्निवृत्तये विचारोऽपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्रह्ममात्रं सुविज्ञेयं अद्यालोः शास्त्रदर्शिनः ।

अपरोक्षद्वैतबुद्धिः परोक्षाद्वैतबुद्ध्यनुत् ॥ २२ ॥

अपरोक्षशिलाबुद्धिर्न परोक्षशतां नुदेत् ।

प्रतिमादिषु विष्णुत्वे को वा विप्रतिपद्यते ॥ २३ ॥

अद्यालोरविश्वासी नोदाहरणमर्हति ।

अद्यालोरेव सर्वत्र वैदिकेष्वधिकारतः ॥ २४ ॥

सकृदाप्तोपदेशेन परोक्षज्ञानमुदभवेत् ।

विष्णुसूर्य्युपदेशो हि न मीमांसामपेक्षते ॥ २५ ॥

कर्मीपास्तौ विचार्य्यंते अनुष्ठेयाविनिर्णयात् ।

बहुशाखाविप्रकीर्णं निर्णेतुं कः प्रभुर्नरः ॥ २६ ॥

ननु तर्हि देहेन्द्रियादिगोचरस्य द्वैतभ्रमस्य सङ्गात्तद्वितीयब्रह्म-
गोचरं परोक्षज्ञानमपि नोदीयादित्याशङ्क्य अपरोक्षद्वैतभ्रमस्य परो-
क्षाद्वैतज्ञानाविरोधित्वात् अद्यावतः पुंसः शास्त्रात् परोक्षज्ञानसत्यव्यति
एव इत्याह ब्रह्ममात्रं सुविज्ञेयमिति अपरोक्षद्वैतबुद्ध्यन्यतः परोक्षाद्वैत-
बुद्ध्यनुत् अतो ब्रह्ममात्रं सुविज्ञेयमिति योजना ॥ २२ ॥

अपरोक्षभ्रमस्य परोक्षसम्यग्ज्ञानाविरोधित्वे दृष्टान्तमाह अप-
रोक्षशिलाबुद्धिरिति । विरोधाभासमेवोदाहृत्य दर्शयति प्रतिमादि-
प्रति ॥ २३ ॥

केचन विप्रतिपद्यमाना उपलभ्यन्त इत्याशङ्क्याह अद्यालोरेति ।
कुत इत्यत आह अद्यालोरेवेति । सर्वेषु वेदोक्तानुष्ठानेषु अद्यावत
एवाधिकारित्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

एतावता परोक्षज्ञाने किमायातमित्यत आह सकृदाप्तोपदेशे-
नेति । उक्तमर्थं लोकानुभवेन वृद्धयति विष्णुसूर्य्युपदेश इति ॥ २५ ॥

ननु तर्हि कुतः शास्त्रेषु विचाराः क्रियन्त इत्याशङ्क्य अनुष्ठेययोः

निर्णीतोऽर्थः कल्पसूत्रैर्ग्रथितस्तावतास्तिकः ।

विचारमन्तरेणापि शक्तोऽनुष्ठानमञ्जसा ॥ २७ ॥

उपास्तीनामनुष्ठानमार्थग्रन्थेषु वर्णितम् ।

विचाराद्यममर्त्याश्च तत् श्रुत्वोपासते गुरोः ॥ २८ ॥

वेदवाक्यानि निर्णेतुमिच्छन् मीमांसतां जनः ।

आप्तोपदेशमात्रेण ह्यनुष्ठानन्तु सम्भवेत् ॥ २९ ॥

कर्मापासनयोः किं कर्म कर्तव्यं किंवापासनमिति सन्देहसम्भवात्
तद्विपर्ययाय विचाराः क्रियन्त इत्याह कर्मापासीति । सन्देहसम्भव-
स्योपपादयति बह्वशास्त्रेति । अनेकास्तु शाखास्तु तत्र तत्र चोदितं
कर्मापासनं वा एकत्र समाकृत्य निर्णेतुमशक्यदादिनरः कः प्रभुः समर्थः
न कोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु तर्ह्यननुष्ठेयत्वमेव कर्मापासनयोः प्राप्तमित्याशङ्क्याह निर्णी-
तोऽर्थ इति । जैनित्यादिभिः पूर्वाचार्यैः निश्चितोऽर्थः अनुष्ठानप्रकारः
कल्पसूत्रैः संदृष्टीतोऽस्ति तावता तैर्ग्रथितत्वेनैव तेषु आस्तिकः
विश्वासवान् पुद्गलः विचारं विनापि कर्म सम्यगनुष्ठानं शक्तो-
त्येव ॥ २७ ॥

ननु तत्त्वोपासनाविचाराभावात् तदनुष्ठानं न सम्भवेदित्या-
शङ्क्याह उपास्तीनामिति । आर्षप्रस्थेषु ब्राह्मवाशिषादिमन्त्रकल्पेषु
पासनानुष्ठानप्रकारो वर्णितः अतो विचारासमर्थः ननुष्याः कल्पे-
षूक्तं तदुपासनं शुद्धसुखादवगम्यानुतिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु तर्हीदानीन्तनैरपि अन्यकर्तृभिर्वेदवाक्यविचारः कृतः क्रियते
इत्याशङ्क्य सन्निपरितोषायैव क्रियते नानुष्ठानसिद्धये इत्याह वेद-
वाक्यानीति ॥ २९ ॥

ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्त्वेवं विचारेण विना नृणाम् ।

आप्तोपदेशमात्रेण न सम्भवति कृतेष्वित् ॥ २० ॥

परोक्षज्ञानमश्रद्धा प्रतिबध्नाति नेतरत् ।

अविचारोऽपरोक्षस्य ज्ञानस्य प्रतिबन्धकः ॥ २१ ॥

विचार्याप्यपरोक्षेण ब्रह्मात्मानं न वेत्ति चेत् ।

आपरोक्ष्यावसानत्वात् भूयोभूयो विचारयेत् ॥ २२ ॥

विचारयन्नामरणं नैवात्मानं लभेत चेत् ।

जन्मान्तरे लभेतैव प्रतिबन्धक्षये सति ॥ २३ ॥

ननु ब्रह्मोपासनवत् ब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्युपदेशमात्रादेव सिद्धिः
किं न स्यादित्याशङ्क्याह ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्त्वेवमिति ॥ २० ॥

आप्तोपदेशमात्रेणोपासनानुष्ठानोपयोगिपरोक्षज्ञानसत्त्वपद्यते अप-
रोक्षज्ञानान्तु विचारमन्तरेण न जायते इत्युक्तं तत्र कारणमाह परोक्ष-
ज्ञानमिति । यतः अविश्वास एव परोक्षज्ञानं प्रतिबध्नाति नावि-
चारः अतस्तद्विहत्तौ सकटदुपदेशादेव परोक्षज्ञानलक्ष्मोपपद्यते । अवि-
चारप्रतिबन्धस्यापरोक्षज्ञानस्य तु विचारद्वारा तद्विहत्तिमन्तरेणोत्-
पत्तिर्न सम्भवति अतो विचारः कर्त्तव्य इति भावः ॥ २१ ॥

ननु विचारे कृतेऽपि यदा परोक्षज्ञानं न जायते तदा किं
कर्त्तव्यमित्यत आह विचार्याप्यपरोक्षेणेति । तत्त्वम्भदार्थौ सत्यग्न-
विचार्यापि वाक्यार्थं ब्रह्मात्मैकत्वमपरोक्षतया न जानातीति चेत्
तथापि पुनः पुनर्विचार एव कर्त्तव्यः आपरोक्षज्ञानहेतोरन्यस्याभावा-
दिति भावः ॥ २२ ॥

ननु भूयो भूयो विचारेण च साक्षात्कारानुदये सति विचारो
अर्थः स्यादित्याशङ्क्याह विचारयन्नामरणमिति ॥ २३ ॥

इह वामुत्र वा विद्येत्येवं सूत्रकृतोदितम् ।

शृण्वन्तोऽप्यत्र बहवो यत्र विद्युरिति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

गर्भं एव शयानः सन् वामदेवोऽवबुधवान् ।

पूर्वाभ्यस्तविचारेण यद्वदध्ययनादिषु ॥ ३५ ॥

बहुवारमधीतेऽपि तदा नायाति चेत् पुनः ।

दिनान्तरेऽनधीत्यैव पूर्वाधीतं स्मरेत् पुमान् ॥ ३६ ॥

कालेन परिपच्यन्ते क्षपिगर्भादयो यथा ।

तद्वदालविचारोऽपि शनैः कालेन पच्यते ॥ ३७ ॥

पुनः पुनर्विचारेऽपि त्रिविधप्रतिबन्धतः ।

न वेत्ति तत्त्वमित्येतद् वार्त्तिके सम्यगीरितम् ॥ ३८ ॥

नन्विदं कुतोऽयगतमित्याशङ्क्य ब्रह्मसूत्रकृता व्यासेन ऐहिकम-
स्तुतप्रतिबन्धे तदुद्दर्शनादिति सूत्रेऽभिधानादित्याह इह वासुत्र वेति ।
इति प्रतिबन्धे इह जन्मनि ज्ञानावुत्पत्तौ श्रुतिं दर्शयति शृण्वन्तो-
पीति ॥ ३४ ॥

इह जन्मनि अवस्थादिकर्तुर्जन्मान्तरे अपरोक्षज्ञानं भवतीत्यत्रापि
गर्भे तु सन्नन्वेणामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा इत्यादिकां श्रुति-
तर्जतः पठति गर्भं एव शयान इति । इह जन्मनि अस्तुत्यस्य ज्ञानस्य
ज्ञानान्तरे उत्पत्तौ वृत्तान्तमाह यद्वदध्ययनादिष्विति ॥ ३५ ॥

वृत्तान्तं विवृणोति बहुवारमधीतेऽपीति ॥ ३६ ॥

आदिशब्देन परिगृहीतानि वृत्तान्तानि यत्राह काशेनेति ।
इत्यौलिके योजयति तद्वदालविचारोऽपीति ॥ ३७ ॥

बहुवारं विचारितेऽपि तत्त्वे प्रतिबन्धवशात् साक्षात्कारो
भायते इत्येतद् वार्त्तिके बहुवारैरपि निरूपितमित्याह पुनः पुनर्विचारो-
पीति ॥ ३८ ॥

कुतस्तज्ज्ञानमिति चेत् तच्च बन्धपरिच्छयात् ।

असावपि च भूतो वा भावी वा वर्त्तते तथा ॥ ३८ ॥

अधीतवेदवेदार्थोऽप्यत एव न मुच्यते ।

हिरण्यनिधिदृष्टान्तादिदमेव च दर्शितम् ॥ ४० ॥

अतीतेनापि महिषीस्त्रेहेन प्रतिबन्धतः ।

भिच्छुस्तत्त्वं न वेदेति गाथा लोके प्रगीयते ॥ ४१ ॥

अनुसृत्य गुरुः स्नेहं महिष्यां तत्त्वमुक्तवान् ।

ततो यथावद्देष्टुं प्रतिबन्धस्य संक्षयात् ॥ ४२ ॥

तान्येव वार्तिकवाक्याभ्युदाहरति कुतस्तज्ज्ञानमित्यादिना भर-
तस्य त्रिजन्मभिरित्यन्तेन । तत्र तावत् पूर्वमतत्पक्षस्य ज्ञानस्येदानी-
स्तत्तौ कारणं पृच्छति कुतस्तज्ज्ञानमिति चेदिति । उत्तरमाह तच्च
बन्धपरिच्छयादिति । बन्धः प्रतिबन्धः तस्य परिच्छयादित्यर्थः । सोऽपि
प्रतिबन्धो भूतो भावी वर्त्तमानश्चेति त्रिविध इत्याह असावपि च
भूतो वेति ॥ ३८ ॥

भवत्येवं त्रिविधः प्रतिबन्धः ततः किमित्यत आह अधीतवेदेति ।
अत एव प्रतिबन्धसङ्गावादेवेत्यर्थः । अति प्रतिबन्धे ज्ञानं नोदेतीति तद्
यवापि हिरण्यनिधिं निहितमद्येवज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्दे-
युरेवमेवेभाः सर्वाः प्रजा अहरङ्गमकाल एतं ब्रह्मलोकं न विदन्त्यन्तरेण
हि प्रत्युदा इत्यनया श्रुत्या प्रदर्शितमित्याह हिरण्येति ॥ ४० ॥

नन्वतीतस्य प्रतिबन्धकत्वं न दृष्टमित्याशङ्क्याह अतीतेनापीति ।
अयमर्थः कश्चिदुच्यते पूर्वं गार्हस्थ्यदशायां कस्याश्चिन्महिष्यां स्नेहं कृत्वा
पश्चात् सन्ध्यासानन्तरं श्रवणे प्रहसोऽपि तेनैव स्नेहेन जनितात् प्रति-
बन्धात् तत्त्वं पुरुषा उपदिष्टमपि न ज्ञानवान् इत्येवंविधा गाथा लोके
प्रगीयते न पुराणादिषु पठितेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तर्हि तत्राविधस्य कथं ज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह अतश्चत्येति ।

प्रतिबन्धो वर्त्तमानो विषयासक्तिरक्षणः ।

प्रज्ञामान्द्यं कुतर्कश्च विपर्ययदुराग्रहः ॥ ४३ ॥

शमाद्यैः श्रवणाद्यैश्च तत्र तत्रोचितैः क्षयम् ।

नीतेऽस्मिन् प्रतिबन्धेऽतः स्वस्य ब्रह्मत्वमश्रुते ॥ ४४ ॥

आगामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे समीरितः ।

एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥ ४५ ॥

गुरुस्तस्य तत्त्वोपदेष्टा तदीयं महिषीक्षेहम् अतुल्यस्य तस्यामेव महिष्यां
तत्त्वं तन्महिष्युपाधिकं ब्रह्म उक्तवान् ततः सोऽपि महिषीक्षेह-
लक्ष्यप्रतिबन्धकापममेन गुरुपदिष्टं तत्त्वं यथावत् शास्त्रोक्तप्रकारेणैव
ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवमतीतप्रतिबन्धं प्रदृश्यं वर्त्तमानं तं दर्शयति प्रतिबन्ध इति ।
वर्त्तमानः प्रतिबन्धश्चित्तस्य विषयासक्तिरूप एकः प्रज्ञामान्द्यं बुद्धेस्तौ-
च्छ्राभावः कुतर्कश्च गूढतार्किकत्वेन श्रुत्वैषान्ध्यापानं विपर्यय-
दुराग्रहः विपर्यये आत्मनः कर्तृत्वादिधर्मयुक्तत्वज्ञानलक्षणे दुराग्रहो
युक्तरहितोऽभिनिवेशः एतेषामन्यतमस्यापि सत्ते ज्ञानं नोदेतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तस्यापि प्रतिबन्धस्य केन निवृत्तिरित्याह शमाद्यैरिति । शमादयः
शान्तोदान् उपरतश्चित्तशुः समाहितो भूत्वेति श्रुत्युक्ताः श्रवणादयः
श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निर्दिध्यासितव्य इति श्रुत्या अभिहिता एतैः बाधने-
कात् तत्र तत्र तत्र प्रतिबन्धस्य निवर्त्तने उचितैर्योग्यैस्तस्मिन् प्रतिबन्धे
क्षयं नीते इति विनाशिते सत्यतः प्रतिबन्धापनमादेव अस्य प्रत्यनात्मनो
ब्रह्मत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

इदानीं भाविप्रतिबन्धं दर्शयति आगामिप्रतिबन्धश्चेति । आगामि-
प्रतिबन्धो जन्मान्तरहेतुः प्रारब्धशेष इत्यर्थः । तस्य च भोगमन्तरेण
निवृत्त्यभावात् तद्विद्वत्तो कालनिवन्धो नास्तीत्याह एकेनेति । स च

योगश्चष्टस्य गीतायामतीते बहुजन्मनि ।

प्रतिबन्धक्षयः प्रोक्तो न विचारोऽप्यनर्थकः ॥ ४६ ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानात्मतत्त्वविचारतः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४७ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

निष्प्रवृत्तो ब्रह्मतत्त्वस्य विचारात् तद्धि दुर्लभम् ॥ ४८ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

एकेन जन्मना क्षीणः वामदेवस्येति शेषः । भरतस्य त्रिजन्मभिः क्षीणः
इत्यनुसज्यते ॥ ४५ ॥

ननु एवेन त्रिजन्मभिरिति नियतकालत्वं भवतैव पश्यते इत्या-
शङ्काह योगभ्रष्टस्येति । योगभ्रष्टस्तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तविचाररहित
इत्यर्थः । तर्हि तत्त्वविचारो निष्कलः सादित्याशङ्काह न विचारोऽप्य-
नर्थक इति । प्रतिबन्धनिवृत्तगुणान्तरमेवापरोक्षज्ञानवृत्त्यप्यलसम्भवादिति
भावः ॥ ४६ ॥

गीतायां प्रतिपादितमर्थं दर्शयति प्राप्य पुण्यकृतानित्यादिना ततो
याति परां गतिमित्यन्तेन । योगभ्रष्ट आत्मतत्त्वविचारवशादेव पुण्यकृतां
पुण्यकारिणां लोकान् स्वर्गविशेषान् प्राप्य तत्र बह्वकालं सुखमनु-
भूय तद्भोगावसाने साभिजाप्येदं किन् लोकं शुचीनां माततः पितृ-
तश्च शुद्धानां श्रीमतां कुलेऽभिजायते ॥ ४७ ॥

पञ्चान्तरमाह अथवेति । निष्प्रवृत्तः अयमतिविरक्तश्चेत् ब्रह्मतत्त्व-
विचारादेव धीमतामात्मतत्त्वविचारवृत्तां योगिनां चित्तैकाग्रवत्तां कुले
ममति जायते इत्यर्थः । पूर्वस्मात् पश्चात् कोऽतिशय इत्यत आह
तद्धि दुर्लभमिति । हि यस्मात् कारणात् तदुद्योगिकुले जन्म दुर्लभम्
अस्यपुण्येनालभ्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

तस्य दुर्लभत्वमुपपादयति तत्र तमिति । हि यस्मात् कारणेन

यतते च ततो भूयस्तस्मादेतच्च दुर्लभम् ॥ ४८ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्षियते ह्यवशोऽपि सः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ५० ॥

ब्रह्मलोकाभिवाञ्छायां सम्बन्धं सत्यां निरुध्यताम् ।

विचारयेत् य आत्मानं न तु साक्षात् करोत्ययम् ॥ ५१ ॥

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था इति शास्त्रतः ।

ब्रह्मलोके सकल्पान्ते ब्रह्मणा सह मुच्यते ॥ ५२ ॥

तत्र तस्मिन् जन्मेन चैवैदिकं तं बुद्धिसंदोगं तत्त्वविचारगोचरं
बुद्धिसम्बन्धं यीदृशं लभते प्राप्नोति न केवलं बुद्धिसम्बन्धसात्त्विकमभः
किन्तु ततः पूर्वस्यात् प्रयत्नात् भूयो यतते चाधिकप्रयत्नं करोति तस्मा-
देतज्जन्म दुर्लभमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

भूयोऽभ्यासे कारणमाह पूर्वाभ्यासेनेति । स योगश्चट्टेन पूर्वा-
भ्यासेनैवावशोऽपि अस्माधीनोऽपि क्षियते आकल्प्यते स्वमनेकेषु कल्पसु
कृतेन प्रयत्नेन संविद्वस्तत्त्वज्ञानसम्पन्नस्तत्तत्साक्षात् तत्त्वज्ञानात् परां
शान्तिं मुक्तिं याति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

आगामिप्रतिबन्धान्तरं दर्शयति ब्रह्मलोकाभिवाञ्छायामिति ।
ब्रह्मलोकप्राप्तीच्छायां दृढायां सत्यां तां निरुध्य य आत्मानं विचारयेत्
तस्य साक्षात्कारो नैव जायत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु तर्हि तस्य कदापि मुक्तिर्न स्यात् इत्याशङ्क्याह वेदान्ति-
ज्ञानेति । वेदान्तिविज्ञानमुनिश्चितार्थाः सप्तप्रासयोगाद् यतयः शुद्ध-
बुद्ध्याः ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकास्ते परावृत्तात् परिसृज्यन्ति सर्वे,
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिपद्यते, परस्यान्ते ज्ञातात्मानः प्रवि-
शन्ति परं पदम्, इत्यादिशास्त्रवशाद् ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरं तत् तत्
साक्षात्कृत्य ब्रह्मणा सह मुक्तो भविष्यति इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

केषाञ्चित् स विचारोऽपि कर्मणा प्रतिबध्यते ।

अवस्थायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

अत्यन्तबुद्धिमान्वाद् वा सामग्र्या वाप्यसम्भवात् ।

यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशम् ॥ ५४ ॥

निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य न ह्युपासीरसम्भवः ।

सगुणब्रह्मणीवात् प्रत्ययावृत्तिसम्भवात् ॥ ५५ ॥

अवांमनसगम्यं तन्नोपास्यमिति चेत् तदा ।

अवांमनसगम्यस्य वेदनञ्च न सम्भवेत् ॥ ५६ ॥

एवं तत्त्वविचारे क्रियमाणे प्रतिबन्धवशात् अत्र साक्षात्कारो न
जायते इत्यभिधाय तीव्रपाणिनान्तु सोऽपि विचारो दुर्लभ इत्याहुः
केषाञ्चिदिति । तत्र प्रमाणमाह अवस्थायापीति । यः परमात्मा बहुभिः
पुरुषैः अवस्थाय अपि श्रोतुमपि न लभ्यः दुर्लभ इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवावता सति प्रतिबन्धे तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्साधनभूतोविचारश्च
न सम्भवतीत्यभिधाय इदानीं विचारासमर्थेन पुरुषार्थार्थिना किं कर्तव्य-
मित्यपेक्षायां विचाराद्यनन्तरां च तत्त्वोपासते शुरोरिति यत् प्राक्
प्रतिज्ञातं तदुपपादयति अत्यन्तेति । सामय्यसम्भवो नाम तत्त्वोप-
देष्टुं शुरोरध्यात्मशास्त्रस्य देशकालादेवैक्यसम्भावत्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य गुणरहितत्वात् तदुपासने न घटत इत्या-
शङ्क्य उपासनस्य प्रत्ययावृत्तिरूपत्वात् सगुणब्रह्मणीव निर्गुणेऽपि तत्
सम्भवतीत्याह निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्येति ॥ ५५ ॥

ननु निर्गुणस्य ब्रह्मणोऽवाङ्मनोचरत्वाभावाद्ब्रह्मोपास्यमित्या-
शङ्क्य वेदनपक्षेऽप्ययं दोषः समाप्त इत्याह अवाङ्मनसगम्यमिति ॥ ५६ ॥

वागाद्यगोचराकारमित्येवं यदि वेद्यसी ।

वागाद्यगोचराकारमित्युपासीत नो कुतः ॥ ५७ ॥

सगुणत्वमुपास्यत्वाद यदि वेद्यत्वतोऽपि तत् ।

वेद्यञ्चेत् लक्षणावच्छा लक्षितं समुपास्यताम् ॥ ५८ ॥

ब्रह्म विद्धि तदेव त्वं नत्विदं यदुपासते ।

इति श्रुतेरुपास्यत्वं निषिद्धं ब्रह्मणो यदि ॥ ५९ ॥

विदितादन्यदेवेति श्रुतेर्वेद्यत्वमस्य न ।

यथा श्रुत्यैव वेद्यं तत् तथा श्रुत्याप्युपास्यताम् ॥ ६० ॥

ननु ब्रह्म अवाङ्मनसगोचरमित्येवं ज्ञातं शक्यमित्याशङ्क्य एव-
मेव उपासितमपि शक्यमित्याह वागाद्यगोचराकारमित्येवमिति ॥ ५७ ॥

ब्रह्मण उपास्यत्वे सगुणत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्य वेद्यत्वेऽपि तत्
सगुणत्वं स्यादित्याह सगुणत्वमिति । तत् सगुणत्वमित्यर्थः । ननु
लक्षणावच्छिन्नयणाच्च वेद्यत्वे सगुणत्वमसङ्ग इत्याशङ्क्य उपासनमपि
तथैव क्रियतामित्याह वेद्यञ्चेदिति ॥ ५८ ॥

ननु ब्रह्मण उपास्यत्वं श्रुत्या निषिध्यत इति शङ्कते ब्रह्मविद्भ्योति ।
यन्मनसा न मनते येनाह्मर्भनोभतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिद-
मुपासते इति श्रुतेरुपास्यत्वं ब्रह्मत्वं निषेधतीत्यर्थः । त्वं यदवाङ्-
मनसगम्यं तदेव ब्रह्म विद्धि इदमिति यत् तदुपासते पुरुषास्तान् विद्मोति
योजना ॥ ५९ ॥

उपास्यत्ववत् वेद्यत्वस्यापि निषेधः समान इत्याह विदितादन्यदेवे-
तीति । अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीति ब्रह्मणो वेद्यत्वमपि
निवारयतीत्यर्थः । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं ब्रह्मेति श्रुतिः प्रतिपाद-
यति इति चेत् तर्हि तथैव तज्ज्ञानीयादित्याशङ्क्य उपासनेऽप्येतत्
समानमित्याह यथा श्रुत्यैव वेद्यं तद्विति ॥ ६० ॥

अवास्तवी वेद्यता चेदुपास्यत्वं तथा न किम् ।
 वृत्तिव्याप्तिर्वेद्यता चेदुपास्यत्वेऽपि तत् समम् ॥ ६१ ॥
 का ते भक्तिरुपास्तौ चेत् कस्ते द्वेषस्तदीरय ।
 मानाभावो न वाच्योऽस्यां बहुश्रुतिषु दर्शनात् ॥ ६२ ॥
 उत्तरस्मिंस्तापनीये शैव्यप्रश्नेऽथ काठके ।
 माण्डुक्यादी च सर्वत्र निर्गुणोपास्तिरीरिता ॥ ६३ ॥
 अनुष्ठानप्रकारोऽस्याः पञ्चीकरण ईरितः ।

ननु वेद्यत्वं ब्रह्मणो वास्तवं न भवतीत्याशङ्क्य उपास्यत्वमपि
 तथेत्याह अवास्तवी वेद्यता चेदिति । ननु वेदनपक्षे वृत्तेर्ब्रह्माकारत्वम्
 अस्ति नोपासने इत्याशङ्क्य शब्दबलात् तदाकारत्वसुभयत्र समानं इत्याह
 वृत्तिव्याप्तिरिति ॥ ६१ ॥

युक्तिभूय उपास्यत्वमस्तत्पक्षेऽपि समान इत्याह का ते भक्ति-
 रिति । ननु निर्गुणोपासने प्रमाणं नास्ति इत्याशङ्क्यानेकाद्यु श्रुतिप्र-
 पञ्चसमानत्वात् नैवमित्याह मानाभाव इति ॥ ६२ ॥

बहुश्रुतिषु दर्शनादित्युक्तमर्थं विवृणोति उत्तरस्मिन्निति । ताप-
 नीयोपनिषदि तावदेवाह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथोरणीयांसमिममात्मा-
 नमोह्वारं नोव्याचक्ष्व इत्यादिना ब्रह्मधा निर्गुणोपासनमभिधीयते,
 शैव्यप्रश्ने प्रश्नोपनिषदि पञ्चमप्रश्ने यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवा-
 क्षरेण परं पुरुषमभिधायीतेति काठके कठवल्ग्यां सर्वे वेदा यत् पद-
 मासनन्ति इत्युपक्रमस्य एतद्व्याख्यानं ब्रह्म एतदानुस्मनं श्रेष्ठमित्या-
 दिना प्रणवोपासनमित्युच्यते माण्डुक्योपनिषदि ओमित्येतदक्षरमिदं
 सर्वमित्यादिना अवस्थानायातीततृतीयोपासनमेव विधीयत इत्यर्थः ।
 आदिशब्देन तैत्तिरीयसुब्रह्मसूत्रादयो नृक्षान्ते ॥ ६३ ॥

ननु निर्गुणोपासनं कथमनुष्ठेयमित्यत आह अनुष्ठानप्रकारोऽस्याः

ज्ञानसाधनमेतच्चेत् नेति केनात्र वर्णितम् ॥ ६४ ॥

नानुतिष्ठति कोऽप्येतदिति चेन्नानुतिष्ठतु ।

पुरुषस्यापराधेन किमुपास्तिः प्रदुष्यति ॥ ६५ ॥

इतोऽप्यतिशयं मत्वा मन्त्रान् वश्यादिकारिणः ।

मूढा जपन्तु तेभ्योऽतिमूढाः कृषिमुपास्यताम् ॥ ६६ ॥

तिष्ठन्तु मूढाः प्रकृता निर्गुणोपास्तिरौर्ध्वते ।

विद्यैक्यात् सर्वशाखास्थान् गुणानन्वीपसंहरेत् ॥ ६७ ॥

इति । नन्वेतदुपासनं ज्ञानसाधनमेव न उक्तिसाधनमित्याशङ्क्य अङ्गा-
तत्त्वोपास्यापि सच्यते इति वदतामस्माकमनुकूलमित्याह ज्ञानसाधन-
मिति ॥ ६४ ॥

ननु सगुणोपासनमेव सर्वैरनुष्ठीयते न निर्गुणोपासनम् इत्या-
शङ्क्य तस्य प्रमाणसिद्धस्यापि त्यागो न युक्त इत्याह नानुतिष्ठ-
तीति ॥ ६५ ॥

प्रमाणसिद्धस्यानुष्ठानाभावेनापरित्यज्यत्वे दृष्टान्तमाह इतोऽप्यतिशय-
मिति । अयमभिप्रायः यथा सगुणोपासनेभ्यः कालान्तरभाविफलैर्भ्यो
वश्यादिकारिमन्त्रेषु ऐहिकफलप्रदातृत्वं अतिशयं बुद्ध्या मूढानां तन्मन्त्र-
जपादौ प्रवृत्तावपि विवेकिभिः सगुणोपासनं न परित्यज्यते, यथा
यमनियमानुष्ठानापेक्षेभ्योऽपि मन्त्रेभ्यः कल्यादावतिशयं नियमानपेक्षत्वं
मत्वा मूढतराणां तत्र प्रवृत्तावपि न तन्मन्त्रानुष्ठानं त्यज्यते, तथा
सांसारिकफलेप्सूनां निर्गुणोपासनानुष्ठानाभावेऽपि सुसुक्ष्मिनिर्गुणो-
पासनं त्यज्यत इति ॥ ६६ ॥

एवं मासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति तिष्ठन्तु मूढाः इति ।
सर्ववेदान्तप्रत्ययज्ञोदनाद्यविशेषादित्युक्तव्यायेन निर्गुणोपासनस्यैकत्वात्
तासु शाखासु स्वतन्त्रोपास्यगुणानेकलोपसङ्गस्य उपासनं कर्तव्यमित्याह
विद्यैक्यादिति ॥ ६७ ॥

आनन्दादेर्विधेयस्य गुणसंघस्य संहतिः ।

आनन्दादय इत्यस्मिन् सूत्रे व्यासेन वर्णिता ॥ ६८ ॥

अस्थूलादेर्निषेध्यस्य गुणसंघस्य संहतिः ।

तथा व्यासेन सूत्रेऽस्मिन्नुक्ताच्चरधियान्विति ॥ ६९ ॥

निर्गुणब्रह्मतत्त्वस्य विद्यायां गुणसंहतिः ।

न युज्ये तेत्युपालम्भो व्यासं प्रत्येव मां तु न ॥ ७० ॥

हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिमूर्त्तीनामनुदाहृतेः ।

अविरुद्धं निर्गुणत्वमिति चेत् तुथतां त्वया ॥ ७१ ॥

ते च गुणाः द्विप्रकाराः विधेया निषिद्धाश्चेति तत्र आनन्दो ब्रह्म
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो सत्तो निरङ्गुणो विभु-
रद्वय आनन्दः परः प्रत्यगेकरस इत्यादयो ये विधेयगुणाः तेषामुप-
संहारः आनन्दादयः प्रधानस्यैव निषिद्धधिकरणेऽभिहित इत्याह आनन्दा-
देरिति ॥ ६८ ॥

ये च अस्थूलमनण्वस्तुल्यं यत् तददृश्यमपाद्यं अशब्दमस्पर्शमरूप-
मव्ययमित्यादयो निषेध्या गुणास्तत्र श्रुतास्तेषामुपसंहारः अक्षरधिया
त्वविरोधः सामान्यतङ्मावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तमित्यनिषिद्धधिकरणेऽभिहित
इत्याह अस्थूलादेरिति ॥ ६९ ॥

ननु निर्गुणब्रह्मविद्यायां न गुणोपसंहार एवोपयुज्यते निर्गुण-
विद्यात्वविरोधादित्याशङ्क्य सूत्रकारेणैवाभिहितस्य उपसंहारस्यास्माभि-
रप्यधीयमानत्वाच्चास्मान् प्रतीदं सोऽद्युचितमित्याह निर्गुणब्रह्मतत्त्व-
स्येति ॥ ७० ॥

हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिगुणविशिष्टमूर्त्तीनामनुभिधानादिदं निर्गुणो-
पासनमेवेति चेत् तर्हि न विरोध इत्याह हिरण्यश्मश्रुसूर्यादीनां
हिरण्यश्मश्रुसूर्यादिमूर्त्तीनां हिरण्यमयानि ब्रह्मरूपि यस्यासौ

गुणानां लक्षकत्वेन न तत्त्वेऽन्तःप्रवेशनम् ।

इति चेदस्येवमेव ब्रह्मतत्त्वमुपास्यताम् ॥ ७२ ॥

आनन्दादिभिरस्थूलादिभिश्चात्मा लक्षितः ।

अखण्डैकरसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासते ॥ ७३ ॥

बोधोपास्योर्विशेषः क इति चेदुच्यते शृणु ।

वस्तुतन्त्रो भवेद् बोधः कर्तृतन्त्रमुपासनम् ॥ ७४ ॥

विचारारम्भायते बोधोऽनिच्छा यं न निवर्त्तयेत् ।

स्वोत्पत्तिमात्रात् संसारे बह्व्यखिलसत्यताम् ॥ ७५ ॥

हिरण्यक्षसुक्ष्माविधः सूर्यो हिरण्यक्षसुक्ष्मसूर्यः स आदित्येष्टं ते
हिरण्यक्षसुक्ष्मादयः तेषां भूर्भोवो हिरण्यक्षसुक्ष्मादिभूर्भोवस्तासा-
मिति विपश्नः ॥ ७१ ॥

नानानन्दादीनाम् अस्थूलादीनाञ्च गुणानामुपास्यतत्त्वे अन्तःप्रवेशा-
भावात् तद्गुणविशिष्टत्वेन कथमुपास्यत्वमित्याशङ्क्य तेषां तत्त्वान्तःप्रवेशा-
भावेऽपि तेषां लक्षकत्वसम्भावात् तैर्लक्षितं ब्रह्मोपास्यमित्याह गुणाना-
मिति ॥ ७२ ॥

तद्योपासनप्रकारमेव दर्शयति आनन्दादिभिरिति । आत्मा तु श्रुतिषु
योऽखण्डैकरस आत्मानन्दादिभिरस्थूलादिभिश्च गुणैर्लक्षितः सोऽह-
मस्मीत्येवमुपासते सुसुखं इति शेषः ॥ ७३ ॥

नन्वेवं सति विद्योपासनयोः कुतो भेद इत्याशङ्क्य वस्तुतन्त्रत्व-
कर्तृतन्त्रत्वाभ्यां भेद इत्याह बोधोपास्योरिति ॥ ७४ ॥

बैकल्यव्यान्तरसिद्धये बोधस्य ज्ञेयादिकं दर्शयति विचारारम्भायते
इत्यादिना लोकादयेन । विचाराद् वस्तुतत्त्वविचाराद् बोधो जायते,
किञ्च विचारवशाज्जायमानं वं बोधमनिच्छा बोधो नाभूदित्येवंरूपा

तावता कृतकृत्यः सन्नित्यदमित्युपागतः ।

जीवन्मृत्तिमनुप्राप्य प्रारब्धक्षयमीक्षते ॥ ७६ ॥

आप्तोपदेशं विश्वस्य अक्षालुरेविचारयन् ।

चिन्तयेत् प्रत्ययैरन्यैरनन्तरितवृत्तिभिः ॥ ७७ ॥

यावच्चिन्त्यस्वरूपत्वाभिमानः स्वस्य जायते ।

तावद् विचिन्त्य पश्चाच्च तथैवानुति धारयेत् ॥ ७८ ॥

ब्रह्मचारी भिक्षमाणो युतः संवर्गविद्यया ।

संवर्गरूपतां चित्ते धारयित्वा ह्यभिचत ॥ ७९ ॥

पुरुषस्येच्छया कर्तुमकर्तुं कर्तुमन्यथा ।

न निवर्त्तयेत् न निवारयेत् उपपद्यमानश्च बोधः स्वजन्यमात्मात् संसारे-
ऽखिन्त्यस्य प्रपञ्चस्य सत्यतां दैहति नाशयति ॥ ७१ ॥

तावतेति तावता तत्त्वज्ञानोत्पत्तिमात्रेण निरतिशयं सुखं प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

उपासनायाश्च बोधाद् वैचक्षण्यान्तरसिद्धये तद् दर्शयति आप्तोपदेश-
मिति । आप्तस्य गुरोरुपदेशसुपास्य स्वरूपप्रतिपादकवाक्यजातं विश्वस्य
विश्वासं कृत्वा अविचारयन्नुपास्यतत्त्वं प्रत्ययैरन्यैर्घटादिविषयैरनन्तरित-
वृत्तिभिश्चिन्तयेदिति ॥ ७७ ॥

किञ्चन काशं चिन्तयेदित्याशङ्क्याह यावदिति ॥ ७८ ॥

उपासकस्य तद्रूपत्वाभिमानमुदाहरणप्रदर्शनेन स्रष्टीकरोति
ब्रह्मचारीति । कश्चित् संवर्गत्वगुणविशिष्टः प्राणोपासको ब्रह्मचारी
भिक्षाहरणार्थमागत्य अभिप्रतारिनाप्तो राज्ञः पुरतो महात्मनश्चतुरो
ईव एकः कः स जनार भुवनस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या
अभिप्रतारिन् बह्वधा वसन्तिमिति मन्त्रेण स्नातनः संवर्गस्वरूपत्वं चित्ते
धृतं प्रकटीकृतवानिति आन्धोग्ये न्यूनत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

आनुति धारणे निमित्तं दर्शयन्नभिप्रायं न निवर्त्तयेदित्युक्ताद्

शक्त्योपास्त्रिरतो नित्यं कुर्यात् प्रत्ययसन्ततिम् ॥ ८० ॥

वेदाध्यायी अग्रमत्तोऽधीते स्वप्नेऽपि वासितः ।

जपिता तु जपत्येव तथा ध्यातापि वासयेत् ॥ ८१ ॥

विरोधिप्रत्ययं त्यक्त्वा नैरन्तर्येण भावयन् ।

लभते वासनावेशात् स्वप्नादावपि भावनाम् ॥ ८२ ॥

भुञ्जानोऽपि निजारब्धमास्थतिशयतोऽनिशम् ।

ध्यातुं शक्तो न सन्देहो विषयव्यसनी यथा ॥ ८३ ॥

परव्यसनिनी नारी व्यग्रपि गृहकर्मणि ।

तदेवास्त्रादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥ ८४ ॥

परसङ्गं स्वादयन्त्या अपि नो गृहकर्म तत् ।

बोधधर्माद् बेलक्षयमाह पुरुषस्येच्छया कर्तुमिति । उपास्तिः पुरुष-
स्योपासकस्येच्छया कर्तुं सकर्तुमन्यथा वा प्रकारान्तरेण वा कर्त्तुं शक्या
यतः पुरुषस्येच्छाधीनत्वादुपासनं सदा कुर्यादित्यर्थः ॥ ८० ॥

एवं भूति सदा चिन्तने किं भवतीत्याह वेदाध्यायीति । अग्रमत्तो
वेदाध्यायी सदाध्ययनशीलः जपिता सदा जपशीलो वा वासितः दृढ-
वासनया स्वप्नादिष्वप्यध्ययनं जपं वा करोति एवमुपासकोऽपि वासना-
दायात् स्वप्नादावपि ध्यायितेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

स्वप्नादावपि ध्यानानुवर्त्तने कारणमाह विरोधीति । वासनावेशात्
संस्कारपाटवात् भावनां ध्यानम् ॥ ८२ ॥

ननु प्रारब्धकर्मवशाद् विषयाननुभवतः कथं नैरन्तर्येण भावनासिद्धि-
रित्याशङ्क्य आस्थातिशये सति विषयव्यसनिवद् भावनाभिद्धिः स्वादित्याह
भुञ्जानोऽपीति ॥ ८३ ॥

दृष्टान्तं विद्वथोति परव्यसनिनीति ॥ ८४ ॥

कुण्ठीभवेदपि त्वेतदापातेनैव वर्त्तते ॥ ८५ ॥
 गृहकृत्यव्यसनिनी यथा सम्यक् करोति तत् ।
 परव्यसनिनी तद्वत् न करोत्येव सर्वथा ॥ ८६ ॥
 एवं ध्यानैकनिष्ठोऽपि लेशाक्षौकिकमाचरेत् ।
 तत्त्ववित् त्वविरोधित्वाक्षौकिकं सम्यगाचरेत् ॥ ८७ ॥
 मायामयः प्रपञ्चोऽयमात्मा चैतन्यरूपधृक् ।
 इति बोधे विरोधः क्रो लौकिकव्यवहारिणः ॥ ८८ ॥
 अपेक्षते व्यवहृतिर्न प्रपञ्चस्य वस्तुताम् ।
 नाप्यात्मजाद्यं किञ्चिद्वा साधनान्येव काङ्क्षति ॥ ८९ ॥
 मनोवाक्यायतद्वाह्यपदार्थाः साधनानि तान् ।
 तत्त्वविज्ञोपसृद्वनाति व्यवहारोऽस्य नो कुतः ॥ ९० ॥

परवक्त्रास्त्रादिन्याग्दृष्टकृत्यविच्छेदः आदित्यासङ्गाह परवक्त्र-
 मिति ॥ ८५ ॥

आपातेनैव वर्त्तते इत्युक्तमर्थं विद्वषोति गृहकृत्यव्यसनि-
 नीति ॥ ८६ ॥

दार्शनिके योजयति एवं ध्यानैकनिष्ठोऽपीति । ननु तत्त्वविदपि
 लौकिकव्यवहारं किं क्षेत्रेणाचरति किंवा चक्षुर्गति विमलव्यवहारस्य
 तत्त्वज्ञानाविरोधित्वात् सम्यगाचरति इत्याह तत्त्ववित् त्वविरोधि-
 त्वादिति ॥ ८७ ॥

अविरोधित्वमेव दर्शयति आत्मासयः प्रपञ्चोऽयमिति ॥ ८८ ॥

विरोधानाशयेव प्रपञ्चयति अपेक्षते व्यवहृतिरिति ॥ ८९ ॥

कानि तानि व्यवहारसाधनानि इत्यत्र आह मनोवाक्यायेति ।
 तद्वाङ्मायाः पदार्थाः गृहकृतेनाद्वैतज्ञानं मन आदर्शस्वप्नज्ञानी न

उपसृद्नाति चित्तं चेष्टातासौ न तु तत्त्ववित् ।
 न बुद्धिं मर्ह्यन् दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता ॥ ८१ ॥
 सक्तत् प्रत्ययमात्रेण घटश्चेद् भासते तदा ।
 स्वप्रकाशोऽयमात्मा किं घटवच्च न भासते ॥ ८२ ॥
 स्वप्रकाशतया किं ते तद्बुद्धिस्तत्त्ववेदनम् ।
 बुद्धिश्च घणनाशेति चोद्यं तुल्यं घटादिषु ॥ ८३ ॥
 घटादौ निश्चिते बुद्धिर्नश्यत्येव यदा घटः ।
 दृष्टो नेतुं तदा शक्य इति चेत् सममात्मनि ॥ ८४ ॥

वारयति अतोऽस्य ज्ञानिनो व्यवहारः कुतो न भवतीति भवत्ये-
 वेत्यर्थः ॥ ८० ॥

ननु विषयानुपमर्हेऽपि तत्त्वविदा चित्तोपमर्हनं कार्यमित्याशङ्क्य
 यथाक्रीकरथे तत्त्वविदेव न स्यादित्याहु उपसृद्नातीति । ननु तत्त्व-
 विदा चित्तं नोपसृज्यत इत्येतत् क्व दृष्टमित्याशङ्क्याह न बुद्धिमिति ।
 घटतत्त्वस्य वेदिता ज्ञाता बुद्धिं मर्ह्यन् पीडयन् ऐकाग्र्यं कुर्वन्
 पुरुषो न दृष्टो नोपसृज्यत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

ननु घटस्य स्वकत्वेन सत्त्वात् तद्दर्शने चित्तपीडनं नापे-
 क्ष्यते ब्रह्मणस्तथात्वाभावात् तज्ज्ञाने तदपेक्षत इत्याशङ्क्य तस्य
 स्वप्रकाशत्वेन घटादपि सत्त्वात् चित्तरोपनं नैवापेक्ष्यत इत्याहु
 सक्तत् प्रत्ययमात्रेणेति ॥ ८२ ॥

ननु ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेऽपि तद्गोचरायाः बुद्धिचक्षुरेव तत्त्व-
 ज्ञानत्वात् तस्याश्च क्षणिकत्वेन ब्रह्मणि पुनः पुनरवस्थानमपेक्ष्यते इत्या-
 शङ्क्य इदं चोद्यं घटादिष्वपि समानमित्याहु स्वप्रकाशतयेति ॥ ८३ ॥

घटादिज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽपि सक्तचित्तस्य घटस्य सर्वदा व्यव-

निश्चित्य सकृदात्मानं यदापेक्षा तदैव तत् ।

वक्तुं मनुं तथा ध्यातुं शक्तोत्येव हि तत्त्ववित् ॥ ६५ ॥

उपासक इव ध्यायन् लौकिकं विस्मरेद् यदि ।

विस्मरत्येव सा ध्यानाद् विस्मृतिर्न तु वेदनात् ॥ ६६ ॥

ध्यानं त्वैच्छिकमेतस्य वेदनाङ्गुक्तिसिद्धितः ।

ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रेषु छिण्डिमः ॥ ६७ ॥

तत्त्वविद् यदि न ध्यायेत् प्रवर्त्तते तदा बहिः ।

प्रवर्त्ततां सुखेनायं को बाधोऽस्य प्रवर्त्तने ॥ ६८ ॥

अतिप्रसङ्ग इति चेत् प्रसङ्गं तावदीरय ।

प्रसङ्गो विधिशास्त्रे चेत् न तत्तत्त्वविदं प्रति ॥ ६९ ॥

‘वक्तुं’ शक्यत्वात् तत्र चित्तस्थैर्यसम्पादनसमयोजकमित्याशङ्क्य इदं
साक्षात्पि समानमित्याह घटादायिति ॥ ६४ ॥

समनात्मनीत्युक्तं विदुषोति निश्चित्येति ॥ ६५ ॥

ननु तत्त्वविदापि उपासकवदात्मानुसन्धानवशात् जगदनुसन्धान-
रहितो दृश्यत इत्याशङ्क्य सोऽनुसन्धानाभावो ध्यानप्रयुक्तो न वेदन-
प्रयुक्त इत्याह उपासक इमेति ॥ ६६ ॥

ननु तत्त्वविदापि सुक्तिसिद्धये ब्रह्मध्यानं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्य ज्ञाना-
देव कैवल्यं प्राप्यते, तमेव विदित्वाऽतिश्रुत्युमेति नान्यः पन्था-
विद्यतेऽयनाय ज्ञात्वा देवं हृष्यते सर्वपापैरित्यादिशास्त्रसङ्गावात् न
सोऽप्य ध्यानं कर्त्तव्यमित्याह ध्यानं त्वैच्छिकमिति ॥ ६७ ॥

तत्त्वविदो ध्यानानभ्युपगमे तस्य घटा बहिः प्रवृत्तिः स्यादित्या-
शङ्क्य अबाधकत्वात् प्रवृत्तेः साध्युपेयत इत्याह तत्त्वविद-
यदीति ॥ ६८ ॥

बहिःप्रवृत्त्यभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्य प्रसङ्गस्य दुर्निवृत्त-

वर्णाश्रमवयोवस्त्राभिमानी यस्य विद्यते ।

तस्यैव हि निषेधाश्च विधयः सकला अपि ॥ १०० ॥

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ।

नात्मनो बोधरूपस्येत्येवं तस्य विनिश्चयः ॥ १०१ ॥

समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।

हृदयेनास्तसर्वास्त्यो बुक्त एवोत्तमाशयः ॥ १०२ ॥

नैकस्यैव न तस्यार्थस्तस्यार्थोऽस्ति न कर्मभिः ।

न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥ १०३ ॥

त्वाङ्गैर्वर्णित परिहरति अतिप्रसङ्ग इति चेदिति । न प्रसङ्गो दुर्नि-
रूपः विधिशास्त्रस्य प्रसङ्गशब्देन विवक्षितत्वादिति चेन्न तस्यान्तानि-
विषयत्वेन तत्त्वविधिप्रयत्नाभावादित्याह प्रसङ्ग इति । विधिशास्त्र-
मित्युपलक्षणं निषेधशास्त्रस्यापि ॥ ९९ ॥

विधिशास्त्रस्याभिद्वन्द्वविषयत्वमेव दर्शयति वर्णाश्रमेति ॥ १०० ॥

ननु तत्त्वविदोऽपि देहधारित्वेन वर्णाश्रमाद्यभिमानीत्वमस्तीत्या-
शङ्क्याह वर्णाश्रमादय इति ॥ १०१ ॥

ननु तत्त्वविचिन्तयन्नावत् तिष्ठतु शास्त्रं तु तस्य कर्त्तव्यं प्रति-
पादयति इत्याशङ्क्य तदपि तस्याकर्त्तव्यतामेव बोधयति इत्याह समा-
धिमिति । हृदयेन बुद्ध्या अस्तसर्वास्त्योऽन्ताः परित्यक्ताः सर्वाः अशेषाः
आस्थाः आसक्तिविशेषाः यस्य स तथाविधः अत एव उत्तमाशयः उत्तमः
आशयोऽभिप्रायः निर्मलं ज्ञानं यस्य स तथोक्तः स ह्युक्त एव अतः
समाधिमथ कर्माणीत्यन्वयः ॥ १०२ ॥

विदुषां कर्त्तव्यं नास्तीत्यत्र वचनात्तरमुदाहरति । नैकस्यैवेति ।
नैकस्यैव कर्मराहित्यं तेन कर्मत्वानेनेत्यर्थः, समाधानं समाधिर्जपः
जपः ॥ १०३ ॥

आत्मासङ्गस्ततोऽन्यत् स्यादिन्द्रजालं हि मायिकम् ।
 इत्यवञ्चलनिर्णीते कुतो मनसि वासना ॥ १०४ ॥
 एवं नास्ति प्रसङ्गोऽपि कुतोऽस्यातिप्रसञ्जनम् ।
 प्रसङ्गो यस्य तस्यैव शङ्केतातिप्रसञ्जनम् ॥ १०५ ॥
 विध्यभावान्न बालस्य दृश्यतेऽतिप्रसञ्जनम् ।
 स्यात् कुतोऽतिप्रसङ्गोऽस्य विध्यभावे समे सति ॥ १०६ ॥
 न किञ्चिद् वेत्ति बालश्चेत् सर्वं वेत्त्येव तत्त्ववित् ।
 अल्पज्ञस्यैव विधयः सर्वे स्युर्नान्ययोर्द्वयोः ॥ १०७ ॥
 शापानुग्रहसामर्थ्यं यस्यासीत् तत्त्वविद् यदि ।
 न तत् शापादिसामर्थ्यं फलं स्यात् तपसो यतः ॥ १०८ ॥

ननु विदुषामपि वासनानिष्ठत्वे ध्यानं कर्तव्यमित्याशङ्क्य सत्यज्ञ-
 ज्ञानिनो वासनैव नास्तीत्याह आत्मासङ्ग इति ॥ १०४ ॥

भवत्येवं प्रकृते किमायातम् इत्यत आह एवं नास्ति प्रसङ्गोऽ-
 पीति । कस्य तर्ह्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह प्रसङ्गो यस्य तस्यै-
 वेति ॥ १०५ ॥

एवं क्व दृष्टमित्यत आह विध्यभावात् बालश्चेति । दाटीन्तिके
 योजयति स्यादिति ॥ १०६ ॥

बालस्य विध्यभावप्रयोजकमज्ञत्वमस्ति न विदुष इत्याशङ्क्य तस्य
 अज्ञत्वभावेऽपि विध्यभावप्रयोजकं सर्वज्ञत्वमस्तीत्याह न किञ्चिदिति ।
 तर्हि विध्यधिकारः कस्येत्याशङ्क्याह अल्पज्ञस्यैवेति ॥ १०७ ॥

ननु व्यासादिवद् शापानुग्रहसामर्थ्यं यस्य स एव तत्त्ववित्
 ज्ञान्य इति शङ्कते शापानुग्रहसामर्थ्यमिति । परिहरति नेति ।
 अत चेदमाह तत्शापादिसामर्थ्यमिति ॥ १०८ ॥

व्यासादिरपि सामर्थ्यं दृश्यते तपसो बलात् ।
 शापादिकारणादन्यत् तपोज्ञानस्य कारणम् ॥ १०८ ॥
 इयं यस्यास्ति तस्यैव सामर्थ्यज्ञानयोर्जनिः ।
 एकैकं तु तपः कुर्वन्नेकैकं लभते फलम् ॥ ११० ॥
 सामर्थ्यहीनो निन्दयेत् यतिभिर्विधिवर्जितः ।
 निन्दन्ते यतयोऽप्यन्यैरनिशं भोगलम्पटैः ॥ १११ ॥
 भिक्षावस्त्रादि रक्षेयुर्यद्येते भोगतुष्टये ।
 अहो यतित्वमेतेषां वैराग्यभरमन्यरम् ॥ ११२ ॥
 वर्णाश्रमपरान् मूर्खा निन्दन्स्वित्युच्यते यदि ।
 देहात्ममतयो बुद्धं निन्दन्त्वाश्रममानिनः ॥ ११३ ॥

ननु व्यासादीनां तत्त्वविदामपि शापादिसामर्थ्यं दृश्यते इत्या-
 शङ्क्यते तेषां न तत्त्वज्ञानफलम् अपि स तपसः फलमित्याहुः व्यासादे-
 रिति । ननु तर्हि तपसा ब्रह्म विजिज्ञासक इति सुतेस्तपोरहि-
 तस्य तत्त्वज्ञानमपि न घटते इत्याशङ्क्यते शापादिकारणादन्यस्य तपसः
 सत्त्वान्नैवमित्याहुः शापादीति ॥ १०८ ॥

तर्हि तेषां व्यासादीनां तत्त्वज्ञानित्वं शापादिकारणत्वञ्च कथं
 दृश्यते इत्याशङ्क्यते उभयविधतपसः सङ्गावादिन्याहुः इयं यस्यास्तीति ॥ ११० ॥

ननु शापादिसामर्थ्यं रहितस्य विध्यभावेऽपि विहितानुष्ठातृभि-
 र्निन्द्यात्वं स्यादित्याशङ्क्यते तेषामपि विषयलम्पटैर्निन्द्यात्वं स्यादित्याहुः
 सामर्थ्यहीनो निन्दयेदिति ॥ १११ ॥

एतेऽपि भोगतुष्टयं विषयान् सम्पादयेयुरित्याशङ्क्यते तदा तेषां
 यतित्वमेव स्वीयते इत्यभिप्रायेणोपहसति भिक्षावस्त्रादि रक्षेयु-
 रिति ॥ ११२ ॥

विषयलम्पटैः पामरैः क्रियमाणया निन्दया क्रियापरान्तां विप्र-

तदित्यं तत्त्वविज्ञाने साधनानुपमर्द्दनात् ।

ज्ञानिनाञ्चरितं शक्यं सम्यग्ग्राह्यादि लौकिकम् ॥ ११४ ॥

मिथ्यात्वबुद्ध्या तत्रेच्छा नास्ति चेत् तर्हि मास्तु तत् ।

ध्यायन् वाय व्यवहरन् यथारब्धं वसत्वयम् ॥ ११५ ॥

उपासकस्तु सततं ध्यायन्नेव वसेद् यतः ।

ध्यानेनैव कृतं तस्य ब्रह्मत्वं विष्णुतादिवत् ॥ ११६ ॥

ध्यानोपादानकं यत् तद् ध्यानाभावे विलीयते ।

वास्तवी ब्रह्मता नैव ज्ञानाभावे विलीयते ॥ ११७ ॥

ज्ञानं ज्ञानिनीसीत्युच्यते चेत् तर्हि देहाभिमानिभिः क्रियापरैः
क्रियमाणया निन्दया तत्त्वविदोऽपि न ज्ञानिरित्याह वशीश्वर-
भरान् मूर्खा इति ॥ १११ ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति तदित्यसिति । तत् तस्मात्
कारणात् इत्यसक्तप्रकारेण तत्त्वज्ञाने सति साधनानुपमर्द्दनात् लौकिक-
व्यवहारसाधनानां मनसादीनाम् अविज्ञापनात् लौकिकं राज्यपरि-
पालनादि कर्म ज्ञानिना सम्यगाञ्चरितं शक्यमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

ननु तत्त्वविदः प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानेन तत्रेच्छैव मोदीयात् इति
चेत् तर्हि स्वकर्मावधारणे यत्तामिस्याह मिथ्येति ॥ ११५ ॥

इदानीम् उपासकस्यातो वैषम्यं दर्शयति उपासकस्त्विति । तत्रोप-
सत्तिमाह यत इति । यतः कारणात् तस्य ब्रह्मत्वं ध्यानेनैव कृतं न
ब्रह्मणेन प्रसितम् अतो ध्यायिना सदा ध्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्र
इदानीं विष्णुतादिवदिति । यथा स्वस्मिन् ध्यानेन सम्पादितस्य विष्णु-
त्वादिः पारमार्थिकत्वं नास्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ११६ ॥

ध्यानसम्पादितस्यापि तस्य पारमार्थिकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य
ज्ञानसम्पादितस्य वाग्धेतुत्वादेः ध्यानापामेऽपगमदर्शनाच्चैवमित्याह

ततोऽभिज्ञापकं ज्ञानं न नित्यं जनयत्यदः ।

ज्ञापकाभावमात्रेण न हि सत्त्वं विलीयते ॥ ११५ ॥

अस्यैवोपासकस्यापि वास्तवो ब्रह्मतेति चेत् ।

पामराणां तिरश्चाच्च वास्तवो ब्रह्मता न किम् ॥ ११६ ॥

अज्ञानादपुमर्थत्वमुभयत्रापि तत् समम् ।

उपवासाद् यथा भिक्षा वरं ध्यानं तथान्यतः ॥ ११७ ॥

पामराणां व्यवहृतेर्वरं कर्माद्यनुष्ठितिः ।

ध्यानेति । ज्ञानेन प्रकाशितस्य ब्रह्मत्वस्य ततो वैकल्यमाह वास्त-
वीति हेतुमर्भितं विशेषणं यतो ब्रह्मत्वं वास्तवम् अतो ज्ञापकज्ञाना-
भावे सति नैव विलीयते ॥ ११७ ॥

पास्तवत्वादेव ज्ञानेन नैव जन्यते इत्याह ततोऽभिज्ञापकमिति ।
यतोऽदो ब्रह्मत्वं नित्यं ततो ज्ञानं तस्याभिज्ञापकम् स्वबोधकमेव न
जनकमित्यर्थः । तत्रोपपत्तिं व्यतिरेकसुखेनाह ज्ञापकाभावमात्रेणेति ।
अथनभिप्रायः ब्रह्मत्वं यदि ज्ञानजन्यं स्यात् तर्हि ज्ञाननाशे स्वयं
विलीयते न च विलीयतेऽतो न जन्यमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

ननु ज्ञानिवदुपासकस्यापि ब्रह्मत्वं वास्तवस्येवेति शङ्कते अस्ते-
वोपासकस्येति । अत्यल्पमिदमुच्यते इत्यभिप्रायेणाह पामराणां
मिति ॥ ११९ ॥

पामरादीनां विद्यमानमपि ब्रह्मत्वम् अज्ञातत्वात् न पुरुषार्थोपयो-
गीत्याशङ्क्य अज्ञातत्वेनापुरुषार्थोपयोगित्वमुपासकस्यापि समानमित्याह
अज्ञानादपुमर्थत्वमिति । ननु तद्युपासनं किमर्थमभिधीयते इत्याशङ्क्य
इतरादुपानेभ्यः श्रेष्ठत्वाभिप्रायेणोक्तमिति दृष्टान्तपूर्वकमाह उपवासा-
दिति ॥ १२० ॥

ततोऽपि सगुणोपास्तिर्निर्गुणोपासनं ततः ॥ १२१ ॥
 यावद् विज्ञानसामीप्यं तावत् श्रेष्ठं विवर्धते ।
 ब्रह्मज्ञानायते साक्षात् निर्गुणोपासनं शनैः ॥ १२२ ॥
 यथा संवादिविभ्रान्तिः फलकाले प्रमायते ।
 विद्यायते तथोपास्तिर्मुक्तिकालेऽतिपाकतः ॥ १२३ ॥
 संवादिभ्रमतः पुंसः प्रवृत्तस्यान्यमामतः ।
 प्रमेति चेत् तथोपास्तिर्मान्तरे कारणावताम् ॥ १२४ ॥
 मूर्त्तिध्यानस्य मन्त्रादेरपि कारणावता यदि ।
 अस्तु नाम तथाप्यत्र प्रत्यासत्तिर्विशिष्यते ॥ १२५ ॥
 निर्गुणोपासनं पक्वं समाधिः स्यात् शनैस्ततः ।

इतरानुष्ठानात् श्रेष्ठत्वमेव दर्शयति पाशराणां व्यवहृते-
 रिति ॥ १२१ ॥

उत्तरोत्तरश्रेष्ठे कारणमाह यावदिति । निर्गुणोपासनस्य
 सर्वश्रेष्ठे कारणमाह ब्रह्मज्ञानायते इति ॥ १२२ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं ब्रूयति यथेति ॥ १२३ ॥

ननु संवादिविभ्रान्तिः कथमेव न प्रमा भवति किन्तु तथा प्रवृत्त-
 श्लोम्बियाद्यसन्निकषात् प्रमा जायते इति शङ्कते संवादीति । अस्तु, तर्हि
 निर्गुणोपासनमपि निदिध्यासनरूपं सद्वाक्यजम्बापरोक्षज्ञाने कारणं
 भविष्यतीत्याह तथोपास्तिरिति ॥ १२४ ॥

नन्वेवं सति मूर्त्तिध्यानादेरपि चित्तैकाग्र्यवन्मादनद्वाराऽपरोक्ष-
 ज्ञानसाधनत्वं स्यादिति चेत् तदप्यङ्गीक्रियते इत्याह मूर्त्तीति । तर्हि
 निर्गुणोपासने कोऽतिशयस्तत्माह तथाप्यत्रेति । प्रत्यासत्तिः सामीप्य-
 ज्ञानं प्रतीति शेषः ॥ १२५ ॥

यः समाधिर्निरोधाख्यः सोऽनायासेन लभ्यते ॥ १२६ ॥

निरोधलाभे पुं सोऽन्तरसङ्गं वस्तु शिष्यते ।

पुनः पुनर्वासितेऽस्मिन् वाक्यात् जायेत तत्त्वधीः ॥ १२७ ॥

निर्विकारासङ्गनित्यस्वप्रकाशैकपूर्णताः ।

बुद्धौ भटिति शास्त्रोक्ता आरोहण्यविवादतः ॥ १२८ ॥

योगाभ्यासस्वेतदर्थोऽमृतविन्वादिषु श्रुतः ।

एवञ्च दृष्टद्वारापि हेतुत्वादन्यतो वरम् ॥ १२९ ॥

उपेक्ष्य तत्तीर्थयात्रां जपादीनेव कुर्वताम् ।

प्रत्यासत्तिप्रकारमेव दर्शयति निरुध्योपासनमिति । निरुध्यो-
पासनं यदा पक्वं भवति तदा सविकल्पसमाधिः स्यात् ततः सवि-
कल्पसमाधेर्निरोधाख्यो यस्तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाक्षिणीजः समाधि-
रिति सूत्रोक्तलक्षणे निर्विकल्पः समाधिः सोऽनायासेन लभ्यते ॥ १२६ ॥

अवश्यं निर्विकल्पकज्ञानसातः किमित्यत आह । निरोधलाभ इति ।
ततोऽपि किमित्यत आह पुनः पुनरिति । अस्मिन्सङ्गे वस्तुनि पुनः
पुनर्वासिते भाविते सति वाक्यात् तत्त्वमस्यादिकक्षणात् तत्त्वधीस्तत्त्व-
ज्ञानम् अहं ब्रह्मास्मीत्येवमाकारं जायेतोत्पद्येत ॥ १२७ ॥

तत्त्वज्ञानस्वरूपमेव विशदयति निर्विकारेति ॥ १२८ ॥

ननु निर्विकल्पसमाधिवशादपरोक्षज्ञानसुदेतीत्यत्र किं प्रमाणमित्या-
शङ्क्य अमृतविन्वादिश्रुतजः प्रमाणमित्याह योगाभ्यास इति । फलित-
माह एवञ्चेति एवञ्च सति निरुध्योपासनस्यापरोक्षज्ञानप्रत्यासत्तिबभूवे
सति दृष्टद्वारापि निर्विकल्पसमाधिबलादप्यपि शब्दाददृष्टद्वारापि
हेतुत्वात् ज्ञानसाधनत्वात् अन्यतः सद्युपोपासनादिभ्यो वरं श्रेष्ठ-
मित्यर्थः ॥ १२९ ॥

पिण्डं समुत्सृज्य करं लेढीति न्याय आपतेत् ॥ ११० ॥

उपासकानामप्येवं विचारत्यागतो यदि ।

वाढं तस्माद् विचारस्यासम्भवे योग ईरितः ॥ १११ ॥

बहुव्याकुलचित्तानां विचारात् तत्त्वधीर्न हि ।

योगो मुख्यस्ततस्तेषां धीदर्पस्तेन नश्यति ॥ ११२ ॥

अव्याकुलधियां मोहमात्रेणाच्छादितात्मनाम् ।

सांख्यनामा विचारः स्यान्मुख्यो भ्रंशति सिद्धितः ॥ ११३ ॥

यत् साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तत् योगैरपि गम्यते ।

एवं निगुणोपासनस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वे सिद्धे सति तत्परि-
त्यज्य न्यतः प्रवृत्तानां दृष्ट्या ज्ञानः स्यादिति लौकिकन्यायप्रदर्शनेनाह
अपेक्ष्येति ॥ ११० ॥

नन्वात्मतत्त्वविचारं परित्यज्य निगुणोपासनं कुर्वतामप्ययं न्यायः
समान इत्याशङ्क्याङ्गीकरोति उपासकानामिति । तर्हि निगुणोपासनं
कृतः प्रतिपाद्यत इत्यत आह तस्मादिति । यस्मादुक्तन्यायप्रसङ्गस्तस्माद्
विचारासम्भवे योग उपासनसक्तमित्यर्थः ॥ १११ ॥

विचारासम्भवे कारणमाह बहुव्याकुलचित्तानामिति । यतो
विचारो न सम्भवति अतो योगः कर्तव्य इत्याह योगो मुख्य इति ।
मुख्यत्वे कारणमाह धीदर्प इति । तेन योगेन यतो धीदर्पो नश्यति
अतो मुख्य इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

एवं व्याकुलचित्तानां योगमुख्यत्वमभिधाय तद्गृहितानां विचारो
मुख्य इत्याह अव्याकुलधियामिति । साङ्ख्यनामा विचारः सांख्य-
ग्रन्थाव्यक्ततत्त्वविचारो मुख्यः । कृत इत्यत आह भ्रंशति सिद्धितः
इति ॥ ११३ ॥

योगसांख्ययोर्द्वयोरपि तत्त्वज्ञानद्वारा सन्निपादनत्वे गीता

एकं साङ्ख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति ॥ १३४ ॥

तत् कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यमिति हि श्रुतिः ।

यस्तु श्रुतेर्विरुद्धः स आभास साङ्ख्ययोगयोः ॥ १३५ ॥

उपासनं नातिपक्वमिह यस्य परतः सः ।

मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं विज्ञाय मुच्यते ॥ १३६ ॥

यं यं चापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते क्लेवरम् ।

तं तमेवैति यच्चित्तस्तेन यातीति शास्त्रतः ॥ १३७ ॥

अन्यप्रत्ययतो नूनं भावित्रन्म तथा सति ।

निर्गुणप्रत्ययोऽपि स्यात् सगुणोपासने यथा ॥ १३८ ॥

वाक्यं प्रमाणयति यत् सांख्यैरिति । यः सांख्यं योगञ्च फलत एकं पश्यति सशास्त्रार्थं सम्यक् पश्यतीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

न केवलं गीतावाक्यं प्रमाणं किन्तु तन्मूलभूता श्रुतिरप्यस्ती-
त्याह तत्कारणमिति । नतु सांख्ययोगस्तत्त्वज्ञानसाधनत्वेनाङ्गीकारे
तस्मात्प्रतिपादितानां तत्त्वानामपि स्वीकार्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याह
यस्त्विति । आभासो बाध्यत इत्यर्थः ॥ १३५ ॥

ननुपासनं कुर्वन्पश्य तत्त्वज्ञानात् पूर्वं प्राप्तमरणे सति मोक्षो
न सिध्यदित्याशङ्क्याह उपासनमिति ॥ १३६ ॥

मरणावसरे ज्ञानान्मुक्तिलाभे प्रमाणमाह यं यं चापीति ।
अचित्तस्तेनैवप्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा संश-
यितं लोकं नयतीति वाक्याच्चेत्यर्थः ॥ १३७ ॥

ननुदाहृताभ्यां श्रुतिस्मृतिवाक्याभ्यामन्यप्रत्ययतो भावि लज्जाभि-
धीयते न ज्ञानान्मुक्तिरित्याशङ्क्य सुखतस्तथा विधानमङ्गीकरोति अन्य-
प्रत्यय इति । अथं तर्हि मरणकाले ज्ञानात् मोक्षो भवतीत्यन्वेदं वाक्य-
इयं प्रमाणत्वेन उपन्यस्तमित्याशङ्क्याह तथा सतीति । तथा सत्यन्य-

नित्यं निर्गुणरूपस्तन्नाममात्रेण गीयताम् ।
 अर्थतोमीक्ष एवैष संवादि अमवकतः ॥ १३८ ॥
 तत्सामर्थ्याज्जायते धीर्भूलाविद्यानिवर्त्तिका ।
 अविमुक्तोपासनेन तारकब्रह्म वृद्धिवत् ॥ १४० ॥
 सकामो निष्काम इति ह्यशरीरो निरिन्द्रियः ।
 अभयं ह्येति मुक्तत्वं तापनीये फलं श्रुतम् ॥ १४१ ॥

प्रत्ययात् भाविजनानिश्चये सति सगुणोपासकस्य यथा सरण्यावसरे पूर्वा-
 भ्यासवशात् सगुणब्रह्माकारः प्रत्ययो जायते एवं निर्गुणोपासकस्यापि
 निर्गुणब्रह्मगोचरः प्रत्ययो जनिष्यते इत्यर्थः ॥ १३८ ॥

ननु निर्गुण प्रत्ययाभ्यासवशात् निर्गुणब्रह्मप्राप्तिरेव न चक्षुरित्या-
 शङ्क्य ब्रह्मप्राप्तिरुक्तोः शब्दमात्रेण भेदो गार्हत इत्याह नित्यमिति ।
 तत् ब्रह्म नित्यमिति निर्गुणमिति नाममात्रेणोच्यतामर्थतत्त्वेन मोक्ष
 एव स्वरूपावस्थितिर्भुक्तिरित्यभिधानादितिभावः । तत्र दृष्टान्तमाह
 संवादीति । यथा संवादि अभो नाममात्रेण अभ इत्युच्यते वस्तुतस्तु
 तत्त्वज्ञानमेव तद्वदित्यर्थः ॥ १३९ ॥

ननु निर्गुणोपासनस्य मानसक्रियारूपस्य कृत्तिसाधनत्वाभिधानं
 विरुद्धमित्याशङ्क्य तज्जन्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभिधानाच्च विरोध इत्याह
 तत् सामर्थ्यादिनि । तत्र दृष्टान्तमाह अविमुक्तेति ॥ १४० ॥

ननु निर्गुणोपासनस्य मोक्षफलमित्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह
 सकाम इति । सकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राप्ति-
 शब्दकामन्त्यत्वेन समवसीयन्ते ब्रह्मैव यन् ब्रह्माप्येति अशरीरो निरि-
 न्द्रियोऽप्राणोऽतमाः सद्भिदानन्दमात्रः सस्वराट् भवति य एवं वेद,
 चित्तमयो ह्ययमोक्षारचिन्मयमिदं सर्वं तस्मात् परमेस्वर एवेकमेव तद्भव-
 त्वेतदन्वतमभवमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं

उपासनस्य सामर्थ्यात् विद्योत्पत्तिर्भवेत् ततः ।

नान्यः पन्था इति ह्येतच्छास्त्रं नैव विरुध्यते ॥ १४२ ॥

निष्कामोपासनान्मुक्तिस्तापनीये समीरिता ।

ब्रह्मलोकः सकामस्य शैव्यप्रश्ने समीरितः ॥ १४३ ॥

य उपास्ते त्रिमात्रेण ब्रह्मलोके स नीयते ।

स एतस्माज्जीवघनात् परं पुरुषमीक्षते ॥ १४४ ॥

इति रहस्यमित्यादिवाक्येतापनीयोपनिषदि यदि निरुणोपासनस्य
मोक्षफलत्वेन श्रूयते इत्यर्थः ॥ १४१ ॥

ननूपासनयापि मुक्तिः स्याच्चेन्नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इति
वर्तविरोध इत्याशङ्क्य विद्याव्यवधानेन मोक्षप्रदत्वाभिधानाच्च विरोध
इत्याह उपासनस्येति ॥ १४२ ॥

मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं विज्ञाय मुच्यते इत्युक्तेऽर्थे श्रुतिद्वयं
माणयति निष्कामोपासनादिति ॥ १४३ ॥

तत्र सकामनिष्काम इत्यादितापनीयवाक्यं पूर्वमेवोदाहृतम् इदानीं
श्रोपनिषदुवाक्यमर्थतः पठति य उपास्ते इति । यः पुनरेतं त्रिमात्रेणो-
च्यतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत सतेजसि सृष्ट्यै सम्पन्नो यथा
दोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवम् ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स साम-
रक्षणीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुष-
मिच्छते इति सकामस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिः श्रूयत इत्यर्थः । ननु शैव्यप्रश्ने
सकामस्य ब्रह्मलोकगतिरिति न मुक्तिः प्रतीयते इत्याशङ्क्य तत्र तत्त्व-
विज्ञात्कारः श्रूयते इत्याह स एतस्मादिति । ब्रह्मलोकं गतः स उपा-
कः एतस्मात् जीवघनात् जीवसमष्टिरूपात् हिरण्यगर्भात् परम् उत्-
तं पुरुषं निरुपाधिकचैतन्यरूपं परमात्मानमीक्षते साक्षात्करोती-
त्यर्थः ॥ १४४ ॥

अप्रतीकाधिकरणे तत्क्रतुर्न्याय ईरितः ।

ब्रह्मलोकफलं तस्मात् सकामस्येति वर्णितम् ॥ १४५ ॥

निर्गुणोपास्तिसामर्थ्यात् तत्र तत्त्वमवेक्षणात् ।

पुनरावर्त्तते नायं कल्याणो ह्यविमुच्यते ॥ १४६ ॥

प्रणवोपास्तयः प्रायो निर्गुणा एव वेदगाः ।

क्वचित् सगुणता प्रोक्ता प्रणवोपासनस्य हि ॥ १४७ ॥

परापरब्रह्मरूप ओङ्कार उपवर्णितः ।

पिप्पलादेन मुनिना सत्यकामाय पृच्छते ॥ १४८ ॥

एतदालम्बनं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ।

इति प्रोक्तं यमेनापि पृच्छते नचिकेतसे ॥ १४९ ॥

किञ्च अप्रतीकालम्बनाजयतीति वादरायण उभयथा दोषात् तत्
क्रतुशेषत्व कालानुसारेण फलप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितं तस्मादपि
सकामस्य ब्रह्मलोकगतिरित्युक्तेत्याह अप्रतीकेति ॥ १४५ ॥

तर्हि सकामस्य तत्त्वज्ञानं कुतो जायते इत्याशङ्क्याह निर्गुणेति ।
इदं भानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते न स पुनरावर्त्तते ब्रह्मणा स ह्येते सर्वे
इत्यादिश्रुतिस्मृतिसङ्गावाज्ञ तस्य पुनः संसारप्राप्तिः किन्तु शक्तिरेवेत्याह
पुनरिति ॥ १४६ ॥

इदानीं प्रणवोपासनप्रसङ्गात् बुद्धिस्थं तद् द्वैविध्यं दर्शयति प्रश्न
येति ॥ १४७ ॥

द्वैविध्ये प्रमाणसाह परापरेति । एतद्वै सत्यकामः परापरवै
ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद् विद्वानेतेनैवायुतनेनैकतरमन्त्रे तीत्युभयरूपस्य प्रति
पादितमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

कठवक्त्रां यमेनापि एतदालम्बनं ज्ञात्वेत्यादिना द्वैविध्यस्य
मित्याह एतदिति ॥ १४९ ॥

इह वा मरणे वास्य ब्रह्मलोकेऽयथा भवेत् ।
 ब्रह्मसाक्षात्कृतिः सम्यगुपासीनस्य निर्गुणम् ॥ १५० ॥
 अर्थोऽयमात्मगीतायामपि स्पष्टमुदीरितः ।
 विचाराच्चम आत्मानमुपासीतेति सन्ततम् ॥ १५१ ॥
 साक्षात् कर्तुं मयक्तीऽपि चिन्तयेन्नामशक्तिः ।
 कालेनानुभवारूढो भवेयं फलतो ध्रुवम् ॥ १५२ ॥
 यथागाधनिधिर्लब्धौ नोपायः खननं विना ।
 मक्ताभेऽपि तथा स्वात्मचिन्तां मुक्ता न चापरः ॥ १५३ ॥
 देहोपलमपाकृत्य बुद्धिकुहालकात् पुनः ।
 खात्वा मनोभुवं भूयो गृह्णीयात्मां निधिं पुमान् ॥ १५४ ॥
 अनुभूतेरभावेऽपि ब्रह्मास्मैलिव चिन्त्यताम् ।
 अप्यसत् प्राप्यते ध्यानात् नित्याप्तं ब्रह्म किं पुनः ॥ १५५ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति इह वेति ॥ १५० ॥

विचारात् तत्त्वज्ञानसम्पादनाद्यमर्थस्य निर्गुणब्रह्मध्यानेऽधिकार
 इत्ययमर्थ आत्मगीतायाम् सम्यगभिहित इत्याह अर्थोऽय-
 मिति ॥ १५१ ॥

आत्मगीतावाक्यान्वेदोदाहरति साक्षात्कर्तुंमिति ॥ १५२ ॥

ध्यानस्य सम्यग्ज्ञानोपायत्वे दृष्टान्तमाह यथेति । दासीन्तिके
 योजयति मक्ताभेऽपीति ॥ १५३ ॥

व्यतिरेकेषोक्तमर्थमन्ववस्तुखेनाह देहोपलमिति ॥ १५४ ॥

ज्ञानेऽद्यमर्थस्य ध्यानेऽधिकार इत्यत्र वाक्यान्तरं पठति अतनुभूतेरिति ।
 ध्यानादि ब्रह्मप्राप्तौ कैसतिकन्यायमाह अप्यसदिति । उपासकस्य
 पूर्वविद्यमानमपि देवत्वादिकं ध्यानात् प्राप्यते किञ्च स्वरूपत्वेन

अनात्मबुद्धिशैथिल्यं फलं ध्यानाद् दिने दिने ।

पश्यन्मपि न चेत् आयेत् कोऽपरोऽस्मात् पशुर्वद ॥ १५६ ॥

देहाभिमानं विध्वस्य ध्यानादात्मानमद्वयम् ।

पश्यन् मर्त्यो मृतो भूत्वा ह्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १५७ ॥

ध्यानदीपमिमं सम्यक् परावृष्टति यो नरः ।

मुक्तसंशय एवायं ध्यायति ब्रह्म सन्ततम् ॥ १५८ ॥

इति ध्यानदीपः समाप्तः ।

नित्यप्राप्तं सर्वात्मकं ब्रह्म ध्यानात् प्राप्यते इति किञ्चित् प्रत्यक्षमि-
त्यर्थः ॥ १५५ ॥

ब्रह्मध्यानफलस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादपि ध्यानं कर्त्तव्यमित्याहुः ध्याना-
त्मेति ॥ १५६ ॥

इदोदीप्तपपादितमर्थं सङ्क्षिप्य दर्शयति देहाभिमानमिति । मरण-
शीले देहेऽहम् इत्यभिमानपरित्यागात् स्वयममृतो भूत्वा अन्तःस्थोऽपि
शरीरे स्तस्मिन् निजं स्वरूपं सदागन्दचिद्रूपं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १५७ ॥

प्रत्यक्षमिदं ब्रह्म ध्यानदीपमिति ॥ १५८ ॥

इति ध्यानदीपव्याख्या समाप्ता ।

दशमपरिच्छेदः ।

नाटकदीपः ।

परमात्माद्वयानन्दपूर्णः पूर्वं स्वमायया ।

स्वयमेव जगद् भूत्वा प्राविशत् जीवरूपतः ॥ १ ॥

ब्रह्माद्युत्तमदेहेषु प्रविष्टो देवताभवत् ।

मर्त्याद्यधमदेहेषु स्थितो भजति देवताम् ॥ २ ॥

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यसुनीश्वरौ ।

अर्चो नाटकदीपस्य मया संक्षिप्य वर्ण्यते ॥

चिकीर्षितस्य पत्न्यस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणायाभिमतदेवतातत्त्वानु-
सारणवक्ष्यं मङ्गलमाचरन् मन्दाधिकारिणामनायासेन निष्प्रपञ्च-
ब्रह्मात्मतत्त्वप्रतिपत्तिविज्ञये अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते
शिष्याणां बोधसिद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञैः कल्पितः क्रमः इति न्यायमनुसृत्या-
त्मन्यध्यारोपं तावदाह परमात्मेति । पूर्वं सृष्टेः प्राक् अद्वयानन्द-
पूर्णः सदेव सौम्येदमप्य आसीत् एकमेवाद्वितीयं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
पूर्णमदः पूर्णमिदमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः स्वगतादिभेदशून्यः परमानन्दरूपः
परिपूर्णः परात्मा स्वमायया मायानु प्रकृतिं विद्ययात्मायिनन्तु महेश्वर-
मिति श्रुत्युक्तया स्तुतिव्या मायाशक्त्या स्वयमेव जगद्भूत्वा तदात्मानं
स्वयमनुवृत्त सञ्च तन्नाभवदित्यादिश्रुतेः स्वयमेव जगदाकारतां प्राप्य
जीवरूपतः प्राविशत् तत् सृष्ट्वा तदेवातुप्राविशत् अनेन जीवेनात्मनास्तु-
प्रविशत् इत्यादिश्रुतेर्जीवरूपेण प्रविष्टवानित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु परमात्मन एव एकस्य सर्वशरीरेषु प्रविष्टत्वेन पूज्यपूजकादि-

अनेकजन्मभजनात् स्वविचारं चिकीर्षति ।

विचारेण विनष्टायां मायायां शिष्यते स्वयम् ॥ ३ ॥

अद्वयानन्दरूपस्य सदयत्वञ्च दुःखिता ।

बन्धः प्रीतः स्वरूपेण स्थितिमुक्तिरितिर्यते ॥ ४ ॥

अविचारकृतो बन्धो विचारेण निवर्तते ।

तस्माज्जीवपरात्मानो सर्वदेव विचारयेत् ॥ ५ ॥

भावेन प्रतीयमान उत्तमाधमादिभावो विरुध्येतेत्याशङ्क्याह ब्रह्मादीति ।
नायं स्वाभाविक उत्तमाधमभावः किन्तु शरीरोपाधिनिबन्धनोऽतो न
विरोध इति भावः ॥ २ ॥

इत्यमात्मन्यध्यारोपं सङ्क्षेपेण प्रदर्श्य ससाधनं तदपवादं सङ्क्षिप्य
दर्शयति अनेकेति । अनेकजन्मभजनादनेकेषु जन्मस्मृत्युषितानां कर्मणां
ब्रह्मणि समर्पणरूपात् भजनात् स्वविचारं स्वस्यात्मनो ब्रह्मरूपस्य
ज्ञानसाधनं श्रवणादिकं चिकीर्षति कर्तुमिच्छति ततः स्वविचारेण
विचारजनितज्ञानेन मायायां स्वस्याद्वयानन्दत्वादिरूपाच्छादिकायाम्
अज्ञानाविद्यादिशब्दवाच्यायां विनष्टायां निवृत्तायां सत्यां स्वयमद्वया-
नन्दपूर्णः परमात्मैवावशिष्यते ॥ ३ ॥

ननु तदुब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते इत्यादिश्रुतिभि-
र्बन्धनिवृत्तिलक्षणस्य मोक्षस्य ज्ञानफलत्वाभिधानात् परमात्मावशेषस्य
तत्फलत्वाभिधानमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह अद्वयेति । अद्वितीये ब्रह्मणि
वास्तवस्य बन्धस्य मोक्षस्य वा दुर्निरूपत्वात् दुःखित्वादिभ्रम एव बन्धः
स्वरूपावस्थितिलक्षणः तद्विद्वत्तिरेव मोक्षः अतो न श्रुतिविरोध इति
भावः ॥ ४ ॥

ननु कर्मण्येव हि संबन्धिमास्थिता जनकादय इति श्रुतेर्मोक्षस्य
कर्मेसाधनत्वावगमात् किमनेन विचारजनितज्ञानेनेत्यत आह अवि-

अहमित्यभिमन्ता यः कर्त्तासौ तस्य साधनम् ।

मनस्तस्य क्रिये अन्तर्बहिर्बहिर्भूतो क्रमोत्थिते ॥ ६ ॥

अन्तर्मुखाहमित्येषा वृत्तिः कर्त्तारमुल्लिखेत् ।

बहिर्मुखेदमित्येषा बाह्यं वस्त्वदमुल्लिखेत् ॥ ७ ॥

इदमो ये विशेषाः स्युर्गन्धरूपरसादयः ।

असाङ्ख्येण तान् भिन्द्यात् घ्राणादीन्द्रियपञ्चकम् ॥ ८ ॥

कर्त्तारञ्च क्रियां तद्वद् व्यावृत्तविषयानपि ।

चारेति । विचारप्रागभावोपलक्षितज्ञानकृतस्य बन्धस्य न विचारजन्य-
ज्ञानादन्यतो निष्ठतिरूपपद्यते उदाहृतस्तृती च संसिद्धिशब्देन चित्त-
शुद्धिरेवाभिधीयते न मोक्ष इति भावः । विचारेण बन्धनिष्ठतिरक्ता
किं विषयेण विचारेणेत्यत आह तस्मादिति । तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं
सर्वदा विचारं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्र जीवस्य स्वरूपं तावद् दर्शयति अहमिति । यच्चिदाभास-
विशिष्टोऽहङ्कारो व्यवहारदशायां देहादावहमित्यभिमन्यते असौ कर्त्ता
कर्त्तृत्वादिधर्मविशिष्टो जीव इत्यर्थः । तस्य किं करणमित्याकाङ्क्षाया-
माह तस्य साधनं मन इति । कामादिवृत्तिमानन्तःकरणभागो मनः ।
करणस्य क्रियाव्याप्तत्वात् तत्क्रियां दर्शयति तस्य क्रिये इति ॥ ६ ॥

अनयोरन्तर्बहिर्बहिर्भूतोः स्वरूपं विषयञ्च विविच्य दर्शयति अन्त-
र्बहिर्भूतेति । इदमित्येति बहिर्भूतोः स्वरूपाभिनयः अवशिष्टेन विषय-
प्रदर्शनं बाह्यं देहाद् बहिर्बहिर्भूतमानमिदमनया निर्दिश्यमानं वस्तु उल्लि-
खेत् विषयीकुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु मनसैव सर्वव्यवहारसिद्धौ चक्षुरादेर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत इत्या-
शङ्काह इदम इति । मनसेदमिति सामान्यमात्रं गृह्यते न तु तद्वि-
शेषो गन्वादि अतस्तदुपहृष्टे घ्राणादिकमुपयुज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं शोपकरणं जीवस्वरूपं निरूप्य परमात्मानं निरूपयति

स्फोरयेदेकयत्नेन योऽसौ साक्ष्यत्वं चिद्वपुः ॥ ९ ॥

इत्थे मृणोमि जिघ्रामि स्वादयामि स्मृहाम्यहम् ।

इति भासयते सर्वं नृत्यशालास्थदीपवत् ॥ १० ॥

नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीम् ।

दीपयेदविशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते ॥ ११ ॥

अहङ्कारं धियं साक्षी विषयानपि भासयेत् ।

अहङ्कारायभावेऽपि स्वयं भात्येव पूर्ववत् ॥ १२ ॥

निरन्तरं भासमाने कूटस्थे ज्ञप्तिरूपतः ।

तद्भासा भास्यमानेयं बुद्धिर्नृत्यत्यनेकधा ॥ १३ ॥

कर्त्तारमिति । कर्त्तारं पूर्वोक्तमहङ्काररूपं क्रियामहमिदमात्मकमनो-
वृत्तिरूपां, व्यावृत्तविषयानपि व्यावृत्तानन्योन्यविषयत्वान् चान्द्रादि-
प्राज्ञान् गन्धादीन् विषयांश्च एकयत्नेन युगपदेव यस्मिद्वपुः चिद्रूप एव
सन् स्फोरयेत् प्रकाशयेत् असावत्वे वेदान्तशास्त्रे साक्षीत्युच्यते
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

साक्षिण एकवत्त्वेन सर्वस्फोरकत्वमभिनीय दर्शयति ईक्ष इति ।
इत्थे रूपमहं प्रशत्रामि इत्येवं इष्टदर्शनदृशप्रत्यक्षं त्रिषुटीमेक-
यत्नेन भासयते एवं शृणोमीत्यादावपि योज्यम् । युगपदविकारित्वे-
नानेकावभासकत्वे दृष्टान्तमाह नृत्येति ॥ १० ॥

दृष्टान्तं स्पष्टयति नृत्यशालास्थित इति । अविशेषेण प्रभ्वादि-
विषयविशेषाभासनाय हङ्कारादविकारमन्तरेण इति यावत् ॥ ११ ॥

दर्शान्तिके योजयति अहङ्कारमिति । सुषुप्तादावहङ्काराय-
भावेऽपि तत्साक्षितया भात्येव इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु प्रकाशरूपाया बुद्धेरेवाहङ्कारादिष्वेवस्त्वभासकत्वसम्भाव-
निरन्तरितिरिक्तसाक्षिकत्वमयेत्यहङ्काराह निरन्तरमिति । कूटस्थे निर्वि-

अहङ्कारः प्रभुः सभ्या विषयां नर्त्तकी मतिः ।

तालादिधारीस्वच्छाणि दीपः साक्ष्यवभासकः ॥ १४ ॥

स्वस्थानसंस्थितो दीपः सर्वतो भासयेद् यथा ।

स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहिरन्तः प्रकाशयेत् ॥ १५ ॥

बहिरन्तर्विभागोऽयं देहापेक्षो न साक्षिणि ।

विषया बाह्यदेशस्या देहस्यान्तरङ्ग्यमिति ॥ १६ ॥

कारे साक्षिणि जगत्प्रपतः स्वप्रकाशचेतन्यरूपतया निरन्तरं भासमाने सदा स्फुरति सतीयं बुद्धिस्तद्भासा तस्य साक्षिणः स्वरूपचेतन्यस्य भासा दीप्ता भासमाना प्रकाशमानेवानेकधा कटोऽयं पटोऽयं घटोऽयमित्यादिज्ञानाकारेण नृत्यति विक्रियते । अयं भावः यतो बुद्धेर्विकारितया जडत्वात् स्वतः स्फूर्तिराहित्यम् अतस्तदतिरिक्तः सर्वावभासकः साक्षी अस्युपगन्तव्य इति ॥ ११ ॥

उक्तमर्थं श्रोतवुद्धिसौकर्याय नाटकत्वेन निरूपयति अहङ्कार इति । विषयभोगसाक्ष्यवैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षविषादवत्त्वात् तद्भासमानिप्रभुत्वत्वमहङ्कारस्य परिसरवर्त्तित्वेऽपि विषयाणां तद्भासित्वात् सभ्यपुरुषसाक्ष्यं नानाविधविकारवत्त्वाच्चर्त्तकीसाक्ष्यं धियः धीविक्रियाणाम् अलङ्कारव्यापारकत्वात् तालादिधारिसमानत्वम् इन्द्रियाणाम् एतत् सर्वावभासकत्वात् साक्षिणो दीपसादृशप्रभिति इष्टव्यम् ॥ १४ ॥

ननु साक्षिणोऽप्यहङ्काराद्यवभासकत्वे तेन तेन सम्बन्धापननात्मन्यप्यविकारित्वं आदित्याद्यहङ्कारस्त्विति । दीपो यथा गमनादिविकारमन्यः स्वदेशेऽवस्थित एव सन् स्वसङ्गित्वात्स्वपदार्थमेव भासयति एवं साक्ष्यप्रपीति भावः ॥ १५ ॥

ननु साक्षिणो बहिरन्तरवभासकत्वमनुपपन्नम् अपूर्वमनपरमनन्तर-

अन्तस्था धीः सहैवाचैर्वहिर्यति पुनः पुनः ।
 भास्यबुद्धिश्चाक्षय्यं साक्षिण्यारोप्यते वृथा ॥ १७ ॥
 गृहान्तरागतः स्वस्य गवाक्षादातपोऽचलः ।
 तत्र हस्ते नर्त्यमाने नृत्यतीवातपो यथा ॥ १८ ॥
 निजस्थानस्थितः साक्षी बहिरन्तर्गमागमौ ।
 अकुर्वन् बुद्धिचाक्षण्यात् करोतीव तथा ॥ १९ ॥
 न बाह्यो नान्तरः साक्षी बुद्धेर्देशौ हि तावभौ ।
 बुद्ध्याद्यग्रेषसंश्रान्तौ यत्र भाव्यस्ति तत्र सः ॥ २० ॥

सबाह्यमिति श्रुत्वा तस्य बाह्यान्तरविभागाभावाभिधानात् इत्याशङ्काह
 बहिरन्तरिति । कस्य बाह्यत्वं कस्य चान्तरत्वमित्यत आह विषया
 इति ॥ १६ ॥

ननु स्थिरस्थायी तथा साक्षी बहिरन्तः प्रकाशयेत् इत्यविकारिणः
 स्वतो बहिरन्तरवभासकत्वोक्तिरयुक्ता अहं घटं पश्यामीत्यत्र अहं-
 मित्यन्तरहङ्कारसाक्षितया प्रथमतोऽवभासकस्यानन्तरं घटं पश्यामि
 इति घटाकारवृत्तिस्फुरणरूपेण बहिर्निगमानुभवात् इत्याशङ्काह
 अन्तःस्थेति । इदुर्पाञ्चकत्वेन देहान्तरवस्थिता बुद्धीरूपादिप्रवृत्तय
 चक्षुरादिद्वारा भूयो भूयो निगच्छति तथा च तज्जिज्ञासुष्यं तज्ज्ञासकौ
 साक्षिण्यारोप्यते अतो न बाह्यं साक्षिण्याक्षय्यमिति भावः ॥ १७ ॥

भासकौ भास्यचाक्षुक्ष्यारोपः क इह इत्याशङ्काह गृहान्तरिति ।
 गवाक्षात् गृहान्तरागतः स्वस्य आतपोऽचल एव वर्तते तत्र तज्जिज्ञातये
 पुरुषेण हस्ते नर्त्यमाने इतस्तत्तत्साक्ष्यमाने यथा आतपो नृत्यतीव
 चक्षतीव चक्षते न तु चक्षतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

दाटीन्निकषाह निजस्थानेति ॥ १९ ॥

निजस्थानस्थित इत्यनेन हि बाह्यादिदेशस्थितत्वमेवोच्यते नेत्याह

देशः कोऽपि न भासेत यदि तर्ह्यस्वदेशभाक् ।
 सर्वदेशप्रलृप्त्यैव सर्वगतं न तु स्वतः ॥ २१ ॥
 अन्तर्वह्निर्वा सर्वं वा ग्रं देशं परिकल्पयेत् ।
 बुद्धिस्तद्देशगः साक्षी तथा वस्तुषु योजयेत् ॥ २२ ॥
 यद्यद्रूपादि कल्पेत बुद्ध्या तत् तत् प्रकाशयन् ।
 तस्य तस्य भवेत् साक्षी स्वतो वाग्बुद्ध्यगोचरः ॥ २३ ॥
 कथं तादृक् मया ग्राह्यमिति चेन्नैव गृह्यताम् ।
 सर्वग्रहोपसंग्रान्तौ स्वयमेवावशिष्यते ॥ २४ ॥

न बाह्य इति । तत्र हेतुमाह बुद्धेरिति । तर्हि किं विवक्षितमित्यत
 आह बुद्ध्यादीति । आदिशब्देन इन्द्रियादयो नृहन्ते । संशान्ति-
 शब्देन तत्प्रतीत्युपरतिविवक्षिता ॥ २० ॥

ननु सर्वव्यवहारोपरतौ देश एव नोपलभ्यते कुतस्तद्विशिष्टत्वस्य च्यते
 इत्याशङ्क्य स्वाभिप्रायमाविवक्षरोति देश इति । देशादिकल्पनाधिष्ठानस्य
 स्वातिरिक्तदेशापेक्षा नास्तीति भावः । ननु देशाद्यभावे शास्त्रे सर्व-
 सतत्वसर्वसाक्षित्वाद्युक्तिर्विबध्यते इत्यत आह सर्वदेशेति । स्वाभाविक-
 मेव किं न स्यादित्यत आह न त्विति । अद्वितीयत्वादसङ्गत्वाच्चेति
 भावः ॥ २१ ॥

सर्वगतत्ववत् सर्वसाक्षित्वमपि न वास्तवमित्याह अन्तर्वह्निर्वैति ॥ २२ ॥

तथा वस्तुषु योजयेदित्येतत् प्रपञ्चयति यद् यदिति । तर्हि
 किं तस्य निजं रूपमित्यत आह स्वत इति ॥ २३ ॥

अवाङ्मनोचरत्वे सुसुक्ष्मणा न नृह्यते इति शङ्कते कथमिति ।
 अप्राज्ञत्वमिष्टमेवेत्याह सैव इति । मन्वाङ्मनो प्राज्ञत्वाभावे विचारेण
 विषयायां भावायां शिष्यते अयमित्युक्तं परमात्मावशेषणं न सिध्ये-

न तत्र मात्रापेक्षास्ति स्वप्रकाशस्वरूपतः ।

तादृक् व्युत्पत्त्यपेक्षा चेत् श्रुतिं पठ गुरोर्मुखात् ॥२५॥

यदि सर्वग्रहत्यागोऽग्रत्त्वन्तर्हि धियं ब्रज ।

शरणं तदधीनोऽन्तर्वहिवैषोऽनुभूयताम् ॥ २६ ॥

इति नाटकदीपः समाप्तः ।

दित्यत आह सर्वपदेति । स्वात्मातिरिक्तस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन
तत्प्रतीत्युपशान्तौ स्वात्मैव सत्यतयावशिष्यते इति भावः ॥ २४ ॥

यद्यप्युक्तन्यायेन स्वात्मा परिशिष्यते तथापि तदपरोक्षाय किञ्चित्
प्रमाणमपेक्षितमित्यत आह न तत्वेति । तत्र हेतुमाह स्वप्रकाशेति ।
ननु स्वात्मा स्वप्रकाशतया स्वस्मृत्तौ मानं नापेक्षते इति व्युत्पत्ति-
सिद्धये मानमपेक्षितमित्याशङ्क्य श्रुतिरेताव प्रमाणमित्याह तादृगिति ॥२५॥

एवमुक्तमाधिकारिण स्वात्मानुभवोपायमभिधाय मन्दाधिकारिणस्तं
दर्शयति यदि सर्वेति । बुद्धिशरणत्वे किं फलमित्यत आह तदधीन
इति । बुद्ध्या यद् यत् परिकल्प्यते बाह्यमान्तरं वा तस्य तस्य
साक्षित्वेन तदधीनः परमात्मा तथैवानुभूयतामित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति नाटकदीपव्याख्या समाप्ता ।

एकादशपरिच्छेदः ।

ब्रह्मानन्दे योगानन्दः ।

ब्रह्मानन्दं प्रवक्ष्यामि ज्ञाते तस्मिन्नशेषतः ।

ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं हित्वा सुखायते ॥ १ ॥

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरौ ।

ब्रह्मानन्दाभिधेयन्ते योगानन्दो विविच्यते ॥

चिकीर्षितस्य मन्यस्य निष्प्रसङ्गपरिपूरणाय परिपन्थिकत्वमप-
निवृत्तयेऽभिमतदेवतातत्त्वानुसन्धानरूपस्य सङ्कलनापरम् नोदप्रवृत्ति-
द्विजये प्रयोजनसमिधेयमाविष्कुर्वन् मन्यारम्भं प्रतिजानीते ब्रह्मा-
नन्दमिति । निर्विशेषं परं ब्रह्म वाचा कर्तुमनीश्वराः । ये
मन्दासोऽनुकस्यन्ते सविशेषनिरूपकैरिति सविशेषब्रह्मरूपाणां देव-
तातां तत्त्वस्य निर्विशेषब्रह्मरूपत्वाभिधानात् ब्रह्मण्यस्य ज्ञानन्दो ब्रह्मे-
त्यादिश्रुतिभिरानन्दरूपताभिधानात् ब्रह्मानन्दमित्थानन्दरूपस्य ब्रह्मणो-
वाचकशब्दप्रयोगेण यद्वि ममसा ध्यामति तद् वाचा वदतीति श्रुति-
प्रोक्तव्यायेन ब्रह्मानुसन्धानरूपस्य सङ्कलनापरम् द्विजम् । ब्रह्मण्यस्य सर्वे-
दान्तप्रतिपाद्यत्वात् तत्प्रकरणरूपत्वाच्च मन्यस्यापि तदेव विषय इति
ब्रह्मशब्दप्रयोगेण विषयस्य सूचितः ऐहिकेन्द्रियाद्युत्तराङ्गेनानिष्ठनिष्ठतीत्य-
प्राप्तिरूपं प्रयोजनद्वयं सूचत एवोक्तं ब्रह्मानन्दमिति ब्रह्म वाचा-
वानन्देति ब्रह्मानन्दः वाच्यवाचकबोरभेदोपचारात् तत्प्रतिपादको

ब्रह्मवित् परमाप्नोति शोकं तरति चात्मवित् ।

रसो ब्रह्मरसं लब्ध्वानन्दी भवति नान्यथा ॥ २ ॥

अन्योऽपि ब्रह्मानन्दः तं प्रवक्ष्यामीति तस्मिन् प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
रूपे ब्रह्मानन्दे ज्ञातेऽवगते सति ऐहिकाद्यभिकानर्थव्रातं ऐहि-
कानाम् इह लोके भवानां देहपुत्रादिष्वहं समाभिमानप्रयुक्तानाम् आध्या-
त्मिकादितापानाम् आद्यभिकानाम् अद्यभिनृ परलोके भवानाञ्च तेषामन-
यानां व्रातः समूहः तम् अद्येषतो निःशेषं यथा भवति तथा हित्वा
परित्यज्य सुखायते सुखस्वरूपं ब्रह्मैव भवति ॥ १ ॥

ब्रह्मज्ञानस्यानिर्निवृत्तीदमपि हेतुत्वे बह्विन् श्रुतिस्मृतिवाक्यानि
ब्रह्मण्यनि सन्तीति प्रदर्शयितुमकामस्तावत् ब्रह्मविदाप्नोति परं श्रुतं
ह्येव मे भगवदुदशेभ्यस्तरति शोकनात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि
तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत इति च वाक्यद्वयमर्थतः पठति
ब्रह्मविदिति । ब्रह्म वेत्तीति ब्रह्मवित् परम् अमुकदमामन्तरूपं ब्रह्म
याप्नोति आत्मवित् भूमयब्धवाच्यं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम् आत्मानं
वेत्तीति आत्मवित् शोकं स्वरंरूपं पुद्गलं शोचयतीति शोकस्तमो
बूलः संसारः तं तरति अतिक्रामति । ननुदाहृततैत्तिरीयकश्रुति-
वाक्ये ब्रह्मज्ञानस्य परमप्राप्तिहेतुत्वेवावभासते नानन्दप्राप्तिहेतुत्वा-
द्यस्य आनन्दप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपादनपरं रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा
नन्दीभवति इति तदीवमेव वाक्यमर्थतः पठति रस इति । सत्यं ज्ञान-
जनकं ब्रह्म तस्माद् वा प्रत्यक्षादात्मन आकाशः सम्भूत इति प्रक-
रणादौ ब्रह्मात्मयज्जन्तव्यं अनिहितो य आत्मा च रसः पारः आनन्द-
रूप इत्यर्थः । रसनानन्दरूपं ब्रह्म लब्ध्वा ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानेन
प्राप्यानन्दीभवति अपरिच्छिन्ननिर्गतियवसुखवान् भवति । अज्ञमर्थं
अतिरेकप्रदर्शनेन इदमिति ज्ञापयति । अन्यथा ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानं विना
साधनान्तरानुष्ठानेन आनन्दीभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिष्ठां विन्दते स्वस्मिन् यदा स्वादय सोऽभवेः ।

कुरुतेऽस्मिन्नन्तरक्षेदय तस्य भयं भवेत् ॥ ३ ॥

वायुः सूर्या बहिरिन्द्रो सत्युर्जन्मान्तरेऽन्तरम् ।

कृत्वा धर्मं विजानन्तोऽप्यस्माद् भीत्या चरन्ति हि ॥ ४ ॥

एवमन्यसुखेन दृष्टमाप्नुनिष्ठनिष्ठप्रतिपादनपराणि वाक्यानि प्रदर्श्य अन्यव्यतिरेकाभ्यामनर्थनिष्ठप्रदर्शनपरं यथा ह्येवैष एत-
 किञ्चिदर्थोऽनात्मोऽनिरक्तोऽनिरक्तोऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं
 गतो भवति यदा ह्येवैष एतकिञ्चिदुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं
 भवति इति वाक्यद्वयमर्थतोऽनुक्रामति प्रतिष्ठामिति । अस्यायमर्थः यदा
 यस्मिन् काष्ठे हीति विद्वत्प्रसिद्धिप्रदर्शनपरो निपातः, एवेत्यमेवा-
 नर्थनिष्ठान्युपायो गान्ध्व इति निवमानर्थः, एष हस्तचुरेतास्मिन् विद्वदनु-
 भवगम्ये अदृश्ये इन्द्रियागोचरे अनात्मने अनात्मीये स्वरूपतया
 स्वकीयस्वरहिते अनिरक्ते निरक्तं निर्वचनं शब्देनाभिधानं यत्
 नास्ति तदनिरक्तं तस्मिन् अनिरक्त्यने निधीयतेऽस्मिन्निति निरक्त्यन-
 साधारः स न विद्यते यस्य तस्मिन् समहिम्नि स्थित इत्यर्थः अभयं
 द्वितीयादौ भयं भवतीति श्रुतेर्भयशब्देनात्र भयच्छेदभेदो लक्ष्यते न
 विद्यते भयं भेदो यथा भवति तथा प्रतिष्ठां प्रकर्षेण संशयविपर्यय-
 राहित्येन स्थितिः ब्रह्माहमस्मीत्यवस्थानं प्रतिष्ठा तां विन्दते शुद्ध-
 स्वादिना अवस्थादिकं कृत्वा लभते अथ तदानीमेव स एव विद्वान्
 अभयं भयरहितं मोक्षरूपमद्वितीयं ब्रह्म गतः प्राप्तो भवति ब्रह्मा
 भेदं ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः यदा यस्मिन्नेव काष्ठे एषः पूर्वोक्तः एत-
 किञ्चिद्व्यमानत्वादिशुक्ले प्राज्ञगभिन्ने ब्रह्माणि सत् इति निपातोऽप्यर्थः
 परसत् अत्यमपि अन्तरं भेदं उपालोपादकादिलक्षणं कुरुते पश्यति
 पातनामध्यगान्त्वानेकार्थत्वात् अथ तदानीमेव तस्य भेददर्शनी भयं
 संसारमयुक्तं दुःखं भवति ॥ ३ ॥

भानन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन ।

एतमेव तपस्विषा चिन्ता कर्माग्निसमृता ॥ ५ ॥

एवं विद्वान् कर्मणो ह्ये हित्वात्मानं स्मरेत् सदा ।

भेददर्शनां भयं भवतीत्येतत् दृढीकर्तुं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानरहि-
तानां वाय्वादीनां भयप्रदर्शनपरं भीषाकात् वातः पवते इत्यादि-
वाक्यमर्थतः पठति वायुरिति । वाय्वादयो जगद्धियामकत्वेन प्रसिद्धाः
मक्षापि देवताः स्मृतीते जन्तूनि धर्ममिष्टापूर्त्तादिवक्ष्यं विज्ञानान्तोऽपि
ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितवन्तोऽपि अन्यत्वं प्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेदं कृत्वाकात्
ब्रह्मणो भीत्यास्मिन् वाय्वादजन्तूनि चरन्ति स्मृत्वापारेषु सदा वर्तन्ते
हि शब्देन भयादस्मान्निक्षपति भयात् तपति सूर्यः भवादिन्द्रश्च वायुश्च
स्मृत्युधोवति पञ्चमः इति कठश्रुतौ यमेनोक्तां प्रसिद्धिं दर्शयति ॥ ४ ॥

ननु तरति शोकमात्मविदित्वादिषूदाहृतवाक्येषु ब्रह्मानन्दज्ञानस्या-
नर्हनिष्ठचित्तेत्यत्र स्पष्टं नाभिधीयते इत्याशङ्क्य तथा प्रतिपादनपरं
वाक्यसदाहरति भानन्दमिति । राज्ञोः शिर इतिवद् भेदव्यपदेश
कोपचारिकः ब्रह्मणः स्वरूपभूतमानन्दं विद्वानपरोक्षया जानन् पुत्र-
कुतश्चन कक्षादपि ऐहिकभयहेतोर्व्याघ्रादेः पारलौकिकभयहेतोः
पापादेर्वै न विभेति भयं न प्राप्नोति । ननु तत्त्वविदः पापादेर्भयं
प्राप्नोति एतत् कुतोऽवगम्यते इत्याशङ्क्य तत्प्रतिपादकम् एतं ह वाच-
न तपति किमहं साधुना करवं किमहं पापमकरवमिति वाक्य-
मर्थतः पठति एतमिति । कर्माग्निसंभृता पुण्यपापरूपकभैवान्नि-
करणकरणाभ्याम् अग्निरिव सन्तापहेतुत्वात् तेन संभृता सम्पादिता
यथा पुण्यं नाकरवः कक्षात् पापन्तु जतवान् कुत इत्येवंपा-
चिन्ता एतमेव तत्त्वविदमेव न तमेव न सन्तापयेत् नान्य-
विधांसं स तु तथा चिन्तया सदा सन्तप्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कृते च कर्मणी स्वात्मरूपेणैवैष पश्यति ॥ ६ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ७ ॥

पुण्यपापयोरतापकत्वे हेतुप्रदर्शनपरं स य एवं विद्वान् एते
आत्मानं स्पृणुते सभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते इति वाक्य-
द्वयमर्थतः पठति एवमिति । स यः कश्चित् पुमान् एवमुक्तप्रकारेण सर्व-
थायं पुरुषे यथासावादित्ये स एक इत्यनेन प्रकारेण विद्वान् जानन्
वर्त्तते स एते पुण्यपापे हित्वेत्यध्याहारः आत्मानं ब्रह्माभिन्नं
प्रत्यञ्चं स्पृणुते प्रीणयति सदा क्षरेदित्यर्थः यतः पुण्यपापयोर्मिथ्या-
त्वात्सन्धानेन हानं कृतम् अतस्तद्विषया चिन्तैव नास्ति कुतस्तन्निमित्त-
कत्ताप इत्यभिप्रायः । किञ्च एष विद्वान् एते पूर्वोक्ते पुण्यपापरूपे
कर्मणी देहेन्द्रियादिप्रवृत्त्या जनिते स्वात्मरूपेणैव इदं सर्वं यदद्य-
मात्मेत्यादिवाक्योक्तप्रकारेण पश्यति जानातीत्यर्थः अतः स्वात्माभिन्न-
त्वादप्यतापकत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादिशास्त्रसङ्गाधा-
दनादौ संसारे बद्धजन्मोपार्जितेषु पुण्यापुण्यलक्ष्येषु कर्मस्वसंस्थानेषु
अप्रसिद्धत्वेनात्मतयात्सन्धानाद्योग्येषु सत्सु कथं तद्विषया चिन्ता न
भवेदित्याशङ्क्य सनिदानानां तेषां तत्त्वज्ञानेन विनाशितत्वाच्च चिन्ता-
जनकत्वमित्यभिप्रायेण हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते परं सुखकादिशक्तिषु
स्थितं वाक्यं पठति भिद्यत इति । परावरे परमपि हिरण्यगर्भो-
दिकं पदम् अवरं निजसं यस्मात् तस्मिन् परात्मनि दृष्टे साक्षात्कृते-
ऽस्य साक्षात्कारवतो हृदयस्य बुद्धेः सिदात्मनश्च अन्विषद्दृढसंज्ञेन
रूपत्वात् अन्विरेत्येत्याध्यासो भिद्यते विदीर्यते, विनश्यतीत्यर्थः,
सर्वसंशयाः आत्मा देहादिव्यतिरिक्तो न वा देहादिव्यतिरिक्तोऽस्ति

तमेव विद्वानत्येति मृत्युं पन्था न चेतारः ।

ज्ञात्वा देवं पाशहानिः क्षीणैः क्षीणैर्न जन्मभाक् ॥ ८ ॥

कर्तृत्वादिधर्मयोगी न वा अकर्तृत्वेऽपि तस्य ब्रह्मणो भेदोऽस्ति न वा अभेदेऽपि तज्ज्ञानं कर्मादिषड्वितं सक्तिसाधनं केवलं वेत्या-
द्यन्विद्यन्ते द्वैधीक्रियन्ते तत्त्वतः साक्षात्कृतस्य वस्तुनः संशयविपर्यय-
विषयत्वादर्थनादिति भावः, कर्माणि सच्चितानि पुण्यपुण्यप्रकल्पानि
क्षीयन्ते स्निदानाज्ञाननाशेन विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि
नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे । विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्व वेदो-
भयं सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते इत्यादिश्रुतेः
कर्मण्येव हि सिंघिमास्थिता जनकादयः । यथाज्ञं मधुसंयुक्तं मधु
आग्नेन संयुतम् । एवं तपस विद्या च संयुक्तं भेषजं महत्
इत्यादिश्रुतेषु केवलस्य ज्ञानससृजितस्य वा कर्मणो सक्तित्वेत्वं स्या-
दित्याशङ्क्य उदाहृतवाक्यस्य अनेपथ्यस्य आपनित्वतिपरत्वात् संसि-
द्ध्यर्थेन च ज्ञानसाधनचित्तशुद्धप्रभिधानात् विद्याशब्देन ओपाधना-
या विवक्षितत्वाच्च कर्मणो सक्तिसाधनत्वम् इत्यभिप्रायेण साधनान्तर-
निषेधपरं तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इति
श्रुताश्रयतरवाक्यमर्थतः पठति तमेवेति । तं पूर्वोक्तं परमात्मानं विदा-
नेव मृत्युं संसारमत्येति अतिक्रामति इतरः ससृज्यरूपः केवल-
कर्मरूपो वा पन्था मार्गो मोक्षोपायो न च नैव विद्यते । ननुदा-
हृतासु श्रुतिषु अन्यव्यतिरेकाभ्यां ऐहिकानिष्टनिष्ठतिरेव प्रधान्ये-
नावभासते नासृष्टिकीत्याशङ्क्य आसृष्टिकस्यानिष्टस्य भाविजन्यपूर्वकत्वात्
तस्य स्निदानस्याभावप्रतिपादकं ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः
क्षीणैर्न जन्मत्यु प्रहानिरिति श्रुताश्रयतरवाक्यमर्थतः पठति ज्ञात्वेति ।
देवं स्मृत्प्रकाशं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म ज्ञात्वाऽपरोक्षतवाचुभूय स्थितस्य

देवं मत्वा हर्षशोकौ जहात्यत्रैव धैर्यवान् ।

नैनं कृताकृते पुण्यपापे तापयतः कश्चित् ॥ ८ ॥

इत्यादिश्रुतयो बह्व्यः पुराणैः स्मृतिभिः सह ।

ब्रह्मज्ञानेनैव हानिमानन्दश्चाप्यघोषयन् ॥ १० ॥

कामक्रोधादीनां सर्वेषां पाशानां हानिर्भवति तैः पाशशब्दाभिधेयैः रागादिभिः क्रोधैः क्षीणैर्नष्टैर्भावजन्महेतुकमौरम्यायोगाच्च तच्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु शोक्ततरणादिरूपं फलं श्रूयत एव नातुभूयते ज्ञानिनामपीष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं प्रवृत्तिदर्शनादित्याशङ्क्य दृढापरोक्षज्ञानिनो तद्भावप्रतिपादनपरमध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति कठश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति देवमिति । धैर्यवान् ब्रह्मचर्यादिषाधनसम्पन्नो देवं चिदानन्दादिवृत्त्यं मत्वावगम्यात्वावाप्नुजेव जन्मनि हर्षशोकौ जहाति । एतमेव तमेज्जैषा चिन्ता कर्माग्निसंभृता इत्युक्तार्थं विशेषप्रदर्शनपरं नैनं कृताकृते पुण्यपापे तपत इति ब्राह्मणवाक्यमर्थतः पठति नैनमिति । पूर्वमकृतं पुण्यं कृतञ्च पापं तत्त्वविदस्तापहेतुर्न भवतीत्युक्तम् इह तु कृतमकृतं वा पुण्यं पापं वा तथाविधं तापकं न भवतीत्युच्यते इति विशेषः । तथाहि तापो नाम चित्तविकारविशेषः पुण्यं कृतं सर्वं हर्षवृत्त्यं विकारसत्त्वाद्ययति अकृतं विषादं पापं पुनस्तद्वैपरीत्येनाकृतं हर्षसत्त्वाद्ययति कृतं विषादम् । तत्त्वविदस्तु समे अपि सम्यग्विधिविकारहेतु न कदाचित् भवतः अविक्रियब्रह्मरूपत्वज्ञानादित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

मन्वियन्त्येव वाक्यानि प्रमाणानि नेत्याशङ्क्याह इत्यादिश्रुतय इति । आदिशब्देन इह चेदवेदीदय सत्यमस्ति न चेदिहावेदीत्यहतीति विनष्टिः । य एतद्विदुरमृतास्तो भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापि ब्रून्ति ।

आनन्दस्त्रिविधो ब्रह्मानन्दो विद्यासुखं तथा ।

विषयानन्द इत्यादौ ब्रह्मानन्दो विविच्यते ॥ ११ ॥

भृगुः पुत्रः पितुः श्रुत्वा वरुणाद् ब्रह्मलक्षणम् ।

अन्नप्राणमनोबुद्धीस्थज्ञानन्दं विजग्निवान् ॥ १२ ॥

तत् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् । निचाय्य तं
अत्युसुखात् प्रसुच्यत इत्याद्याः श्रुतयो गृह्यन्ते । सर्वभूतस्थमात्मानं
सर्वमतानि चात्मानि । समं पश्यन्नात्मयाजी सारान्नमधिगच्छति ।
क्षेत्रज्ञस्यात्मविज्ञानाद् विशुद्धिः परमात्मता इत्यादिपुराणवृत्तिवचनैः सह
प्रमाण्यानीत्यर्थः । उदाहृतानां श्रुतिस्मृतिपुराणवाक्यानां सर्वेषां तात्-
पर्यमाह ब्रह्मज्ञाने इति ॥ १० ॥

ननु ब्रह्मानन्द इत्यानन्दस्य ब्रह्मपदेन विशेषणादानन्दान्तरमस्तीत्य-
वगम्यते स कतिविधः कीदृशवानन्द इत्याकाङ्क्षायां तद्भेददर्शनपूर्वकं
ब्रह्मानन्दविवेचनं प्रतिजानीते आनन्द इति । ब्रह्मानन्दो विद्या-
नन्दो विषयानन्द इत्यनेन प्रकारेण आनन्दस्य त्रैविध्यमवगन्तव्यं तत्रै-
तरवोरानन्दयोर्ब्रह्मानन्दमूलत्वादादावध्यायत्वयेण ब्रह्मानन्दो विभज्य
प्रदर्शयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्रादौ तावत्तैत्तिरीयश्रुतिपर्यालोचनायामानन्दरूपं ब्रह्मावगम्यते
इत्यभिप्रायेण भृगुवत्स्या अर्थं संक्षेपेण दर्शयति भृगुरिति । भृगुनामकः
पुत्रः पितुर्वरुणाख्यात् ब्रह्मलक्षणं यतो वा इमानि भूताति जायन्ते
जेन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तदिजिज्ञासस्व तत्
ब्रह्मेति त्वं रूपं श्रुत्वाऽन्नयादिकोषेषु तल्लक्षणासम्भवेन तेषाम् कब्रह्मत्वं
निश्चित्य आनन्दमानन्दमयकोषस्य पञ्चमावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रति-
हेति श्रुतं विस्मभूतमानन्दं ब्रह्मलक्षणयोजनया ब्रह्मत्वेन ज्ञातव्यं
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आनन्दादेव भूतानि जायन्ते तेन जीवनम् ।

तेषां लयश्च तदातो ब्रह्मानन्दो न संशयः ॥ १३ ॥

भूतोत्पत्तेः पुरा भूमा त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् ।

ब्राह्मज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी प्रलयै हि नो ॥ १४ ॥

कथमानन्दे तल्लक्षणं योजितवानित्योच्यते । तदुद्योजनप्रकारदर्शन-
परम् आनन्दादेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जाताभि-
जीवन्ति आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति इति वाक्यमर्थतः पठति आनन्दा-
दिति । आनन्दधर्मनिमित्तकानन्दादेव भूतानि प्राणिनो जायन्ते तेन
विषयभोगादिनिमित्तकेनानन्देन जीवनं प्राप्नुवन्ति तेषां प्राणिनां लयश्च
तत्र तस्मिन् सुषुप्तिकाशेने खल्वप्यभूते आनन्द एव भवति सुषुप्ता-
वानन्दव्यतिरेकेण कस्याप्यनुभवाभावात् । अत आनन्दो ब्रह्मैव सर्वो-
न्मवसिद्धत्वाच्चात्र संशयः कर्तव्य इति भावः ॥ १३ ॥

एवं तैत्तिरीयश्रुतितात्पर्यालोचनया ब्रह्मण आनन्दरूपतां
प्रदर्शयन् आनन्दोऽन्यश्रुतितात्पर्यालोचनयापि तां दिदर्शयिषुः सनत्-
कुमारनारदसंवादरूपे सप्तमाध्याये स्थितस्य भूतरूपप्रतिपादकस्य यत्र
नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेत्यादिवाक्यस्यार्थं
संक्षेपेणाह भूतोत्पत्तेरिति । भूतानामाकाशादीनां तत्काव्याणां
जरायुजायज्जादीनां चोत्पत्तेः पूर्वं त्रिपुटीद्वैतवर्जनात् त्रयाणां ब्राह्म-
ज्ञानज्ञेयरूपाणां पुटानामाकाशाणां समाहारस्त्रिपुटी चेव द्वैतं तस्य
वर्जनमभावस्तस्मात् भूमा दीयतः काकतो वस्तुतो वा परिच्छेदशून्यः पर-
मात्मा भारानयने ब्रह्मानयनमिति न्यायाद् भूमेवासीदित्यध्याहारः ।
तदेव द्वैतवर्जनसुषुप्तादवति ब्राह्मज्ञानेति । वक्ष्यमाणज्ञात्मादिरूपा
त्रिपुटी प्रलयकावे नास्तीत्येतत् सर्ववेदान्तसम्मतमिति हिशब्दप्रयुक्ता-
नस्यावगमिमायः ॥ १४ ॥

विज्ञानमय उत्पन्नो ज्ञाता ज्ञानं मनोमयः ।

ज्ञेयाः शब्दादयो नैतत् त्रयमुत्पत्तितः पुरा ॥ १५ ॥

त्रयाभावे तु निर्देतः पूर्ण एवानुभूयते ।

समाधिसुप्तिमूर्च्छासु पूर्णः सृष्टिः पुरा तथा ॥ १६ ॥

यो भूमा तत् सुखं नात्ये सुखं त्रेधा विभेदिनि ।

समत्कुमारः प्राह्वेवं नारदायातिशोकिने ॥ १७ ॥

इदानीं ज्ञातादिरूपं दर्शयति विज्ञानमय इति । परमात्मन
उत्पन्नो बुद्ध्युपाधिको जीवो विज्ञानमयः ज्ञाता, मनसि प्रतिविम्बितं
मनोमयशब्दाद्यं चैतन्मं ज्ञानं, शब्दस्पर्शादयो ज्ञेयाः प्रविद्धाः इदं
त्रयं कार्यत्वाद्दृष्टेः पुरा कारणव्यतिरेकेण नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रकृतमाह त्वमेति । ज्ञातादित्रयाभावे निर्देतो द्वैतरहितः
पूर्ण एवात्मानुभूयते । कुंभानुभूयत इत्यत आह समाधीति । विद्वदनु-
भवप्रदर्शनाय समाधिग्रहणं सर्वाणुभवद्योतनावै सुषुप्तिमूर्च्छाबोद्धाहरणं
सुषुप्ताद्युत्थितस्य द्वैतादर्शनस्मरणस्याख्येयानुपपत्त्या निर्देतस्य तदनुभवितः
सिद्धिरिति भावः । भवतु सुषुप्तादावद्वैतसिद्धिः प्रकृते किमायात-
मित्यत आह पूर्ण इति । यथा सुषुप्तादौ परिच्छेदकाभावात् पूर्ण-
स्याख्येयः पुरापि तदभावादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अस्तु ब्रह्माणः पूर्णत्वम् आनन्दरूपत्वे किमायातम् इत्याशङ्क्य अन्य-
व्यतिरेकाभ्यां भूम्नः सुखरूपत्वप्रदर्शनपरं यो वै भूमा तत् सुखं नात्ये
सुखमस्तीति वाक्यमर्थतोऽनुक्रामति यो भूमेति । यः पूर्वोक्तः भूमा
स सुखरूप एव द्वितीयस्य दुःखहेतोरभावात् इत्यर्थः अत्ये परिच्छिन्ने
तत्त्वैव विवरणं त्रेधा विभेदिनीति हेतुगर्भविशेषणं सुखं तत्र न विद्यते
इत्यर्थः । एवं कस्मै केनाभिहितम् इत्यत आह वनत्कुमार इति ।

स पुराणान् पञ्च वेदान् शास्त्राणि विविधानि च ।

ज्ञात्वाप्यनामवित्त्वेन नारदोऽतिशयोच हि ॥ १८ ॥

वेदाभ्यासात् पुरा तापत्रयमालेष शोकिता ।

पञ्चास्त्रभ्यासविस्मरभङ्गगर्वैश्च शोकिता ॥ १९ ॥

सोऽहं विद्वन् प्रशोचामि शोकपारं नयस्व माम् ।

इत्युक्तः सुखमेवास्य पारमित्यभ्यधादृषिः ॥ २० ॥

नारदस्य शिष्यत्वे कारणमाह अतिशोकिन इति । अतिशोकिनेऽति-
शोकोऽस्यास्तीत्यतिशोकी तस्यै ॥ १७ ॥

तस्यातिशोकिने हेतुमाह सपुराणानिति । नारदः पुराणैः सह
वर्त्तन्ते इति सपुराणाः पञ्च वेदान् पञ्च शास्त्राणि विदि-
त्वाप्यनामवित्त्वेनातिशयेन शोकः प्राप्तः ॥ १८ ॥

ननु वेदशास्त्रविषयज्ञानस्य शोकनिवर्त्तकत्वेन प्रसिद्धस्य कथमतिशय-
शोकहेतुत्वमित्यत आह वेदाभ्यासादिति । तापत्रयेणाध्यात्मिकादि-
सङ्क्षेपेनैव शोकिता शोकोऽस्यास्तीति शोकी तस्य मावसात्ता आसी-
दित्यध्याहारः । पञ्चास्त्रविति दृशब्दो विशेषद्व्योतनार्थः । अभ्यासः
पाठाद्यावर्त्तनं, विस्मरः पठितस्य विस्मरणं, भङ्गः स्मृतोऽधिकेन
तिरस्कारः, गर्वो ज्ञानदर्शनेन आधिपत्यवृत्तिः, एतेषु कारणैः
शोकिताम् ॥ १९ ॥

ननु सर्वज्ञस्यापि नारदस्य अतिशोकितां जातमिति कुतोऽव-
गम्यते इत्याशङ्क्य सोऽहं भगवः शोचामीति तदीयादेव वाक्यादवगम-
नित्यभिप्रेत्य तं वा भगवान्शोकस्य पारं तारयत्यिति तद्विद्वन्मुपाये तेन
पृष्टे सति सनत्कुमारो भूयश्चन्द्रवाक्यं सुखरूपं ब्रह्मैव ज्ञातवानं शोक-
निवृत्त्युपाय इति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यारम्भोत्तरपञ्चसन्दर्भेण
उक्तवानित्याह सोऽहमिति ॥ २० ॥

सुखं वैषमिकं शोकसहस्रेणाहततत्त्वतः ।

दुःखमेवेति मत्वाह नाह्येऽस्ति सुखमित्यसौ ॥ २१ ॥

ननु द्वैते सुखं माभूदद्वैतेऽप्यस्ति नो सुखम् ।

अस्ति चेदुपलभ्येत तथा च त्रिपुटी भवेत् ॥ २२ ॥

मास्त्वद्वैते सुखं किन्तु सुखमद्वैतमेव हि ।

किं मानमिति चेन्नास्ति मानाकाङ्क्षा स्वयं प्रमे ॥ २३ ॥

स्वप्रभत्वे भवदाक्यं मानं यस्माद् भवानिदम् ।

अद्वैतमस्य, पेत्यास्मिन् सुखं नास्तीति भाषते ॥ २४ ॥

ननु सर्गादिजन्येषु सुखेषु बह्विधेषु नाह्ये सुखमसीत्युक्ति-
रनुपपन्नोति चेत् न तेषां दुःखातुल्यत्वेन विषयसंज्ञाद्वयत्वं बह्वदुःख-
रूपत्वस्य सुनिनाभिप्रेतत्वादित्याह सुखमिति ॥ २१ ॥

द्वैते सुखाभावमङ्गीकृत्याद्वैतेऽपि तमाशङ्कते नञिति । तन्नातुप-
लब्धिं प्रमाणयति अस्ति चेदिति । अद्वैते यदि सुखं विद्येत तर्हि
विषयसुखादिषु उपलभ्येत यतो नोपलभ्यते ह्यतो नास्तीत्यर्थः । ननूप-
लभ्यत एवेत्याशङ्कमानं प्रत्याह तथेति । अतुल्यत्वात्तुल्यमित्युक्त्या-
पेक्षत्वादद्वैतहानिरिति भावः ॥ २२ ॥

अद्वैतस्य सुखाधिकरणत्वनिषेधमङ्गीकरोति विद्वान्नी मास्त्विति ।
तत्र हेतुमाह किन्तु सुखमद्वैतमिति । हि यस्मात् कारणात् अद्वैतमेव
सुखम् अतः सुखाधिकरणं न भवतीत्यर्थः । अद्वैतं सुखमित्यत्र किं
प्रमाणम् इत्याशङ्क्यात्तुवादपूर्वकं तस्य स्मरकाशत्वात् प्रमाणप्रश्न एवातुपपन्न
इत्याह किं मानमिति चेदिति ॥ २३ ॥

ननु स्मरकाशत्वेऽपि किं प्रमाणमित्याशङ्क्या तदीयमेव वचनं प्रमाण-
वित्याह स्मप्रभवत्व इति । तदुपपादयति यस्यादिति । यतः कारणात्
भवता प्रमाणनैरपेक्ष्ये आद्वैतमभ्युपेत्य सुखमेवास्त्वित्येतेऽतः स्मप्रभत्वं
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

नाभ्य, पैम्यहमद्वैतं त्वदन्नोऽनूद्य दूषणम् ।
 वच्मसीति चेत् तदा ब्रूहि किमासीद् द्वैततः पुरा ॥ २५ ॥
 किमद्वैतमुत द्वैतमन्यो वा कोटिरन्तिमः ।
 अप्रसिद्धो न द्वितीयोऽनुत्पत्तेः शिष्यतेऽग्रिमः ॥ २६ ॥
 अद्वैतसिद्धिर्युक्तैव नानुभूत्येति चेद् वद ।
 निर्दृष्टान्ता सदृष्टान्ता वा कोट्यन्तरमत्र नो ॥ २७ ॥
 नानुभूतिर्न दृष्टान्त इति युक्तिस्तु शोभते ।
 सदृष्टान्तत्वपक्षे तु दृष्टान्तं वद मे मतम् ॥ २८ ॥

न स्यादद्वैतमभ्युपगम्यते किन्तु त्वदुक्तसद्वैतमनूद्य दूषयतेऽतो
 नोक्तसिद्धिरिति शङ्कते नाभ्युपैसीति । विकल्पासङ्गत्वादद्वैतानभ्युपगमोऽ-
 नुपपन्न इति मन्वानः पृच्छति तदेति ॥ २५ ॥

किंशब्दस्त्वचितं विकल्पं सूचयति किमद्वैतमिति । द्वितीयं
 पक्षं निराकरोति अन्विम इति । द्वैताद्वैतविक्षेपणस्य रूपस्य लोके
 अदर्शनादिति भावः । द्वितीयं पक्षं निराकरोति न द्वितीय इति । तत्र
 हेतुमाह अनुत्पत्तेरिति । द्वैतस्य तदानीमनुत्पत्तत्वादिति भावः ।
 अतः प्रथमः पक्षः परिशिष्यत इत्याह शिष्यत इति ॥ २६ ॥

ननु क्तेन प्रकारेणाद्वैतं युक्ता एव सिध्यति नानुभवेनेति चोदयति
 अद्वैतेति । अद्वैतसिद्धिर्युक्तैवेत्युक्तं विकल्पासङ्गत्वादनुपपन्नमिति म-
 नवानो युक्तिं विकल्पयति सिद्धान्तो निर्दृष्टान्तेति । विकल्पस्य न्यूनतां
 निराकरोति कोट्यन्तरमत्र नो इति ॥ २७ ॥

प्रथमं पक्षं सोपपन्नं निराकरोति नानुभूतिरिति । अद्वैतसिद्धिर्यु-
 क्तैवेति वदता अनुभूतिस्त्वावद्याभ्युपेयते युक्तिस्तु दृष्टान्तप्रदर्शनमन्तरेण
 न किञ्चित् साधयति अतो न दृष्टान्त इत्युक्तिरयुक्तेति भावः ।

अद्वैतः प्रलयो द्वैतानुपलब्धेन सुप्तिवत् ।

इति चेत् सुप्तिरद्वैतेत्यत्र दृष्टान्तमीरय ॥ २८ ॥

दृष्टान्तः परसुप्तिश्चेदहो ते कौश्लं महत् ।

यः स्वसुप्तिं न वेत्स्य परसुप्ती तु का कथा ॥ २९ ॥

निश्चेष्टत्वात् परः सुप्ती यथाहमिति चेत् तदा ।

उदाहर्तुः सुषुप्ते स्वे स्वप्रभत्वं बलाद् भवेत् ॥ ३० ॥

द्वितीये विकल्पे अस्यवादिष्यतिपक्षो दृष्टान्तो वक्तव्य इत्याह सदृष्टान्तेति ॥ २८ ॥

तर्हि दृष्टान्तेनाद्वैतं साधयामीति शङ्कते पूर्वपक्षवादी अद्वैत इति । प्रलयो द्वैतरहितो भवितुमर्हति द्वैतानुपलब्धिमत्त्वात् यो यो द्वैतानुपलब्धिमान् स स द्वैतरहितः यथा स्वाप इति । नन्वेवं साधयत स्वसुप्तिर्दृष्टान्तः परसुप्तिर्वा, षाट्ते तस्याः परं प्रत्यक्षित्वेन तत् सिद्धये दृष्टान्तान्तरं वक्तव्यमित्याह सुप्तिरिति ॥ २९ ॥

ननु तस्याः परसुप्तिरेव दृष्टान्त इति द्वितीयं विकल्पमाशङ्कते दृष्टान्तः परेति । परसुप्तेस्वप्ताप्रसिद्धत्वेन त्वया दृष्टान्तीकरणमनुपपन्नमिति सोपपन्नमाह सिद्धान्तो अहो इति । यो भवान् सुप्तेरनुभवागम्यत्वानङ्गीकारेण स्वसुप्तिमपि न वेत्ति अस्य तव परसुप्ती का कथा परसुप्तिज्ञानं न भवतीति किञ्चित् वक्तव्यमिति भावः ॥ ३० ॥

नन्वनुमानात् परसुप्तिरिति शङ्कते निश्चेष्टेति । विमतः परः सुप्ती भवितुमर्हति प्राणादिमत्त्वे सति निश्चेष्टत्वात् सद्वित्यनुमानादित्यर्थः । एवं तर्हि तव सुप्तेः समकाशत्वं परिशिष्टत इत्याह सिद्धान्तो उदाहर्तु रिति । तदा तर्हि मां प्रति स्वसुप्तिउदाहर्तुर्दृष्टान्तीकर्तुं ते तव सुप्तेः स्वप्रभत्वं स्वप्रकाशत्वं बलात् सुषुप्तादाहरणसामर्थ्यादेव शङ्के ॥ ३१ ॥

नेन्द्रियाणि न दृष्टान्तस्तथाप्यङ्गीकरोषि तान् ।

इदमेव स्वप्रभत्वं यज्ञानं साधनैर्विना ॥ १२ ॥

स्तामहै तस्वप्रभत्वे वेदं सुप्ती सुखं कथम् ।

शृणु दुःखं तदां नास्ति ततस्ते शिथ्यते सुखम् ॥ १३ ॥

अन्धः सन्नप्यनन्धः स्याद् विद्धोऽविद्धोऽथ रीर्यपि ।

अरोगीति श्रुतिः प्राह तच्च सर्वे जना विदुः ॥ १४ ॥

ननु कथं ब्रह्माद् भवतीत्याशङ्क्याह नेन्द्रियाणीति । सुप्तिप्राहका-
नीन्द्रियाणि न सन्ति तेषां स्वकारणे विहीनत्वात् दृष्टान्तस्य सम्प्रतिपक्षो
नास्ति परसुषुप्तेरप्रसिद्धत्वस्योक्तत्वात् तथापि तां सुषुप्तिम् अङ्गीकरोमि
एवञ्च सति साधनैर्विना ज्ञानसाधनमन्त्ररेखापि भानं प्रकाशनमिति
यदिदमेव स्वप्रभत्वं सुषुप्ता इत्यर्थः । अज्ञायं प्रयोगः विपत्ता सुप्तिः
स्वप्रकाशा अस्तत्स्वपि ज्ञानसाधनेषु प्रकाशमानत्वात् साक्षात्प्रभत्वं
आत्मनस्व प्राभाकराभिमतसंवेदनवच्च ॥ १२ ॥

इत्थं प्रलयस्य दृष्टान्तविनोदाकृतायाः सुषुप्तेरहैतत्वं स्वप्रभत्वं
प्रसाध्य तत्र सुखप्रसाधनाय पूर्वपक्षिण्य आकाङ्क्षासुत्यापयति ज्ञान-
वैतेति । सुखप्रतियोगिनो दुःखस्य तदानीमसत्त्वात् सुखमेव परि-
शिष्यते इत्याह शृण्वति । सुखदुःखयोः प्रकाशतमसोरिव परस्पर-
विरोधित्वात् दुःखाभावे सुखमेवाभ्युपेयमिति भावः ॥ १३ ॥

सुप्तो दुःखाभावे किं मानमित्याकाङ्क्षायां स्वतन्त्रमवादिताह
अन्ध इति । तस्माद् दुःखा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सङ्गनन्धो भवति
विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्नहुपतापी भवति तत् यद्यपीदं
भगवःशरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवतीत्यादिश्रुतिहेहाभिमानप्रयु-
क्ताम्यत्वादीन् दोषान् सुप्तौ वारयति । व्याध्यादिना पीडमान-

न दुःखाभावमात्रेण सुखं लोष्टशिलादिषु ।

द्वयाभावस्य दृष्टत्वादिति चेद् विषमं वचः ॥ ३५ ॥

सुखदेव्यप्रकाशाभ्यां परदुःखसुखोद्भनम् ।

देव्याद्यभावतो लोष्टे दुःखाद्यूहो न सम्भवेत् ॥ ३६ ॥

स्वकीयसुखदुःखे तु नोद्भनौये ततस्तयोः ।

भावो वेद्योऽनुभूत्यैव तदभावोऽपि नान्यतः ॥ ३७ ॥

स्यापि सुप्तौ तद्दुःखानुभवो नास्तीत्येतत् सर्वजनप्रसिद्धे-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु यत्न दुःखाभावस्तत्र सुखमित्यस्याः व्याप्तेर्लोटादौ व्यभिचार
इति शङ्कते न दुःखेति । दुःखाभावमात्रेण सुखं कल्पयितुं न
शक्यते लोष्टशिलादिषु द्वयाभावस्य सुखदुःखयोरभावस्य प्रदर्शनादि-
त्यर्थः । दृष्टान्तदान्तीलिकयोरेषस्यासौ भविति परिहरति विषममिति
वचो दृष्टान्तवचनं विषयं दान्तीलिकाननुसारीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

दृष्टान्तस्याननुकूलत्वमेवोपपादयति सुखेति । अन्यनिष्ठयोर्दुःखसुखयो-
रुद्भनं यथाक्रमं सुखदेव्यप्रकाशाभ्यां लिङ्गाभ्यां कर्तव्यम् अयं दुःखी
विषयवदनत्वात् असंप्रतिपन्नवत् अयं सुखी प्रसन्नवदनत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्
इत्यर्थः । भवत्येवं लोके प्रकृते किमायातमित्यत आह देव्यादीति ।
लोटादौ सुखदेव्यादिलिङ्गाभावात् सुखदुःखयोरुद्भनमेव न सम्भवति
अतस्तत्र दुःखाभावोऽपि न निश्चितं शक्यते इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इदानीं परकीयसुखदुःखाभ्यां स्वकीयसुखदुःखयोर्वैषम्यं दर्शयति
स्वकीयेति । स्वनिष्ठयोस्तु सुखदुःखयोरनुभवाविच्छेदाज्ञानमेव यत् यतः
स्ततस्तयोः सुखदुःखयोर्भावः सङ्गावो यथानुभूत्यैव वेद्यः प्रत्यक्षेणाव-
गम्यते तथा तदभावोऽपि तयोः सुखदुःखयोरभावोऽपि अन्यतः
अन्यस्यात् अनुमानादेर्नावगम्यते किन्तु प्रत्यक्षेणैवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथा सति सुषुप्तौ च दुःखाभावोऽनुभूतितः ।

विरोधिदुःखराहित्यात् सुखं निर्विघ्नमिष्यताम् ॥ ३८ ॥

महत्तरप्रयासेन मृदुशय्यादिसाधनम् ।

कुतः सम्पाद्यते सुप्तौ सुखञ्चेत् तत्र नो भवेत् ॥ ३९ ॥

दुःखनाशार्थमेवैतदिति चेद्रोगिणस्तथा ।

भवत्वरोगिणस्ते तत् सुखायैवेति निश्चिनु ॥ ४० ॥

तर्हि साधनजन्यत्वात् सुखं वैषयिकं भवेत् ।

भवत्वे वात्र निद्रायाः पूर्वं शय्यासनादिजम् ॥ ४१ ॥

फलितमाह तथेति । तथा सति स्वीयस्य सुखादेरनुभवगम्यत्वे सति सुषुप्तौ स्वीयसुषुप्तावपि विद्यमानो दुःखाभावोऽनुभवेनैव सिद्धः । ततोऽपि किं तत्राह विरोधीति । सुप्तौ सुखविरोधिनो दुःखस्याभावाद्निर्विघ्नं बाधरहितं सुखमिष्यताम् अभ्युपेयताम् ॥ ३८ ॥

शय्यादिसाधनसम्पादनस्यान्यथानुपपत्त्यापि सुषुप्तौ सुखमस्तीत्यभ्युपगम्यते इत्याह महत्तरेति । तत्र तस्यां सुषुप्तौ सुखं न भवेत् महत्तरप्रयासेन बहुविधचित्तव्ययशरीरपीडनादिना मृदुशय्यादि काश-
शमञ्चादि सुखसाधनं कुतः कस्मात् कारणात् सम्पाद्यते न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अर्थापत्तेरन्यथोपपत्तिं शङ्कते दुःखेति । एतत् शय्यादिसाधनसम्पादनं दुःखनिवृत्तिफलकं न नियतमिति परिहरति रोगिण इति । रोगादिदुःखे सति तन्निवृत्तये तद्भवतु तदभावे ते तत्र निवर्त्य-
दुःखाभावात् तत्सम्पादनं सुखायैव इत्युपगम्यते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु सौषुप्तसुखस्य शय्यादिसाधनजन्यत्वे क्वात्मस्वरूपत्वं व्याहृत्येतेति शङ्कते तर्हीति । किं निद्रागमनात् पूर्वकालीनस्य विषय-

निद्रायान्तु सुखं यत् तज्जन्यते केन हेतुना ।
 सुखाभिसुखधीरादौ पञ्चान्नज्जेत् परे सुखे ॥ ४२ ॥
 जाग्रत्प्राप्तिभिः आन्तो विश्रम्याथ विरोधिनि ।
 अपनीते स्वस्थचित्तोऽनुभवेत् विषये सुखम् ॥ ४३ ॥
 आत्माभिसुखधीवृत्तौ स्वानन्दः प्रतिविम्बति ।
 अनुभूयेनमत्रापि त्रिपुट्या आन्तिमाप्नुयात् ॥ ४४ ॥

जन्यत्वमुच्यते उत निद्राकालीनस्येति विकल्पप्राद्यमङ्गीकरोति भव-
 त्विति ॥ ४१ ॥

द्वितीयं निराकरोति निद्रायामिति । सुषुप्तौ शय्याद्यनुसम्माना-
 भावात् तज्जन्यत्वं तस्य न सम्भवतीति भावः । ननु निद्रायामजन्यं
 सुखं यद्यस्ति तर्हि विषयसुखवत् कुतो नानुभूयते इत्याशङ्क्य अनु-
 भवितुस्तदा तस्मिन् निमग्नत्वाच्च विषयसुखवदनुभव इत्यभिप्रायेणाह
 सुखेति । आदौ निद्रायाः पूर्वस्मिन् काले जीवः सुखाभिसुखधीः
 शय्यादिजन्यसुखाभिसुखी बुद्धिर्यस्य, स तथाविधो भवति पञ्चान्निद्रा-
 काले परे उत्कृष्टे सुखे स्वरूपसुखे मज्जेत् निर्वीनो भवेत् ॥ ४२ ॥

संक्षेपेणोक्तमर्थं श्लोकत्रयेण प्रपञ्चयति जाग्रदिति । जाग्रदव्या-
 पृतिभिर्जागरणावस्थायां क्रियमाणव्यापारविशेषैः आन्तो विश्रम्य
 नृदुःशय्यादौ शयनं कृत्वाथानन्तरं विरोधिनि व्यापारजनिते दुःखे-
 ऽपनीते निवारिते सति स्वस्थचित्तोऽव्याकुलमनाः भूत्वा शय्यादौ
 विषये जाग्रमानं सुखमनुभवेत् साक्षात् कुप्यात् ॥ ४३ ॥

विषयसुखञ्च कीदृशमित्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपं दर्शयन् परे सुखे
 निमज्जनमिमित्यनेन तदनुभवेऽपि अमं दर्शयति आत्मतेति । अना-
 गतविषयबन्धादनादिना दुःखमनुभूय तस्मिन्वृत्तये नृदुःशय्यादौ शयानस्य
 बुद्धिरन्तर्हृत्वा भवति तस्याच्च बुद्धिस्तौ स्वरूपभूत स्वानन्दः स्वाभि-

तत्त्वमस्यापत्यर्थं जीवो धावेत् परात्मनि ।

तेनैक्यं प्राप्य तत्त्वतो ब्रह्मानन्दः स्वयं भवेत् ॥ ४५ ॥

दृष्टान्ताः शकुनिः श्येनः कुमारश्च महानृपः ।

महाब्राह्मण इत्येते सुस्थानन्दे श्रुतिरीताः ॥ ४६ ॥

शकुनिः सूत्रबद्धः सन् दिक्षु व्यापृत्य विश्वमम् ।

अलब्ध्वा बन्धनस्थानं हस्तस्तम्बाद्युपाश्रयेत् ॥ ४७ ॥

जीवोपाधिर्मनस्तद्वदधर्माधर्मनुलाभये ।

स्वप्ने जाग्रति च स्नान्ता क्षीणे कर्मणि लीयते ॥ ४८ ॥

सुखे दर्पणे सुखमिव प्रतिबिम्बति एष हि विषयानन्दः । अन्त्या-
स्यामपि वेलायामेनं विषयानन्दमनुभूय अनुभवितुं भवानुभयलक्षणया
त्रिषुट्प्रांशं प्राप्नुयादिति ॥ ४४ ॥

ततः किं तत्राह तत्त्वमस्येति । तस्य त्रिषुटोद्दर्शनजनितस्य
अमस्यापनोदनाय स एव जीवः परात्मनि आनन्दरूपे ब्रह्मणि
धावेत् गत्वा च तेन ब्रह्मणैक्यं तादात्म्यं गत्वा सता सौम्य तदा
सम्पन्नो भवति इति श्रुतेः स्वयमपि तत्त्वतः तस्यां सुप्तौ स्थितो
ब्रह्मानन्दो भवेत् ॥ ४५ ॥

अस्मिन्नुपपादिते सौषुप्तानन्दे शकुन्यादयो बहवो दृष्टान्ताः श्रुत्य-
क्ता विद्यन्ते इत्याह दृष्टान्ता इति शकुन्यादिभिः पञ्चभिर्दृष्टान्तैः
सौषुप्तानन्दोपपादनेन तत्र सुखं नास्तीति मतं निराकृतम् ॥ ४६ ॥

तत्र तावत् स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवक्षो दिशं दिशं
पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सौम्य तन्मनो
दिशं दिशं पतित्वा अन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्धनं
हि सौम्य मन इत्यस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकप्रतिपादनपरस्य छान्दोग्य-
श्रुतिवाक्यस्यार्थं संक्षेपेण दर्शयति श्लोकद्वयेन शकुनिरिति । हस्मादौ

श्येनो वेगेन नीडैकलम्पटः शयितुं ब्रजेत् ।

जीवः सुख्ये तथा धावेद् ब्रह्मानन्दैकलम्पटः ॥ ४६ ॥

अतिबालस्तनं पौत्वा मृदुशय्यागतो हसन् ।

रागद्वे प्रादुनुत्यत्तेरानन्दैकस्वभावभाक् ॥ ५० ॥

कचिदाधारे स्त्रवेण बह्वः शकुनिः पक्षी आहारादिपहृषाया दितुं प्राच्यादिषु व्यापारं कृत्वा तत्र विभ्रमं विभ्रस्यन्तेऽस्मिन्निति विभ्रम आधारः तमलब्ध्वा वम्बनस्थानं हस्तादिकमेव यथाश्रयेत् तथा जीवो-
याधिभूतं मनोऽपि पुण्यापुण्यफलयोः सुखदुःखयोरनुभवाय स्वप्न-
जाग्रदवस्थयोक्तत्वं तत्र भ्रान्ता भोगप्रदे कर्मणि क्षीणे सति सोपा-
दानेऽज्ञाने विकीयते तद्वये च तदुपहितो जीवः परमात्मैव भव-
तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इदानीं श्येनदृष्टान्तप्रपञ्चनपरस्य तद् यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा
सुषुप्तो वा विपरिपत्य भ्रान्तः संलप्य पक्षौ संलयायैव भ्रियत एव-
मेवायं पुरुष एतस्माच्चलाय प्रावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं काम-
यते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीत्यस्य दृष्टद्वारण्यकवाक्यस्यार्थं संक्षिप्याह
श्येन इति । यथाकाशे सर्वतः प्रचरन् श्येन एतद्भासा पक्षी गगने
सञ्चारनिमित्तमपरिहाराय शयितुं शयनं कर्तुं नीडैकलम्पटः
कुलायैकाभिलाषवान् ब्रजेत् शीघ्रं गच्छेत् तद्वदेव जीवो मनोपाधि-
कश्चिदाभासोऽपि ब्रह्मानन्दैकाभिलाषवान् स्वापाय शीघ्रं गच्छेत्
हृदयाकाशमिति शेषः ॥ ४९ ॥

स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाम्राट्क्षणे वा तिग्नीमा-
जन्दस्य गत्वा शयीतैयमेवैष एतच्छेत् इति कुमारादिदृष्टान्तत्वदर्शन-
परं बालाकिम्राट्क्षणगतं वाक्यं श्लोकत्रयेण व्याचष्टे अतिबालेति ।
यथा स्तनम्बयः शिशुः आगच्छ स्तनं प्राययित्वा मृदादिशुष्ययोगिनि

महाराजः सार्वभौमः सुदृप्तः सर्वभीगतः ।

मानुषानन्दसीमानं प्राप्यानन्दैकमूर्त्तिभाक् ॥ ५१ ॥

महाविप्रो ब्रह्मवेदी कृतकृत्यत्वलक्षणम् ।

विद्यानन्दस्य परमां काष्ठां प्राप्यावतिष्ठते ॥ ५२ ॥

सुग्धबुद्धातिबुद्धानां लोके सिद्धा सुखात्मता ।

उदाहृतानामन्ये तु दुःखिनो न सुखात्मकाः ॥ ५३ ॥

कुमारादिवदेवायं ब्रह्मानन्दैकतत्परः ।

स्त्रीपरिष्वक्तवद् वेद न बाह्यं नापि चान्तरम् ॥ ५४ ॥

तत्त्वे शायितः स्त्रीयादिज्ञानन्यत्वेन रागादिरहितः सन् सुख-
मूर्त्तिरेवावतिष्ठते यथा सार्वभौमो राजा अविषदबुद्धित्वेऽपि सर्वमानुषा-
नन्दैर्युक्तत्वात् प्रार्थनीयाभावेन रागादिरहित आनन्दमूर्त्तिरेवावभासते
यथा महाविप्रो महाराजाज्ञेयः प्रत्यर्गभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारवानहं कृत-
कृत्य इत्येवंरूपां विद्यानन्दस्य परमां सीमां जीवन्मुक्ततां प्राप्तः
सन् परमानन्दस्वरूप एवावतिष्ठते तथा सुप्तोऽप्यानन्दरूपस्तिष्ठतीति
शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

नन्वेते कुमारादयस्त्रय एव किमिति दृष्टान्तीकृता नान्य इत्या-
शङ्क्य दृष्टान्तत्रयोदाहरणतात्पर्यमाह सुग्धेति । विवेकनून्यानां
मध्येऽतिबालः सुखी विवेकिषु सार्वभौमः अतिविवेकिषु अप्यानन्द-
साक्षात्कारवानेव इतरे तु सर्वदा रागादिमत्त्वादसुखिन इति न
दृष्टान्तीकृता इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

भवन्त्वेते सुखिनः प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य दृष्टान्तिकर्तृ-
वाक्यस्य तात्पर्यमाह कुमारादिति । कुमारादिवत् कुमारादयो
यथानन्दभाजः एवमयमपि सुप्तो ब्रह्मानन्दैकतत्परः ब्रह्मानन्दैक-
भागीत्यर्थः । ब्रह्मानन्दैकपरत्वे युक्तिप्रदर्शनपरं तद् यथा प्रियवा

वाद्यं रथ्यादिकं वृत्तं गृहकत्वं यथान्तरम् ।

तथा जागरणं वाद्यं नाङ्गीक्ष्यः स्वप्न भ्रान्तरः ॥ ५५ ॥

पितापि सुप्तावपितेत्यादौ जीवत्ववारेणात् ।

सुप्ती ब्रह्मैव नी जीवः संसारित्वासमीक्षणात् ॥ ५६ ॥

पितृत्वादभिमानो यः सुखदुःखाकरः स हि ।

तस्मिन्नपंगते तीर्णः सर्वशोकान् भवत्ययम् ॥ ५७ ॥

क्षिप्या सम्परिष्वक्तो न वाद्यं किञ्चन वेदं नान्तरमेवायं पुरुषः प्राप्ते-
नात्मना सम्परिष्वक्तो न वाद्यं किञ्चन वेदं नान्तरमिति उद्योति-
ब्राह्मणगतवाक्यमर्थतोऽनुक्रामति स्त्रीपरिष्वक्तौति । यथा कोके प्रियया
क्षिप्या आसिङ्गितः कोभी वाह्यानन्तरज्ञानशून्यत्वात् सुखमूर्त्तिवद् भवति
तथा सुषुप्तो प्राप्तेन परमात्मनैक्यं गतो जीवो वाह्यादिदेशविषय-
ज्ञानाभावात् व्यामन्दरूप एव भवति इति ॥ ५४ ॥

अत्र दृष्टान्तादौ न्तिकवाक्यस्य योर्वाह्याभ्यन्तरशब्दयोर्विवक्षितमर्थ-
क्रमेण दर्शयति वाह्यामिति । । वृत्तं वृत्तान्तं नाङ्गीक्ष्यः जाग्रदु-
वाचनया नाङ्गीमध्ये प्रतीयमानः प्रपञ्चः स्वप्न इत्युच्यते ॥ ५५ ॥

जीवः सुप्तो ब्रह्मानन्दरूपेणावतिष्ठते इत्यत्र युक्तिप्रदर्शनपराया
अत्र पिताऽपिता भवतीत्यादिवायाः श्रुतेस्तात्पर्यमाह पितेति ।
अत्र सुप्तावाध्यासिकानां पितृत्वादजीवधर्माणां सुषुप्तावैव निवारित-
त्वात् जीवत्वाप्रतीतौ ब्रह्मतैवावशिष्यत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु पितृत्वादभिमानाभावेऽपि सुखित्वादिसंसारः किं न स्यात्
इत्याशङ्क्य संसारस्य देहाद्यभिमानरूपत्वात् तदभावे तदभाव इति
मन्वानस्तत्प्रतिपादकं तीक्ष्णं हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति
समनन्तरं वाक्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे पितृत्वादीति ॥ ५७ ॥

सुप्रतिकाले सकले बिलीने तमसाहतः ।

सुखरूपमुपैतीति श्रूते ह्याथर्वण्यो श्रुतिः ॥ ५८ ॥

सुखमस्वाप्तमत्वाहं तैव किञ्चिदवेदिप्रम् ।

इति द्वे तु सुखाज्ञाने परावृणति चोत्थितः ॥ ५९ ॥

परामर्शोऽनुभूतेऽस्तीत्यासीदनुभवस्तदा ।

चिदात्मत्वात् स्वतो भाति सुखमज्ञानधीस्ततः ॥ ६० ॥

ननुदाहृताभिः श्रुतिभिः सुखप्राप्तिर्लक्षतोऽभिधीयमाना नोप-
बभूव इत्याशङ्क्य तथा विधानपरं कैवल्यश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति सुषु-
प्तीति । सकले जाग्रदादिबन्धने मयञ्चे बिलीने श्लोपादानभूतायां
तमःप्रधानायां प्रकृतौ विलयं गते इति तमसा तथा प्रकृत्या आवृत
आप्तादितो जीवः सुखरूपं ब्रह्मोपैतीति तस्याः श्रुतेरर्थः ॥ ५८ ॥

न कैवल्यमयं श्रुतिस्त्रिज्ञोऽर्थः किन्तु सर्वानुभवसिद्धोऽपीत्याह सुख-
मिति । सुषुप्तादुत्थितः पुरुषः एतावन् कालं सुखमहमस्वाप्सं
न किञ्चिदवेदिप्रमित्येवं निद्राकालीने सुखाज्ञाने परावृणति अरति
अतोऽपि सुप्तौ सुखमस्तीत्यवगम्यते ॥ ५९ ॥

ननु परामर्शस्याप्रमाणत्वात् कथं तदनुभवात् सुखसिद्धिरित्या-
शङ्क्य तस्याप्रमाण्येऽपि तन्मूलभूतानुभववत्त्वात् तत्सिद्धिरित्यभिप्राये-
षाह परामर्श इति । परामर्शः अरण्यज्ञानमनुभूत एव विषये भवति
नानुभूतविषये इति तस्माद्धेतोः तदा सुषुप्तौ अनुभव आसीदित्यवगम्यते ।
ननु सुषुप्तौ मनःसंहितानां ज्ञानकारणानां विहीनत्वात् कथमनुभव-
सिद्धिरित्याशङ्क्य किं सुखानुभवसाधनं नास्तीत्युच्यते अज्ञानानुभव-
साधनं वा नाद्याः स्वप्नकायचिद्रूपत्वेन सुखस्य करणपेक्षामावात् न
द्वितीयः स्वप्नकायसुखवत्त्वादेव तदावरकाज्ञानप्रतीतिसिद्धेरित्यभिप्रायेषाह
चिदात्मेति । ततः स्वप्नकायसुखादज्ञानधीरज्ञानस्य प्रतीतिर्भव-
तीति ॥ ६० ॥

ब्रह्मविज्ञानमानन्दमिति वाजसनेयिनः ।

पठन्त्यतः स्वप्रकाशं सुखं ब्रह्मैव नेतरत् ॥ ६१ ॥

यदज्ञानं तत्र लीनौ तौ विज्ञानमनोमयौ ।

तयोर्हि विलयावस्था निद्राज्ञानञ्च सैव हि ॥ ६२ ॥

विलीनघृतवत् पश्चात् स्याद् विज्ञानमयो घनः ।

विलीनावस्थ आनन्दमयशब्देन कथ्यते ॥ ६३ ॥

ननु सौप्तसुखस्य स्वप्रकाशसुखत्वेऽपि ब्रह्मानन्दः स्वयं भवेद्-
त्यत्रोक्तं ब्रह्मस्वरूपत्वं न सम्भवति मानाभावादित्याशङ्क्य विज्ञानमानन्द-
मित्यादिष्वहदायकवाक्यस्य सङ्गावान्मैवमित्याह ब्रह्मविज्ञानमिति ॥ ६१ ॥

नन्वनुभवस्मरणयोरेकाधिकरणत्वनियमात् सुखमहमस्वाप्सु न
किञ्चिद्वेदिषमिति च सौप्तज्ञानत्वाज्ञानयोर्विज्ञानमयशब्दाच्चेन जीवेन
अर्थमाणात्वात् तस्यैव सुखाद्यनुभवितृत्वं वक्तव्यम् इत्याशङ्क्य तदु-
पाधेर्विज्ञानस्याज्ञानकार्यस्याज्ञाने विहीनत्वात् सैवमित्यभिप्रायेणाह
यदज्ञानमिति । न किञ्चिद्वेदिषमिति स्मरणस्यान्यथानुपपत्त्या गत्य-
मानं यदज्ञानमस्ति तत्र तस्मिन्ज्ञाने तौ प्रमादप्रमाणत्वेन प्रविष्टौ
विज्ञानमनोमयौ लीनौ विज्ञानत्वाद्याकारं परित्यज्य कारण-
रूपेणावस्थितौ अतस्तदुपाधिकस्य नानुभवितृत्वमिति भावः । अत्रोप-
पत्तिमाह तयोरिति । हि यस्मात् तयोर्विज्ञानमनोमययोर्विहीनावस्था
निर्द्वैत्युच्यते विज्ञानविरतिः सुप्तिरित्यभिधानात् तर्हि निद्रायां य-
विहीनाविति वक्तव्यमित्याशङ्क्याह अज्ञानमिति । सैव निद्रा विद्वद्भि-
रज्ञानमिति व्यवस्थियते इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननु तर्हि सौप्तसुखाद्यनुभवकाले अस्तौ विज्ञानमयस्य प्रबोधे
कथं तत्क्षत्तृत्वमित्याशङ्क्य विज्ञानावस्थायामपि तत्स्वरूपनाश-
भावात् विज्ञानावस्थोपाधिमदानन्दमयरूपेणातुभवितृत्वं विज्ञानमय-

सुप्तिपूर्वक्षणे बुद्धिवृत्तिर्या सुखविम्बिता ।

सैव तद्विम्बसहिता स्तीनानन्दमयस्ततः ॥ ६४ ॥

अन्तर्मुखोऽयमानन्दमयो ब्रह्मसुखं तदा ।

भुङ्क्ते चिद्विम्बयुक्ताभिरज्ञानोत्पन्नवृत्तिभिः ॥ ६५ ॥

अज्ञानवृत्तयः सूक्ष्मा विस्पष्टा बुद्धिवृत्तयः ।

इति वेदान्तसिद्धान्तसारगाः प्रवदन्ति हि ॥ ६६ ॥

शब्दवाच्यवर्गीभावोपाधिभक्त्येन स्मृत्तत्वं चैकस्य घटते इत्यभिप्रायेणाह विस्तीर्णेति । यथाग्निसंयोगादिना विस्तीर्णं हतं पश्चात् वात्मादिविम्बत्व-
वशात् चनीभवति एवं जाग्रदादिषु भोगप्रदस्य कर्मणः क्षयवशात्
निद्रारूपेण विस्तीर्णमन्तःकरणं पुनर्भोगप्रदकर्मवशात् प्रबोधे विज्ञाना-
कारेण चनीभवति अतस्तदुपाधिकं आत्मापि विज्ञानमयो चनः स्यात्
स एव पूर्वं विषयावस्थोपाधिकः सन् आनन्दमय उच्यते ॥ ६१ ॥

विस्तीर्णवत्स्य आनन्दमय इत्युक्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति सुप्तीति ।
सुप्तेः पूर्वस्मिन्क्षणेवहिते क्षणे यान्तर्मुखा बुद्धिवृत्तिः स्वरूपभूतसुख-
प्रतिविम्बयुक्ता भवति ततः अनन्तरं तत्प्रतिविम्बसहिता सैव बुद्धि-
निद्रारूपेण विस्तीर्णा आनन्दमय इत्यभिधीयते ॥ ६४ ॥

एवमानन्दमयस्वरूपं प्रदर्श्य तस्यैव प्रबोधक्षणे विज्ञानमयरूपेण
स्मृत्तत्त्वविषये तदानीं सुखानुभवसुषुप्तादयति अन्तर्मुख इति । सुखप्रति-
विम्बसहितान्तर्मुखधीर्ज्ञानितसंस्कारसहिताज्ञानोपाधिकोऽयम् आ-
नन्दमयस्तदा सुप्तो ब्रह्मसुखं स्वरूपभूतं सुखं चिदाभाससहिता-
भिरज्ञानादुत्पन्नाभिः सुखादिगोचराभिर्दृष्टिभिः सत्त्वपरिणामविशेषै-
र्भुङ्क्तेऽनुभवति ॥ ६५ ॥

ननु तर्हि जागरण एव तदानीं सुखानुभववाचीत्वमिवायः कुतो
न स्यादित्याशङ्क्य अविद्यावृत्तीनां बुद्धिर्वाच्यत्वं आहत्याभावाद्ज्ञान-

माण्डुक्यतापनीयादिश्रुतिश्रुतिस्फुटम् ।

आनन्दमयभोक्तृत्वं ब्रह्मानन्दे च भोग्यता ॥ ६७ ॥

एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनतां गतः ।

आनन्दमय आनन्दभुक् चेतोमयवृत्तिभिः ॥ ६८ ॥

विज्ञानमयसुख्यैर्यै रूपैर्युक्तः पुराधुना ।

स लयेनैकतां प्राप्तो बहुतण्डुलपिष्टवत् ॥ ६९ ॥

भवः इत्यभिप्रायेणाह विज्ञानेति । इदं कुतोऽवगतमित्यत आह
इतीति ॥ ६६ ॥

नवानन्दमयो ब्रह्मानन्दं सृष्ट्याभिरविद्यावृत्तिभिर्भुङ्क्ते इत्यत्र
किं प्रमाणमित्यत आह भाण्डुक्येति । एतच्छब्दार्थमेवाह आन-
न्देति ॥ ६७ ॥

इदानीं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ज्ञानन्द-
भुक् चेतोसुख इति माण्डुक्यादिश्रुतिगतं वाक्यमर्थतः पठति एकीभूत
इति । सुषुप्तं सुषुप्तस्तत्वं तिष्ठतीति सुषुप्तस्थः सुषुप्तमिमानोत्तरार्धः ।
आनन्दमय आनन्दप्रचुरः आनन्दभुक् स्वरूपभूतमानन्दं भुङ्क्ते इत्या-
नन्दभुक् चेतोमयवृत्तिभिश्चेतसैतन्यं तन्मयास्तुत्प्रचुराश्वत्प्रतिविम्ब-
सहिता इत्यर्थः तासु वृत्तयः चेतोमयवृत्तयस्ताभिरानन्दभुगिति
योजना ॥ ६८ ॥

तदाकृतस्तस्यैकीभूत इति प्रदस्यार्थमाह विज्ञानेति । य आत्मा
पुरा जागरणवस्थायां विज्ञानमयसुखैः स वा स्वयमात्मा ब्रह्म
विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्भ्रमः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपो-
मयो वायुमय आकाशमवस्थोक्तोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः
क्रोधमय इत्यादिश्रुत्युक्तः रूपैराकारविशेषैर्युक्तोऽभूत् स एवाधुना लयेन
विज्ञानमयाद्युपश्लिष्टेन एकताम् एकाकारतां प्राप्तो गतो भवति ।
तत्र दृष्टान्तमाह बहुतण्डुलपिष्टवदित्यर्थः ॥ ६९ ॥

प्रज्ञानानि पुरा बुद्धिद्वन्द्वयोऽथ घनोऽभवत् ।

घनत्वं हिमविन्दूनामुदन्नेन यथा तथा ॥ ७० ॥

तद्वनत्वं साक्षिभावं दुःखाभावं प्रचक्षते ।

लौकिकास्तार्किका यावद्दुःखवृत्तिविलोपनात् ॥ ७१ ॥

अज्ञानविस्मिता चित् स्यान्मुखमानन्दभोजने ।

भुक्तं ब्रह्मसुखं त्यक्त्वा बहिर्यात्नं कर्मणा ॥ ७२ ॥

अथ प्रज्ञानघनशब्दार्थमाह प्रज्ञानानीति । पुरा पूर्वं ज्ञान-
दादौ प्रज्ञानशब्दवाच्या घटादिगोचरा या बुद्धिद्वन्द्वयोऽभवन् ता अथ
सुषुप्तिकाले घटादिविषयाभावे सति घनोऽभवत् चिद्रूपेणैकरूपोऽभवत् ।
तत्र वदन्माह घनत्वमिति ॥ ७० ॥

इदानीं प्रज्ञानघनशब्दार्थनिरूपणप्रसङ्गादागतं किञ्चिदाह तद्
घनत्वमिति । वदिदं वेदान्तेषु साक्षित्वेनाभिधीयमानं प्रज्ञानघनत्व-
मस्ति तदेव लौकिकाः शास्त्रसंस्काररहितास्तार्किका वैशेषिकादयः
शास्त्रिणश्च दुःखाभावं प्रचक्षते दुःखाभाव इत्याहुः । कुत इत्यत आह
यावद् दुःखेति । यावन्त्यो दुःखवृत्तयस्तासां सर्वासां विवक्षादि-
त्यर्थः ॥ ७१ ॥

पूर्वोदाहृतश्रुतिवाक्यगतचेतोसुखशब्दार्थमाह अज्ञानेति । अज्ञान-
भोजने सौषुप्तब्रह्मानन्दास्वादने सुखं साधनसज्ञानविस्मिता चित्
स्यात् अज्ञानवृत्तौ प्रतिविस्मितं चैतन्यमेव भवेत् । नह्यसुषुप्तावानन्द-
मयरूपेण जीवेन ब्रह्मसुखवृत्ते भुज्यते तर्हि तत् परित्यज्याय बहिः
ज्ञतो ज्ञानरथं दुःखालयमागच्छेत् इत्यत आह भुक्तमिति । पुण्यापुण्य-
कर्मपाशबद्धत्वात् तेन प्रेरितो जीवः साक्षात्कृतमपि ब्रह्मानन्दं परित्य-
ज्याय बहिर्यतीति जागरणादिकं गच्छतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

कर्म जन्मान्तरेऽभूद् यत् तद्योगाद् बुध्यते पुनः ।

इति कैवल्यशाखायां कर्मजो बोध ईरितः ॥ ७३ ॥

कश्चित् कालं प्रबुद्धस्य ब्रह्मानन्दस्य वासना ।

अनुगच्छेद् यतस्तूष्णीमास्ते निर्विषयः सुखी ॥ ७४ ॥

कर्मभिः प्रेरितः पञ्चानामा दुःखानि भावयन् ।

शनैर्विस्मरति ब्रह्मानन्दमेवोऽखिलो जनः ॥ ७५ ॥

प्रागूर्ध्वमपि निद्रायाः पञ्चपाती दिने दिने ।

ब्रह्मानन्दे नृणां तेन प्राप्नोऽस्मिन् विवदेत कः ॥ ७६ ॥

एतत् कुतोऽवगम्यते इत्याशङ्क्य पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव जीवः स्थापितः प्रबुद्ध इति कैवल्यश्रुतिवाक्यादिति सन्धानस्तद्वाक्यमर्थतः पठन् तदभिप्रायमाह कर्मेति ॥ ७३ ॥

सुप्तो ब्रह्मानन्दोऽनुभूत इत्यत्र विज्ञानान्तरत्वाद् कश्चिदिति । प्रबुद्धस्य जागरणं प्राप्तस्यापि कश्चित् कालं स्तब्धकालपर्यन्तं सुप्तप्राप्त-भूतस्य ब्रह्मानन्दस्य वासना संस्कारोऽनुगच्छेदनुगच्छति । कुत एतदवगम्यते इत्यत्र आह यत इति । यतः कारणात् प्रबोधादौ निर्विषयो विषयानुभयरहितोऽपि सुखी तूष्णीमास्ते व्यतोऽवगम्यते इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

तर्हि तथैव तूष्णीं कुतो नावशिष्यत इत्यत्र आह कर्मभिरिति । कर्मभिः पूर्वोक्तैश्चोदितः सर्वोऽपि प्राप्नोति पञ्चात् नानाविधानि दुःखानि व्यनुसन्दधानः शनैर्ब्रह्मानन्दं विस्मरति ॥ ७५ ॥

इतोऽपि ब्रह्मानन्दे न विप्रतिषेधः कार्येत्याह प्रागूर्ध्वमिति । प्रबुद्धं बहुधायां निद्रायाः प्रागूर्ध्वमपि निद्रारम्भे निद्रावसाने च ब्रह्मानन्दे पञ्चपातः सौप्तिकोऽस्ति व्यतो निद्रादौ नृदुशय्यादि सम्पादयन्ति तदवसाने च तं परित्यक्तुमशक्तास्तूष्णीमासते तेन कारणेन विज्ञानन्दे को बुद्धिमान् विवदेत न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

ननु तूष्णीं स्थितौ ब्रह्मानन्देहाति-सौकिकाः ।

अलसाश्चरितार्थाः स्युः शास्त्रेण गुरुणे... किम् ॥ ७७ ॥

वादं ब्रह्मेति विद्युषेत् कृतार्थास्तावतैव ते ।

गुरुशास्त्रे विनात्यन्तं गम्भीरं ब्रह्म वेत्ति कः ॥ ७८ ॥

जानाम्यहं त्वदुक्तप्राप्तं कुतो मे न कृतार्थता ।

शृण्वन्न त्वादृशं वृत्तं प्राज्ञमन्यस्य कस्यचित् ॥ ७९ ॥

चतुर्वेदविदे देयमिति शृण्वन्नवोचत ।

वेदाश्चत्वार इत्येवं वेद्यं मे दीयतां धनम् ॥ ८० ॥

सङ्ग्रामेवैष जानाति न तु वेदानशेषतः ।

चोदयति नन्विति । गुरुशुश्रूषादिकभ्यस्य ब्रह्मानन्दावभवस्य तूष्णीं स्थितिमात्मलभ्यत्वे गुरुशुश्रूषादिपूर्वकं श्रवणादिकं वृथा स्यादित्यर्थः ॥ ७७ ॥

अयं ब्रह्मानन्द इति ज्ञाने सति कृतार्थता भवत्येव तदेव गुरुशुश्रूषादिकमन्तरेण न सम्भवतीत्याह वादमिति । अत्यन्तगम्भीरं दुरवगाहम् अवाङ्मनसगम्यं सर्वज्ञं सर्वान्तरं सर्वोत्तरम् ब्रह्म गुरुशास्त्रे विज्ञायान्येन केनाप्युपायेन को जानीयात् न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननु तद्व्याख्यादेव ब्रह्मानन्दं जानतोऽपि मम न कृतार्थतोपलभ्यते इत्याशङ्कानुवादपूर्वकं सोपहाससुत्तरमाह जानामीति ॥ ७९ ॥

तमेव वृत्तान्तं दर्शयति चतुर्वेदेति । कसित् चतुर्वेदविदे कश्चिदिदं ब्रह्म धनं दातव्यमित्येवंविधं वाक्यं श्रुत्वा वेदाश्चत्वार इत्याद्यादेव वाक्यादहं वेद्यं अतो मे दीयतामिति वक्ति तद्वज्रवानग्नीत्यर्थः ॥ ८० ॥

यदि तर्हि त्वमप्येवं नाशेषं ब्रह्म वेत्सि हि ॥ ८१ ॥

अखण्डे ज्ञानन्दे मायातत्कार्यं वर्जिते ।

अशेषत्वसंशेषत्ववार्तावसर एव कः ॥ ८२ ॥

शब्दानेव पठस्याहो तेषामर्थश्च पश्यसि ।

शब्दपाठेऽर्थबोधस्ते सम्पाद्यत्वेन शिष्यते ॥ ८३ ॥

अर्थे व्याकरणाद् बुद्धे साक्षात्कारोऽवशिष्यते ।

स्यात् कृतार्थत्वधीर्यावत् तावद् गुरुमुपास्य भोः ॥ ८४ ॥

ननु वेदाद्यत्वार इति यो वेद स वेदमतां संख्यामेव वेत्ति न तु वेदानां स्वरूपमिति । साम्येन समापत्ते तर्हीति । एवं चतुर्वेदाभिन्न-
अन्य इव त्वमप्यशेषं सम्पूर्णं यथा भवति तथा ब्रह्म न वेत्सि नैव
जानासि ॥ ८१ ॥

ननु संख्यातिरिक्तवेदस्वरूपभेद इव खगतादिभेदशून्ये ज्ञानन्दरूपे
ब्रह्मणि अज्ञायमानस्यांशस्याभावात् असम्पूर्णज्ञानित्वोपलम्भो न घटते
इति बोधयति अखण्डेति ॥ ८२ ॥

ब्रह्मज्ञानेऽप्यशेषत्वादिकं दर्शयितुं ब्रह्म जानामीति वदन्तं विकल्पा-
शुक्लति शब्दानिति । किमखण्डैकरसमद्वयं सच्चिदानन्दरूपमित्यादिशब्दा-
नेव पठसि अहो अथवा तेषां शब्दानामर्थं खगतादिभेदशून्यत्वादिकं
पश्यसि जानामीति विकल्पार्थः । आद्यो पक्षे सावशेषत्वं दर्शयति
शब्दपाठ इति ॥ ८३ ॥

द्वितीयेऽपि तद् दर्शयति अर्थे इति । व्याकरणादित्युपलक्षणं निग-
मादेः व्याकरणादिना परोक्षज्ञाने सम्पादितेऽपि संशयादिनिरासेनापरो-
क्षीकरणमवशिष्यते । तर्हि कदा सम्पूर्णत्वं ज्ञानस्वेत्याशङ्क्य तदवधिं
दर्शयति स्यादिति । नदा कृतार्थत्वबुद्धिरुच्यते तदा ज्ञानस्य सम्पूर्णता
अवगन्तव्या इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

आस्तामेतत् यत्र यत्र सुखं स्यात् विषयैर्विना ।

तत्र सर्वत्र विद्महेतां ब्रह्मानन्दस्य वासनाम् ॥ ८५ ॥

विषयेष्वपि लब्धेषु तदिच्छोपरमे सति ।

अन्तर्मुखमनोवृत्तावानन्दः प्रतिविम्बति ॥ ८६ ॥

ब्रह्मानन्दो वासना च प्रतिविम्ब इति त्वयम् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिशसाय प्रकृतमेवानुसरति आस्तामिति । यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् काले तूष्णींभावादौ विषयानुभवमन्तरेण सुखं भवति तत्र तत्र सुखस्य विषयजन्यत्वाभावात् सामान्याहङ्कारादृतत्वाच्च वासनानन्दत्वमवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ८५ ॥

एवं ब्रह्मानन्दवासनानन्दौ दर्शयित्वा इदानीमानन्दत्वैविध्यविषय-
मनाय आत्माभिमुखधीष्टतावित्यक्तमेव विषयानन्दं पुनरनुवदति
विषयेष्विति । यदा यदा जगदिविषयत्वाभात् तत्तदिच्छोपरमो भवति
तदा तदा मनस्यन्तर्मुखे सति तस्मिन् यः स्वात्मानन्दः प्रतिविम्बितो
भवति अयं विषयानन्द इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

फणितमाह ब्रह्मानन्द इति । उक्तप्रकारेण स्वप्रकाशतया सुप्तौ
प्रतिभासमानो यो ब्रह्मानन्दो यस्य तूष्णीं स्थितौ विषयानुभवमन्तरेण
प्रतीयमानो वासनानन्दो योऽप्यभीष्टविषयत्वाभादन्तर्मुखे मनसि प्रतिवि-
म्बितो विषयानन्द एतन्नितयातिरेकेणास्मिन् जगति न कश्चिदानन्दोऽस्ति
ननु आनन्दस्त्रिविधो ब्रह्मानन्दो विद्यासुखं तथा । विषयानन्द इत्यनेन
प्रकारेणानन्दत्वैविध्यमुक्तम् इदानीन्तु ब्रह्मानन्दो वासना च प्रतिविम्ब
इति त्वयमिति तद्विलक्षणमानन्दस्य त्वैविध्यमुच्यते अतः पूर्वोत्तरविरोधः,
किञ्च यावद् यावदहङ्कारो विस्तृतोऽभ्यासयोगतः, तावत् तावत् सूक्ष्म-
दृष्टेर्निजानन्दोऽनुभूयते इति तादृक् पुनानुदासीनकालेऽप्यानन्दवास-
नाम्, उपेक्ष्य सुखमानन्दं भावयत्येव तत्पर इति उक्तप्रकारद्वयाति-

अन्तरेण जगत्प्रज्ञानानन्दो नास्ति कश्चन ॥ ८७ ॥

रिक्तौ निजानन्दसुखानन्दावभिधीयते तथा द्वितीयाध्याये मन्दप्रज्ञन्तु
जिज्ञासुभात्मानन्देन बोधयेदिति आत्मानन्दस्ततोऽन्यो विधीयते एवं
तृतीयाध्याये योगानन्दः पुरोक्त इत्यत्र योगानन्दोऽपि कश्चिदवभासते
ब्रह्मानन्दाभिधेयत्वे तृतीयाध्याय ईरितः अद्वैतानन्द एव स्यादित्य-
त्वाद्वैतानन्दश्चान्यमवगच्छामः अतः अन्तरेण जगत्प्रज्ञानानन्दो नास्ति
कश्चनेत्युक्तिर्विरुध्यते इति चेत् सैवं विद्यानन्दस्य विषयानन्दवदन्तःकरण-
वृत्तिविशेषत्वेन विषयानन्दे चान्तर्भावस्य विषयानन्दवत् विद्यानन्दो धी-
वृत्तिरूपक इत्यत्र धीवृत्तिरूपत्वाभिधानेन विवक्षितत्वात् निजानन्द-
सुखानन्दात्मानन्दयोगानन्दाद्वैतानन्दानान्तु ब्रह्मानन्दानतिरिक्तत्वाच्च ।
तथा हि यावद् यावद् बहुकारेत्याद्युदाहृते श्लोके योगसंक्षेपोपायगम्य-
तया योगानन्दत्वेन विवक्षितस्य निजानन्दस्यैव न द्वैतं भासते नापि
निद्रा तत्तास्ति यत् सुखम् स ब्रह्मानन्द इत्याह भगवानर्जुनं प्रतीत्य-
श्निद्रुत्तरश्लोक एव ब्रह्मानन्दत्वाभिधानात् निजानन्दो ब्रह्मानन्दात् न
भिद्यते तथा सुखानन्दाऽपि ब्रह्मानन्द एव तथा च विषयानन्दो
वासनानन्द इत्यमू आनन्दो जनयन्नास्ते ब्रह्मानन्दः स्वयं प्रभ
इत्यत्र जन्यत्वेनासुख्यभूतयोर्विषयानन्दवासनानन्दयोर्जनकत्वेनाभिहितं
तस्य ब्रह्मानन्दस्यैव तादृक् पुमानुदासीनकाशेऽपीत्युदाहृत एव श्लोके
आनन्दवासनाम् उपेक्ष्य सुख्यमानन्दं भावयत्येव तत्पर इति सुखा-
नन्दत्वाभिधानात् आत्मानन्दाद्वैतानन्दयोस्तु ब्रह्मानन्दत्वं योगानन्दः
पुरोक्तो यः स आत्मानन्द इत्यतानिति तृतीयाध्यायादौ प्रथमाध्याये
योगानन्दतया विवक्षितस्य ब्रह्मानन्दस्यैव योगानन्दस्येनानुवादपूर्वकम्
आत्मानन्दतामभिधाय कथं ब्रह्मत्वमेतस्य सदयस्येति चेदिति प्रश्नपूर्वकम्
आकाशादिस्फुटदेहान्सित्यादिना अद्वितीयस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादनादव-
गन्तव्यम् । तस्मात् ब्रह्मानन्दो वासना च प्रतिविम्ब इत्युक्तं त्वैविध्यं

तथा च विषयानन्दो वासनानन्द इत्यम् ।

आनन्दो जनयन्नास्ती ब्रह्मानन्दः स्वीयं प्रभः ॥ ८८ ॥

श्रुतियुक्तानुभूतिभ्यः स्वप्रकाशचिदात्मके ।

ब्रह्मानन्दे सुप्तिकाले सिद्धे सत्यन्यदा शृणु ॥ ८९ ॥

मुख्यं तर्हि नन्वेवं वासनानन्दाद् ब्रह्मानन्दादपोतरं वेत्तु योगी निजा-
नन्दमित्यत्र निजानन्दस्य ब्रह्मानन्दवासनानन्दाभ्यां भेदेन निर्देशो न
युज्यते इति न शङ्कनीयम् एकस्यैव ब्रह्मानन्दस्य जगत्कारणोपाधि-
साहित्यराहित्यभेदेन भेदव्यपदेशोपपत्तेः । तथा हि ब्रह्मानन्दनिरूपणा-
वसरे आनन्दादिव भूतानि जायन्ते इत्यादिना जगत्कारणत्वाभिधानेन
ब्रह्मानन्दस्य सत्तायत्वमवगम्यते निर्मायस्य जगत्कारणत्वानुपपत्तेः ।
निजानन्दनिरूपणकायेऽपि यावद् यावद्दृष्टार इत्यादिना सकारण-
स्याहङ्कारस्य विश्वप्रतिपादनात् निजानन्दस्य निर्मायत्वमिति
सर्वमनवद्यम् ॥ ८७ ॥

नन्वाज्ञानध्याये ब्रह्मानन्दविवेकनस्यैव प्रस्तुतत्वात् इतरानन्दद्वय-
प्रतिपादनं प्रजतासङ्गतमित्याशङ्क्य तयोर्ब्रह्मानन्दजन्यत्वेन तदुबोधोप-
योगित्वाच्च प्रजतासङ्गतमित्यभिप्रायेष्णाह तथा चेति । तथा च
एवमानन्दस्यैव विध्ये सति यः स्वप्रकाश आनन्दो विषयानन्दवासनानन्दो
जनयति स ब्रह्मानन्दो वेदितव्य इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

वृत्तानुसंकीर्तनपूर्वकसुप्तरपन्थमवतारयति श्रुतीति । श्रुतिभिः
सुषुप्तिकाये सकले विद्यीने ततोऽभिभूतः सुखरूपमेति इत्यादिभिर्वादा-
हृताभिर्युक्तिभिः सुखमजस्रस्वाप्समित्यादिपरामर्शस्यान्वधानुपपत्त्या-
दिभिः अहम्भूत्या चाद्यौपत्तिकव्यतिरेक सौप्त्यानुभवेन च सुषुप्तिकाये
स्वप्रकाशो ब्रह्मानन्दः साधितः परमन्यदा जागरणायस्यावामपि यो
ब्रह्मानन्दं प्राप्य पायो वञ्चते तं श्लेषित्वर्थः ॥ ८९ ॥

य आनन्दमयः सुप्तौ स विज्ञानमयान्तताम् ।

गत्वा स्वप्नं प्रबोधं वा प्राप्नोति स्थानभेदतः ॥ ८० ॥

नेत्रे जागरणं कण्ठे स्वप्नः सुप्तिर्हृदम्बुजे ।

आपादमस्तर्कं देहं व्याप्य जागर्ति चेतनः ॥ ८१ ॥

देहतादात्म्यमापन्नस्तप्तायःपिण्डवत् ततः ।

अहं मनुष्य इत्येवं निश्चित्यैवावतिष्ठते ॥ ८२ ॥

उदासीनः सुखी दुःखीत्यवस्थात्रयमेत्यसौ ।

सुखदुःखे कर्मकार्ये त्वौदासीन्यं स्वभावतः ॥ ८३ ॥

प्रतिज्ञातमेव ब्रह्मानन्दावगमोपायं दर्शयितुं तदुपोद्घातत्वेन
सन्निभित्तां जीवस्यावस्थाद्वयप्राप्तिं दर्शयति य आनन्दमय इति । सुप्तौ
सुषुप्तिकाये विबोधिनापस्य आनन्दमयशब्देन कथ्यते इत्युक्तो य
आनन्दमयः स विज्ञानशब्दाभिधेयबुद्ध्याधिमानत्वेन विज्ञानमयतया प्राप्य
स्थानभेदतो बध्यमाणस्यानविशेषयोगेन स्वप्नं जागरणं वा कर्मानुसा-
रेण गच्छति ॥ ८० ॥

इदानीं जापदाद्यवस्थोपयोगीनि स्थानानि दर्शयति नेत्र इति ।
नेत्रशब्दस्य कर्तृस्वरूपोपलक्षणपरतामभिप्रेत्य नेत्रे जागरणमित्यंशस्यार्थ-
माह आपादेति । चेतनो जीवः ॥ ८१ ॥

देहं व्याप्य इत्यनेन विवक्षितमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्पष्टयति देह-
तादात्म्यमिति । तत्र प्रमाणमाह अहमिति । यतो मनुष्यत्वा-
दिकातिमता देहेन तादात्म्यं प्राप्तः ततः अहं मनुष्य इत्येवं निश्चित्य
संशयादिरहितज्ञानेन गृहीत्यैवावतिष्ठते ॥ ८२ ॥

देहतादात्म्याभिमानहेतुकान्यवस्थान्तराणि दर्शयति उदासीन
इति । तत्र सुखदुःखितयोः कर्मजन्यत्वज्ञानाय विशेषणभूतयोः सुख-
दुःखयोः नञ्हेतुकत्वं दर्शयति सुखेति ॥ ८३ ॥

वाह्यभोगात्मनोराज्यात् सुखदुःखे द्विधा मृते ।

सुखदुःखान्तरालेषु भवेत् तूष्णीमवस्थितिः ॥ ८४ ॥

न कापि चिन्ता मेऽस्थाय सुखमास इति ब्रुवन् ।

औदासीन्ये निजानन्दभानं वक्तुप्रखिलो जनः ॥ ८५ ॥

अहमस्मीत्यहङ्कारसामान्ये नावृतत्वतः ।

निजानन्दो न मुख्योऽयं किन्त्वसौ तस्य वासना ॥ ८६ ॥

नीरपूरितभाण्डस्य बाह्ये शैत्यं न तज्जलम् ।

किन्तु नीरगुणस्तेन नीरसत्तानुमीयते ॥ ८७ ॥

तयोश्च सुखदुःखयोर्निमित्तभेदात् द्वैविध्यमाह बाह्येति तर्हीटा-
सीन्यं कदा स्यादित्यत आह सुखदुःखेति । व्यक्तभेदवियक्तया वक्तु-
वचनम् ॥ ८४ ॥

यदर्थं जायदाद्युपम्यस्तं तदिदानीं दर्शयति न कापीति । सर्वोऽपि
जन इदानीं सम कापि चिन्ता गृहादिविषया नास्ति अतः सुखं यथा
भवति तथा तिष्ठामीति वदन् औदासीन्यकाले स्वरूपानन्दस्फूर्ति-
ब्रूते अतो जागरणायस्थायामपि निजानन्दभानमस्मीत्यवगन्तव्यमित्य-
भिप्रायः ॥ ८५ ॥

नन्वौदासीन्येऽवभासमानस्य निजानन्दत्वे तस्य ब्रह्मानन्दत्वात् पूर्वोक्ता
वासनानन्दता न स्यादित्याशङ्क्य अहङ्कारसामान्यावृतत्वाच्च ब्रह्मानन्दता
इति परिहरति अहमस्मीति । देवदत्तोऽहमित्यादिविशेषशून्ये नाह-
मस्मीत्येवं रूपेणाहङ्कारसामान्येनावृतत्वान्नायं सत्य इत्यर्थः । तर्हि
तस्य किंरूपता इत्यत आह किन्त्वसौविति ॥ ८६ ॥

सुखानन्दातिरिक्तवासनानन्दसङ्गावे इष्टान्तमाह नीरेति ।
जलपूर्णकुम्भस्य बहिर्भागस्य शर्शनेनोपलभ्यमानं यत् शैत्यमस्ति तत्तावज्जलं
न भवति ब्रूत्वानुपलब्धत्वात् । किं तर्हि तदित्यत आह किन्त्विति ।
नीरगुणत्वं कथमवगम्यते इत्यत आह तेनेति । विमतं घटे उपलभ्य-

यावद् यावदहङ्कारो विष्णुतोऽभ्यासयोगतः ।

तावत् तावत् सूक्ष्मदृष्टेर्निजानन्दोऽनुमीयते ॥ ८८ ॥

सर्वात्मना विष्णुतः सन् सूक्ष्मतां परमां व्रजेत् ।

अलीनत्वान्न निद्रैषा ततो देहोऽपि नो पतेत् ॥ ८९ ॥

न द्वैतं भासते नापि निद्रा तत्रास्ति यत् सुखम् ।

मानं शैत्यं जलजन्यं भवितुमर्हति शैत्यत्वात् जले उपलभ्यमान-
शैत्यवदिति ॥ ८७ ॥

भवत्वेवं नीरातुभापकत्वं शैत्यस्य प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य तदु-
पलब्धत्वापि सुखानन्दातुभापकत्वमायातमित्याह यावदिति ।
अभ्यासयोगतः ज्ञानमात्मनि सहितं नियच्छेत् तदुपलब्धत्वात् आत्म-
नीति श्रुत्यभिहितनिरोधसमाध्यभ्यासयोगेन यावदुयावदहङ्कारादिवृत्ति-
विलयवशात् चित्तस्य सूक्ष्मता जायते तावत्तावज्ज्ञानान्दाभिव्यक्ति-
र्भवतीत्यनुमीयते अयमत्र प्रयोगः अहङ्कारसङ्कोचविशेषविशिष्टक्षणे-
द्वितीयादिसंख्यः पक्षः स पूर्वज्ञात् क्षणात् अधिकनिजानन्दाविभाववान्
अहङ्कारसङ्कोचविशेषसंयुक्ताकाशत्वात् अहङ्कारसङ्कोचसंयुक्ताद्य-
क्षणावदिति ॥ ८८ ॥

बुद्धिसौक्ष्मस्य कोऽवधिरित्यत्र आह सर्वेति । तर्हि सा निद्रैव
स्यादित्यत्र आह अलीनेति । सर्ववृत्तिविलयेऽप्यन्तःकरणस्वरूपप्रवि-
क्षयमावात् नेयं निद्रा बुद्धेः करणात्मनावस्थानं सुषुप्तिरित्याचार्यैरुक्त-
त्वात् इत्यर्थः । अन्तःकरणस्वरूपविलयाभावे लिङ्गमाह तत इति ।
यत्र सुषुप्तादावहङ्कारविलयस्तत्र देहप्राप्तो दृष्टः इह तु तदभावाद-
विहीन इति गम्यते ॥ ८९ ॥

प्रकृतमाह न द्वैतमिति । यस्मिन् काये द्वैतभागे नास्ति
निद्रापि नागच्छति तस्मिन् काये उपलभ्यमानं यत् सुखमस्ति स ब्रह्मा-

स ब्रह्मानन्द इत्याह भगवानर्जुनं प्रति ॥ १०० ॥

शनैः शनैरुपरमेत् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ १०१ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ १०२ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ १०३ ॥

नन्द इत्यर्थः । अयं ब्रह्मानन्द इति कुतोऽवगतमित्याशङ्क्य श्रीकृष्णवा-
क्यादिवाह इत्याहेति । श्रोतायां षष्ठाध्याये इति शेषः ॥ १०० ॥

तत्र कैः श्लोकैरुक्तवान् इत्याशङ्क्य तान् श्लोकान् पठत्यर्थक्रमात्-
वारेण शनैरिति । अयमर्थः धृतिगृहीतया धैर्यं युक्तया बुद्ध्या साधन-
भूतया शनैः शनैः न सहसा उपरमेत् मन उपरतं कुर्यात् । किं-
प्यनमिष्यत आह आत्मैति । मन आत्मसंस्थम् आत्मनि संस्था
यत्यक् स्थितिरात्मैव इदं सर्वं न ततोऽन्यत् किञ्चिदस्तीत्येवंरूपा
स्य तदात्मसंस्थं तद्याविधं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्, एष योगस्य
परमोऽवधिः ॥ १०१ ॥

एतद्व्यादने प्रवृत्तो योगी प्रथमं किं कुर्यादित्यत आह यतो यत
ति । चञ्चल मनः अभावदोषादत एवास्थिरम् एवमविवेके अनिश्चयम्
विविधं मनो यदा यदा यतो यतो यथाह यथाक्लेशादेर्निमित्तात्
निश्चरति निर्गच्छति तदा तदा तस्मात् तस्मात् ब्रह्मादेः सकाशाद्विवक्ष्य
तां ब्रह्मादीनां निष्कालादिदोषहर्यनेनाभ्याशीकृत्य वैराग्यभावनापूर्वकं
निरवरोक्तमन आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवशतामाप्नोति ॥ १०२ ॥

एवं योगवशतोऽभ्यासवशादात्मन्येव मनः प्रशान्तिरिति मनःप्रशान्तौ
भवति इत्यत आह प्रशान्तेति । शान्तरजसं प्रसीदन्तोहादिकेभ-

यत्प्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योनसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्मात्मनि सुष्यति ॥ १०४ ॥

सुखमात्यन्तिकं यत् तद् बुद्धिमाह्वयतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ १०५ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुणैरपि विचाल्यते ॥ १०६ ॥

रजसम् अत एव प्रशान्तमनसं प्रकर्षेणात्यर्थं शान्तं विज्ञेयमन्यूनं मनो
यस्य तं ब्रह्मभूतं ब्रह्मैव इदं सर्वमिति निश्चयवत्तया जीवन्मुक्तम् अक-
ल्पसम् अक्षरमादिदर्शितम् एतं बोधिनमुत्तमं अविद्यत्वातिशयत्वादि-
दोषरहितं सुखमुपैति उपगच्छतीति ॥ १०२ ॥

संस्मृतीतार्थप्रपञ्चनपरान् तदीयानेव लोकां पठति ब्रह्मेति ।
चित्तं यत्र यस्मिन् काये योतसेवया योनामुद्वेगानेन सर्वथा विप्रयात्
निवारितं सुदुपरमते उपरमं गच्छतीति । किञ्च यत्र यस्मिन् काये
आत्मना समाधिपरिगृहेणानुकरणेनात्मानं परं ज्ञोतिःसकृपं पश्यन्
उपलभ्यमानः अस्मिन्नेव दृष्यति दृष्टिं भजते न विप्रवेष्टित्यर्थः ॥ १०४ ॥

किञ्च यत्र यस्मिन् काये आत्मनि स्थितोऽयं योगी आत्मनिकम्
आत्यन्तसेव भवतीति आत्यन्तिकम् अमलं बुद्धिदाह्यम् इन्द्रियनिरपेक्षम् ।
बुद्ध्या लक्षणाचम् अतीन्द्रियम् इन्द्रिययोचरातीतम् अविषयजनितं
यत् तदीदृशं सुखं वेत्ति अनुभवति किञ्चात्मानि स्थितोऽयं तत्त्वतस्तथा
आत्मकत्वाच्च चलति न प्रचलते ॥ १०५ ॥

किञ्च बलात्मानं सर्वथा प्राप्य चापरं शान्तं लाभान्तरं ज्ञतोऽपि
न मन्यते आत्मवासाच्च परं विद्यते इति श्रुतेः । किञ्च यस्मिन्मात्मनो
स्थितो गुणैरपि दुःखेन अस्मान्निवातादिवत्तत्वेन हृद्भाद ए
न विचाल्यते ॥ १०६ ॥

तं विद्याद् दुःखसंयीमविबीजं योगसंश्रितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विषयेतसा ॥ १०७ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ १०८ ॥

उत्सेक उदधेर्यद्वत् कुशाग्रे यैकविन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वत् भवेदपरिखेदतः ॥ १०९ ॥

इदानीमुपपादितं योगं निगमयति तं विद्यादिति । शनैः शनैः-
रित्यादिना यावद्विनिश्चयेर्विगच्छ आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तस्तं
दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगक्षणेन वियोगस्तं विपरीतलक्षणया
योगसंश्रितं योग इत्येवं संश्रितं विद्याज्जानीयात् । एवंविधयोगावृत्ताने
किञ्चित् कर्त्तव्यताविशेषमाह स निश्चयेनेति । स पूर्वोक्तो योगो
निश्चयेनाध्यवसायेन अनिर्विषयेतसा निर्वेदरहितेन चित्तेन योक्तव्यो-
ऽमुषेयः ॥ १०७ ॥

इदानीमुक्तमर्थमुपसंहरति युञ्जति । विगतकल्मषो योगा-
न्तरायवर्जितो योगी सदा आत्मनमेवं यथोक्तेन प्रकारेण युञ्जन्नु-
पबन्धानः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा संस्पर्शं यस्य सुखस्य
तद् ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मस्वरूपभूतमिति यावत् । आत्मनमविनश्यत् निरति-
शयं सुखमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

अनिर्वेदेन क्रियमाणो योगाभ्यासः फलपञ्चानो भवतीत्येतत्
सहजान्तराह उत्सेक इति । कुशाग्रेष्वोद्भृतेनैकेन विन्दुना क्रियमाण
उदधेर्यद्वत्कः उद्भूय बहिःसिचनं परिखेदाभावे इति यद्वत् कालान्तरे
भवेदेव तद्वदेव मनसो निग्रहोऽपि अनिराहितेन क्रियमाणः कालान्तरे
विद्येत् इदञ्च टिप्पिभोपाख्यानं मनसि निधायोक्तम् ॥ १०९ ॥

वृहद्रथस्य राजर्षेः शाकायन्यो मुनिः सुखम् ।

ग्राह मैत्रास्यशाखायां समाभ्युत्तिपुरःसरम् ॥ ११० ॥

यथा निरिन्धनो वक्त्रिः स्वयोनौ उपशम्यति ।

तथा वृत्तिश्चयाच्चित्तं स्वयोनौ उपशम्यति ॥ १११ ॥

स्वयोनौ उपशान्तस्य मनसः सत्यकामिनः ।

इन्द्रियार्थविमूढस्यामृताः कर्मवशानुगाः ॥ ११२ ॥

चित्तमेव हि संसारस्तत् प्रयत्नेन शोधयेत् ।

यच्चित्तस्तन्मयी मर्त्यो गुह्यमेतत् सनातनम् ॥ ११३ ॥

न केवलमयमर्थो गीतायामभिहितः किन्तु मैत्रायणीयशाखावा-
मपीत्याह वृहदिति । मैत्रायणीयनामके यजुःशाखाभेदे शाखावन्द-
नामा कश्चिदभिः अशिष्यत्वेनोपपन्नस्य वृहद्रथास्यस्य राजर्षेर्ब्रह्मसं-
समाध्यभिधानपूर्वकं यथा भवति तथोक्तवान् ॥ ११० ॥

केन प्रकारेणोक्तवानित्याशङ्क्य तत्प्रतिपादकान् तदीयान् मन्त्रान्
पठति यथेति । निरिन्धनो दग्धकाष्ठो वक्त्रिः स्वयोनौ स्वकारणे
तेजोमाले उपशम्यति ज्वालादिरूपं विद्येनाकारं परित्यज्य तेजो-
मालरूपेण यथावतिष्ठते तथा तेन प्रकारेण चित्तमनःकरणमपि वृत्ति-
क्षयाच्चिरोपसमाध्यम्यासेन राजवादिमकवृत्तिनाशात् स्वकारणे सत्त्व-
माले उपशम्यति सत्त्वमालावशेषं भवतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

ततः किसित्यत आह स्वयोनौविति । सत्ये आत्मनि निर्विशेषे
काशोऽस्यास्तीति सत्यकामी तस्यात एव स्वयोनौ उपशान्तस्य
त्वादिव इन्द्रियार्थविमूढेन्द्रियार्थेषु विषयेषु शब्दादिषु विमूढस्य विष-
यस्य ज्ञानान्धस्य मनसः कर्मवशमतुल्यमस्तीति कर्मवशानुगाः सुखा-
दयः जन्मतामाविशत्यज्ञानेन निम्याभूताः स्फुरित्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु चित्तोपशान्तौ जगज्जित्वा भवत्येतदुपपन्नं तदुपादानकत्वा-

चित्तस्य हि प्रसादेन हृदि कथं शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमधर्ममश्नुते ॥ ११४ ॥

भावात् तस्येत्याशङ्काह चित्तमिति । यद्यपि स्वरूपेण चित्तोपादानकं जगद् भवति तथापि तस्य भोग्यत्वं चित्तकारणकमेव हि शब्देनात्र सर्वोत्तुम्भं प्रमाणयति सुषुप्तादौ चित्तविलये भोगादर्शनादिति भावः । यतश्चित्तात्मकः संसारः अतस्तच्चित्तमेव प्रयत्नेनाभ्यासवैराग्यादिलक्षण्येन शोधयेत् रजस्तमोसहाराहित्येनेकाग्रं कुर्यात् । नन्वात्मनो विलुप्तये आत्मैव शोधनीयो न चित्तमित्याशङ्काह यच्चित्तमिति । मर्त्यं इत्युपलक्षणं देहिभात्मस्य यो देही यच्चित्तो यस्मिन् प्रलदारादौ विषये चित्तवान् भवति स तन्मयः तदात्मक एव तस्याकल्पवैकल्ययोरात्मन्येव समारोपणम् एतत् सनातनमिदमनादिसिद्धं शुद्धं रहस्यम् । एतदुक्तं भवति स्वभावतः शुद्धस्यात्मनो यतश्चित्तसम्पर्कादेव संसारित्वं ध्यायतीव लेखायतीवेति श्रुतेः अतश्चित्तस्य शोधनेनात्मनः संसारनिवृत्तिरिति ॥ ११३ ॥

नन्वादिभयपरम्परारोषार्जितसुखदुःखप्रदपुण्यपापकर्मणोः सतोश्चित्तशोधनेनापि कथमात्मनः संसारनिवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्का चित्तप्रसादोपलक्षितब्रह्मानुसन्धानेन सकलकर्मजयोपपत्तेर्भविष्यति परिहरति चित्तमेति । हि शब्देन तद्व्यवस्थेभीकानुसन्धानौ प्रोतं प्रदूयेतैव ह्यास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु सहस्रं च, प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेदित्यादिश्रुतिसिद्धिर्निर्दिष्टा द्योतयति । ततः किमिच्छत आह प्रसज्येति । प्रसज्य आत्मा चेतो यस्य स तथोक्तः आत्मनि स्वस्वरूपमूर्तेरद्वितीयानन्दलक्षणे ब्रह्मणि स्थित्वा तदेवाहमिति निश्चयेन इच्छायां परिहृत्य चित्तात्मरूपेणावस्थाय अक्षयमपिनाशि यस् सुखं स्वस्वरूपं तदश्नुते ॥ ११४ ॥

समासक्तं कथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।

यद्येवं ब्रह्मणि स्यात् तत् को न मुञ्चेत बन्धनात् ॥ ११५ ॥

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धाशुद्धमेव च ।

अशुद्धं कामसम्पर्कात् शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ ११६ ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं सुप्तौ निर्विषयं मुक्तम् ॥ ११७ ॥

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो

निवेशितस्यात्मनि यत् सुखं भवेत् ।

न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा

स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥ ११८ ॥

प्रसङ्गात्मात्मनि स्थिते त्वुक्तमेवार्थं दृष्टान्तोक्तिपुराचरं ब्रूयति
समासक्तमिति । प्राचिनचित्तं विषय एव गोचर इन्द्रियप्रचारभूमि-
प्राप्तिन् यथा सभागतः सस्यगासक्तं भवति तदेव चित्तं ब्रह्मणि
प्रत्यगभिज्ञे परमात्मनि यद्येवमासक्तं स्यात् तर्हि कः संसारात् न
मुञ्चेत सर्वोऽपि मुच्यत एवेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

उक्तार्थदायाय मनसोऽवान्तरभेदमाह मन इति । तत्र कारण-
माह अशुद्धमिति । काम इत्युपसङ्गस्य क्रोधादेरपि ॥ ११६ ॥

द्विविधस्यैव तस्य क्रमेण संसारमोक्षयोर्हेतुतां दर्शयति मन
येति ॥ ११७ ॥

प्रसङ्गात्मात्मनि स्थित्वा सुखमप्यवगच्छते इत्युक्तमेवार्थं
श्रुतिः स्वयमेव प्रपञ्चयति समाधीति । आत्मनि प्रत्यक्सत्त्वे निवे-
शितस्य समाधिनिर्धूतमलस्य समाधिना प्रत्यगब्रह्मचोरैकगोचर-
प्रत्यया इत्यादि निर्धूतमलस्य निःशेषेण निवारितरजसमोक्षस्य चेतसः

यद्यप्यसौ चिरं कालं समाधिर्दुर्लभो नृशाम् ।

तथापि अष्टिकी ब्रह्मानन्दं निश्चाययत्यसौ ॥ ११८ ॥

अज्ञानस्यैव योऽत्र निश्चिनोत्येव सर्वथा ।

निश्चिते तु सकृत् तस्मिन् विश्वसित्यन्यदाप्ययम् ॥ १२० ॥

तादृक् पुमानुदासीनकाले प्यानन्दवासनाम् ।

उपेक्ष्य मुख्यमानन्दं भावयत्येव तत्परः ॥ १२१ ॥

तस्मिन् समाधौ यत् सुखसत्त्वद्यते तदा समाधावुत्पन्नं तत् सुखं गिरा
वादा वर्णयितुं न शक्यते अलौकिकत्वात् इत्यर्थः, किन्तु स्वयं तत्-
स्वरूपभूतं सुखमन्तःकरणेनैव गृह्यते ॥ ११८ ॥

नन्वेवैव समाधेर्दुर्लभत्वात् कथमनेन ब्रह्मानन्दनिश्चयसम्भव इत्या-
शङ्काहं यदापीति । अस्य समाधेः सन्ततस्यासम्भवेऽपि अष्टिकस्य तस्य
सम्भवात्तेनैव अयमानन्दो निश्चेतुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

नन्वात्मदर्शदाय अवस्थादौ प्रवृत्ता अपि केचिदानन्दतन्निश्चयन्यूस्था
वर्हिर्हस्ता वस्तुनो इत्याशङ्क्य अज्ञादिरहितानां तथात्वेऽपि अज्ञादि-
मतां तन्निश्चयो भवत्येव इत्याह अज्ञानुरिति । व्यसनं सर्वथा सम्पा-
दयिष्यामीत्याद्यहः तद्वान् व्यसनी । अत्र समाधौ । सर्वथा अवश्यम् ।
ततः किमित्यत आह निश्चित इति । तस्मिन् ब्रह्मानन्दे सकृदेकदा
अष्टिकसमाधौ निश्चिते सति अयं सकृन्निश्चयवानन्यदापि इतरास्तित्रपि
काले विश्वसिति प्यानन्दोऽस्तीति विश्वासं करोति ॥ १२० ॥

ततोऽपि किमित्यत आह तादृगिति । तादृक् पुमान् अज्ञादि-
परः परं सकृन्निश्चयवान् पुरुष कोदासीन्यदशावामपि उपलभ्यमानं
प्रेषेत्मानन्दवासनासुप्तेष्वपि तत्परो ब्रह्मानन्दे तात्पर्यवान् भूत्वा तमेव
भावयति ॥ १२१ ॥

परव्यसनिनी भारी व्यग्रापि गृहकक्षणि ।

तदेवास्त्रादयत्यन्तः परसङ्करसामनम् ॥ १२२ ॥

एवं तच्चे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।

तदेवास्त्रादयत्यन्तर्वहिव्यं वङ्हरमपि ॥ १२३ ॥

धीरत्वमक्षप्रावव्येऽप्यानन्दास्त्रादवाञ्छया

तिरस्कृत्याखिलाक्षाणि तच्चिन्तायां प्रवर्त्तनम् ॥ १२४ ॥

भारवाही शिरोभारं मुक्तास्ते विश्रमङ्गतः ।

संसारव्यापृतित्यागे तादृग्बुद्धिस्तु विश्रमः ॥ १२५ ॥

विश्रान्तिं परमां प्राप्तस्त्वौदासीन्ये यथा तथा ।

सुखदुःखदशायाञ्च तदानन्दैकतत्परः ॥ १२६ ॥

एवं व्यवहारकावेऽपि निजानन्दं भावयति इत्यत्र दृष्टान्तमाह
यरेति ॥ १२२ ॥

दाष्टान्तिके योजयति एवमिति ॥ १२३ ॥

धीरशब्दार्थमाह धीरत्वमिति । इन्द्रियाणां विषयाभिमुख्येन पुरु-
षाकर्षणसामर्थ्येऽपि स्वरूपसुखानुसन्धानेच्छया सर्वाणीन्द्रियाणि तिर-
स्कृत्यानन्दानुसन्धान एव प्रवर्त्तनानत्वं धीरत्वमित्यर्थः ॥ १२४ ॥

विश्रान्तिशब्दस्य विवक्षितमर्थं सदृष्टान्तमाह भारवाहीति । यथा
लोके भारं वहन् पुरुषः अमहेतुं शिरसि स्थितं भारं परित्यज्य
अमरङ्गितो वर्त्तते तथा संसारव्यापारत्यागे सति अमरङ्गित आसन्निति
जायमाना या बुद्धिः सा विश्रमशब्देनोच्यते इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

इदानीं फलितमर्थमाह विश्रान्तिमिति । परमां निरतिशयां
विश्रान्तिम् उक्तवक्ष्यामि प्राप्तः पुरुषः स्वस्य औदासीन्यदशायां यथा
परमानन्दास्त्रादने तात्पर्यवान् भवति एवं सुखदुःखहेतुमाप्तिकावेऽपि

अग्निप्रवेशहेतौ धीः शृङ्गारं यादृशी तथा ।

धीरस्योदैति विषयेऽनुसन्धानविरोधिनि ॥ १२७ ॥

अविरोधसुखे बुद्धिः स्वानन्दे च गमागमौ ।

कुर्वन्त्यास्ते क्रमादिषा काकाक्षिवदितस्ततः ॥ १२८ ॥

एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः ।

यात्यायात्येवमानन्दद्वये तत्त्वविदो मतिः ॥ १२९ ॥

भुञ्जानो विषयानन्दं ब्रह्मानन्दश्च तत्त्ववित् ।

तदनुसन्धानं परित्यज्य निजानन्दास्वादन एव तात्पर्यवान् भवतीत्यर्थः ॥ १२६ ॥

ननु दुःखस्य प्रतिकूलत्वेन तदनुसन्धानेष्वाभावेऽपि वैषयिकसुख-
स्यानुसन्धानेन पुरुषैरर्थ्यमानत्वात् तदनुसन्धानेष्वा कुतो न भवेदित्या-
शङ्क्य तस्य विषयसम्पादनाद्विद्वान् अतीव बुद्धिर्बुद्धत्वापादनेन निजा-
नन्दानुसन्धानविरोधित्वात् तदिच्छापि विवेकिनो न जायते इति दृष्टान्त-
प्रदर्शनपूर्वकमाह अस्मीति । शीघ्रं देहविमोचनेष्वायां दृढतरायां
सत्यां तद्विचक्षणकारणे अलङ्कारादौ यथाग्निप्रवेष्टुर्वैराग्यबुद्धिरुच्यते
एवं वैराग्यादिषाधनसम्पन्नस्य विवेकिनो ब्रह्मानुसन्धानविरोधिनि
विषयसुखेऽपीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

भाभूद्विरोधिनि विषयसुखे रक्षा अप्रयत्नसौख्यभ्याम्बुद्धिर्बुद्धत्वा-
हेतौ विषये किं न भवतीत्यत आह अविरोधीति ॥ १२८ ॥

दृष्टान्तं विवक्षोति एकैव दृष्टिरिति । यथा काकस्य दृष्टिर्दृश्यते
अग्रेति दर्शनसाधनं अक्षुरिन्द्रियमेव वामदक्षिणनेत्रयोर्गोचरयोः
पक्षायेष गमनानगमे करोति एवं विवेकिनो बुद्धिरप्यानन्दद्वये
त्यर्थः ॥ १२९ ॥

हिभाषाभिन्नवद् विद्यादुभौ लौकिकवैदिकौ ॥ १३० ॥

दुःखप्राप्तौ च नोद्देगी यथा पूर्वं यतो हिदृक् ।

गङ्गामन्नाहुः कायस्य पुंसः शीतोष्णधीर्यथा ॥ १३१ ॥

इत्थं जागरणे तत्त्वविदी ब्रह्मसुखं सदा ।

भाति तद्वासनाजन्ये स्वप्ने तत् भासते तथा ॥ १३२ ॥

अविद्यावांसनाप्यस्तीत्यतस्तद्वासनोत्थिते ।

स्वप्ने मूर्खवदेवैव सुखं दुःखेषु वीक्षते ॥ १३३ ॥

दाष्टान्तिकं प्रपञ्चयति भुञ्जाम इति । तत्त्वविदुर्विषयान् भुञ्जामन्त-
ज्जन्यं विषयानन्दसुपनिषदाख्यातवर्तं ब्रह्मानन्दसु लौकिकवैदिकादुभौ
विषयानन्दब्रह्मानन्दौ भाषाद्वयवैदिकत्वानौयादित्यर्थः ॥ १३० ॥

ननु दुःखादुभयदयायासहेने सति कथं निजानन्दादुभय इत्या-
शङ्काह दुःखेति । यतो यस्मात् कारणात् विवेकी हिदृक् लौकिक-
वैदिकव्यवहारयोरपि वेत्ता असतो दुःखप्राप्तावपि पूर्ववदज्ञानदयायासि-
न तस्योद्देगः विवेकेन तदा बाध्यमानत्वात् असतो दुःखानुभवकालेऽपि
निजानन्दादुभयसम्बन्धान् न विरुध्यते इत्यर्थः । युगपदुभयानुसन्धाने
दृष्टान्तमाह गच्छेति ॥ १३१ ॥

फलितमाह इत्यमिति । सदा सुखं दुःखानुभवदयायां तृणौ-
त्थितौ चेत्यर्थः । न केवलं जागरणे एव तज्ज्ञानं किन्तु स्वप्न-
स्यावपीत्याह तद्भासतेति । हेतुनर्भितं विशेषणं जाग्रदुवासनाजन्य-
त्वात् असत्यं तस्मापि तद्ब्रह्मसुखं तथा जाग्रदवस्थायासिभ्य भासते
इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

ननु स्वप्नज्ञानान्दादुभयवासनाजन्यत्वे सति ज्ञानम् एव भासते
इत्याशङ्काह अविद्येति । न केवलमानन्दवासनाबाधेन असौ जाग्रते

ब्रह्मानन्दाभिधे पन्थे ब्रह्मानन्दप्रकाशकम् ।

योगिप्रत्यक्षसध्याये प्रथमेऽस्मिन् दीरितम् ॥ १३४ ॥

इति ब्रह्मानन्दे योगानन्दः समाप्तः ।

द्वादशपरिच्छेदः ।

ब्रह्मानन्दे आत्मानन्दः ।

मन्वे वं वासनानन्दाद् ब्रह्मानन्दादपीतरम् ।

वेत्तु योगी त्रिजानन्दं मूढस्यात्रास्ति का गतिः ॥ १ ॥

किन्त्वविद्यावासनावलादपि अतस्तदासनाजन्यात्वात् तत्रासत्वेव सुखाद्यनु-
भवो भवतीत्यर्थः ॥ १३२ ॥

एतावता पन्थसन्दर्भेण चक्रमर्थं निगमयति ब्रह्मानन्देति ब्रह्मा-
नन्दनामके अध्यायपञ्चकात्मके पन्थेऽस्मिन् प्रथमाध्याये सुषुम्नप्रवस्थाया-
सौदासोक्तकालेऽपि, समाध्यवस्थायां सुखदुःखदशायाञ्च स्वप्रकाशचिद्रूप-
ब्रह्मानन्दस्य प्रकाशकं योग्यतुभवरूपं प्रत्यक्षचक्रमित्यर्थः । इदञ्चोपलक्षणम्
आत्मभादीनां तेषामप्यत्र प्रदर्शितत्वात् ॥ १३४ ॥

इति ब्रह्मानन्दे योगानन्दव्याख्या समाप्ता ।

मत्वा श्रीभारतीतीर्थयित्थारण्यसुनीश्वरौ ।

ब्रह्मानन्दाभिधे पन्थे आत्मानन्दो विविच्यते ॥

इदं प्रथमाध्याये विवेकिनो योगेन त्रिजानन्दातुभवप्रकारं

धर्माधर्मवशादिषु जायतां श्रियतामपि ।

पुनः पुनर्देहलक्ष्यैः किं नो दाक्षिण्यतो वद ॥ २ ॥

अस्ति वोऽनुजिष्टत्वाद् दाक्षिण्येन प्रयोजनम् ।

तर्हि ब्रूहि स मूढः किं जिज्ञासुर्वा पराङ्मुखः ॥ ३ ॥

उपास्तिं कर्म वा ब्रूयाद् विमुखाय यथोचितम् ।

मन्दप्रश्नन्तु जिज्ञासुमात्मानन्देन बोधयेत् ॥ ४ ॥

प्रदर्श्य मूढस्य जिज्ञासोरात्मानन्दशब्दवाच्यत्वं पदार्थविवेचनसुखेन
ब्रह्मानन्दानुभवप्रकारप्रदर्शनाय शिष्यप्रश्नसवतारयति नन्वेवमिति ॥ १ ॥

शिष्यैष्ये' पृष्टो गुरुरतिमूढस्य विद्याधिकार एव नास्तीत्याह
धर्मेति । एषोऽतिमूढोऽनादौ संसारे अतीतेषु जन्मेषु अतृप्तिसुखन-
दुष्कृतवशादानाविषदेहस्वीकारेण पुनः पुनर्जायतां श्रियतामिति ॥ २ ॥

सर्वावुपाहकत्वादाचार्येण तस्यापि काचन गतिर्विज्ञेय्येति शिष्य
आह अस्तीति । वो युष्माकम् अतृप्तिसुखत्वादतृप्तीदृशमिच्छोऽनुजि-
ष्टत्वस्तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात् शिष्योद्वरणेऽप्यायुक्तत्वाद् दाक्षिण्येन
तदुद्वरणप्रयोजनमस्तीत्यर्थः । एवं शिष्यवचनसाकर्ण्य गुरुरस्य विकल्प
पृच्छति तर्हीति । यदि मूढस्यापि काचन गतिर्विज्ञेया तर्हि स मूढः
किं रागो विरक्तो वेति यद ॥ ३ ॥

रागो ज्ञेयद्रागावसारेण कर्मबोधात्मनं वा वक्तव्यमिति प्रश्ने परि-
हारमाह उपास्तिमिति । विमुखाय तत्त्वज्ञानविमुखाय बहिर्मुखाय
इत्यर्थः, यथोचितं कथायाम् अष्टावोकादिकाङ्गेऽपास्तिं ब्रूयाद्
स्वर्गादिकामयेत् कर्म ब्रूयादित्यर्थः । जिज्ञासुत्वेऽपि सोऽभिविवेकी
मन्दप्रश्नो वेति विकल्प अतिविवेकिनः पूर्वाध्यायोक्तप्रकारेण योगेन
ब्रह्मवाक्यात्कारणमिमेत्य मन्दप्रश्नस्यैतदर्थमोवाचमाह मन्दप्रश्नमिति ।
यो मन्दप्रश्नः मन्दा जज्ञा प्रश्ना बुद्धिर्वक्ष्यते मन्दप्रश्नं जिज्ञासुं
शब्दमिच्छुं जिज्ञासुमात्मानन्देन आत्मानन्दविवेचनसुखेन बोधयेत् ॥ ४ ॥

बोधयामास मैत्रेयीं याज्ञवल्क्यो निजप्रियाम् ।

न वा अरे पत्युरर्थे पतिः प्रिय इतीरयन् ॥ ५ ॥

पतिर्जाया पुत्रवित्ते पशुवाह्यणबाहुजाः ।

लोका देवा वेदभूते सर्वज्ञात्मार्यतः प्रियम् ॥ ६ ॥

पत्याविच्छा यदा पत्न्यास्तदा प्रीतिं करोति सा ।

क्षुदनुष्ठानरोगाद्यैस्तदा नेच्छति तत् पतिः ॥ ७ ॥

न पत्युरर्थे सा प्रीतिः स्वार्थ एव करोति ताम् ।

एवं केन का बोधिता इत्यत आह बोधयामासेति । याज्ञवल्क्य-
नामको यजुःशाखाविशेषप्रवर्त्तकः कश्चिदभिप्रेतयेतीमेतन्नासिकां निज-
प्रियां स्वमायां न वा अरे पत्युरर्थे पतिः प्रिय इति न वा अरे
पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यादिप्रकारेण ईरयन् ब्रुवन् बोधया-
मास बोधितवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

उत्तरत्र परमेमास्सदत्वेन परमानन्दरूपतामिति वाक्येन पर-
मेमास्सदत्वेन हेतुना आत्मनः परमानन्दरूपतां विषाधायिपुरादौ पर-
मेमास्सदत्त्वहेतुसमर्थनाय तावदुदाहृतवाक्यस्योपलक्षणपरतामभिप्रेत्य तत्-
करणस्य सकलपर्यायवाक्यतामर्थमाह पतिरिति । पतिजायादिकं
योग्यजातं भोक्तृशेषत्वात् भोक्तृसम्बन्धेनैव प्रियं न स्वरूपेणेत्यभि-
प्रेत्यः ॥ ६ ॥

इदानीं पूर्वोदाहृतस्य न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो
इति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति इत्यस्य वाक्यस्य
पर्यायार्थं विभज्य दर्शयति पत्याविच्छेति । यदा यस्मिन् काले पत्या-
पवायाः पत्यौ भर्त्तरि विषये इच्छा कामो भवति तदा सा पत्नी
सो मीतिं ह्येह करोति तदा तत्पतिः क्षुधादिना इच्छाभावहेतुना
नो भवति चेत् नेच्छति न कामयते ॥ ७ ॥

पतिश्चात्मन एवार्थे न जायार्थं कदाचन ।

अन्योऽन्यप्रेरणेऽप्येवं स्वेच्छयैव प्रवर्त्तनम् ॥ ८ ॥

श्मश्रुकण्टकवेधेन बाले रुदति तत्पिता ।

चुम्बत्येव न सा प्रीतिर्बालार्थं स्वार्थ एव सा ॥ ९ ॥

निरिच्छमपि रत्नादि वित्तं यत्नेन पालयन् ।

प्रीतिं करोति सा स्वार्थं वित्तार्थत्वं न शङ्कितम् ॥ १० ॥

अनिच्छति बलीवर्हे विवाहयिषते बलात् ।

एवञ्च सति किं फलितमित्यत आह न पत्युरिति । जायया क्रियमाणा या प्रीतिः सा न पत्युः प्रयोजनाय किन्तु जाया तां पत्यै प्रीतिं स्वार्थ एव स्वप्रयोजनायैव करोति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवतीत्यादि न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति इत्यन्तानां वाक्यानां तात्पर्यं क्रमेण विभज्य दर्शयति पतिश्चेत्यादिना । पतिश्च भर्ता स्वप्रयोजनायैव जायायां प्रीतिं करोति न जायाप्रोतये इत्यर्थः । नन्वेकैकामनया प्रवृत्तौ प्रीतिः स्वार्था भवतु युगपदुभयेच्छापवृत्तौ तु प्रीतेरुभयार्थता स्यादित्याशङ्क्याह अन्योऽन्येति । एवञ्चत्तेन प्रकारेण स्वेच्छयैव स्वकामनाप्ररणेच्छयैव प्रवर्त्तनसुभयोरपीति शेषः ॥ ८ ॥

स्वेच्छया प्रवर्त्तनत्वमेव दर्शयति श्मश्रुकण्टकेति । पिता क्रियमाणं पुत्रस्य चुम्बनं न पुत्रप्रीत्यर्थं तस्य श्मश्रुकण्टकवेधेन रोदनकर्मत्वात् अतस्तत्पितुः स्तुत्यर्थमेवेत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

चेतनेषु पतिजायापुत्रेषु क्रियमाणायाः प्रीतेः स्वार्थत्वपरार्थत्वसन्देहसंभवादचेतनत्वेनेच्छामात्ररहितस्य वित्तविषयस्य तच्छब्दैव नास्ति इत्यभिप्रेत्य न वा अरे वित्तस्य कामायेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह निरिच्छमपीति ॥ १० ॥

प्रीतिः सा बणिगर्थेव बलीवद्दार्थता कुतः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणं मेऽस्ति पूज्योऽहमिति तुष्यति पूजया ।

अचेतनाया जातेर्नी सन्तुष्टिः पुंस एव सा ॥ १२ ॥

क्षत्रियोऽहं तेन राज्यं करोमीत्यत्र राजता ।

न जातेर्वैश्यजात्यादौ योजनाग्रेदमोरितम् ॥ १३ ॥

स्वर्गलोकब्रह्मलोको स्तां ममेत्यभिवाञ्छनम् ।

लोकयोर्नोपकाराय स्वभोगायैव केवलम् ॥ १४ ॥

ईशविष्णादयो देवाः पूज्यन्ते पापनष्टये ।

न तन्निष्पापदेवार्थं स्वार्थं तत्तूपयुज्यते ॥ १५ ॥

चेतनत्वेऽपि बाहनादीष्कारहितपशुविषयस्य न वा क्षरे पशूना-
मित्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह अतिच्छतीति । बलीवद्देऽनङ्गिह अति-
च्छति भारं वोढुमिच्छामकुर्वत्यपि बलाद् विवाहयिषते बाहयितुं
कामयते तत्र वहनादिविषयायाः प्रीतेः बणिगर्थतैव न बलीवद्दार्थता
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

न वा क्षरे ब्राह्मणः कामाय इति वाक्यस्य तात्पर्यमाह ब्राह्मण्य-
मिति । ब्राह्मण्यनिमित्तया पूजया ब्राह्मणोऽहमस्मीति अभिमानवानेष
तुष्यति न जडजातिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

न वा क्षरे क्षत्रस्य इत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह क्षत्रियोऽहमिति ।
राज्योपभोगनिमित्तं सुखं क्षत्रियत्वजातिमतएव न क्षत्रियजातेरित्यर्थः ।
१३ क्षत्रियोदाहरणं वैश्याद्युपलक्षणार्थमित्याह वैश्येति ॥ १३ ॥

न वा क्षरे लोकानां कामायेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह स्वर्गेति ।
लोकद्वयोपादानं कर्मोपासनालक्षणसाधनद्वयसम्पादादृक्कललोकोपलक्ष-
णार्थम् ॥ १४ ॥

किञ्च ईशेति, पापनष्टये वापनिष्टतये इत्यर्थः । तत् पूजनं अ

ऋगादयो ह्यधीयन्ते दुर्ब्राह्मणानवाप्तये ।

न तत् प्रसक्तं वेदेषु मनुष्येषु प्रसज्यते ॥ १६ ॥

भूम्यादिपञ्चभूतानि स्थानदृष्टपाकशोषणैः ।

हेतुभिश्चावकाशेन वाञ्छन्त्येषां न हेतवे ॥ १७ ॥

स्वामिभृत्यादिकं सर्वं स्तोपकाराय वाञ्छति ।

तत्तत्ततोपकारस्तु तस्य तस्य न विद्यते ॥ १८ ॥

सर्वव्यवहृतिष्वेवमनुसन्धातुमीदृशम् ।

उदाहरणबाहुल्यं तेन स्वां वासयेन्मतिम् ॥ १९ ॥

निष्पापदेवार्थं स्वतः पापरहितानां देवानां न प्रयोजनाय किन्तु स्वार्थं पूजाकर्तुः प्रयोजनाय ॥ १५ ॥

किञ्च ऋगादय इति । दुर्ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यं तच्च दुर्ब्राह्मण्यं मनुष्यत्वावान्तरजातिरूपं तद्गृहितेषु वेदेषु न प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

किञ्च भूम्यादीति । सर्वं प्राणिनः व्यवस्थानप्रदानदृष्टिनिवारणपाककरणार्द्रशोषणावकाशप्रदानाख्यहेतुभिर्निमित्तैः पृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि वाञ्छन्ति अपेक्षन्ते एषां पृथिव्यादीनान्तु हेतवे व्यवस्थानवाञ्छनादीनि निमित्तानि न सन्ति अतो न स्वयमाकाङ्क्षन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानीं न वा अरे सर्वस्य कामायेत्यस्य वाक्यस्य तात्पर्यमाह स्वामिभृत्यादीति । भृत्यादिः सर्वो जनः स्वाम्यादिकं सर्वं स्तोपकाराय वाञ्छति एवं स्वाम्यादिरपि ॥ १८ ॥

ननु श्रुतावेवं बह्वुदाहरणदर्शनं किमर्थं कृतमित्याशङ्क्याह सः इति । इच्छापूर्वकेषु सर्वेष्वपि भोजनादिव्यवहारेषु एवम् व्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्युक्तेन प्रकारेणानुसन्धानाय ईदृशं पतिजायादिषु प्रीतिदर्शनरूपम् उदाहरणबाहुल्यमुक्तमिति शेषः, ते

अथ केयं भवेत् प्रीतिः श्रूयते या निजात्मनि ।
 रागो बद्धादिविषये अद्या यागादिकर्मणि ।
 भक्तिः स्यात् गुरुदेवादाविच्छेदा त्वप्राप्तवस्तुनि ॥ २० ॥
 तद्वर्त्तु सात्विकी वृत्तिः सुखमात्रानुवर्त्तिनी ।
 प्राप्ते नष्टेऽपि सद्भावादिच्छातो व्यतिरिच्यते ॥ २१ ॥

कारणेन सां स्वसम्बन्धिनीं मतिं बुद्धिं वासयेत् सर्वथापि स्वशेषत्वा-
 न्मनेन स्वात्मनः प्रियतमत्वानुसन्धानवतीं कुर्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

नन्वात्मशेषत्वेन सर्वस्य प्रियत्वस्योक्तेरात्मनः प्रियतमत्वसुक्तमनुपपन्नं
 विकल्पे क्रियमाणे प्रीतेरेव दुर्भिरूपत्वादित्यभिप्रायेण प्रीतिस्वरूपं
 वृत्त्यति अथ केयमिति । अथशब्दः प्रश्नार्थः । या निजात्मनि प्रीतिः
 श्रूयते इतीयं प्रीतिः का किं रागरूपा किंवा अज्ञारूपा भक्तिरूपा
 यदेच्छारूपेति किंशब्दार्थः । चतुर्थपि पक्षेषु प्रीतेः सर्वविषयत्वं न
 सम्भवतीत्याह राग इति । रागश्चेद् बद्धादिष्वेव स्यात् न यागादिषु
 अद्या चेत् यागादिष्वेव स्यात् न बद्धादिषु भक्तिश्चेत् गुर्वदिष्वेव स्यात्
 नेतरेषु इच्छा चेत् अप्राप्तवस्तुविषये स्यात् नेतरविषये अतो न सर्व-
 विषयत्वं प्रीतेरित्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तप्रकारचतुष्टयातिरिक्तं पञ्चमादाय उत्तरमाह तर्हीति । प्रीते-
 रागादिरूपत्वासम्भवे सति सुखमात्रानुवर्त्तिनी सुखमेव सुखमात्रमनु-
 सृत्य वर्त्तते इति सुखमात्रानुवर्त्तिनी सुखैकगोचरा इत्यर्थः, सात्त्विकी
 सत्त्वगुणपरिचायकरूपा वृत्तिरन्तःकरणवृत्तिः प्रीतिरस्तु । ननु तर्हि
 सा प्रीतिरिच्छैव इत्याशङ्क्याह प्राप्त इति । इच्छा तावदप्राप्तसुखादि-
 मात्रविषया इत्यन्तु सर्वविषया प्राप्ते लब्धे सुखादौ नष्टेऽपि तस्मिन्
 विषये विद्यमानत्वात् इच्छातः इच्छाया व्यतिरिच्यते भिद्यते ॥ २१ ॥

सुखसाधनतोपाधेरन्नपानादयः प्रियाः ।

आत्मानुकूल्यादन्नादिसमञ्चेदमुनात्र कः ।

अनुकूलयितव्यः स्यान्नैकस्मिन् कर्मकर्तृता ॥ २२ ॥

सुखे वैषयिके प्रीतिमात्रमात्मा त्वतिप्रियः ।

सुखे व्यभिचरत्येषा नात्मनि व्यभिचारिणी ॥ २३ ॥

इदानीं सुखसाधनभूतेषु अन्नादिव्यव आत्मन्यपि प्रीतिदर्शनात्
आत्मनोऽप्यन्नादिवत् सुखसाधनता स्यात् इति शङ्कते सुखेति । अन्न-
पानादयः सुखसाधनत्वोपाधिना यथा प्रियादृष्टाः आत्मापि आनुकूल्यात्
प्रियत्वात् अन्नादिवन्नः अन्नपानादिवत् सुखसाधनं स्यादित्यर्थः । तत्रे-
दमनुमानं सृजितं विमत आत्मा सुखसाधनं भवितुमर्हति प्रियत्वात्
अन्नादिवत् इति । अन्नादिषु भोग्यत्वमुपाधिरित्यभिप्रायेण परिहरति
असुनेति । अत्र लोके असुना सुखसाधनतया अनुकूलेन अनुकूलयि-
तव्यः कः स्यान्न कोऽपि स्यात् आत्मातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादित्यर्थः ।
ननु स्वयमेवानुकूलयितव्यः स्यात् इत्यत आह नेकर्त्तृता इति । एकस्यै-
वात्मनो युगपदुपकार्यत्वमुपकारकत्वञ्चेति धर्मद्वयं विरुद्धमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु अन्नादिवत् सुखसाधनत्वाभावेऽपि सुखवत् भोक्तृश्रेयसादि
स्यात् इत्याशङ्क्य आत्मनो निरतिशयप्रेमासदत्वात् नैवमिति परिहरति
सुखेति । वैषयिके विषयजन्ये सुखे प्रीतिमात्रं प्रीतिरेव न निरति-
शया आत्मा तु अतिप्रियो निरतिशयप्रेमविषयः अतो न विषयजन्य-
सुखतुल्य इत्यर्थः । तयोद्भवयोरुपपत्तिमाह सुखे व्यभिचरतीति । सुखे
वैषयिके सुखे जायमाना एषा प्रीतिर्व्यभिचरति कदाचित् सुखान्तरं
गच्छति न तस्मिन्नेव नियतावतिष्ठते आत्मनि तु विद्यमाना प्रीतिर्न
व्यभिचारिणी विषयान्तरगामिनी न भवति अतो निरतिशया वा
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

एकं त्यक्तान्यदादत्ते सुखं वैषयिकं सदा ।

नात्मा त्याज्यो न चादेयस्तस्मिन् व्यभिचरेत् कथम् ॥२४॥

हानादानविहीनेऽस्मन्नपेक्षा चेत् तृणादिवत् ।

उपेक्षितुः स्वरूपत्वान्नोपेक्ष्यत्वं निजात्मनः ॥ २५ ॥

रोगक्रोधाभिभूतानां सुमूर्षा वीक्ष्यते क्वचित् ।

ततो द्वेषाद्भवेत्याज्य आत्मेति यदि तन्न हि ।

त्यक्तुं योग्यस्य देहस्य नात्मता त्यक्तुरेव सा ।

न त्यक्तव्यं स्ति स द्वेषस्याज्ये द्वेषे तु का क्षतिः ॥२६॥

सुखमोचरायाः प्रीतेर्व्यभिचारं दर्शयति एकमिति । आत्मनि तदभावं दर्शयति नात्मेति । अयोग्यत्वादित्यर्थः । फलितमाह तस्मिन् क्षतिः ॥ २४ ॥

हानादिविषयत्वाभावेऽप्यात्मनः तृणादिवत् उपेक्षाविषयत्वं स्यादिति शङ्कतं हानेति । हानं परित्यागः । आदानं स्वीकारः । उपेक्षा बोधाधीन्यम् । आत्मनो हानाद्यविषयत्ववत् उपेक्षाविषयत्वमपि न सम्भवति अयोग्यत्वादित्यभिप्रायेण परिहरति उपेक्षितुरिति । उपेक्षितुरपेक्षाकर्तुर्यो निजात्मा अविनाशस्वरूपोऽस्ति तस्य स्वरूपत्वात् स्वस्वरूपत्वादेव स्वव्यतिरिक्ततृणादिवत् नोपेक्ष्यत्वम् उपेक्षाविषयत्वं न विद्यत इति शेषः ॥ २५ ॥

ननु हानविषयत्वमात्मनो नास्तीत्युक्तमनुपपन्नं द्वेषात्याज्यत्वदर्शनादिति शङ्कते रोगेति । यतो सुमूर्षा दृश्यते अत आत्मनि द्वेषसम्भवाद् द्वेषिकादिवदात्मापि त्याज्य इति यदुच्यते इति शेषः । तत्त्यागस्यात्मव्यतिरिक्तदेहविषयत्वान्मैवमिति परिहरति तन्न हीति । त्यक्तुमुत्कृष्टं योग्यस्योचितस्य देहस्यात्मता नास्ति । कस्य तर्हि सा इत्यत आह त्यक्तुरिति । त्यक्तुर्देहत्यागकारणो देहातिरिक्तस्य जीवस्य सात्मता

आकार्यत्वेन सर्वस्य प्रीतिश्चात्मा क्षतिप्रियः ।

यथा पितुः पुत्रमित्रात् पुत्रः प्रियतरस्तथा ॥ २७ ॥

मानं भूयमहं किन्तु भूयासं सर्वदेव्यसौ ।

आशीः सर्वस्य दृष्टेति प्रत्यक्षा प्रीतिरात्मनि ॥ २८ ॥

इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रीतौ सिद्धायामेवमात्मनि ।

पुत्रभार्यादिशेषत्वमात्मनः कैश्चिदीरितम् ॥ २९ ॥

इत्यर्थः । भवतु त्वत्पुत्रात्मत्वं प्रकृते किमायातमित्यत आह न त्वत्पुत्र इति । अतो नात्मनस्त्यक्तत्वमित्यभिप्रायः । मामूदात्मनि द्वेभो देहे तूपबभूव एव इत्याशङ्क्याह त्वाक्य इति । त्वाक्ये देहगोचरे द्वेवे सत्यपि का क्षतिरात्मनस्त्वामाभाववादिनो मनेति शेषः ॥ २६ ॥

तदेवं न वा अरे पत्युः कामायेत्यारभ्य आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यन्तायाः श्रुतेस्तात्पर्यं पर्यालोचनया आत्मनः प्रियतमत्वं प्रदर्श्य युक्तितोऽपि तद्दर्शयति आत्मेति । सर्वस्य सुखसहिततत्त्वाधन-जातस्य पतिजायादेरात्माद्यत्वेन स्वस्योपकारकत्वेन प्रीतिश्च प्रियत्वादपि आत्मा उपकार्यः स्वयमतिशयेन प्रियः सिद्धो ह्येत्यर्थः । तदेव दृष्टान-प्रदर्शनेन स्पष्टयति यद्येति । लोके यथा पुत्रमित्रात् पुत्रस्य मित्रभूतात् पुत्रद्वारा प्रीतिविषययज्ञदत्तादेः सकाशात् पुत्रो देवदत्तादिरव्यवधानेन प्रीतिविषयत्वात् अतिशयेन प्रियो भवति पितृर्विष्णुमित्रादेस्तथा तद्वत् स्वसम्बन्धित्वेन प्रीतिविषयात् सर्वस्मात् स्वयमतिशयेन प्रिय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमात्मनि श्रुतिश्रुतिभ्याम् उपपादितां निरतिशयां प्रीतिमनुभव-दर्शनेन ब्रूयति मा न भूवमिति । अहं मा न भूवमिति न कापि ममा-सत्त्वमस्तु किन्तु सर्वदेव भूयासं सदा मम सत्त्वमस्तु इत्येवं रूपं आशीः प्रार्थना सर्वस्य प्राप्तिजातस्य सम्बन्धिनी दृष्टा सर्वेऽप्येवमेव प्रार्थयन्ते इत्यर्थः । फलितमाह प्रत्यक्षेति । यतः एव सर्वैः प्रार्थ्यते अत आत्मनि निरतिशया प्रीतिः प्रत्यक्षसिद्धा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतद् विवक्षया पुत्रे सुख्यात्मत्वं श्रुतीरितम् ।

आत्मा वै पुत्रनामेति तच्चोपनिषदि स्फुटम् ॥ ३० ॥

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।

अथास्येतर आत्मायं कृतकृत्यः प्रमीयते ॥ ३१ ॥

सत्यप्यात्मनि लोकोऽस्ति नापुत्रस्यात एव हि ।

अनुशिष्टं पुत्रमेव लोक्यमाहुर्मनौषिणः ॥ ३२ ॥

वृत्तानुकीर्तनपुरःसरं मतान्तरं दूषयितुमनुभाषते इत्यादिभि-
रिति । इतिशब्देनानुभवः परावृत्त्यते आदिशब्देन युक्तिश्रुती इत्यादि-
भिरनुभवश्रुतियुक्तिवक्ष्यैस्त्रिभिः प्रमाणैरेवमुक्तेन प्रकारेणात्मनि धीतौ
सिद्धायामपि कैश्चित् श्रुत्यादितात्पर्यान्भिन्नैरात्मनः पुत्रभाष्यादिशेषत्वं
पुत्रादीन् प्रति स्वस्योपसर्जनत्वमीरितमभिहितम् ॥ २९ ॥

इदं कुतोऽबनतमित्यत आह एतदिति । एतद्विवक्षया कैश्चिदीर्थ्यते
इत्येतदभिव्यक्तीकरणाभिप्रायेण आत्मा वै पुत्रनामासीत्यादिकया श्रुत्या
पुत्रस्य सुख्यात्मत्वमीरितमित्यर्थः । किञ्च तत् पुत्रस्य सुख्यात्मत्वरूप-
निषदि ऐतरेयोपनिषदादौ स्फुटं व्यक्तम् अभिहितमिति शेषः ॥ ३० ॥

केन वाक्येन इत्याकाङ्क्षायां तद्वाक्यमर्थतः पठति । सोऽस्येति ।
अस्य पितुः सपुरुषेह वा अस्यमादितो गर्भौ भवतीति प्रकरणादौ पुरुषे
देहे गर्भत्वेनोक्तः अयं सोऽय एव कुमारं जन्मनोऽप्येऽधिभावयति
इत्यत्रातिशयेन पात्रनीयतयोक्तः पुत्ररूप आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः
पुण्यकर्मनिवृत्तानाय प्रतिधीयते प्रतिनिधित्वेनावस्थाप्यते पित्वेति शेषः ।
अथानन्तरमस्य पितुरयं प्रत्यक्षेण परिदृश्यमान इतरः पुत्रादन्यो
जरसा यस्तः पितृरूप आत्मा स्वः कृतकृत्यः अनुष्ठितकृत्यजातः सन्
प्रमीयते कथित इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

वक्तव्यार्थस्य दृढीकरणाय पुत्ररहितस्य परलोकभाषप्रदर्शनपरस्य

मनुष्यलोको जय्यः स्यात् पुत्रेणैवेतरेण नो ।

समूर्धुर्मन्त्रयेत् पुत्रं त्वं ब्रह्मेत्यादिमन्त्रकैः ॥ ३३ ॥

इत्यादिश्रुतयः प्राहुः पुत्रभार्यादिशेषिताम् ।

लौकिका अपि पुत्रस्य प्राधान्यमनुमन्यते ॥ ३४ ॥

स्वस्मिन् मृतेऽपि पुत्राद्विर्जीवेद् वित्तादिना यथा ।

तथैव यत्रं कुरुते मुख्याः पुत्रादयस्ततः ॥ ३५ ॥

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति वाक्यस्यार्थमाह सत्यपीति । यतः पुत्रस्य सत्य-
मात्मत्वमस्ति अत एवात्मनि स्वस्मिन् सत्यपि स्थितेऽपि अपुत्रस्य पुत्र-
रहितस्य पितृलोकः परलोको नास्ति हि इदं पुराणादिषु प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । व्यतिरेकसुखेनोक्तस्यार्थस्यान्वयसुखेन प्रतिपादकस्य अनुशिष्टं
लोक्यमाहुरिति वाक्यार्थमाह अनुशिष्टमिति । मनीषिणः शास्त्रार्था-
भिज्ञा अनुशिष्टं वक्ष्यमाणैस्त्वं ब्रह्मेत्यादिभिर्मन्त्रैः शिल्लितमेव पुत्रं
लोक्यं लोकाय हितं परलोकसाधनमाहुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इदानीम् ऐहिकसुखस्यापि पुत्रहेतुकत्वप्रतिपादनपरं सोऽयं
मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणेति श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति
मनुष्येति । मनुष्यलोकसुखं पुत्रेणैव जय्यं स्यात् सम्पाद्यं स्यात् इतरेण
कर्मदिना साधनान्तरेण नो नैव भवति पुत्रशून्यस्य सुखसाधनमपि
धनादिकं निर्वदजनकं भवतीति भावः । अनुशिष्टं पुत्रमेव लोक्य-
मित्यत्र पुत्रानुशासनसुक्तम् इदानीं तस्यावसरं तस्मिन्नांश्च दर्शयति समू-
र्धुरिति । आदिशब्देन त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति मन्त्रो गृह्यते एभिस्त्वं
ब्रह्मेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैर्मूर्धुः पिता मरणावसरे पुत्रं मन्त्रयेत् पुत्र-
स्यानुशासनं कुर्यात् इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

उक्तमर्थं निगमयति इत्यादीति । न केवलमयं श्रुतिसिद्धोऽर्थः
किन्तु लोकप्रसिद्धोऽपीत्याह लौकिका इति ॥ ३४ ॥

तदेवोपपादयति स्वस्मिन्निति । स्वस्मिन् पितादौ । एकेनादिशब्देन

वाङ्मेतावता नात्मा शेषो भवति कस्य चित् ।
 गौणमिथ्यासुख्यभेदैरात्मायं भवति त्रिविधा ॥ ३६ ॥
 देवदत्तसु सिंहोऽयमित्येकं गौणमेतयोः ।
 भेदस्य भासमानत्वात् पुत्रादेरात्मता तथा ॥ ३७ ॥
 भेदोऽस्ति पञ्चकोषेषु साक्षिणो न तु भाव्यसौ ।
 मिथ्यात्मतातः कोषाणां स्थाणोश्चैरात्मता यथा ॥ ३८ ॥

भाव्यादयो गृह्यन्ते । द्वितीयेन ज्ञेयादयः । फलितमाह सुख्या इति ।
 यस्मात् स्वप्रयासं सोढापि पुत्रादिजीवनोपायं सम्पादयति ततस्तस्मात्
 पुत्रादयो सुख्याः प्रधानभूता इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं वेदलोकप्रसिद्धिभ्यां दर्शितं पुत्रादिप्राधान्यमङ्गीकरोति वाङ्-
 मिति । तद्वाङ्मनः शेषत्वोपपादनं व्याकुल्येदित्याशङ्काह एतावतीति ।
 एतावता कश्चित् पुत्रादेः प्राधान्यमस्तीत्येतावता । न हि प्रतिज्ञाभावे-
 णार्थसिद्धिरित्याशङ्क्य यत् यत् व्यवहारे यस्य यस्यात्मत्वं विवक्ष्यते तस्य
 तस्यात्मनस्तत् तत् प्राधान्यदर्शनार्थमुपोदुवातत्वेनात्मत्वैविध्यमाह गौणेति ।
 गौणात्मा मिथ्यात्मा सुख्यात्मा च त्रिविधा भवति ॥ ३६ ॥

तत् पुत्रादेर्गौणात्मत्वप्रदर्शनाय लोके गौणप्रयोगमुदाहरति देव-
 दत्त इति । अयं देवदत्तः सिंह इति यद्देवदत्तसिंहयोरैक्यं तद्गौण-
 भौषचारिकम् । तत् ज्ञेयमाह एतयोरिति । दार्ष्टान्तिके योजयति
 पुत्रादेरिति ॥ ३७ ॥

अनन्तरं मिथ्यात्मानं दर्शयति भेदोऽस्तीति । पञ्चकोषे वानन्द-
 भयाद्युन्नमयान्तेषु पञ्च कोषेषु साक्षिणः सकाशात् विद्यमानोऽपि
 भेदो नावभासते अतस्तेषां मिथ्यात्मात्यमित्यर्थः । मिथ्यात्मत्वे दृष्टान्त-
 माह स्थाणोरिति । वस्तुतश्चैराङ्गिन्नस्य स्थाणोश्चैरूपत्वं यथा मिथ्या
 तद्वाङ्मनः ॥ ३८ ॥

न भाति भेदो नाप्यस्ति साक्षिणोऽप्रतियोगिनः ।
 सर्वान्तरत्वात् तस्यैव मुख्यमात्मत्वमिष्यते ॥ ३८ ॥
 सत्येवं व्यवहारेषु येषु यस्यात्मतोचिता ।
 तेषु तस्यैव शेषित्वं सर्वस्यान्यस्य शेषता ॥ ४० ॥
 समूर्णोऽर्हत्तरक्षादौ गौणात्मैवोपयुज्यते ।
 न मुख्यात्मा न मिथ्यात्मा पुत्रः शेषो भवत्यतः ॥ ४१ ॥

एवं गौणमिथ्यात्मानावुपपाद्य तदानीं साक्षिणो मुख्यात्मत्वमुप-
 पादयति न भातीति । साक्षिणः साक्षिरूपस्यात्मनो गौणात्मनः पुत्रा-
 देरिव कक्षादपि भेदो न भाति मिथ्यात्मनो देहादेरिव भेदो नास्त्यपि ।
 तत्रोभयत्र हेतुरप्रतियोगिन इति । हेतुगर्भितं विशेषणप्रतियोगि-
 त्वात् यथा पुत्रादेर्देहादेरपि स्वयं प्रतियोगी विद्यते नैवं स्वस्य वस्तुनी
 वस्तुभूतः कश्चित् प्रतियोग्यस्ति देहादेः सर्वस्यारोपितत्वादिति भावः ।
 ननु भेदाभावेन साक्षिणो गौणात्मत्वे मा भूतौ मुख्यात्मत्वं कुत इत्यत
 आह सर्वान्तरेति । सर्वस्माद्देहपुत्रादेरान्तरत्वात् सर्वसाक्षिणः प्रतीचः
 सर्वान्तरत्वेन प्रतीयमानत्वात् तस्यैव साक्षिण एवात्मत्वं मुख्यमनौप-
 चारिकमिष्यते व्यभ्युपगम्यत इत्यर्थः । आत्मेदमनुमानं विमतः साक्षी
 मुख्य आत्मा भवितुमर्हति सर्वान्तरत्वात् यो मुख्य आत्मा न भवति
 स सर्वान्तरोऽपि न भवति यथाङ्गुलारादिरिति केवलव्यतिरेकी ॥ ३८ ॥

मयत्तु आत्मत्वैविध्यं पुत्रादेः शेषित्वाभिधाने किमायातमित्यत आह
 सत्येवमिति । एयमात्मत्वैविध्ये सति येषु लौकिकवैदिकलक्षणेषु पावन-
 पोषणव्रज्जात्मत्वानुसन्धानादिषु व्यवहारविशेषेषु यस्य पुत्रादेर्देहादेः
 साक्षिणो वा तात्मत्वसूचितं भवति तेषु तस्य पुत्रादेर्देहादेः साक्षिणो
 वा शेषित्वं प्रधानत्वम् अन्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य शेषता उपसर्ज-
 नत्वं भवतीति शेषः ॥ ४० ॥

एतदेव प्रपञ्चयति समूर्णोरित्यादिना श्लोकपञ्चकेन । समूर्णोऽर्हः

अध्येता वज्जिरित्वात् सन्नप्यग्निनं गृह्यते ।

अयोग्यत्वेन योग्यत्वात् वटुरेवात्र गृह्यते ॥ ४२ ॥

कथोऽहं पुष्टिमाप्स्यामीत्यादौ देहात्मतोचिता ।

न पुत्रं विनियुङ्क्तेऽत्र पुष्टिहेत्वन्नभक्षणे ॥ ४३ ॥

तपसा स्वर्गमेष्यामीत्यादौ कर्त्तात्मतोचिता ।

अनपेक्ष्य वपुर्भोगं चरेत् कृच्छ्रादिकं ततः ॥ ४४ ॥

रक्षादौ कर्मविशेषे गौणात्मैव पुत्रभाष्यादिरूप एवोपयुज्यते उपयुक्तो भवति उत्तरत्र जिजीविषत्वात् इत्यर्थः । सत्यात्मा साक्षी नोपयुज्यते अविकारित्वात् नापि मिथ्यात्मा तस्य मरणोक्तु खत्वादित्यर्थः । फलित-
ग्राह पुत्र इति । अष्टमं ॥ ४१ ॥

उक्तं गृहस्थादिव्यवहारे सत्यपि अस्मिन् पुत्रादिस्त्रीकारे उच्यते-
याह अध्येता इति । अयम् अध्येता वज्जिरित्वास्मिन् प्रयोगे स्वरूपेण
विद्यमानोऽप्यग्निनीम्निशब्दार्थत्वेन गृह्यते तस्याध्येतत्वायोगात् किन्तु
अध्येतत्त्वयोग्यो वटुर्मानवक एवात्मास्मिन् प्रयोगे अग्निशब्दार्थत्वेन
गृह्यते योग्यत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं गौणात्मप्राधान्यस्य च सुदाहृत्य मिथ्यात्मप्राधान्यस्य च सुदाहरति
कथोऽहमिति । अहं कथो जातः अन्नभक्षणादिना पुष्टिः सम्पादयि-
ष्यामीत्यादिसौक्यव्यवहारे अन्नभक्षणयोग्यस्य देहस्यैवात्मत्वं गृही-
तमिति । उक्तमर्थं लोकव्यवहारप्रदर्शनेन इत्ययं न पुत्र-
मिति ॥ ४३ ॥

किंच तपसेति । यदा तु तपः कृत्वा स्वर्गं सम्पादयिष्यामीत्यादि-
व्यवहारं करोति तदा कर्त्तव्यत्वाच्चविज्ञानमयस्यैवात्मत्वमुचितं न
देहादेरित्यर्थः । एतदेवोपपादयति अनपेक्ष्येति । यतो न देहस्यात्म-

मोक्षेऽहमित्यत्र युक्तं चिदात्मत्वं तदा पुमान् ।

तद्वेत्ति गुरुशास्त्राभ्यां न तु किञ्चित् चिकीर्षति ॥ ४५ ॥

विप्रश्नत्वादयो यद्वदद् ब्रह्मस्यतिसवादिषु ।

व्यवस्थितास्तथा गौणमिथ्यामुख्या यद्योचितम् ॥ ४६ ॥

तत्र तत्रोचिते प्रीतिरात्मन्येवातिशायिनी ।

अनात्मनि तु तच्छेषे प्रीतिरन्यत्र नोभयम् ॥ ४७ ॥

त्वञ्चचितं ततो देहभोगपरित्यागपूर्वकं कर्तृरूपकारकं लक्ष्मणान्द्रायणा-
दिकं चरतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

किञ्च मोक्षेऽहमिति । यदा पुमान् शमादीन् सम्प्राप्य सन्नि-
प्राप्त्वासीति मतिं करोति तदा गुरुशास्त्राभ्याम् आचार्यापदेशवाक्यार्थ-
विचारजन्यापरोक्षज्ञानेन नाहं कर्ता आत्मा सञ्चिदानन्दरूपब्रह्माह-
मस्मीति चिदात्मानमवगच्छति तस्य चिदात्मत्वमेवोचितं न तु तत्र
कर्माद्यात्मत्वमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

उदाहृतानां त्रिविधानामात्मनां व्यवहारविशेषेषु व्यवस्थया
प्राधान्ये दृष्टान्तामाह विभेति । यथा ब्राह्मणो ब्रह्मस्यतिसत्वेन यजेत
इत्यत्र ब्राह्मणस्यैवाधिकारो न क्षत्रियवैश्ययोः राजा राजसूयेन इत्यत्र
राज एवाधिकारो न ब्राह्मणवैश्ययोः वैश्यो वैश्यतोमेन यजेत इत्यत्र वैश्य-
स्याधिकारो नेतरयोः एवं गौणमिथ्यासुख्यभेदानाम् आत्मनां यथा
योग्यं स्तोत्रितव्यवहारेषु प्राधान्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

फलितमाह तत्र इति । यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे यो य आत्मा
उचितो भवति तस्मिन् तस्मिन् व्यवहारे उचिते उपयोगितया
प्रधानभूते आत्मन्येव प्रीतिरतिशायिनी अतिशयवती तच्छेषे तस्यात्मनः
शेषे शेषभूतेऽनात्मनि आत्मव्यतिरिक्ते वस्तुनि प्रीतिमात्रं न निरति-
शयं प्रेम इत्यर्थः । अन्यत्र आत्मतच्छेषाभ्यामन्यस्मिन् वस्तुनि नोभयम्
उभयविधमपि प्रेम नास्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

उपेक्ष्यं द्वेषमित्यन्यत् द्वेषा मार्गद्वेषादिकम् ।

उपेक्ष्यं व्याघ्रसर्पादि द्वेषमेवं चतुर्विधम् ॥ ४८ ॥

आत्मा शेष उपेक्ष्यश्च द्वेषश्चेति चतुर्थमपि ।

न व्यक्तिनियमः किन्तु तत्तत्कार्यात् तथा तथा ॥ ४९ ॥

स्याद् व्याघ्रः संमुखो द्वेषी ह्युपेक्ष्यस्तु पराङ्मुखः ।

लालनादनुकूलश्चेद् विनोदायेति शेषताम् ॥ ५० ॥

व्यक्तीनां नियमो मा भक्तवत्तु व्यवस्थितिः ।

अन्यत्र नोभयमित्याभिहितस्यान्यशब्दार्थस्यावान्तरभेदमाह उपेक्ष्यमिति । अन्यदित्युच्यमानं वस्तु उपेक्ष्यम् उपेक्षाविषयः द्वेषं द्वेषविषयश्चेति द्वेषा द्विप्रकारं भवति । तदुभयसुदाहरति मार्गेति । मार्गगतं तृणक्षीटादिकमुपेक्ष्यं स्त्रियोपद्रवहेतुव्याघ्रादिकं द्वेषमित्यर्थः । फलितमाह एवमिति ॥ ४८ ॥

चातुर्विधमेव दर्शयति आत्मेति । नन्वात्मादीनां चतुर्णामपि प्रियतमत्वादिकं किं नियतं नेत्याह चतुरिति । अयमेव प्रियतमः अयमेव प्रियः इदमेव उपेक्ष्यमिदमेव द्वेषं नान्यदिति नियमो नास्तीत्यर्थः । किं तर्हीत्यत आह किन्त्विति । तस्मात् तस्मात् कार्यविशेषादुपकारादिरूपात् तथा तथा प्रियाप्रियादिरूपेत्वर्थः ॥ ४९ ॥

सर्वत्वानियमप्रयोजनाय प्रसिद्धद्वेषे व्याघ्रे तदभावं दर्शयति स्यादिति । यदा व्याघ्रः स्वभक्षणाय सम्मुखमागच्छति तदा द्वेषो भवति । स एव पराङ्मुखो गच्छति चेत् उपेक्ष्यो भवति । स एव यदि लालनात् स्नातुकूलो भवति तदा विनोदायेति विनोदसाधनं भवतीति शेषतां स्त्रियोपकारकत्वेन प्रियत्वं भजते इत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥

नन्वेकस्यैव वस्तुनः प्रियत्वादिधर्मत्वयाङ्गीकारे व्यवहारव्यवस्था न स्यादित्याह व्यक्तीनामिति । व्यक्तिनियमाभावेऽपि लक्षणवशात्

आनुकूल्यं प्रातिकूल्यं इयाभावश्च लक्षणम् ॥ ५१ ॥

आत्मा प्रेयान् प्रियः श्रेयो द्वे घोपेक्षे तदन्ययोः ।

इति व्यवस्थितो लोको याज्ञवल्करमतश्च तत् ॥ ५२ ॥

अन्यत्रापि श्रुतिः ग्राह्य पुत्राद् वित्तात् तथान्यतः ।

सर्वस्मादान्तरं तत्त्वं तदेतत् प्रेय इत्यताम् ॥ ५३ ॥

श्रीत्या विचारदृष्ट्यायं साध्येवात्मा न चेतः ।

व्यवस्था भविष्यतोत्तरार्धः । किं लक्षणमित्याकाङ्क्षायां तल्लक्षणमाह
आनुकूल्यमिति । आनुकूल्यं प्रियत्वस्य लक्षणं व्यावर्त्तकीऽधर्मः प्रति-
कूल्यं द्वेषलक्षणम् उपेक्षयातुकूल्यप्रातिकूल्यरूपद्वयाभावश्च लक्षण-
मित्यर्थः ॥ ५१ ॥

एतावता यन्मनस्यर्भेण उपपादितमर्थं बुद्धिबौक्याय संक्षिप्य
दर्शयति आत्मेति । आत्मा प्रत्यगानन्दः प्रेयानतिशयेन प्रियः श्रेयः
लोपसर्जनभूतः पदार्थः प्रियः तदन्ययोस्ताभ्यामात्मनस्तच्छ्रेयाश्चान्ययो-
र्व्याघ्रपथिगतलक्षणादिरूपयोर्द्वेषोपेक्षे यथाक्रमं भवत इत्यर्थः । एवं
चातुर्विध्येन लोको व्यवस्थितः व्यवस्थां ग्राह्यः उक्तप्रकारचतुष्टयाति-
रिक्तं न किञ्चिदस्तीत्यभिप्रायः । अग्रमर्थः सुखभित्तोऽपीत्याह याज्ञ-
वल्क्येति । आत्मादीनां प्रियतमत्वादिकं यत्तद् याज्ञवल्क्यमतं याज्ञ-
वल्क्यस्यापि सत्यतमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

न केवलं मैत्रेयीज्जाह्नवे एवात्मनः प्रियतमत्वमुक्तं किन्तु पुरुष-
विद्यज्जाह्नवेऽपीत्यभिप्रायेण तदाकार्यं संवृत्ताति अन्यत्मापीति । तदे-
तत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यत्मात् सर्वस्मादान्तरं यदव-
मात्मेति अनेनैव वाक्येनैव वाक्येन पुत्रवित्तादेः सर्वस्मादान्तरस्यात्मन-
स्यस्य प्रियतमत्वमीरितमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

भवत्येवं सूत्रावभिधानं प्रकृते किमायातमित्यत आह श्रीत्या

कोषान् पञ्च विविच्यान्तर्वस्तुदृष्टिविचारणा ॥ ५४ ॥

जागरस्वप्नसुप्तीनामागमापायभासनम् ।

यतां भवत्यसावात्मा स्वप्रकाशचिदात्मकः ॥ ५५ ॥

शेषाः प्राणादिवित्तान्ता आसन्नास्तरतम्यतः ।

प्रीतिस्तथा तारतम्यात् तेषु सर्वेषु वीक्ष्यते ॥ ५६ ॥

वित्तात् पुत्रः प्रियः पुत्रात् पिण्डः पिण्डात् तथेन्द्रियम् ।

इन्द्रियाच्च प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रियः ॥ ५७ ॥

विचारेति । श्रुत्यर्थपर्यालोचनरूपया विचारदृष्ट्या साक्षिण एव सुख-
मात्मत्वं नेतरस्य पुत्रादेरित्यर्थः । विचारदृष्टेर्लभिहितस्य विचारस्य
स्वरूपमाह कोषानिति । अन्नमयादीन् पञ्च कोषान् विविच्य तैत्ति-
रीयश्रुत्युक्तप्रकारेण आत्मनः पृथक् ज्ञत्वान्तःस्थितस्यात्मनोऽनुभवो
विचारणेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अन्तःस्थितस्य वस्तुनो दर्शनप्रकारमाह जागरेत्यादिना । जाग-
दावस्थाना मध्ये उत्तरोत्तरावस्थानं गतस्य पूर्वपूर्वावस्थानिदृक्तेज्ञा-
वभासनं यतो नित्यचैतन्यरूपात् साक्षिणो भवति स स्वप्रकाशचिद्रूप
आत्मेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

संप्रहेणोक्तं श्रुत्यर्थं प्रपञ्चयति शेषा इति । साक्षिव्यतिरिक्ताः
प्राणादिवित्तान्ता वक्ष्यमाणाः उदाहर्याः तारतम्येनात्मन आसन्नाः समी-
पवर्तिनो भवन्ति । तत्त्वोपपत्तिमाह प्रीतिरिति । यथा तारतम्ये-
नान्तरत्वं तददेव तेषु प्राणादिषु तारतम्यात् प्रीतिर्वीक्ष्यते सर्वैरपीति
शेषः ॥ ५६ ॥

प्रीतिस्तारतम्येनानुभवमेव विशदयति वित्तादिति । पिण्डोऽन्नमयो
देहः । अयं भावः सर्वैः प्राणिभिः पुत्रादेर्विषयं परिहाराय वित्त-
व्ययः क्रियते स्वदेहरक्षणाय कदाचित् पुत्रादिरपि दीयते इन्द्रियनाश-

एवं स्थिते विवादोऽत्र प्रतिबुद्धविमूढयोः ।

श्रुत्योदाहारि तत्रात्मा प्रेयानित्येव निर्णयः ॥ ५८ ॥

साध्यैव दृश्यादन्यत्मात् प्रेयानित्याह तत्त्ववित् ।

प्रेयान् पुत्तादिरेवेमं भोक्तुं साक्षीति मूढधीः ॥ ५९ ॥

आत्मनोऽन्यं प्रियं ब्रूते शिष्यश्च प्रतिवाद्यपि ।

तस्योत्तरं वचो बोधशापौ कुर्यात् तयोः क्रमात् ॥ ६० ॥

प्रियं त्वां रोतुस्यतीत्येवमुत्तरं वक्ति तत्त्ववित् ।

परिहाराय ताडनादिना देहपीडाप्यङ्गीक्रियते मरणप्रसक्तौ तत्
परिहाराय इन्द्रियवैकल्यमप्यङ्गीक्रियते अतएवोत्तरोत्तरमतिशयेन प्रियत्वं
सर्वानुभवसिद्धम् आत्मनस्तु निरतिशयप्रेमास्यदत्वं विददनुभवसिद्ध-
मिति ॥ ५७ ॥

एवमात्मनः प्रियतमत्वे प्रमाणसिद्धेऽपि । ज्ञान्यज्ञानिनोर्विप्रति-
पत्तिनिरसनाय श्रुत्या तद्विप्रतिपत्तिर्दर्शिता इत्याह एवमिति । तत्त्व-
निर्णयमाह तत्रात्मेति । आत्मनः प्रियतमत्वस्योपपादितत्वात्
इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तमेव विप्रतिपत्तिमाह साध्येवेति ॥ ५९ ॥

आत्मातिरिक्तस्य प्रियतमत्ववादिनो विभज्य उत्तराभिधानाय तमेव
वादिनं विभज्य कथयति आत्मन इति । उत्तराभिधानप्रकारमेवाह
तस्योत्तरमिति । तयोः शिष्यप्रतिवादिनोः सम्बन्धिनस्तस्य वचनस्यो-
त्तरं वचः प्रत्युत्तररूपं वाक्यं क्रमेण बोधशापौ बोधरूपं शापरूपञ्च
कुर्यादित्यर्थः ॥ ६० ॥

अनयोः प्रतिवचनप्रदानरूपं स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रूवाणं ब्रूयात्
प्रियं रोतुस्यतीति समनन्तरश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति प्रियमिति । तत्त्व-
वित् शिष्यप्रतिवादिनावुभावपि प्रति हे शिष्य ! हे प्रतिवादिन् ! प्रियं

स्वोक्तप्रियस्य दुष्टत्वं शिष्यो वेत्ति विवेकतः ॥ ६१ ॥

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।

लब्धोऽपि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ।

जातस्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च मूकता ।

उपनीतेऽप्यविद्यत्वमनुद्वाहस्य पण्डिते ।

यूनश्च परदारादि दारिद्र्याच्च कुटुम्बिनः ।

पितोर्दुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा ।

एवं विविच्य पुत्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि ।

निश्चित्य परमां प्रीतिं वीक्ष्यते तमहर्निशम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

आग्रहाद् ब्रह्मविद् द्वेषादपि पक्षममुच्यते ।

त्वदभिप्रेतं पुत्रादिरूपं स्वनाशेन त्वां शिष्यं प्रतिवादिनं वा रोतुस्यात्
रोदयिष्यति इत्येवमुक्तेन प्रकारेण उत्तरं प्रतिवचनं वक्ति ब्रवीति ।
इदमेवमेकं वचनं शिष्यप्रतिवादिनोरुभयोः कथमुत्तरं जातमित्याशङ्क्य
शिष्यप्रश्नोत्तरत्वस्य पदेष्वप्यत्र तावत् द्योतयति स्वोक्तप्रियस्येत्यादिना
वीक्ष्यते तमहर्निशम् इत्यन्तेन सार्द्धलोकतुष्टयेन । शिष्यः स्वोक्त-
प्रियस्य स्वेनाभिहितस्य पुत्रादिरूपस्य प्रीतिविषयस्य विवेकतः वक्ष्यमाण-
दोषविचारेण दुष्टत्वं वेत्ति अवगच्छति ॥ ६१ ॥

दोषविचारप्रकारं दर्शयति अलभ्येति एवम् । पुत्रगतदोषसंकीर्तनं
दारादिष्वेवविषयदोषोपलक्षणार्थम् । एवं विविच्येति । एवमुक्तेन प्रका-
रेण पुत्रादौ विषयजाते विवेच्य विद्यमानान् दोषान् विभज्य ज्ञात्वा
तज्ज्ञानं प्रीतिं परित्यज्य निजात्मनि प्रत्यग्रूपे साक्षाणि परमा निरति-
शयां प्रीतिं निश्चित्य तं प्रत्यगात्मानमहर्निशं सर्वदा वीक्ष्यते अतुल्यदत्त
इत्यर्थः ॥ ६२ । ६३ । ६४ । ६५ ॥

प्रियं त्वां रोतुस्वतीत्यस्यैव वाक्यस्य प्रतिवादिनं प्रीतिं यापरूपत्वं

वादिनो नरकः प्रोक्तो दोषश्च बहुयोनिषु ॥ ६६ ॥

ब्रह्मविद् ब्रह्मरूपत्वादौश्वरस्तेन वर्णितम् ।

यद् यत् तत्तत् तथैव स्यात् तच्छिष्यप्रतिवादिनोः ॥ ६७ ॥

यसु साक्षिणमात्मानं सेवते प्रियमुत्तमम् ।

तस्य प्रेयानसावात्मा न नश्यति कदाचन ॥ ६८ ॥

प्रकटयति व्यापहादिति । व्यापहादुक्तं पुत्रादिप्रियत्वं सर्वथा न
त्यजामीत्येवंरूपात् ब्रह्मविद् द्वेषात् अनेनोक्तं विघटयिष्यामीत्येवं-
रूपाच्च पक्षं पुत्रादीनामेव प्रियत्वाभिधानरूपमपरित्यजतः प्रतिवादिनो
नरकप्राप्तिः तथा बहुयोनिषु नरतिर्यगादिषु अश्वत्थेषु अनेकेषु जन्मसु
दोषः पुत्रभात्यादिषु इष्टवियोगानिष्टप्राप्तिरूपः प्रोक्तः प्रियं त्वं रोत्व-
तीति वदता ज्ञानिना इति शेषः ॥ ६६ ॥

ननु ज्ञानिनोक्तस्यैकस्यैव वाक्यस्य शिष्यः प्रत्युपदेशरूपत्वं वादिनं
प्रति शापरूपत्वञ्चेति विरुद्धं रूपद्वयं कथं घटते इत्याशङ्क्य उत्तरप्रदातु-
रीश्वररूपत्वात् तस्याभिप्रायानुसारेण उभयं भविष्यतीति मन्वानस्तदुप-
पादकस्य ईश्वरोऽहं तथैव स्यात् इति समनन्तरवाक्यस्य तात्पर्यमाह
ब्रह्मविदिति । यतो ब्रह्मविदः स्वस्य ब्रह्मत्वातुभवादौश्वरत्वमस्ति अत-
स्तेन यं यं शिष्यादिकं प्रति यद् यदिष्टमनिष्टं वाभिधीयते तच्छिष्य-
प्रतिवादिनोक्तस्य ज्ञानिनो यः शिष्यः यच्च प्रतिवादी तयोः तथैव
स्यात् इष्टमनिष्टं वावश्यं भवेदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

व्यतिरेकसुखेनोक्तस्यार्थस्यान्वयसुखेन प्रतिपादकम् आत्मानमेव प्रिय-
मुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भय-
तीति समनन्तरं वाक्यमर्थतः पठति यस्त्विति । तुशब्द उक्तवैचक्षण्य-
द्योतनार्थः । अनात्मप्रियवादिनोऽन्यो यः शिष्यः आत्मानमेवोत्तमं
प्रियं निरतिशयप्रेमगोचरं सेवते सदानुसरति तस्य शिष्यादेः प्रेयान् ।

परमेमासदत्वे न परमानन्दरूपता ।

सुखद्विः प्रीतिद्विः सार्वभौमादिषु श्रुता ॥ ६८ ॥

चेतन्यवत् सुखं चास्य स्वभावश्चेत्तिदात्मनः ।

धीवृत्तिष्वनुवर्त्तते सर्व्वस्त्रिपि चित्तिर्यथा ॥ ७० ॥

मैवमुष्णप्रकाशात्मा दीपस्तस्य प्रमादहे ।

व्याप्नोति नोष्णता तद्वच्चित्तिरेषामनुवर्त्तनम् ॥ ७१ ॥

प्रियतमत्वेनाभिमतोऽसावात्मा प्रतिवाद्यभिमतप्रियमिव न कदाचिद्दु-
विनश्यति किन्तु सदानन्दरूपः सञ्जवशात् इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

इत्युक्त्वात्मनः परमेमासदत्वे हेतुं प्रसाध्य इदानीं फलितमाह
परमेमासदत्वे न इति । आचार्यं प्रयोगः आत्मा परमानन्दरूपः निरति-
शयप्रेमविषयत्वात् अः परमानन्दरूपो न भवति स निरतिशयप्रेमविषयो-
ऽपि न भवति यथा घटादिरिति केवलव्यतिरेकी । परमेमासदहेतो-
रात्मनः परमानन्दरूपतासाधने सामर्थ्यद्योतनाय प्रीतिद्विः सुखद्वि-
सुदाहरति सुखद्विरिति । यतः सार्वभौमादिहैरण्यगर्भान्तेषु पद-
विशेषेषु यत् यत् प्रीतिवर्द्धते तत् तत् सुखाभिष्टद्विरस्तीति तैत्तिरीय-
वृहदारण्यकश्रुत्योरभिहितम् अतः प्रीतेर्निरतिशयत्वे सति आनन्दस्यापि
निरतिशयत्वमवगन्तुं शक्यत इति भावः ॥ ६९ ॥

अन्वात्मनः परमानन्दरूपत्वमनुपपन्नं तथात्वे चैतन्यस्यैव तत्-
स्वरूपभूतआनन्दस्यापि सर्वांशु धीवृत्तिषु अनुवृत्तिः प्रसज्येतेति शङ्कते
चेतन्येति ॥ ७० ॥

चिदानन्दबोधयोरपि आत्मस्वरूपत्वेऽपि वृत्तिषु चित एवानुवृत्ति-
र्मानन्दस्येति दृष्टान्तावच्छेदेन परिहरति मैवमिति । यद्योष्णप्रकाशा-
त्मकस्य दीपस्य प्रकाश एव गृहादावनुगच्छति नोष्णता एवं चैतन्यस्यैवा-
नुवृत्तिर्मानन्दस्य इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

गन्धरूपरसस्पर्शेष्वपि सत्सु यथा पृथक् ।

एकाक्षैकैकं एवार्थो गृह्यते नेतरंस्तथा ॥ ७२ ॥

चिदानन्दो नैव भिन्नो गन्धाद्यास्तु विलक्षणाः ।

इति चेत् तदभेदोऽपि साक्षिष्यन्त्यत्र वा वैदं ॥ ७३ ॥

आद्ये गन्धादयोऽप्येवमभिन्नाः पुष्पवर्त्तिनः ।

अचभेदेन तद्भेदे वृत्तिर्भेदात् तयोर्भिदां ॥ ७४ ॥

सत्त्ववृत्ती चित्सुखैक्यं तद्वृत्तिर्निर्मलत्वतः ।

ननु चिदानन्दयोरभेदे चिदभिव्यञ्जकधीष्ठतावानन्दाभिव्यक्तिरपि
श्रोत्रादित्याशङ्क्य तथा नियमाभावे दृष्टान्तमाह गन्धेति । यद्यैकद्वयवर्त्तिनां
गन्धादीनां चतुर्थी मध्ये प्राणादिनैकेनेन्द्रियेण गन्धादिरैकैक एव गुणो
ह्यते नेतरः तथा चिदानन्दयोर्मध्ये चित एवावभासनमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैशम्यं शङ्कते चिदानन्दाविति । विलक्षणा
भिन्ना इत्यर्थः । उक्तवैलक्षण्यं परिहर्तुं दार्ष्टान्तिके चिदानन्दयोरभेदः
किं स्वाभाविक एत औपाधिक इति विकल्पयति तदभेदोऽपीति । तद-
भेदस्तयोश्चिदानन्दयोरभेदः ऐक्यं स्वाक्षिप्यात्मस्वरूपे वान्यत्र एतदुपाधि-
भूतासु वृत्तिषु वेत्यर्थः ॥ ७३ ॥

प्रथमे पक्षे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यमाह आद्ये इति । आद्ये
चिदानन्दयोः साक्षिषि भेदाभावपक्षे पुष्पवर्त्तिनो गन्धादयोऽप्येव
चिदानन्दवद्देशाभिन्नाः परस्परं भेदेरहिताः इतरपरिहारेणैकस्यानेत-
मशक्यत्वादिति भावः । द्वितीयेऽपि पक्षे साम्यमाह अथेति । अथाप्यां
गन्धादिप्राङ्काणां प्राणादोन्द्रियाणां भेदेन तद्भेदे तेषां गन्धादीनां
भेदाभ्युपगमे तद्वदेव वृत्तिर्भेदाच्चिदानन्दाभिव्यक्तिहेतूनां राजसवा-
न्विकवृत्तीनां भेदात् तयोश्चिदानन्दयोर्भिदा भेदो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

ननु तर्हि चिदानन्दयोरैक्यं कुत्रोपबध्यते इत्याशङ्क्याह सत्येति ।

रजोवृत्तेषु मालिन्यात् सुखांशोऽत्र तिरस्कृतः ॥७५॥

तिन्निङ्गीफलमत्यन्तं लवणेन युतं यदा ।

तदा म्लस्य तिरस्कारादौषदम्नं यथा तथा ॥ ७६ ॥

ननु प्रियतमत्वेन परमाप्ततात्मनि ।

विवेक्तुं शक्यतामेवं विना योगेन किं भवेत् ॥ ७७ ॥

यद्योगेन तदेवेति वदामी ज्ञानसिद्धये ।

योगः प्रोक्तो विवेकेन ज्ञानं किं नोपजायते ॥ ७८ ॥

सत्त्ववृत्तौ शुभकर्मोपस्थापितायां सत्त्वगुणपरिणामरूपायां बुद्धिवृत्तौ चित्तसुखैक्यं चिदानन्दैक्यं भासते इति शेषः । तन्नोपपत्तिमाह तद् वृत्तेरिति । कुतस्तर्हि भेदो भासते इत्यत्र आह रजोवृत्तेरिति ॥७५॥

विद्यमानस्यापि सुखस्य तिरस्कारे दृष्टान्तमाह तिन्निङ्गीफलमिति । यथा तिन्निङ्गीफले लवणयोगादत्यन्तत्वं तिरोहितं तद्वज्रजोडत्वा-
नन्दस्य तिरोभाव इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

गूढाभिसन्धिः शङ्कते नत्विति । ननुक्तेन प्रकारेणात्मनः परमा-
नन्दरूपत्वं परमेमासदत्वेत्यना गौणमिच्छात्मरूपेभ्यः प्रियोपेक्ष्य-
द्वेषप्रेभ्यो विवेक्तुं विविच्य ज्ञातुं शक्यतां नाप तथापि नायं विवेको
सक्तिसाधनम् अपरोक्षज्ञानद्वारा सक्तिहेतोर्योगस्थानभिधानादिति गूढो-
ऽभिसन्धिः ॥ ७७ ॥

गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह यद्योगेनेति । अथा योगस्यापरोक्षज्ञान-
हेतुत्वमस्ति एवं विवेकस्यापीत्यत्रापि गूढोऽभिसन्धिः । इदानीं चोद्य-
परिहारयोक्तृभयोरभिसन्धिं प्रकटयति ज्ञानेति । यथापरोक्षज्ञान-
साधनत्वेन योगोऽभिहितः पूर्वस्मिन्नध्याये तथा एतदध्यायाभिहितेन
गौणाद्यात्मविवेकद्वारा कोषषष्ठ्यविवेकेनापि ज्ञानसत्त्पद्यते एवेत्यर्थः ॥७८॥

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

इसि स्मृतं फलैकत्वं योगिनाञ्च विवेकिनाम् ॥ ७८ ॥

असाध्यः कस्यचिद् योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।

इत्थं विचार्य मार्गौ द्वौ जगद् परमेश्वरः ॥ ८० ॥

योगे कोऽतिशयस्तेऽत्र ज्ञानसुक्तं समं द्वयोः ।

रागद्वेषाद्यभावश्च तुल्यो योगिविवेकिनोः ॥ ८१ ॥

न प्रीतिर्विषयेष्वस्ति प्रेयानात्मेति जानतः ।

कुतो रागः कुतो द्वेषः प्रातिकूल्यमपश्यतः ॥ ८२ ॥

तत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह यत् साङ्ख्यैरिति । साङ्ख्यैरात्मानात्म-
विवेकिभिर्यत् स्थानं मोक्षरूपं प्राप्यते गम्यते तद्योगैर्योगिभिरपि गम्यते
प्राप्यते इति वचनेन योगिनां विवेकिनाञ्च फलैकत्वं ज्ञानद्वारा मोक्ष-
सम्पत्त्यफलस्यैकत्वसुक्तमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननु विवेकयोगयोरैकमेव ज्ञेयं फलं तद्वर्तयोरन्तरस्यैव युक्तं
शास्त्रेषु प्रतिपादनं नोभयोरित्याशङ्क्याधिकारिवैचित्र्यात् युक्तसंभयोः
प्रतिपादनमित्यभिप्रायेणाह असाध्य इति ॥ ८० ॥

नन्वत्यन्तायाससाध्यश्च योगश्च निरायाससुखभाह् विवेकादतिशयो-
क्तव्य इत्याशङ्क्या कोऽतिशयः किम् अपरोक्षज्ञानजनकत्वाद्भूयते सत-
रागद्वेषनिवृत्तिहेतुत्वात् अथवा हेतानुप्रसङ्गिकारणत्वात् इति विकल्प-
प्रथमे पक्षे फलसाध्यमित्याह योगिकोऽतिशय इति द्वयोर्विवेकज्ञानयो-
रन्तरोरपि ज्ञानसम्पत्त्यं फलं समसुक्तं यत् साङ्ख्यैरित्यादिना अतएव
योगे कोऽतिशयः न कोऽपीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह रागद्वेषेति ॥ ८१ ॥

विवेकिनो रागाद्यभावसुखप्रादयति न प्रीतिरिति । आत्मा निव-
रण इति जानतः सुखसुखं न तावद् विप्रवेण प्रीतिरिति अतो न तेषु

देहादेः प्रतिकूलेषु द्वेषस्तुल्योदयोरपि ।

द्वेषं कुर्वन्योगी चेद्विवेक्यपि तादृशः ॥ ८३ ॥

इतस्य प्रतिभान्तु व्यवहारे द्वयोः समम् ।

समाधौ नेति चेत् तद्वन्नाहैतत्त्वविवेकिनः ॥ ८४ ॥

विवक्ष्यते तदस्माभिरहैतानन्दनामके ।

अध्याये हि तृतीये तत् सञ्ज्ञमप्यतिमङ्गलम् ॥ ८५ ॥

रागो जायते रागहेतोरातङ्गुल्यज्ञानस्याभावात् । नापि द्वेषः तद्धेतोः
प्रतिकूल्यज्ञानस्याभावात् इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

ननु विवेकिनो व्यवहारदशायां देहाद्युपद्रवकारिषु द्वेषो दृश्यते
इत्याशङ्क्य तदा योगिविवेकिनोस्तुल्य इति परिहरति देहादेरिति ।
प्रतिकूलेषु दृष्टिकादिषु द्वेषकर्तुस्तदा योगिस्त्वमेव नाभ्युपगम्यते चेत् तर्हि
तादृशस्य विवेकित्वमपि नाभ्युपगम्यन्नाम इत्याह द्वेषमिति । तादृशो द्वेष-
कर्त्ता चेद्विवेक्यपि विवेकवानपि न भवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

ननु विवेकिनो हैतदर्शनमस्ति योगिनस्तु तस्मास्तीति तृतीये
विकल्पे योगिनोऽतिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्य विवेकिनस्तु हैतदर्शनं किं
व्यवहारदशायास्तुल्यते उक्तान्वदेति विकल्प्य आदौ यद् योगिनोऽपि
समानचित्त्वाह हैतस्येति । द्वितीयमाशङ्कते समाधाविति । योगिनः
समाधिकाशे हैतदर्शनं नास्तीत्युच्यते चेदित्यध्याहारः । तर्हि विवेकि-
नोऽपि विवेकदशायां हैतादर्शनं दृश्यमिति परिहरति तद्वदिति ।
योगिनः समाधिदशायाश्चिदाहैतत्त्वविवेकिनोऽहैतत्त्वं श्रुतिश्रुतिभ्यां विवे-
क्षणं कुर्वतोऽपि तस्मिन् काशे हैतदर्शनं नास्तीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

कथं तदभाव इत्याशङ्क्य अक्षरितनेऽध्याये तदुपपादविभ्रूते इत्याह
विवक्ष्यते इति । अक्षरमर्थं निमग्नमिति तस्य सर्वमपीति ॥ ८५ ॥

सदा पश्यन् निजानन्दमपश्यन्नखिलं जगत् ।

अर्थाद् योगीति चेत् तर्हि सन्तुष्टो वर्द्धतां भवान् ॥ ८६ ॥

ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थे मन्दानुग्रहसिद्धये ।

द्वितीयेऽध्याय एतस्मिन्नात्मानन्दो विवेचितः ॥ ८७ ॥

इति ब्रह्मानन्दे आत्मानन्दः समाप्तः ।

त्रयोदशपरिच्छेदः ।

ब्रह्मानन्देऽहैतानन्दः ।

योगानन्दः पुरोक्तो यः स आत्मानन्द इष्यताम् ।

कथं ब्रह्मत्वमेतस्य सङ्गस्येति चेत् शृणु ॥ १ ॥

ननु हैवादर्शनसङ्गितात्मदर्शनवतो योगित्वमेव भविष्यतीति शङ्कते
श्रुदा पश्यन्निति । इष्टापत्त्या परिहरति तर्हीति ॥ ८६ ॥

अध्यायतात्पर्यं संक्षिप्य दर्शयति ब्रह्मानन्देति ॥ ८७ ॥

इति ब्रह्मानन्दे आत्मानन्दव्याख्या समाप्ता ।

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्याखण्डनीश्वरो ।

ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थेऽहैतानन्दो विवक्ष्यते ॥

नन्वानन्दस्त्रिविधो ब्रह्मानन्दो विद्यासुखं तथा विषयानन्द इति
प्रथमाध्याये आनन्दत्वमेव प्रतिष्ठाप्य द्वितीयाध्याये तदतिरिक्तात्मानन्द-

आकाशादि स्वदेहान्तं तैत्तिरीयश्रुतीरितम् ।

जगन्नास्त्यन्यदानन्दादहं तत्र ब्रह्मता ततः ॥ २ ॥

आनन्दाद्येव तज्जातं तिष्ठत्यानन्द एव तत् ।

आनन्द एव लीनं चेत्युक्तानन्दात् कथं पृथक् ॥ ३ ॥

कुलालाद् घट उत्पन्नो भिन्नश्चेति न शङ्क्यताम् ।

निरूपणात् तद्विरोधो जायत इत्याशङ्क्याह योगानन्द इति । यथा प्रतिघातस्यैव ब्रह्मानन्दस्य योगजन्यसाक्षात्कारविषयत्वेन योगानन्दत्वं निरुपाधिकत्वेन निजानन्दत्वं च व्यवहृतं तथा च तस्यैव गौणमित्यासुख्यात्मविवेचनेभावगम्यत्वविवक्षया आत्मानन्दत्वमभिहितमिति भावः । ननु सजातीयान् गौणात्मनः पुत्रभात्यादेर्भिन्न्यात्मनो देहादेर्विजातीयान् आकाशादेश्च भिन्नस्य सदयस्यात्मानन्दस्य प्रथमाध्यायोक्ताद्वितीययोगानन्दरूपता न सम्भवतीति शङ्कते कथमिति । सजातीयत्वेनाभिमतस्य गौणात्मनः पुत्रादेर्भिन्न्यात्मनो देहादेश्च त्रैत्तिरीयश्रुतेर्भिहितजगदन्तःपातत्वादाकाशादेश्च जगतः आत्मानन्दातिरेकेणानुपपत्त्याद्वितीयब्रह्मरूपता तस्य घटते इति सबलमानसत्तरमाह श्लेषिति ॥ १ ॥

आकाशादीति । तज्जाता एतज्जादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिकया तैत्तिरीयश्रुत्या अभिहितं जगत् सकारणभूतादानन्दात् यतः पृथक् नास्ति अतस्तस्यात्मानन्दस्याद्वितीयत्वमित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

ननुदाहृतश्रुतिवाक्येनात्मनः कारणत्वं श्रूयते नानन्दस्येत्याशङ्क्य तत्प्रतिपादकं तदीयमेव आनन्दाद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इत्यादिशक्यमर्थतः पठति आनन्दादिति । व्याख्यातम् । फलितमाह इत्युक्तेति । तत्वेदमनुमानं स्मृतं विमतं जगदानन्दाच्च भिद्यते तत्कार्यत्वात् यद् यद् कार्यं तत् ततो न भिद्यते यथा मृत्युकार्यं घटादि मृदो न भिद्यते इति ॥ ३ ॥

कुलालादुत्पन्नस्य घटस्य ततो भेददर्शनादनैकान्तिकता हेतोरित्या-

सृष्ट्वदेष उपादानं न निमित्तं कुलावत् ॥ ४ ॥

स्थितिर्यस्य कुम्भस्य कुलाले स्त्री न हि कश्चित् ।

दृष्टौ तौ सृष्टिं तद्वत् स्यादुपादानं तयोः श्रुतेः ॥ ५ ॥

उपादानं त्रिधा भिन्नं विवर्त्ति परिणामि च ।

आरम्भकश्च तत्रात्म्यो न निरंशेऽवकाशिनौ ॥ ६ ॥

आरम्भवादिनोऽन्यस्मादन्यस्योत्पत्तिमूचिरे ।

अङ्गं कुलावत् स्थितिकारणत्वात् इहानन्दस्योपादानत्वसमर्थनान्नैव-
मित्याह कुलावादिति । एव आनन्दो सृष्टुं सृष्टुषट्स्येव उपादानम्
उपादानकारणम् । कुलावत् कुलाव इव न निमित्तं निमित्तकारणं
न भवतीति ॥ ४ ॥

ननु कुतो नोपादानत्वं कुलावस्यापि इत्याशङ्क्य स्थितिकथाधारत्व-
रूपोपादानकत्वाभावादित्याह स्थितिरिति । हि यस्मात् कारणात्
षट्स्य स्थितिकथौ कुलावाधारौ न भवतः अतो नोपादानत्वमिति शेषः ।
कुलं तर्हि तावित्यत आह दृष्टौ ताविति । षट्स्य स्थितिकथौ तदुपा-
दानभूतायां सृष्टेर् दृष्टौ प्रत्यक्षेणोपलब्धौ । भवत्येवं तत्र प्रकृतेः किमा-
यातमित्यत आह तद्वदिति । यद्वत् षट्स्य सृष्टुपादानत्वं तद्वज्जगतोऽ-
प्यानन्दोपादानत्वं स्यात् । तत्र हेतुः तयोः श्रुतेरिति । तयोर्जनत्-
वस्थितिकथयोः श्रुतेः आनन्दाद्यो वेत्तादिवाक्ये आनन्दहेतुकत्वप्रवणादि-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

आनन्दस्य आभिनतं जगदुपादानत्वं वक्तुं तदवात्मरभेदमाह
उपादानमिति । तत्र विवर्त्तं परिशेषयितुम् इतरो पक्षौ दूषयति
तत्रेति । अन्यो आरम्भपरिणामपक्षौ निरंशे निरवशवे वस्तुनि नाव-
काशिनौ अवकाशयन्तौ न भवतः ॥ ६ ॥

तयोरेवकाशित्वमेव दर्शयितुं तावदारम्भवादिमतमनुवदति आर-

तन्तोः पटस्य निष्पत्तेर्भिन्नौ तन्तुपटौ खलु ॥ ७ ॥

अवस्थान्तरतापत्तिरेकस्य परिणामिता ।

स्यात् क्षीरं दधि सृत् कुम्भः सुवर्णं कुण्डलं यथा ॥ ८ ॥

अवस्थान्तरभान्तु विवर्त्ती रज्जुसर्पवत् ।

निरंशेऽप्यस्यसौ व्योम्नि तलमालिन्यकल्पनात् ॥ ९ ॥

ततो निरंश आनन्दे विवर्त्ती जगदिष्यताम् ।

भवेति । आरम्भवादिनो वैशेषिकादयः अन्यस्मात् कार्यापेक्षया अन्य-
स्मात् कारणादन्यस्य कारणापेक्षया अन्यस्य कार्यस्योत्पत्तिमूर्चिरे उक्त-
वन्तः । कुत एवं वदन्ति इत्यत्राह तन्नोरिति । निष्पत्तेरुत्पत्तेर्दर्शना-
दिति शेषः । एतावता कथं कार्यकारणभेदसिद्धिरित्यत आह भिन्ना-
विति । विरुद्धपरिमाणौ विरुद्धार्थक्रियापक्षाच्चेति भावः ॥ ७ ॥

इदानीं परिणामस्वरूपमाह अवस्थान्तरेति । एकस्यैव वस्तुनः
पूर्वावस्थान्तरागपुरःसरमवस्थान्तरप्राप्तिः परिणाम इत्यर्थः । तदुदाहरति
स्यात् क्षीरमिति । यथा क्षीरसृत्सुवर्णादीनां क्षीरादिव्यवहारयो-
ग्यतां परित्यज्य दध्यादिव्यवहारयोग्यतापत्तिः ॥ ८ ॥

इदानीं विवर्त्तलक्षणमाह अवस्थान्तरेति । तुशब्दः पूर्वास्मात् पक्ष-
द्वयात् वैलक्षण्यद्योतनार्थः । पूर्वावस्थामपरित्यज्य एव अवस्थान्तर-
भासनं विवर्त्तः । उदाहरति रज्जुसर्पवदिति । यथा रज्ज्वात्मनाव-
स्थितस्यैव द्रव्यस्य सर्पात्मनाभासनम् । ननु विवर्त्तमानस्य रज्ज्वादेः
सांशत्वदर्शनात् निरंशे सोऽपि न घटते इत्याशङ्क्य निरवयवगगनादावपि
तद्दर्शनान्नावमित्याह निरंशेऽपीति । असौ विवर्त्तः व्योम्नि तलत्वमधो-
मुखेन्द्रनीलकण्ठाहृतल्यत्वं मालिन्यं नीलवर्णता तयोः कल्पनादाकाश-
स्वरूपानभिज्ञैरारोप्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रकृतमाह तत इति । ततो निरंशेऽपि विवर्त्तसम्भावान्तराङ्गि-

मायाशक्तिः कल्पिका स्यादैन्द्रजालिकशक्तिवत् ॥१०॥

शक्तिः शक्तात् पृथङ्नास्ति तद्वद् दृष्टेर्न चाभिदा ।

प्रतिबन्धस्य दृष्टत्वात् शक्ताभावे तु कस्य सः ॥११॥

शक्तेः कार्यानुमेयत्वादकार्ये प्रतिबन्धनम् ।

दशे आनन्दे विवर्तः कल्पितमित्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । नन्वद्वितीये आनन्दे
जगत्कल्पनमनुपपन्नं कल्पनाहेतोरभावादित्याशङ्काह मायाशक्तिरिति ।
शक्तेः कल्पकत्वं क दृष्टमित्यत आह ऐन्द्रजालिकेति । यथैन्द्रजालि-
कनिष्ठाया मणिसन्त्वादिरूपाया मायाशक्तेर्गन्धर्वनगरादिकल्पकत्वं तथे-
त्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वानन्दातिरिक्तमायाया अभ्युपगमे हैतापत्तिरित्याशङ्काया
अनिर्वचनीयत्वेनामृतत्वं वक्तुम् उत्तरत्वं ब्रह्मसायाया लौकिक्या अग्न्या-
दिगतशक्तेस्तज्ज्ञेदेन वा अभेदेन वा निर्वक्तुमशक्यत्वं दर्शयति शक्तिरिति ।
शक्तिरग्न्यादिनिष्ठा स्फोटादिजनिका शक्तात् अग्न्यादिस्वरूपात् पृथक्-
भेदेन नास्ति । कुत इत्यत आह तदुच्यते । तथात्वस्य दृष्टेर्दर्शना-
दग्न्यादिस्वरूपातिरेकेषामुपलुभ्यमानत्वादित्यर्थः । नाग्न्यादिस्वरूप-
मेव शक्तिरित्याह न चाभिदेति । चाभिदा अभेदोऽपि न च नैव ।
तत्रापि हेतुमाह प्रतिबन्धस्येति । मणिसन्त्वादिभिः शक्तिकार्यस्य
स्फोटादेः प्रतिबन्धदर्शनात् स्वरूपातिरिक्ता शक्तिरेष्टव्येतिभिर्भायः ।
भवत् प्रतिबन्धप्रदर्शनं शक्तेर्भेदोऽपि सा भूत् को दोषस्तत्राह शक्तीति ।
प्रत्यक्षसिद्धस्याग्न्यादिस्वरूपस्य प्रतिबन्धासम्भवात् तदुच्यतेतिरिक्तशक्त्यनभ्यु-
पगमे प्रतिबन्धो निर्वचयः स्यादित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

नन्वतीन्द्रियायाः शक्तेः कथं प्रतिबन्धोऽवगन्तुं शक्यते इत्याश-
ङ्काह शक्तेरिति । अतीन्द्रियापि शक्तिर्यतः कार्यविहङ्गमत्वा अतः
अकार्ये सत्यपि कारणे कार्यादुत्पत्तौ कदां प्रतिबन्धनं प्रतिबन्धोऽव-

ज्वलतोऽग्ने रदाहं स्यान्मन्त्रादिप्रतिबन्धता ॥ १२ ॥

देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां मुनयोऽविदन् ।

परास्य शक्तिर्विविधा क्रियाज्ञानबलात्मिका ॥ १३ ॥

इति वेदवचः प्राह वशिष्ठश्च तथाब्रवीत् ।

सर्वशक्तिपरं ब्रह्म नित्यमापूर्णमद्वयम् ।

गस्यते इति शेषः । उक्तमर्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्पष्टयति ज्वलत इति ।
लोके स्वरूपेण प्रज्वलतोऽग्नेः सकाशाद् दाहादिलक्षणे कार्योऽनु-
त्पद्यमाने सति मन्त्रादिप्रतिबन्धता मन्त्रादीनाम् अग्निशक्तिप्रतिबन्धकत्व-
मित्यर्थः ॥ १२ ॥

इत्थं लौकिकशक्तिं स्वरूपतः प्रमाणतश्चोपन्यस्य इदानीं माया-
शक्तिषङ्गावे ते ध्यानयोगाहुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा-
मिति श्वेताश्वतरोपनिषदुपाक्यमर्थतः पठति देवात्मशक्तिमिति । मुनयः
कालस्वभावादिषु कारणवादेषु दोषदर्शनयन्तो जगत्कारणजिज्ञासया
ध्यानयोगमास्थिताः अधिकारिणो देवात्मशक्तिं देवस्य द्योतमानस्य
स्वप्रकाशचिद्रूपस्यात्मनः प्रत्यगभिन्नस्य ब्रह्मणः शक्तिं मायारूपां स्वगुणैः
स्वकार्यभूतैः सूक्ष्मसूक्ष्मशरीरैर्निगूढाम् आहृताम् आविदन् साक्षान्
कृतवन्त इत्यर्थः । तस्यामेवोपनिषदि स्थितं परास्य शक्तिर्विविधैव अयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति वाक्यान्तरमर्थतः पठति परास्येति ।
अस्य परा ब्रह्मणः उत्कृष्टा जगत्कारणभूता शक्तिर्विविधा अयते इति
वाक्यशेषः । विविधत्वमेवाह क्रियेति । क्रियाज्ञाने प्रसिद्धे बलमिच्छा-
शक्तिज्ञानक्रियाशक्तिषः पञ्चय्यात् । क्रियादिशक्तयः आत्मा स्वरूपं
यस्याः सा क्रियाज्ञानबलात्मिका ॥ १३ ॥

इदं वाक्यद्वयं कुतश्चमित्यत आह इतीति । न केवलं माया-
शक्तिः श्रुतिविज्ञा किन्तु स्मृतिविज्ञापीत्याह वशिष्ठश्चेति । यथा श्रुतिः

यथाक्षसति शक्त्यासौ प्रकाशमधिगच्छति ॥ १४ ॥

चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो राम ! शरीरेषूपलभ्यते ।

स्यन्दशक्तिश्च वातेषु दाढ्यशक्तिस्तथोपले ।

द्रवशक्तिस्तथाग्निः सु दाहशक्तिस्तथामले ।

शून्यशक्तिस्तथाकाशे नाशशक्तिर्विनाशनि ॥ १५ ॥ १६ ॥

यथाण्डान्तर्महासर्पी जगदस्ति तथात्मनि ।

फलपत्रलतापुष्पशाखाविटपमूलवान् ।

वृक्षबीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ १७ ॥

क्वचित् काचित् कदाचित् तस्मादुदयन्ति शक्तयः ।

विचित्रां मायाशक्तिम् उक्तवती वशिष्ठोऽपि तां तथोक्तवान् वाशिशामिधे
मन्ये इति शेषः । मायाशक्तिप्रतिपादिकान् वाशिष्ठलोकान् पठति
सर्वेति । नित्यमिति ब्रह्मणः पारमार्थिकं रूपमुक्तम् । सर्वशक्तीति
तस्यैव सोपाधिकं रूपम् । तत् परं ब्रह्म यदा यदा यथा यथा शक्तीनां
उत्पत्तिरिति विवर्तते इत्यर्थः तदा तदा अस्मै शक्तिः प्रकाशमधि-
गच्छति अभिव्यक्तिं प्राप्नोति ॥ १४ ॥

इदानीं तामेवाभिव्यक्तिं प्रपञ्चयति चिच्छक्तिरिति । शरीरेषु
देवतित्यङ्गमनुष्यादिसत्त्वेषु चिच्छक्तिः चेतनं व्यवहारहेतुभूतोपलभ्यते
इत्युक्ते । स्यन्दशक्तिसत्त्वहेतुभूता ॥ १५ ॥ १६ ॥

प्रकाशमधिगच्छतीत्युक्त्याऽनभिव्यक्तिदशायामपि ब्रह्मणि जगत्-
सत्ता दर्शिता अनभिव्यक्तस्यापि सत्त्वे दृष्टान्तमाह यथेति । विचित्र-
स्यापि तस्य सत्त्वे दृष्टान्तमाह फलेति ॥ १७ ॥

ननु सर्वाणामपि शक्तीनां युगपदेवाभिव्यक्तिः कुतो न स्यादित्या-
शङ्काह क्वचिदिति । क्वचिदेशविशेषे । कदाचित् कालविशेषे । काचित्

देशकालविचित्रत्वात् आतलादिव शालयः ॥ १८ ॥

स आत्मा सर्वगी राम ! नित्योदितमहावपुः ।

यन्मनाङ्गमननीं शक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते ॥ १९ ॥

आदौ मनस्तदनु बन्धविमोक्षदृष्टौ

पश्चात् प्रपञ्चरचना भुवनाभिधाना ।

इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठा-

माख्यायिका सुभगबालजनोदितेव ॥ २० ॥

शक्तयः । तावामयुगपदभिव्यक्तौ दृष्टान्तमाह देशकाल इत्यादि । यथा भूमिगतानां सर्वेषां बीजानां मध्ये देशविशेषे कालविशेषे च केषाञ्चिदेव बीजानाम् अङ्गुरोत्पत्तिनाम्निषां तदुपदित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं जगतः कल्पनामात्ररूपतां दर्शयितुं तत्कल्पकस्य मनसो रूपं तावद्दर्शयति स आत्मैति । नित्योदितमहावपुर्नित्यं सदा उदितं प्रकाशमानं न हृद्देशकालादिरिच्छेदरहितं वपुः शरीरं यस्य स तथा यत् यस्मिन् काले मनाक् ईशानमननीं स्वपरावबोधनरूपं शक्तिं सामापरिणामरूपं धत्ते धारयति तत् तदा मन इत्युच्यते ॥ १९ ॥

इदानीं कल्पनाप्रकारमाह आदौ मन इति । आदौ प्रथमं मनः शक्त्युद्भासेन मनो भवति तदनु तदनन्तरं बन्धमोक्षदृष्टौ बन्धमोक्षकल्पने भवतः पश्चादनन्तरं बन्धदृष्टावेव भुवनाभिधाना भुवनमित्यभिधानं यस्याः सा भुवनाभिधाना प्रपञ्चस्य गिरिनिदीसरित्समुद्रादेरचना कल्पनं भवति इत्यादिका एवमकारा इयं जगतः स्थितिः प्रतिष्ठां स्वरूपं गता प्राप्ता । कल्पितस्यापि वास्तवत्वप्रतीतौ दृष्टान्तमाह आख्यायिकैति । बालजनय उदिता उक्ता अख्यायिका कथा यथा वास्तववृत्तिं गता तथेदं जगदपीत्यर्थः ॥ २० ॥

बालस्य हि विगोदाय धात्री वक्ति शुभां कथाम् ।
 कश्चित् सन्ति महाबाहो ! राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ॥ २१ ॥
 द्वौ न जातौ तत्रैकसु गर्भे एव हि न स्थितः ।
 वसन्ति ते धर्मयुता अत्यन्ता सति पत्तने ॥ २२ ॥
 स्वकीयांश्चून्त्यनगरान्निर्गत्य बिमलाश्रयाः ।
 गच्छन्तो गगने हृत्मान् ददृशुः फलशालिनः ॥ २३ ॥
 भविष्यन्नगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयोऽपि ते ।
 सुखमय स्थिताः पुत्र ! स्वर्ग्याव्यवहारिणः ॥ २४ ॥
 धात्रैव कथिता राम ! बालकाख्यायिका शुभा ।
 निश्चयं स ययौ बालो निर्विचारणया धिया ॥ २५ ॥
 इयं संसाररचना विचारोज्झितचेतसाम् ।
 बालकाख्यायिकेवेत्यमवस्थितिमुपागता ॥ २६ ॥
 इत्यादिभिरुपाख्यानैर्भायाशक्तेस्तु विस्तरम् ।
 वशिष्ठः कथयामास सैव शक्तिर्निरूप्यते ॥ २७ ॥
 कार्यादाश्रयतः सैषा भवेच्छक्तिर्विलक्षणा ।
 स्फोटोद्गारौ दृश्यमानौ शक्तिस्तत्त्वानुमीयते ॥ २८ ॥

तामेव कथां कथयति बालस्य हीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥

दृष्टान्तसिद्धमर्थं दाष्टान्तिके योजयति इत्यनिति ॥ २६ ॥

वशिष्ठोक्तसुपसंहरति इत्यादिभिरिति । एवं मायासङ्गाने प्रमाण-
 सुपलब्धं तत्त्वानिर्वचनौयत्वं वक्तुं प्रतिजानीते सैव शक्तिरिति ॥ २७ ॥

कार्यादिति । एषा मायाशक्तिः कार्यात् स्वकार्यभूतात् जगतः
 आश्रयतः आश्रयात् ब्रह्मैव च विलक्षणा विपरीतस्वभावा भवेत् ।

पृथुबुधोदराकारो घटः कार्योऽत्र सत्तिका ।

शब्दादिभिः पञ्चगुणैर्युक्ता शक्तिस्त्वतदिधा ॥ २८ ॥

न पृथादिर्न शब्दादिः शक्तावस्तु यथा तथा ।

अतएव अचिन्त्यैषा न निर्वचनमर्हति ॥ ३० ॥

कार्योत्पत्तेः पुराः शक्तिर्निगूढा मृद्यवस्थिता ।

कुलालादिसहायेन विकाराकारतां व्रजेत् ॥ ३१ ॥

मायाशक्तेः कार्योऽत्र आश्रयो वैचक्षण्यत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति स्फोटा-
काराविति । वज्रिगतशक्तेः कार्यरूपः स्फोट आश्रयरूपोऽङ्गारश्च
प्रत्यक्षगम्यौ शक्तिस्तु कार्यानुमेया अतस्ताभ्यां सा विचक्षणेत्यर्थः ॥ २८ ॥

उक्तन्यायं नृत्तशक्तावपि योजयति पृथुबुध इति । यः पृथुबुधो-
दराकारः पृथुः स्थूलं बुधं वर्तुलम्, उदरं यस्य, सः पृथुबुधोदरः
तथाविन्न आकारो यस्य स तथाविधः तादृग्वटः कार्यः शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धाख्यपञ्चगुणोपेता सत्तिका आश्रयः शक्तिस्त्वतदिधा उभय-
विचक्षणेत्यर्थः ॥ २९ ॥

वैचक्षण्यमेवाह न पृथ्वादिरिति । शक्तौ पृथुत्वादिकार्यधर्मो
नास्ति शब्दादिक आश्रयधर्मोऽपि न विद्यते अतो विचक्षणेत्यर्थः ।
तर्हि कीदृशीत्यत आह अस्त्विति । यथा तद्येत्युक्तमेवार्थं विशदयति
अतएव हीति । यतः कार्यप्रादान्प्रयतस विचक्षणा अतएवैषा अचिन्त्या
चिन्तितमशक्या । ननु तर्हि अचिन्त्यत्वमेतस्यारूपं स्यादित्याशङ्क्याह
न निर्वचनमिति । भेदेनाभेदेन चिन्त्यत्याचिन्त्यत्वादिना वा केनापि
रूपेण निर्वचनं नार्हतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

ननु कारणस्वरूपातिरिक्ता शक्तिर्यद्यस्ति तर्हि कारणस्वरूपमिव न
सा कुतोऽवभासते इत्याशङ्क्याह कार्येति । मृत्शक्तिर्घटादिकार्योत्पत्तेः
पूर्वं मृदि निगूढावतिष्ठते अतो नावभासते इत्यर्थः । निगूढत्वे उप-
रिष्ठादपि न तस्या अभिव्यक्तिः स्यादित्याशङ्क्यान्निमित्तस्यापि नवनी-

ऐन्द्रजातिकनिष्ठापि माया न व्यन्यते पुरा ।

पश्चाद् गन्धर्वसेनादिरूपेण व्यक्तिमाप्नुयात् ॥ ३६ ॥

एवं मायामयत्वेन विकारस्यानृतात्मताम् ।

विकाराधारमृद्वस्तुसत्यत्वञ्चाब्रवीत् श्रुतिः ॥ ३७ ॥

वाङ्निष्पाद्यं नाममात्रं विकारो नास्य सत्यता ।

स्पर्शादिगुणयुक्ता तु सत्या केवलमृत्तिका ॥ ३८ ॥

व्यक्ताव्यक्ते तदाधार इति त्रिष्पादयोर्द्वयोः ।

पर्यायः कालभेदेन द्वतीयस्त्वनुगच्छति ॥ ३९ ॥

तेनेति । ननु शक्तिकार्ययोरुभयोरपि अनिर्वचनीयत्वे शक्तिः कार्य-
ञ्चेति भेदव्यवहारः कुत इत्यत आह व्यन्यतेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पूर्वमनभिव्यक्ता मायाशक्तिः पश्चादभिव्यज्यते इत्येतन्न प्रसिद्धं
मायासृष्टपक्षेभ्यते इत्याशङ्क्याह ऐन्द्रजातिकेति । पुरा मणिमन्त्रादि-
प्रयोगात् पूर्वम् ॥ ३६ ॥

शक्तिकार्यस्य घटादेरन्ततत्त्वं शक्त्याधारस्य मृदादेः सत्यत्वमित्ये-
तच्छ्रान्दोग्यश्रुतावप्यभिहितमित्याह एवमिति । मायामयत्वेन माया-
कार्यत्वेन विकारस्य कार्यरूपस्य घटादेरन्ततात्मतां मिथ्यात्वं विका-
राणां घटादीनामाधारभूताया मृदः सत्यत्वञ्च वाच्यारम्भणं विकारो
नामभेद्यं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतिरुक्तवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इदानीं वाच्यारम्भणमित्युदाहृतं वाक्यमर्थतः पठति वाङ्नि-
ष्पाद्यमिति । विकारो मृत्कार्थो घटादिः वाङ्निष्पाद्यं वागिन्द्रिये-
णाङ्गकार्यं वाच्यमात्रं नामैव अस्य घटादेर्न वस्तुता नामातिरेकेण न
पारमार्थिकं रूपमस्ति किन्तु तदाधारभूता मृदेव सत्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥

शक्तितत्त्वकार्ययोरन्ततत्त्वे तदाधारस्य सत्यत्वे च कारकत्वाह
व्यन्यतेति । व्यक्तो घटादिकलत्रः कार्यः अव्यक्ता तत्कारकभूता

निस्तत्त्वं भासमानञ्च व्यक्तमुत्पत्तिनाशभाक् ।

तदुत्पत्तौ तस्य नाम वाचा निष्पाद्यते नृभिः ॥ ४० ॥

व्यक्ते नष्टेऽपि नामैतन्न वृत्तिष्वनुवर्त्तते ।

तेन नाम्ना निरूप्यत्वात् व्यक्तं तद्रूपमुच्यते ॥ ४१ ॥

निस्तत्त्वत्वाद् विनाशित्वाद् वाचारम्भणनामतः ।

व्यक्तस्य न तु तद्रूपं सत्यं किञ्चिन्नृदादिवत् ॥ ४२ ॥

शक्तिः ते व्यक्ताव्यक्ते तदधारस्तयोराधारभूता सृत्तिका एषु त्रिषु मध्ये
आद्यायोः प्रथमोद्दिष्टयोर्होयोः कार्यशक्तयोः सम्बन्धिनौ यौ काश्चौ तयो-
र्भेदेन भेदस्य विद्यमानत्वात् पर्यायः क्रमेण भवन्सु । तृतीयस्तदुभया-
धारस्तु नृदादिरनुवर्त्तते उभयत्वात्तुवर्त्तते । अयं भावः शक्तिकार्ययोः
कादाचित्कत्वात् अन्ततत्त्वम् आधारस्य तु काश्चिदयानुगामित्वात् सत्य-
त्वम् ॥ १६ ॥

इदानीं विकारस्यैवासत्यत्वे हेतुत्वमाह निस्तत्त्वमिति । व्यक्त-
शब्दवाच्यं घटादिकं कार्यस्वरूपेणावदेवावभासते तथोत्पत्तिविनाश-
वदपलभ्यते उत्पत्त्यनन्तरं वागिन्द्रियजन्यनामात्मकत्वेन व्यवहियते च ।
किञ्च व्यक्ते कार्यरूपे नष्टेऽपि एतत् कार्यादभिन्नं नाम तद्वत्त्वेन
लक्ष्यं शब्दप्रयोज्यत्वां अनुषाणां वदनेष्वनुवर्त्तते । ततः किं तत्राह
तेनेति । व्यक्तं कार्यं तेन वाचा व्यवहियमाणेन नाम्ना शब्देन निरु-
प्यत्वात् व्यवहियमाणत्वात् तद्रूपं तस्य नाम्नो रूपमेव रूपं ब्रह्म तत्त-
द्यात्मकसत्त्वते इत्यर्थः । अयं भावः विमतो घटो घटशब्दात्मको नवि-
स्तमर्हति घटशब्देन व्यवहियमाणत्वात् घटशब्दवत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

एवं हेतुत्वयं प्रमाधोदानीम् अनुमानरचनाप्रकारं सूचयति
निस्तत्त्वत्वादिति । व्यक्तस्य घटादिरूपस्य कार्यस्य यत् पृथुबुधोदराकारं
स्वरूपमस्ति तत् किञ्चित् किमपि सत्यं च भवति निस्तत्त्वत्वात् निस्तत्त्व-

व्यक्तकाले ततः पूर्वमूर्ध्वमप्येकरूपभाक् ।

सतत्त्वमविनाशश्च सत्यं सृद्वस्तु कथ्यते ॥ ४३ ॥

व्यक्तं घटो विकारश्चित्तेर्नामभिरौरितः ।

अर्थश्चेद्वृतः कस्मान्न सृद्वबोधे निवर्त्तते ॥ ४४ ॥

निवृत्त एव यस्मात् ते तत्सत्यत्वमतिगता ।

ईदृक् निवृत्तिरेवात्र बोधजा न त्वभासनम् ॥ ४५ ॥

निर्गतं तत्त्वं वास्तवं रूपं यस्मात् तद्विस्तृतं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्
कथाऽस्मिन्नाशित्वात् नृदि सत्यामेव नाशप्रतियोगित्वात् वाच्यारम्भ-
कामतः वागिन्द्रियजन्यवृद्धमात्मकत्वात् वा । त्विष्यपि हेतुषु नृद्वदिति
बोधस्य दृष्टान्तः । अत्रैवं प्रयोगः घटादिरूपः कार्योऽसत्यो भवितुमर्हति
निस्तत्त्वत्वात् यदसत्यं न भवति न तद्विस्तृतं यथा घटाद्युपादानं
नृद्वदिति केवलव्यतिरेकी । एवमितरे हेतुद्वयेऽपि योजनीयम् ॥ ४२ ॥

एवं विकारस्यासत्यत्वमुपपादोदानीं तदधिष्ठानभूताया नृदः सत्यत्व-
मुपपादयति व्यक्तेति । व्यक्तकाले स्थितिकाले ततः पूर्वं व्यक्तोत्पत्तेः
पूर्वकाले ऊर्ध्वमपि व्यक्तविनाशोत्तरकालेऽपि एकरूपभाक् एकाकार-
सतत्त्वं तत्त्वेन वास्तवरूपेण सृद्व वर्त्तते इति सतत्त्वम् अविनाश-
विकारेण सृद्व नाशरहितञ्च यन्मृदस्तु तत् सत्यमिति कथ्यते । विभक्तं
नृद्वस्तु सत्यं भवितुमर्हति सतत्त्वत्वात् आत्मवदित्यादि योज्यम् ॥ ४३ ॥

ननु घटादेः कार्यजानस्यासत्यत्वे तस्यारोपितरजतादेरैवाधिष्ठान-
ज्ञाननिवर्त्यता स्यादिति शङ्कते व्यक्तमिति । व्यक्तमित्यादिभिस्त्रिभिः
शब्दैरभिधीयमानो योऽर्थः कार्यरूपः तस्य कारणातिरेकेणासत्यत्वे
स्वीक्रयमात्रे नृद्वस्तुकारणस्य ज्ञाने किं न तद्विद्वत्तिः स्यादिति
तर्कः ॥ ४४ ॥

इष्टापत्तिरिति परिहरति निवृत्त इति । तत्रोपपत्तिमाह ब्रह्म-

घटे नष्टे न सङ्गावः कपालानामवेक्षणात् ।
 मैवं चूर्णेऽस्ति सद्रूपं स्वर्णरूपं त्वतिस्फुटम् ॥ ४८ ॥
 क्षीरादौ परिणामोऽस्तु पुनस्तङ्गाववर्जनात् ।
 एतावता सदादीनां दृष्टान्तत्वं न हीयते ॥ ५० ॥
 आरम्भवादिनः कार्य्ये सदा द्वैगुण्यमापतेत् ।
 रूपस्यार्थादयः प्रोक्ताः कार्य्यकारणयोः पृथक् ॥ ५१ ॥

तत्र क्षीरादिभावस्य पूर्वरूपस्य त्याग उपलभ्यते इत्यर्थः । ननु विवर्त्ते
 पूर्वरूपपरित्यागः का दृष्ट इत्याशङ्क्य सत्सुवर्णयोर्दृश्यते इत्याह
 सत्सुवर्णेति । सत्सुवर्णविवर्त्तयोर्दृष्टकुण्डलयोर्निष्पन्नयोरपि तत्कारण-
 सत्सुवर्णरूपे न निवर्त्तते इति हि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु घटस्य सत्त्विवर्त्तत्वमनुपपन्नं घटनाये पुनर्दृग्भावादर्थनादिति
 शङ्कते घटे इति । सङ्गावभावे कारणमाह कपाचेति । कपालानामपि
 नाये सङ्गावोपलब्धिः स्यादिति परिहरति मैवमिति । सुवर्णे त्वेतर्ज्ञो-
 द्यानवकाश एवेत्याह स्वर्णेति ॥ ४८ ॥

ननु परिणामदृष्टान्तत्वेनाभिहितानां क्षीरसत्सुवर्णानां मध्ये
 यदि सत्सुवर्णयोर्विवर्त्ते दृष्टान्तत्वमङ्गीक्रियते तर्हि तद्वदेव क्षीरस्यापि
 तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याह क्षीरेति । तर्हि क्षीरपदेवावस्थान्तरापद्य-
 क्षामयोस्तयोः विवर्त्ते दृष्टान्तता न भवेदित्याशङ्क्याह एतावतेति ।
 एतावता क्षीरादेः परिणामित्वेन सदादीनां सत्सुवर्णादीनां दृष्टान्तत्वं
 विवर्त्तदृष्टान्तभावः न हीयते न नश्यति । अयमभिप्रायः । क्षीरस्य
 पूर्वरूपपरित्यागपुरःसरमवस्थान्तरापत्तिसङ्गावात् परिणामित्वमेव सत्-
 सुवर्णयोस्तु अवस्थान्तरापत्तिसङ्गावेऽपि पूर्वरूपपरित्यागाभावाद्विवर्त्त-
 तापीति ॥ ५० ॥

ननु सत्सुवर्णयोः परिणामविवर्त्ताविवारस्य कल्पमपि किं नाहुते

सत्सुवर्णमयमेति दृष्टान्तत्रयमाहणिः ।

प्राज्ञातो वासयेत् कार्यामृतत्वं सर्ववस्तुषु ।

कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानञ्चापि सोऽवदत् ॥ ५२ ॥

सत्यज्ञानेऽमृतज्ञानं कथमत्रोपपद्यते ।

समृत्कस्य विकारस्य कार्यता लोकदृष्टितः ।

वास्तवोऽत्र मृदंगोऽस्य बोधः कारणबोधतः ॥ ५३ ॥

क्रियते इत्याशङ्क्याह कारणावादिन इति । कारणावादिनो मते कार्यं घटादिरूपे मृदो मृत्तिकारैर्द्रव्यस्य द्वैगुण्यं कार्याकारेण कारणाकारेण च द्विगुण्यमापद्यते तथा च सति गुरुत्वात् द्वैगुण्यमापद्येतेति भावः । कुत एतदित्याशङ्क्याह रूपेति । रूपस्यार्थादीनां गुणानां कार्यकारणयोर्भेदस्य तैरेवाङ्गीकृतत्वादिति भावः ॥ ५१ ॥

ननु सत्सुवर्णयोः किं हयोरेव विवर्त्ते दृष्टान्तत्वं नेत्याह सत्सुवर्णमेति । अरुणस्य पुत्र उद्दालकाख्यः कश्चिदपि यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन इत्यारभ्य कार्यायसमित्यन्तेन वाक्यसन्दर्भेण कार्यस्यामृतत्वे सत्सुवर्णयो रूपं दृष्टान्तमयुक्तत्वानित्यर्थः । किमर्थमेव दृष्टान्तमयुक्तत्वानित्याशङ्क्याह अत इति । यत एवं वस्तुषु मृदादिषु कार्यामृतत्वमुपपन्नमतो भूतमौचित्यरूपेण वस्तुषु कार्यामृतत्वं वासितं जुग्यैर्दित्यर्थः । ननु कार्यामृतत्वात्सम्बन्धानमपि किमर्थमुक्तमित्याशङ्क्याह कारणज्ञानात् कार्यज्ञानविज्ञाने इत्यभिप्रायेणाह कारणज्ञानत इति । कारणस्य मृदादेशानात् कार्यज्ञातस्य घटादेशानमपि यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्समं विज्ञातं आदित्यादि वाक्यज्ञातेनोक्तत्वानित्यर्थः ॥ ५२ ॥

ननु सत्सुवर्णादिरूपस्य पारमार्थिकस्य कारणस्य विज्ञानात् तद्विज्ञानस्य घटमृदादेशैर्विज्ञानमनुपपन्नमिति शङ्कते सत्येति । कार्यस्य

अनृतांशो न बोद्धव्यस्तद्बोधानुपयोगतः ।

तत्त्वज्ञानं पुमर्थं स्यान्नानृतांशावबोधनम् ॥ ५४ ॥

तर्हि कारणविज्ञानात् कार्यज्ञानमिति रिते ।

मृद्बोधान्मृत्तिका बुद्धेत्युक्तं स्यात् कोऽत विस्मयः ॥ ५५ ॥

सत्यं कार्येषु वस्त्वंशः कारणात्मेति जानतः ।

विस्मयो मास्विहासस्य विस्मयः केन वार्यते ॥ ५६ ॥

इत्यान्तद्वयरूपत्वात् कारणज्ञानात् कार्यगतसत्यांशविज्ञानं भवतीति
अभिप्रेत्याह सन्दृक्त्वोक्तिः । समृत्कस्याधिष्ठानभूतमृत्सहितस्य विका-
रस्यारोपितस्य घटादिरूपस्य कार्यता कार्यशब्दार्थत्वं लोकाप्रसिद्धमि-
त्यर्थः । भवत्वेषमृ एतावता कारणज्ञानात् कार्यज्ञानं न सम्भवतीति
चोद्यस्य कः परिहारो जात इत्याशङ्क्य कार्यगतान्दतांशज्ञानाभावेऽपि
तद्वतसत्यांशज्ञानं भवत्वोवेति परिहरति वास्तवोऽत्येति । अत्र कार्य-
यो वास्तवो मृदशोऽस्ति अस्य वास्तवांशस्य बोधो ज्ञानं कारणज्ञानाद्
भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु कारणगतसत्यांशवदन्तःशोऽपि बोद्धव्य इत्याशङ्क्य प्रयो-
जनाभावाच्चैवमित्याह अन्तःशो न बोद्धव्य इति । प्रयोजनाभावमेव
प्रकटयति तत्त्वज्ञानमिति । तत्त्वस्य अबाध्यस्य वस्तुनो ज्ञानं पुमर्थं
पुंसो ज्ञातुः पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं यस्मिन् तत् पुमर्थमिति बहुव्रीहिः
अन्तःशस्य विकारस्यावबोधनं प्रयोजनवच्च भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु कारणज्ञानात् कार्यज्ञानं भवतीत्येतदर्थः ओटबुद्धौ चमत्-
कारहेतुर्भविष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तं तदेतच्च सम्भवतीति शङ्कते तर्हीति ।
कारणस्य मृदादेशानात् कार्यगतं मृदादिसत्यांशज्ञानं भवतीत्युक्ते
मृत्ज्ञानात् मृदो ज्ञानमित्युक्तं भवति एवं सति शब्दत एव चमत्कारो
नार्थत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आरम्भी परिणामी च लौकिकचैककारणे ।

ज्ञाते सर्वमतं श्रुत्वा प्राप्नुवन्त्येव विस्मयम् ॥ ५७ ॥

अद्वैतेऽभिमुखीकर्तुमेवात्रैकस्य बोधतः ।

सर्वबोधः श्रुतौ नैव नानात्वस्य विवक्षया ॥ ५८ ॥

एकमृत्पिण्डं विज्ञानात् सर्वमृगमयधीर्यथा ।

तथैकब्रह्मबोधेन जगद्बुद्धिर्विभाव्यताम् ॥ ५९ ॥

ईदम् विवेकवतां विज्ञयाभावोऽपि तद्गृहीतानां विस्मयः स्यादेवेति परिहरति सत्यमिति । कार्येषु घटादिषु विद्यमानो वास्तवोऽंशः कारणस्वरूपमेवेति ये जानन्ति तेषामाश्चर्यं माभूत् इतरेषां तज्ज्ञान-
शून्यानां जायमानो विस्मयो न निवारयितुं शक्य इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

अत्रत्य विस्मयो भवेदित्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति आरम्भीति । आरम्भो नाम सप्तत्रयसमवायिनिमित्ताख्यकारणेभ्यो भिन्नस्य कार्यस्योत्पत्तिः तां यो वक्ति सोऽयमारम्भीत्युच्यते पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरप्राप्ति-
सङ्क्षेपं परिणामं यो वक्ति सपरिणामीत्युच्यते प्रक्रियादयमजानन् कोकस्यवहारमात्रपरः लौकिक इत्युच्यते एतेषां त्रयाणामपि कारण-
लौक्यस्य ज्ञानादनेकेषां काव्याणां विज्ञानं भवतीति वाक्यप्रवणात् विस्मयो भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु यथाश्रुतमर्थं परित्यज्य इत्थं व्याख्याने किं कारणमित्या-
शङ्क्य श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावादित्याह अद्वैतेति । अद्वैतविज्ञाने शिष्यमभिमुखीकर्तुमेव ज्ञान्दोग्धमश्रुतावेकस्य कारणस्य विज्ञानात् सर्वेषां
काव्याणां विज्ञानसक्तं न तु काव्याणामनेकेषां विज्ञानसिद्ध्यर्थमित्यभि-
प्रायः ॥ ५८ ॥

इदानीमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानदृष्टान्तप्रदर्शनपरस्त यथा सौख्यैकेन
मृत्पिण्डेन सर्वं मृगमयं विज्ञातं स्यादिति वाक्यस्यार्थनिरूपणपुरःसरं

सञ्चितसुखात्मकं ब्रह्म नामरूपात्मकं जगत् ।

तापनीये न्युतं ब्रह्म सञ्चिदानन्दसत्त्वम् ॥ ६० ॥

सद्रूपमाशुषिः प्राह प्रज्ञानं ब्रह्म बह्वृचाः ।

सनत्कुमार आनन्दमेवमन्यत्र गम्यताम् ॥ ६१ ॥

टाटोन्निकप्रदर्शनपरस्य सतं तमादेशमप्राप्तौ जेनाश्रुतं न्युतं भवत्यमतं
मतामिति वाक्यस्यार्थं प्रदर्शयन् प्रकृते फलितमाह एकं मृत्पिण्डेति ।
यथा घटशरावाद्युपादानस्यैकस्य मृत्पिण्डस्यावबोधात् तद्विकाराणां
सर्वेषां घटादीनां बोधो भवति एवं सर्वोपादानभूतस्य एकस्य ब्रह्मणो
बोधात् काव्यस्य कृत्स्नस्य जगतो बोधो भवतीत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

ननु ब्रह्मजगतो स्वरूपापरिज्ञाने ब्रह्मज्ञानात् जगतो ज्ञानं भव-
तीत्येवं नावगन्तुं शक्यते इत्याशङ्क्य तदवगमनाय तदुभयस्वरूपं दर्शयति
सञ्चिदिति । ब्रह्मणः सञ्चिदानन्दरूपत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य ताप-
नीयादिन्युतयः प्रमाणमित्यभिप्रायेणाह तापनीय इति । उत्तराशङ्का-
प्रतीवे व्याख्येयसिद्धे तावत् ब्रह्मैवेदं सर्वं सञ्चिदानन्दमात्मम् इत्यादि-
प्रदेशेषु ब्रह्मणः सञ्चिदानन्दरूपत्वसत्त्वमित्यर्थः ॥ ६० ॥

आदिशब्देन विवक्षितानि सुखनराणि दर्शयति सद्रूपेति । स्वरू-
पशब्देनोद्भासनेन आन्दोग्यश्रुतौ सदेव सौम्येदमप्यवबोदित्यादिना सद्रूपं
ब्रह्म निरूपितम् । तथाच बह्वृचाः ऋक्शाखाध्यायिनः ऐतरेयोप-
निषदि प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति प्रज्ञानरूपत्वं ब्रह्मणो दर्शयन्ति
एवं पूर्वोदाहृतायां आन्दोग्यश्रुतावेव सनत्कुमाराख्यो गुरुः नारदाख्याय
शिष्याय सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपक्रम्य यो वै भूमा तत्सुखमिति
भूमशब्दाभिधेयस्य ब्रह्मण्य आनन्दरूपत्वसत्त्ववानित्यर्थः । उत्तन्यायमन्य-
त्राप्यतिदिशति एवमन्यत्रेति । अन्यत्र तैत्तिरीयकादिश्रुतिषु आनन्दो
ब्रह्मेति व्याख्यानादित्यादिनाम्यैरानन्दरूपत्वादिकसत्त्वमिति द्रष्टव्यमिति
भावः ॥ ६१ ॥

विचिन्त्य सर्वरूपाणि कृत्वा नामानि तिष्ठति ।

अहं व्याकरवाणीमे नामरूपे इति श्रुतिः ॥ ६२ ॥

अव्याकृतं पुरा सृष्टेरुहं व्याक्रियते द्विधा ।

अचिन्त्यशक्तिर्मायैषा ब्रह्मण्यव्याकृताभिधा ॥ ६३ ॥

अविक्रियब्रह्मनिष्ठा विकारं यात्यनेकधा ।

मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ॥ ६४ ॥

वसिष्ठानन्देऽपि नामरूपयोरपि श्रुतिं दर्शयति विचिन्त्येति ।
अनीति रूपानि विचिन्त्य । धीरो नामानि कृत्वा अभिवदन् यदास्ते
इति अनेन जीवेनात्मना अनुपविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति च
सृष्ट्यो जगद्विष्टे नामरूपे श्रुत्या दर्शिते इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तत्रैव श्रुत्यन्तरमुदाहरति अव्याकृतमिति । उद्गदारगतकश्रुतो
तद्धेदं तद्यव्याकृतमासीत् तद्यन्मरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ मायाभिर्दं
रूपमिति सृष्ट्य जगतो नामरूपात्मकत्वं दर्शितमित्यर्थः । सृष्टेः पूर्व-
भिर्दं जगदव्याकृतम् अव्यक्तनामरूपात्मकम् अभूत् । अर्जुं सृष्ट्यवसरे
द्विधा वाचस्पृशकभावेन व्याक्रियते व्यक्तीकृतमित्यर्थः । इदानीं तद्धेदं
तद्यव्याकृतमासीदित्यत्र अव्याकृतशब्दस्यार्थमाह अचिन्त्यशक्तिरिति ।
येन ब्रह्मणि अचिन्त्यशक्तिर्मायैषा एषा व्याकृताभिधा अस्मिन् वाक्ये
त्वव्याकृतशब्देनाभिधीयते इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

तद्यन्मरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इत्यस्यार्थमाह अविक्रियेति ।
अविकारिणि ब्रह्मणि वर्तमाना सा अनेकधा भूतभौतिकप्रपञ्चरूपेण
बहुधा विकारं परिणासं प्राप्नोति । माया ब्रह्मणि वर्तते इत्यत्र
प्रमाणमाह मायान्मिति । मायां पूर्वोक्तां प्रकृतिं प्रक्रियते अनेनेति
प्रकृतिरूपादानकारणं विद्याव्याप्तीनाम् । मायिनं तद्यन्मयत्वेन तद्वत्त्वं
महेश्वरं मायानिदानकं विद्याद्वित्युपवर्तते । उभयत्र तुल्यम् पर-
स्परमेव लक्षणद्योतनार्थः ॥ ६४ ॥

आद्यो विकार आकाशः सोऽस्ति भात्यपि च प्रियः ।

अवकाशस्तस्य रूपं तन्मिथ्या न तु तत्तयम् ॥ ६५ ॥

न व्यक्तेः पूर्वमस्त्येवं न पश्चाच्च विनाशतः ।

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत् तथा ॥ ६६ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यान्ति भारत ! ।

अव्यक्तनिधनान्ये वेत्याह कृष्णोऽर्जुनं प्रति ॥ ६७ ॥

मृद्वत् ते सच्चिदानन्दा अनुगच्छन्ति सर्वदा ।

निराकाशे सदादीनामनुभूतिर्निजात्मनि ॥ ६८ ॥

अवकाशे विस्मृतेऽथ तत्र किं भाति ते वद ।

इदानीं सायोपहितस्य तस्य ब्रह्मणः प्रथमं कार्यमाह आद्य इति । तस्य कारणादागतं रूपत्रयमाह सोऽस्तीति । सच्चिदानन्दरूप-
इत्यर्थः । तस्य प्रातीतिकं रूपमाह अवकाश इति । तस्य पूर्वकात् रूप-
त्रयाद् वेद्यत्रयमाह तन्मिथ्येति । सदादिरूपत्रयं वास्तवमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

तस्य चतुर्थरूपस्य मिथ्यात्वे हेतुमाह न व्यक्तेरिति । ननुत्मसि-
विनाशयोर्मध्ये प्रतीयमानस्यावकाशस्य कथमनुभवमित्याशङ्क्याह आदा-
वन्ते इति ॥ ६६ ॥

सक्तेऽर्थे श्रीकृष्णवाक्यं प्रमाणयति अव्यक्तेति ॥ ६७ ॥

सदादिरूपत्रयस्याकाशे सत्त्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्यानुभूतिरेव
प्रमाणमिवाह मृद्वदिति । मृद्वदिति उष्टान्तप्रदर्शनार्थं षटादिषु यथा
काशत्रयेऽपि मृद्वनुवर्त्तते तथा सदादिरूपत्रयं सर्वदानुगतमित्यर्थः ।
ननु आकाशं विहाय सदादिरूपत्रयं कथमनुभूतमित्याशङ्क्याह निरा-
काश इति ॥ ६८ ॥

तदेकं पपादयति अवकाशे इति । पूर्वजादिमयोद्यममृद्वदिति न्यून-

मृत्युमेवेति चेदसु नाम तादृग्विभाति हि ॥ ६८ ॥
 तादृक्त्वादेव तत्सखमीदासीन्येन तत् सुखम् ।
 आनुकूल्यप्रातिकूल्यहीनं यत् तन्निजं सुखम् ॥ ७० ॥
 आनुकूल्ये हर्मधीः स्यात् प्रातिकूल्ये तु दुःखधीः ।
 हयाभावे निजानन्दो निजं दुःखस्तु न क्वचित् ॥ ७१ ॥
 निजानन्दे स्थिते हर्मशोकयोर्व्यत्ययः क्षणात् ।
 मनसः क्षणिकत्वेन तयोर्मानसतेष्यताम् ॥ ७२ ॥
 आकाशेऽप्येवमानन्दः सत्तामाने तु संमते ।
 वाय्वादिदेहपर्यन्तवस्तुष्वेवं विभाव्यताम् ॥ ७३ ॥

भिति । अक्षुणीकृत्य परिहारमाह असु नामेति । शब्दतः मृत्युमस्तु
 अर्थतस्तत्त्वकाशभावविशेषस्य विशेष्यत्वेन प्रतीयमानं किञ्चिदस्ति
 इत्यभ्युपगमन्यमित्याह तादृगिति । हिमन्दो लोकप्रसिद्धिद्योत-
 नार्थः ॥ ६८ ॥

भवत्येवं प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य विशेष्यत्वेन प्रतीयमानस्य
 स्वरूपमभ्युपेयमित्याह तादृक्त्वादेवेति । अथ सुखस्वरूपत्वमाह औदा-
 सीन्येनेति । औदासीन्यरूपत्वाद् तस्य सुखस्वरूपत्वमित्यर्थः । तत्त्वतुल्य-
 त्वरहितस्य कथं सुखस्वरूपत्वमित्याशङ्क्याह आनुकूल्येति ॥ ७० ॥

तदेवोपपादयति आनुकूल्ये हर्मधी इति । ननु निजानन्दवत्
 निजदुःखमपि किं न स्यादित्याशङ्क्य दुःखे निजस्वरूपसिद्धिभावा-
 न्नैवमित्याह निजं दुःखान्विति ॥ ७१ ॥

ननु निजानन्दस्य सदानन्दात् सर्वदा हर्म एव स्यात् न त शोक
 इत्याशङ्क्य तस्य निजत्वेऽपि तदुपाहिष्ठे मनसः क्षणिकत्वेन मानस-
 योरपि अस्ति अस्मिन्निति निजानन्द इति ॥ ७२ ॥

इष्टान्ते सिद्धमर्थं दाष्टीनिवे योजयति आकाशेऽपीति । एवं

गतिसर्गौ वायुरूपं वज्रेर्दाहप्रकाशने ।
 जलस्य द्रवता भूमेः काठिन्यं चेति निर्णयः ।
 असाधारण आकाशे ओषध्यन्नवपुष्वपि ।
 एवं विभाव्य मनसा तत्तद्रूपं यथोचितम् ॥ ७४॥७५ ॥
 अनेकधा विभिन्नेषु नामरूपेषु चैकधा ।
 तिष्ठन्ति सच्चिदानन्दाविसंवादी न कस्त्रचित् ॥ ७६ ॥
 निस्तत्त्वे नामरूपे हे जन्मनाशयुते च ते ।
 बुद्ध्या ब्रह्मणि वीक्ष्यस्व समुद्रे बुद्बुदादिवत् ॥ ७७ ॥
 सच्चिदानन्दरूपेऽस्मिन् पूर्णं ब्रह्मणि वीक्षिते ।
 स्वयमेवावजानाति नामरूपे शनैः शनैः ॥ ७८ ॥
 यावद् यावदवज्ञा स्यात् तावत् तावत् तदीक्षणम् ।
 यावद् यावद् वीक्ष्यते तत् तावत् तावदुभे त्यजेत् ॥ ७९ ॥

निजात्मान्युक्तप्रकारेण इत्यर्थः । सत्तामाने तु भवताप्युपगम्यते व्यतो
 नोपपादनीये इत्यर्थः । आकाशे प्रतिपादितसर्वं वाय्वादिशरीरान्तेष्व-
 प्युपगम्यन्निजाह वाय्वादीति ॥ ७१ ॥

अत्र वाय्वादीनामसाधारणधर्मान् दर्शयति गतिसर्गाविति
 हास्यात् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

क्लृप्तमाह अनेकधेति ॥ ७६ ॥

तर्हि प्रतीयमानयोर्नामरूपयोः का गतिरित्याद्यहं कल्पितत्वम्
 एव इत्याह निस्तत्त्वे इति । कल्पितत्वे हेतुः अन्येति ॥ ७७ ॥

ततः किम् इत्यत आह सच्चिदानन्देति ॥ ७८ ॥

ब्रह्मज्ञानदार्ढ्यस्य हेतावन्नापूर्वकत्वात् अवस्थादिवत् हेतावन्नापि
 वर्तमानत्वाद् वावदिति ॥ ७९ ॥

तदभ्यासेन विद्यायां सुस्थितायामयं पुमान् ।
 जीवन्नेव भवेत्सक्तो वपुरसु यथा तथा ॥ ८० ॥
 तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
 एतदेकपरत्वञ्च तदभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ८१ ॥
 वासनानेककालीना दीर्घकालं निरन्तरम् ।
 सादरञ्चाभ्यस्यमाने सर्वथैव निवर्त्तते ॥ ८२ ॥
 मृच्छन्तिबद्धं ब्रह्मशक्तिरनेकानृतान् मृच्छीत् ।
 यद् वा जीवगता निद्रा स्वप्नश्चात्र निदर्शनम् ॥ ८३ ॥
 निद्राशक्तिर्यथा जीवे दुर्घटस्वप्नकारिणी ।
 ब्रह्मण्येषा तथा माया सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥ ८४ ॥
 स्वप्ने वियद्गतिं पश्येत् स्वमूर्ध्वं च्छेदनं तथा ।
 मुहूर्त्तं वत्सरौषञ्च मृतं पुत्रादिकं पुनः ॥ ८५ ॥

उभयाभ्यासफलमाह तदभ्यासेनेति ॥ ८० ॥

इदानीं ब्रह्माभ्यासस्य स्वरूपमाह तच्चिन्तनमिति ॥ ८१ ॥

नमनादिकालसारभ्य प्रतिभासमानस्य दैतस्य कादाचित्केन ज्ञाना-
 भ्यासेन कथं निर्वाच्यतेत्याशङ्क्य दैर्घ्यकालनैरन्वयसत्कारसेवितेनाभ्यासेन
 नियर्त्तते एवेत्याह वासनेति ॥ ८२ ॥

ननु ब्रह्मण एकस्यानेकाकारजगद्भेदत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य माया-
 सृष्टितस्य तस्यैवोपपद्यते इत्याह मृच्छन्तीति । मृच्छतान् काव्याथीत्यर्थः ।
 ननु मृत्शक्तेः सत्त्वत्वाद्भेदकहेतुत्वात् विषयो वृत्तान् इत्याशङ्क्य यथा-
 न्नरमाह यद् वा जीवेति ॥ ८३ ॥

तत्र वृत्तान् किमदवति निद्राशक्तिरिति । दाढीन्वयमाह ब्रह्म-
 णीति ॥ ८४ ॥

दुर्घटकारित्वमेव दर्शयति स्वप्ने इति ॥ ८५ ॥

इदं युक्तमिदं नेति व्यवस्था तत्र दुर्लभा ।

यथा यथेच्छते यदयत् तत्तद्व्युक्तं तथा तथा ॥ ८६ ॥

ईदृशी महिमा दृष्टो निद्राशक्तेर्यदा तदा ।

मायाशक्तेरचिन्त्योऽयं महिमेति किमङ्ग तम् ॥ ८७ ॥

शयाने पुरुषे निद्रा स्वप्नं बहुविधं सृजेत् ।

ब्रह्मण्येवं निर्विकारे विकारान् कल्पयत्यसौ ॥ ८८ ॥

खानिलाग्निजलोव्यं ण्डलोकप्राशिगिलादिकाः ।

विकाराः प्राणिधीष्वन्तस्त्रिच्छाया प्रतिबिम्बति ॥ ८९ ॥

चेतनाचेतनेष्वेष सच्चिदानन्दलक्षणम् ।

समानं ब्रह्म भिद्येते नामरूपे पृथक् पृथक् ॥ ९० ॥

ब्रह्मण्येते नामरूपे पटे चित्रमिव स्थिते ।

उपेत्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दधीर्भवेत् ॥ ९१ ॥

स्वप्नस्य दुर्घटत्वे हेतुमाह इदमिति ॥ ८६ ॥

उक्तमर्थं कैश्चित्कन्यायेन स्पष्टयति ईदृश इति ॥ ८७ ॥

अप्रयतमानब्रह्मनिष्ठाया मायाया जगद्हेतुत्वे दृष्टान्तमाह शयाने इति ॥ ८८ ॥

मायाया सृष्टान् पदार्थान् दर्शयति खानिलाग्नीति । ननु पाशु-
भौतिकत्वेन साध्येऽपि वेष्माश्रितं चेतनत्वं केषाञ्चिच्छ्रुत्वं कुत इत्या-
शङ्काह प्राणीति । प्राणिशरीरेष्वन्तःकरणेषु चैतन्यप्रतिबिम्बितत्वात्
चेतनत्वम् इतरत्र तदभावाच्छ्रुत्वमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

ननु चेतनाचेतनविभागश्चिद्रूपब्रह्मकृत एव किं न स्यादित्याशङ्क्य
ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वेन सर्वत्र समत्वाद्भेदमित्याह चेतनेति ॥ ९० ॥

ब्रह्मणश्चिच्छ्रुत्वाधनत्वे हेतुमाह ब्रह्मणीति । ब्रह्मणः सर्व-

जलस्येऽधोमुखे स्वस्य देहे दृष्टेऽप्युपेक्ष्य तम् ।
 तीरस्थ एव देहे स्वे तात्पर्यं स्याद् यथा तथा ॥ ८२ ॥
 सहस्रशो मनोराज्ये वर्तमाने सदैव तत् ।
 सर्वैरुपेक्ष्यते यद्बदुपेक्षा नामरूपयोः ॥ ८३ ॥
 क्षणे क्षणे मनोराज्यं भवत्येवान्यथान्यथा ।
 गतं गतं पुनर्नास्ति व्यवहारो वहिस्तथा ॥ ८४ ॥
 न बाल्यं यौवने लभ्यं यौवनं स्थविरे तथा ।
 मृतः पिता पुनर्नास्ति नायात्येव गतं दिनम् ॥ ८५ ॥
 मनोराज्यात् विशेषः कः क्षणध्वंसिनि लौकिके ।
 अतोऽस्मिन् भासमानेऽपि तत्सत्यत्वधियं त्यजेत् ॥ ८६ ॥
 उपेक्षिते लौकिके धीर्निर्विघ्ना ब्रह्मचिन्तने ।

कल्पनाधारत्वात् सर्वगतत्वमित्यर्थः । एतत् कथमवगन्तव्यमित्याकाङ्क्षायां
 कल्पितनामरूपत्यगोऽधिष्ठानं ब्रह्मावगम्यत इत्याह उपेक्ष्येति ॥ ८१ ॥

उपेक्षार्थे दृष्टान्तमाह जलस्ये इति । नीरेऽधोमुखे स्वस्य देहे परि-
 दृश्यमानेऽपि तत्तादरं परित्यज्य तीरस्थे स्वदेहे तद्विपरीते मम बुद्धि-
 र्यथेत्यर्थः ॥ ८२ ॥

इदानीं सर्वजनप्रसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह सहस्रश इति । उपेक्षा
 कर्त्तव्येति शेषः ॥ ८३ ॥

प्रपञ्चवैचल्ये दृष्टान्तमाह क्षणे इति । दास्यलिकमाह व्यव-
 हार इति ॥ ८४ ॥

तदेव विदुषोति न बाल्यमिति ॥ ८५ ॥

इतश्चणिकल्पसुषुप्तिरिति मनोराज्यादिति । अणिकल्पसाधने प्रयो-
 ग्यमाह अतोऽस्मिन्निति ॥ ८६ ॥

नटवत् कृत्रिमास्थायां निर्वहत्येव लौकिकम् ॥ ८७ ॥

प्रवहत्यपि नीरेऽधः स्थिरा प्रौढा शिला यथा ।

नामरूपान्यथात्वेऽपि कूटस्थं ब्रह्म नान्यथा ॥ ८८ ॥

निष्क्रिद्रे दर्पणे भाति वस्तुगर्भं बृहद् वियत् ।

सच्चित्घने तथा नानाजगद्गर्भमिदं वियत् ॥ ८९ ॥

अदृष्टा दर्पणं नैव तदन्तःस्थे क्षणं यथा ।

अमत्वा सच्चिदानन्दं नामरूपमतिः कुतः ॥ ९० ॥

प्रथमं सच्चिदानन्दे भासमानेऽथ तावता ।

बुद्धिं नियम्य नैवोद्ध्वं धारयेन्नामरूपयोः ॥ ९१ ॥

ननु लौकिकोपेक्षायां को लाभ इत्याशङ्क्य ब्रह्मणि धीः स्थिरा भवतीत्याह उपेक्षिते इति । तर्हि ज्ञानिनो व्यवहारः कथमित्याशङ्क्याह नटवदिति ॥ ८७ ॥

ननु ज्ञानिनो व्यवहाराभ्युपगमे विकारित्वं प्रसज्येत इत्याशङ्क्य बुद्धौ व्यवहरन्त्यामपि तत्साक्षी आत्मा निर्विकार इति सदृष्टान्तमाह प्रवहत्यपीति । उदके उपरि प्रवहत्यपि अधः स्थिता प्रौढा शिला यथा न चलति तथैव बुद्धौ संसरन्त्यामपि न ज्ञानी संसरतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

नन्वखण्डे ब्रह्मणि तद्विलक्षणस्य जगतः कथमवभासनमित्याशङ्क्य निष्क्रिद्रे दर्पणे सायकाशवस्तुनो यथा भासनं तद्वदित्याह निष्क्रिद्रे इति ॥ ८९ ॥

नन्वदृष्टो ब्रह्मणि कथं जगत्प्रतीतिरित्याशङ्क्य सच्चिदानन्दप्रतीतिपुरःसरमेव जगत्प्रतीतिरिति सदृष्टान्तमाह अदृष्टेति ॥ ९० ॥

ननु नामरूपयोरपि भासमानत्वात् कथं निर्विषयब्रह्मप्रतीतिरित्याशङ्क्य तदबुद्धुपायमाह प्रथममिति ॥ ९१ ॥

एवञ्च निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणम् ।

अद्वैतानन्द एतस्मिन् विश्राम्यन्तु जनाश्चिरम् ॥ १०२ ॥

ब्रह्मानन्दाभिधेयस्य तृतीयेऽध्याय ईरितः ।

अद्वैतानन्द एव स्याज्जगन्निध्यात्वचिन्तया ॥ १०३ ॥

इति ब्रह्मानन्देऽद्वैतानन्दः समाप्तः ।

चतुर्दशपरिच्छेदः ।

ब्रह्मानन्दे विद्यानन्दः ।

योगिनाम्न विवेकेन द्वैतमिथ्यात्वचिन्तया ।

ब्रह्मानन्दं पश्यतोऽथ विद्यानन्दो निरूप्यते ॥ १ ॥

सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि कल्पितनामरूपात्मके प्रपञ्चे सच्चिदानन्द-
मात्रं, बुद्ध्या गृहीत्वा नामरूपयोर्बुद्धिं न धारयेत् एवञ्च सति
निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणं भवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

इदानीमध्यायार्थसप्तसंहरति ब्रह्मानन्देति ॥ १०३ ॥

इति ब्रह्मानन्देऽद्वैतानन्दव्याख्या समाप्ता ।

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यसमीक्षरौ ।

ब्रह्मानन्दाभिधेयस्य विद्यानन्दो विविष्यते ॥

इदानीं हस्तपद्विषमायथोद्भवयोर्पन्थयोः सम्बन्धमाह योगे-
नेति ॥ १ ॥

विषयानन्दवद् विद्यानन्दोधीवृत्तिरूपकः ।

दुःखाभावादिरूपेण प्रोक्त एष चतुर्विधः ॥ २ ॥

दुःखाभावश्च कामाप्तिः कृतकृत्योऽहमित्यसौ ।

प्राप्तप्राप्त्योऽहमित्येवं चातुर्विध्यमुदाहृतम् ॥ ३ ॥

ऐहिकञ्चामुषिकञ्चेत्येवं दुःखं द्विधेरितम् ।

निवृत्तिमैहिकस्याह वृहदारण्यकं वचः ॥ ४ ॥

आत्मानञ्चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंजरेत् ॥ ५ ॥

जीवात्मा परमात्मा चैत्यात्मा द्विविध ईरितः ।

चित्तादात्म्यात् त्रिभिर्देहेर्जीवः सन् भोक्तृतां व्रजेत् ॥ ६ ॥

परात्मा सच्चिदानन्दस्तादात्म्यं नामरूपयोः ।

गत्वा भोग्यत्वमापन्नस्तद्विवेके तु नोभयम् ॥ ७ ॥

विद्यानन्दस्वरूपमाह विषयेति । तस्यावान्तरभेदमाह दुःखेति ॥ २ ॥

चातुर्विध्यमेव दर्शयति दुःखाभावश्चेति ॥ ३ ॥

निवर्त्तनीयं दुःखं विभजते ऐहिकमिति । ऐहिकस्य दुःखस्य
निवृत्तिर्हृददारण्यकवाक्ये नोच्यते इत्याह निवृत्तिमिति ॥ ४ ॥

तत्पुनरुक्तिवाक्यं पठति आत्मानञ्चेदिति ॥ ५ ॥

आत्मनि शोकसम्बन्धं दर्शयितुं तद्भेदमाह जीवात्मेति । आत्मनो
जीवत्वे निमित्तमाह चित्तादात्म्यादिति । चैतन्यस्य स्थूलसूक्ष्म-
कारणरूपैस्त्रिभिः शरीरैस्तादात्म्यप्रभमे सति चित्तो भोगकर्त्तृत्वं भवति
य भोक्ता जीव इत्युच्यते ॥ ६ ॥

इदानीं परात्मनः स्वरूपमाह परात्मेति । तस्य भोग्यरूपता-
वृत्तिप्रकारमाह तादात्म्यमिति । नामरूपकस्य नाधिष्ठानत्वेन तत्तादात्म्यं

भोग्यमिच्छन् भोक्तुं रथं शरीरमनुसंज्वरेत् ।
 ज्वरास्त्रिषु शरीरेषु स्थिता न त्वात्मनो ज्वराः ॥ ८ ॥
 व्याधयो धातुवैषम्ये स्थूलदेहे स्थिता ज्वराः ।
 कामक्रोधादयः सूक्ष्मे द्वयोर्वीजन्तु कारणे ॥ ९ ॥
 अद्वैतानन्दमार्गेण परात्मनि विवेचिते ।
 अपश्यन् वास्तवं भोग्यं किञ्चामिच्छेत् परात्मवित् ॥ १० ॥
 आत्मानन्दोक्तरीत्यास्मिन् जीवात्मन्यवधारिते ।
 भोक्ता नैवास्ति कोऽप्यत्र शरीरानुज्वरः कुतः ॥ ११ ॥
 पुण्यपापद्वये चिन्ता दुःखमामुषिकं भवेत् ।

प्राप्य भोग्यमित्युच्यते इत्यर्थः । भोगकर्तृत्वाद्यभावे कारणमाह तद्विवेके तु न इति । ताभ्यां शरीरत्वयजगद्भ्यां विवेके भेदे ज्ञाते सति नोभयं भोगकर्तृभोग्यरूपं नास्त्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

उक्तमर्थं विदुषोति भोग्यमिच्छसिति ॥ ८ ॥

कस्मिन् शरीरे को ज्वर इत्याशङ्क्य स्थूलदेहे विद्यमानान् ज्वरान् दर्शयति व्याधय इति । किङ्कदेहगतान् ज्वरानाह कामेति ॥ ९ ॥

इदानीमुदाहृतश्रुतितात्पर्यकथनध्याजेन पूर्वोक्तमेवार्थं विशदयति अद्वैतानन्देति । तृतीयाध्यायोक्तप्रकारेण सायाकार्यनामरूपाभ्यां सञ्ज्ञितानन्दपरमात्मनि विवेचिते भेदेन ज्ञाते सति सर्वं प्रपञ्चं मित्येति जानन् किं नाम भोग्यमिच्छति ॥ १० ॥

ततः पूर्वाध्यायोक्तरीत्या जीवात्मस्वरूपे असङ्कजूटस्य चैतन्यरूपे निश्चिते सति कामयित्तरभावाज्ज्वरादिसम्बन्धो नास्तीत्याह आत्मानन्द इति ॥ ११ ॥

इदानीमाहुषिकं ज्वरं प्रदर्शयति पुण्यपापेति । तस्याभावः प्रपञ्च-

प्रथमाध्याय एवोक्तं चिन्ता नैनं तपेदिति ॥ १२ ॥

यथा पुष्करपर्णेऽस्त्रिष्वपामङ्गे षण्णं तथा ।

वेदनादूर्ध्वमागामिकर्मणोऽश्लेषणं बुधे ॥ १३ ॥

इषीकाटणतूलस्य वज्रिदाहः क्षणाद् यथा ।

तथा सञ्चितकर्मास्य दग्धं भवति वेदनात् ॥ १४ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ १५ ॥

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥ १६ ॥

मातापितृर्वधः स्तेयं भ्रूणहत्यान्यदीदृशम् ।

न मुक्तिं नाशयेत् पापं सुखकान्तिर्न नश्यति ॥ १७ ॥

माध्याये निरूपितः इत्याह प्रथमेति । कश्चिन् श्लोके इत्याह चि-
न्तेति ॥ १२ ॥

ननु ज्ञानिन आरब्धकर्मविषया चिन्ता सा भूत् आगामिकर्मविषया
चिन्ता भवत्येव इत्याशङ्क्य यथा पुष्करपर्णाश इत्यादिश्रुत्या ज्ञानिन
आगामिकर्मसम्बन्धनिराकरणात् तद्विषयापि चिन्ता नास्ति इत्याह
यथेति ॥ १३ ॥

नदुयथेभीका तृणमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव' हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदू-
यन्ते इति श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन सञ्चितकर्मविषयापि चिन्ता ज्ञानिनो
नास्तीत्याह इषीकेति ॥ १४ ॥

उक्तार्थे भगवदाकस्मिन् प्रमाणयति यथैधांसीति ॥ १५ ॥ १६ ॥

अस्त्रिष्वेवार्थे न साहचयेन न पितृवचेन न स्तेयेन न भ्रूणहत्याया
नास्य पापं न च क्षणं सुखं नीलं वेति कौपीतकिश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति
मातापितृरिति । न चेत्तेकं वदं नीलमिति कान्तिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

दुःखामावदेषास्व सर्वकामाप्तिरीरिता ।
 सर्वान् कामानसावाप्य ह्यसतो भवद्विद्धतः ॥ १८ ॥
 जज्ञत् क्रीडन् रतिं प्राप्तः स्त्रीभिर्यानेस्तथेतरे ।
 शरीरं न स्मरेत् प्राणं कर्मणा जीवयेदमृम् ॥ १९ ॥
 सर्वान् कामान् सहाप्नोति नान्यवज्जन्मकर्मभिः ।
 वर्तन्ते श्रोत्रिये भोगा युगपत् क्रमवर्जिताः ॥ २० ॥
 युवा रूपी च विद्याशान् नीरोगो दृढचित्तवान् ।
 सैन्योपेतः सर्वपृथ्वीं वित्तपूर्णां प्रपालयन् ।
 सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्यक्स्तृप्तभूमिपः ।
 यमानन्दमवाप्नोति ब्रह्मविद्धं तमश्नुते ॥ २१ ॥ २२ ॥

उक्तचातुर्विध्यमध्ये द्वितीयप्रकारमाह दुःखेति । ईरिता श्रुत्येति
 शेषः । अस्मिन्नर्थे ऐतरेयश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति सर्वान् कामा-
 निति ॥ १८ ॥

जज्ञत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं
 स्मरेत् शरीरमिति आन्दोग्यश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति जज्ञादिति ॥ १९ ॥

तत्र तैत्तिरीयश्रुतिवाक्यमर्थतः पठति सर्वान् कामानिति । ननु
 कर्मफलभोगास्त्रीकारे जन्मापि प्रसज्येत इत्याशङ्क्यते । नान्यवदिति ।
 ज्ञानेन सञ्चितकर्मणां दग्धत्वात् अज्ञवज्जन्म नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीं तैत्तिरीयकण्डहृदारण्यकवाक्यं सङ्ख्यार्थतः पठति युवेति ।
 ननु सार्वभौमादिहरण्यक्यभोग्यानां जीवनिष्ठानाम् आनन्दानां कथं
 ज्ञानिनि ब्रह्मण इत्याशङ्क्य सर्वैकानानन्दानां ज्ञानिनोऽवगतब्रह्मांशत्वात्
 सम्यक् इत्याह सर्वैरिति ॥ २१ ॥ २२ ॥

मर्त्यभोगे ह्ययोर्नास्ति कामस्तृप्तिरतः समा ।
 भोगान्निष्कामतेकस्य परस्यापि विवेकतः ॥ २३ ॥
 श्रोत्रियत्वाद् वेदशास्त्रैर्भोग्यदोषानवेक्षते ।
 राजा बृहद्रथो दोषांस्तान् गाथाभिरुदाहरत् ।
 देहदोषाश्चित्तदोषा भोग्यदोषा अनेकशः ।
 शुना वान्ते पायसे नो कामस्तद्विवेकिनः ॥ २४ ॥ २५ ॥
 निष्कामत्वे समेऽप्यत्र राज्ञः साधनसम्पत्तये ।
 दुःखमासीद्भाविनाशादतिभीरवनुत्तते ।
 नोभयं श्रोत्रियस्यातस्तदानन्दोऽधिकोऽन्यतः ।
 गन्धर्वानन्द आग्रास्ति राज्ञो नास्ति विवेकिनः ॥ २६ ॥ २७ ॥
 अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः ।
 गन्धर्वत्वं समापन्नो मर्त्यो गन्धर्वं उच्यते ॥ २८ ॥

ननु सार्वभौमश्रोत्रिययोर्विषयप्राप्तिमात्राभावात् कथमानन्दसाध्य-
 मित्याशङ्क्य नैरपेक्ष्यसाध्यात् तद्विषयमित्याह मर्त्येति । तद्विषयस्य
 हेतुमाह भोगादिति ॥ २३ ॥

विवेकत इत्युक्तमर्थं विवृणोति श्रोत्रियेति । विषयदोषाः कस्यां
 शाखायां केनोक्ता इत्याशङ्क्य बृहद्रथेन मैत्रायणीयास्त्रयशास्त्रार्था
 मावाभिरुक्ता इत्याह राजा बृहद्रथ इति । विवेकिनः कामातृदये
 दृष्टान्तामाह युनेति ॥ २४ ॥ २५ ॥

सार्वभौमात् श्रोत्रियस्याधिक्यमाह निष्कामत्वे इति । सार्व-
 भौमत्वं साधनसाध्यं पञ्चाश तद्भाष्येति चेति दापयत्वात् श्रोत्रिये
 त तदुभयमावादाधिक्यमित्यर्थः । श्रोत्रियस्याधिक्यान्तरमाह गन्ध-
 र्वेति ॥ २६ ॥ २७ ॥

पूर्वकल्पे कृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद् भवेत् ।
 गन्धर्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व उच्यते ॥ २८ ॥
 अग्निष्वात्तादयो लोके पितरश्चिरवासिनः ।
 कल्पादावेव देवत्वं गता आजानदेवताः ॥ २९ ॥
 अस्मिन् कल्पेऽश्वमेधादि कर्म कृत्वा महत् पदम् ।
 अवाप्याजानदेवैर्याः पूज्यास्ताः कर्मदेवताः ॥ ३१ ॥
 यमाग्निमुख्या देवाः स्युर्जाताविन्द्रहृहस्यती ।
 प्रजापतिर्विराट् प्रोक्तो ब्रह्मा सूत्रात्मनामकः ॥ ३२ ॥
 सार्वभौमादिसूत्रान्ता उत्तरोत्तरकामिनः ।
 अवाङ्मनसगम्योऽयमात्मानन्दस्ततः परः ॥ ३३ ॥
 तैस्तैः काम्येषु सर्वेषु सुखेषु श्रोत्रियो यतः ।
 निष्पृहस्तेन सर्वेषामानन्दाः सन्ति तस्य ते ॥ ३४ ॥

इदानीं गन्धर्वानन्ददेविध्यं दर्शयित्वा श्लोकद्वयेन गन्धर्वभेदमाह
 कश्चित्प्रति ॥ २८ ॥ ३६ ॥

चिरश्लोकपितृनाम् चिरश्लोकपितृनाम् अग्निष्वात्तेति ।
 देवानन्ददेविध्यभेदज्ञानाय देवभेदमाह कल्पेति ॥ २९ ॥ ३१ ॥

इन्द्रहृहस्यती मरिचकावित्त्वर्जः ॥ ३२ ॥

सार्वभौमादिसूत्रान्तानां श्रोत्रियानन्दस्त्वूनस्त्वद्योतनायाह सार्व-
 भौमादीति । एभ्यः सर्वेभ्योऽधिकमागन्धमाह अवाङ्मनस इति ।
 यतोऽवमानन्दः अवाङ्मनसगम्यः अत एभ्यः सर्वेभ्योऽधिक इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

इदानीमेव सर्वेषामानन्दाः ये ते श्रोत्रिये विद्यन्ते तस्य तेषु नि-
 ष्पृहत्वात् इत्याह तैस्तैरिति ॥ ३४ ॥

सर्वकामाप्तिरेषोक्ता यद् वा साच्चिदात्मता ।
 स्वदेहवत् सर्वदेहेष्वपि भोगानवेक्षते ॥ ३५ ॥
 अन्नस्याप्येतदस्यैव न तु तस्मिन्बोधतः ।
 यो वेद सोऽश्रुते सर्वान् कामानित्यब्रवीत् श्रुतिः ॥ ३६ ॥
 यद् वा सर्वात्मता स्वस्य साम्ना गायति सर्वदा ।
 अहमन्नं तथान्नादश्चेति सामस्वधीयते ॥ ३७ ॥
 दुःखाभावश्च कामाप्तिरुभे ह्येवं निरूपिते ।
 कृतकृत्यत्वमन्यच्च प्राप्तप्राप्यत्वमीक्ष्यताम् ॥ ३८ ॥
 उभयं तस्मिन्दीपे हि सम्यगस्माभिरोरितम् ।
 त एवात्रानुसन्धेयाः श्लोका बुद्धिविशुद्धये ॥ ३९ ॥

उपपादितमर्घसुपसंहरति सर्वकामेति । इदानीं पञ्चान्तरमाह
 यद्वा इति । यथा स्वदेहे विद्यानन्दाकारबुद्धिवाचित्वेभानन्दित्वम्
 इतरेष्वपि देहेषु तद्वदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननुक्तप्रकारेणाप्रत्यापि सर्वानन्दमाप्तिरस्तु इत्याशङ्क्य सर्वेषु बुद्धि-
 वाच्यमिति ज्ञानाभावान्नैवमित्याह अत्रत्येति । उक्तार्थं तैत्तिरीय-
 श्रुतिं प्रमाणयति यो वेद इति । युहायीं निहितं ब्रह्म यो वेद
 सोऽश्रुते इति बोलना ॥ ३६ ॥

इदानीं तृतीयप्रकारमाह यदुवेति । इमान् श्लोकान् कामाक्षी-
 कावक्यवृत्तचक्रम् इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतीतपद्मेन विह्वलमर्घं संक्षिप्य दर्शयति दुःखेति ॥ ३८ ॥

अत्रविष्टं कृतकृत्यत्वं प्राप्तप्राप्यत्वमित्युभयं तुप्तिदीपे ऐहिका-
 सुखिकमातेत्यादौ इत्यप्यमित्याह उभयमिति ॥ ३९ ॥

ब्रह्मानन्दाभिधे व्यये चतुर्थोऽध्याय ईरितः ।
विद्यानन्दस्तदुत्पत्तिपर्यन्तोऽभ्यास इत्यताम् ॥ ४० ॥

इति ब्रह्मानन्दे विद्यानन्दः
समाप्तः ।

पञ्चदशपरिच्छेदः ।

ब्रह्मानन्दे विषयानन्दः ।

अथात्र विषयानन्दो ब्रह्मानन्दांशरूपभाक् ।
निरूप्यते द्वारभूतस्तदंशत्वं श्रुतिर्जगौ ॥ १ ॥

एतदध्यायार्थसप्तपञ्चरति ब्रह्मानन्देति ॥ ४० ॥

इति ब्रह्मानन्दे विद्यानन्दव्याख्या

समाप्ता ।

नत्वा श्रीभारतीतीर्थविद्यावृण्डाश्रमीश्वरौ ।

तन्वते विषयानन्दो ब्रह्मानन्दे स पञ्चमः ॥

पञ्चमाध्याये प्रतिपत्त्यनर्थात् अथेति । तत्र विद्यानन्दस्य बोधि-
कत्वात् बोधशास्त्रे निरूपणसदुपपत्तिव्यापक्यं अथ बोधप्रसिद्धि-
त्येऽपि ब्रह्मानन्दैकदेशत्वेन ब्रह्माभासोपयोगित्वात् तच्चिरूपं युक्त-
मित्याहु इत्यमूरति । ब्रह्मानन्दैकदेशत्वे किं प्रमाणावित्याशङ्क्याह
तदंशत्वमिति ॥ १ ॥

एषोऽस्य परमानन्दो यो खण्डैकरसात्मकः ।

अन्यानि भूतान्येतस्य मात्रामिवोपभुञ्जते ॥ २ ॥

शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।

वैराग्यं चान्तिरौदार्यं मित्याद्याः शान्तवृत्तयः ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा स्नेहो रांगलोभावित्याद्याः घोरवृत्तयः ।

संमोहीभयमित्याद्याः कथिता मूढवृत्तयः ॥ ४ ॥

वृत्तिष्वेतासु सर्वासु ब्रह्मणश्चित्स्वभावेता ।

प्रतिविम्बति शान्तासु सुखञ्च प्रतिविम्बति ॥ ५ ॥

रूपं रूपं वभूवासौ प्रतिरूप इति श्रुतिः ।

उपमासूर्यं केत्यादि सूत्रयामास सूत्रकृत् ॥ ६ ॥

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥ ७ ॥

तामेव श्रुतिमर्थतः पठति एष इति ॥ १ ॥

इदानीं विषयानन्दस्य ब्रह्मानन्दांशत्वप्रदर्शनाय तदुपाधिभूतान्-
करणवृत्तीर्विभजते शान्ता इति । शान्ताः सान्त्विक्यो वृत्तयः । घोरा
राजस्यः मूढास्तामस्यः । ता एव शान्तादिवृत्तीर्दर्शयति वैराग्यमि-
त्यादिना ॥ १ ॥ ४ ॥

उदाहृतासु त्रिविधास्त्रिधा वृत्तिषु ब्रह्मणश्चित्स्वभाव प्रतिभातो-
त्याह वृत्तिष्विति । शान्तासु विशेषमाह शान्तेति । त्रयम् उक्त-
द्वयसमुच्चयार्थः ॥ ५ ॥

उक्तार्थे श्रुतिवाक्यमर्थतः पठति रूपमिति । तत्रैव व्यामर्शस्यैक-
देशं पठति उपमेति । अत एव चेति सूत्रस्य पूर्वभागः ॥ ६ ॥

सकृदेकैकस्योपाधिसम्भवात् नानात्वे श्रुतिं पठति एक एवेति ।

जले प्रविष्टश्चन्द्रोऽयमसृष्टः कलुषे जले ।

विस्मृतो निर्मले तद्वद् द्वेधा ब्रह्मापि वृत्तिषु ॥ ८ ॥

घोरमूढासु मालिन्यात् सुखांशस्य तिरस्कृतिः ।

द्वैषत्रैर्मल्यतस्तत्र चिदंशप्रतिबिम्बनम् ॥ ९ ॥

यदापि निर्मले नौरे बह्वैरीष्णाप्रस्य संक्रमः ।

न प्रकाशस्य तद्वत् स्याच्चिन्मात्रोद्भूतिरत्र च ॥ १० ॥

काष्ठे त्वीष्णाप्रकाशौ द्वावुद्भवं गच्छतो यथा ।

शान्तासु सुखचेतन्ये तथैवोद्भूतिमाप्नुतः ॥ ११ ॥

वस्तुस्वरूपमाश्रित्य व्यवस्था तूभयोः समा ।

अनुभूत्यनुसारेण कल्प्यते हि नियामकम् ॥ १२ ॥

अनु निरवयवस्य ब्रह्मणः कश्चित् चिन्मात्रभानम् इतरत्र शान्तवृत्तौ
चिदानन्दभानमित्येवं विभागकरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य चन्द्रदृष्टान्तेन
परिहरति जलचन्द्रवदिति ॥ ७ ॥

दृष्टान्तं विदध्याति जले प्रविष्ट इति । अज्ञानार्थं दाष्टान्तिक्ते
योजयति तद्वदिति ॥ ८ ॥

तदेवोपपादयति घोरमूढास्त्विति ॥ ९ ॥

अनु चन्द्रोपाधेरुदकस्य द्वैविध्यादंशभानमनुपपन्नं प्रकृते तु अवा-
धिभूतस्थानःकरणस्य एकत्वादंशभानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह
वदु वेति ॥ १० ॥

इदानीं शान्तासु वृत्तिषु चिदानन्दयोः प्रतीतौ दृष्टान्तान्तरमाह
काष्ठे इति ॥ ११ ॥

नन्वेवं व्यवस्था कृतः कृतेत्याशङ्क्याह वस्तुस्वरूपमिति । तत्र किं
नियामकमित्याशङ्क्याह अनुभूत्यनुसारेणेति ॥ १२ ॥

न घोरानु न मूढानु सुखानुभव ईक्ष्यते ।
 शान्तास्त्रपि क्वचित् कश्चित् सुखातिशय इथ्यताम् ॥१३॥
 गृहचेत्रादिविषये यदा कामो भवेत्तदा ।
 राजसस्यास्य कामस्य घोरत्वात् तत्र नो सुखम् ॥ १४ ॥
 सिद्धेन वेत्यस्ति दुःखमसिद्धौ तद्विवर्धते ।
 प्रतिबन्धे भवेत् क्रोधो द्वेषो वा प्रतिबन्धकः ॥ १५ ॥
 अग्न्यस्येत् प्रतीकारो विषादः स्यात् स तामसः ।
 क्रोधादिषु महादुःखं सुखमङ्गापि दूरतः ॥ १६ ॥
 काम्यलाभे हर्षवृत्तिः शान्ता तत्र महत् सुखम् ।
 भोगे महत्तरं लाभप्रसक्तावीषदेव हि ॥ १७ ॥
 महत्तमं विरक्तौ तु विद्यानन्दे तदौरितम् ।
 एवं चान्तौ तथौदार्यं क्रोधलोभनिवारणात् ॥ १८ ॥
 यद् यत् सुखं भवेत् तत् तद्ब्रह्मैव प्रतिविम्बनात् ।
 वृत्तिष्वन्तमुखा स्वस्य निर्विघ्नं प्रतिविम्बनम् ॥ १९ ॥

अतुभूतिमेव दर्शयति न घरेति । शान्तास्त्रयानन्दः काशोऽस्ति
 कोऽपि क्वचित् कश्चित् सुखातिशयो भवतीत्याह शान्तेति ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तघोरमूढवृत्तिषु सुखाभावमेवाभिनीय दर्शयति गृहेति ।
 सुखासिद्धौ दुःखं वर्धते सुखस्य प्रतिबन्धे तु क्रोधो भवति । सुखाभावे
 कारणान्तरमाह द्वेष इति ॥ १४ ॥ १५ ॥

परिहारस्याशक्यत्वे विषादो भवति तस्यापि तामसत्वात् तत्र
 सुखमित्याह अग्न्य इति । क्रोधादिष्वित्यादयः स्रष्टार्याः ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥

एवं चान्त्यादीनां सिद्धमित्याह वृत्तिष्विति ॥ १९ ॥

सत्ता चित्तिः सुखश्चेति स्वभावा ब्रह्मणस्त्रयः ।
 सृष्टिलादिषु सत्तैव व्यज्यते नेतरद्वयम् ॥ २० ॥
 सत्ता चित्तिर्द्वयं व्यक्तं धीवृत्त्योर्घोरमूढयोः ।
 शान्तवृत्तौ त्रयं व्यक्तं मिश्रं ब्रह्मेत्यमीरितम् ॥ २१ ॥
 अमिश्रं ज्ञानयोगाभ्यां तौ च पूर्वमुदीरितौ ॥
 आद्येऽध्याये योगचिन्ता ज्ञानमध्याययोर्द्वयोः ॥ २२ ॥
 असत्ता जाड्यदुःखे द्वे मायारूपं त्रयं त्विदम् ।
 असत्ता नरशृङ्गादौ जाड्यं काष्ठशिलादिषु ॥ २३ ॥
 घोरमूढधियोर्दुःखमेवं माया विजृम्भिता ।
 शान्तासु जडबुद्धयै क्वान्मिश्रं ब्रह्मेति कौर्त्तितम् ॥ २४ ॥

इदानीं सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपात्तुभूतिप्रदर्शनाय तत्स्वरूपं स्मारयति
 सत्तेति । सृष्टिलादिषु सन्नात्मित्यर्थः । घोरसूदयोः द्वयोः सत्ता-
 चित्तौ द्वे शान्तवृत्तौ सृष्टिदानन्दास्त्रयोऽपि व्यक्ताः । एवं सप्रपञ्चं
 अज्ञाभिहितमित्याह मिश्रमिति ॥ २० ॥ २१ ॥

अमिश्रं कुतो ज्ञायते इत्याशङ्काह अमिश्रमिति । तौ ज्ञानयोगौ
 पूर्वमेवोक्तावित्यर्थः । कुतोक्तावित्याशङ्क्य योगः प्रथमाध्याये उक्त
 इत्याह आद्ये इति । समनन्तराध्याययोर्ज्ञानसक्तमित्याह ज्ञान-
 मिति ॥ २२ ॥

ननु सृष्टिदानन्दानां ब्रह्मस्वरूपत्वे मायायाः किं स्वरूपमित्या-
 शङ्काह असत्तेति । नरशृङ्गादावसत्त्वं सृष्टिलादिषु जाड्यमिति
 विवेकः ॥ २३ ॥

दुःखं कुलोत्थाशङ्काह घोरेति । एवं सर्वत्र माया प्रतिभासते
 इत्याह एवमिति । शान्तादिषु वृत्तिषु ब्रह्मणो मिश्रत्वे किं कारय-
 मित्यत आह शान्तेति ॥ २४ ॥

एवं स्थितेऽत्र यो ब्रह्म ध्यातुमिच्छेत् पुमानसौ ।
 नृशृङ्गादिमुपेक्षेत शिष्टं ध्यायेद् यथायथम् ॥ २५ ॥
 शिलादौ नामरूपे द्वे त्यक्त्वा सन्मात्रचिन्तनम् ।
 त्यक्त्वा दुःखं घोरमूढधियोः सच्चिद् विवेचनम् ॥ २६ ॥
 शान्तासु सच्चिदानन्दांस्त्रीनप्येवं विचिन्तयेत् ।
 कनिष्ठमध्यमोत्कृष्टास्तिस्रश्चिन्ताः क्रमादिमाः ॥ २७ ॥
 मन्दस्य व्यवहारेऽपि मिश्रब्रह्मणि चिन्तनम् ।
 उत्कृष्टं वक्तुमेवात्र विषयानन्द ईरितः ॥ २८ ॥
 औदासीन्ये तु धीवृत्तेः शैथिल्यादुत्तमोत्तमम् ।
 चिन्तनं वासनानन्दो ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ २९ ॥

एतदभिधानं किमर्थमित्याशङ्क्य ब्रह्मध्यानार्थमित्याह एवं स्थिते
 इति । नृशृङ्गादिमुपेक्ष्यान्यत्र ब्रह्मध्यानं कर्तव्यमित्याह नृशृङ्गादि-
 मिति ॥ २५ ॥

अन्यत्रेत्युक्तं कुत्र कथं ध्येयमित्यत आह शिलादाविति । घोर-
 मूढबुद्धिदृष्टिषु दुःखं परित्यज्य सच्चिद्रूपयोश्चिन्तनं कर्तव्यमित्याह
 त्यक्तेति ॥ २६ ॥

सात्त्विकदृष्टिषु सच्चिदानन्दास्तयोऽपि ध्येया इत्याह शान्तेति ।
 एषां ध्यानानां किं साध्यं नेत्याह कनिष्ठेति ॥ २७ ॥

इदानीं निरुपध्यानेऽनधिकारिणोऽनुग्रहाय मिश्रब्रह्मध्यानेऽधि-
 कार उक्त इत्यभिप्रायेणाह मन्दस्येति ॥ २८ ॥

एवं सवृत्तिकं ध्यानत्रयसङ्कोकदृत्तिकं ध्यानमाह औदासीन्ये
 त्विति । उत्तमोत्तममिति एतयो ध्यानेभ्योऽधिकमित्यर्थः । उक्तं
 निमग्नयति ध्यानसुखमिति ॥ २९ ॥

न ध्यानं ज्ञानयोगाभ्यां ब्रह्मविद्यैव सा खलु ।
 ध्यानेनैकाग्रमापन्ने चित्ते विद्या स्थिरीभवेत् ॥ ३० ॥
 विद्यायां सच्चिदानन्दा अखण्डै करसात्मताम् ।
 प्राप्य भान्ति न भेदेन भेदकोपाधिवर्जनात् ॥ ३१ ॥
 शान्ता घोराः शिलाद्याश्च भेदकोपाधयो मताः ।
 योगाद् विवेकतश्चैषामुपाधीनामपाकृतिः ॥ ३२ ॥
 निरुपाधि ब्रह्मतत्त्वे भासमाने स्वयं प्रभे ।
 अद्वैते त्रिपुटी नास्ति भूमानन्दोऽयमुच्यते ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मानन्दाभिधे ग्रन्थे पञ्चमाध्याय ईरितः ।
 विषयानन्द एतेन हारेणान्तः प्रविश्यताम् ॥ ३४ ॥
 प्रीयाद्दरिहरोऽनेन ब्रह्मानन्देन सर्वदा ।

इयं ध्यानावान्तरभेदः किं नेत्याह न ध्यानमिति । तर्हि
 किमेतदित्याशङ्क्याह ब्रह्मविद्येति । इयं ब्रह्मविद्या कथमुत्पन्ने-
 न्याशङ्क्याह ध्यानेनेति ॥ ३० ॥

अस्याविद्यात्वे हेतुमाह विद्यामामिति ॥ ३१ ॥

भेदकोपाधिवर्जनादित्युक्तं तानेव भेदकोपाधीनाह शान्ता घोरा
 इति । एतेषां परिहारः केनोपायेन इत्याशङ्क्याह योगाद् विवेक
 इति ॥ ३२ ॥

फलितमाह निरुपाधीति । त्रिपुटीभानाभावात् भूमानन्दोऽय-
 मुच्यते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ग्रन्थसप्तसंहरति ब्रह्मानन्देति ॥ ३४ ॥

पायाञ्च प्राणिनः सर्वान् स्नाशितान् शुद्धमानसान् ॥३५

इति ब्रह्मानन्दे विषयानन्दः समाप्तः ।

इति श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्यमुनीश्वरविरचित पञ्चदश-

प्रकरणात्मकपञ्चदशीग्रन्थः समाप्तः ।

निर्विघ्नपन्थसमाप्तिद्योतनार्थं देवतानामोच्चारणपूर्वकशिष्याधी-
नोदकचक्रं श्लोकसाहस्रं प्रीयादिति ॥ ३५ ॥

इति ब्रह्मानन्दे विषयानन्दव्याख्या समाप्ता ।

इति श्रीपरमहंसपरिव्रजकाचार्य श्रीभारतीतीर्थविद्यारण्य-

सुनिवर्त्यशिष्येण श्रीरामकृष्णविदुषा विरचिता पञ्च-

दशप्रकरणात्मकपञ्चदशाख्यपन्थस्य

टीका समाप्ता ।

प्रिन्टेड—श्रीकृष्णमोहन मुखोपाध्याय ।

२० नं बानापूरु लेन ।

